Веселин Янчев

Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях

(1913–1915 и 1918–1923)

12 Н35

Алма матер

Университетски комплекс по хуманитаристика «Алма матер»

ПОРЕДИЦА МОНОГРАФИИ

Университетско издателство «Св. Климент Охридски»
София, 2014

ВЕСЕЛИН ЯНЧЕВ

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ МЕЖДУ ВОЙНИТЕ И СЛЕД ТЯХ 1913–1915 1918–1923

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

ВЕСЕЛИН ЯНЧЕВ

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ МЕЖДУ ВОЙНИТЕ И СЛЕД ТЯХ 1913–1915 1918–1923

София 2014
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Тази книга се издава по проект на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма матер“, и с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

© 2014 Веселин Янчев
© 2014 Борислав Кьосев, художник
© 2014 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-3791-1

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 7

Първа глава
Вътрешните функции на армията между Балканската
и Първата световна война, 1913 1915 29
1. Свиването на бойните знамена 29
2. Синдромът „Офицерска лига“ 35
3. Новото военно положение 39
4. Армията в старите и новите земи 62

Втора глава
От външния на вътрешния фронт, септември 1918 – август 1919 г. 79
1. Кюстендил–Радомир–София и обратно 79
2. На мирни релси без посока 120
3. Армията и невъзможното вътрешно умиротворение 134

Трета глава
Армията и коалиционните войни на Стамболийски
с „вътрешните врагове“, октомври 1919 – май 1920 173
1. Войната с либералите 173
2. Войната с левите организации 181

Четвърта глава
Самостоятелните войни на Стамболийски, май 1920 – февруари 1923 230
1. За контрол и реорганизация на въоръжените сили 230
2. За народовластие чрез военно положение 253
3. Срещу чужди и родни заговорници 279
4. Войната с автономистите 299
5. За разоръжаване на гражданското население 331
6. Срещу разбойничеството 335

Пета глава
Последната война на Стамболийски 367
1. За нов ред чрез селска диктатура 367
2. „Дълг“ и „отечество“. Армията и превратът на 9 юни 1923 390

Заключение 417

Библиография 423

УВОД

Предлаганото изследване е продължение на публикуваната през 2006 г. монография „Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878–1912“[1]. Веднага след нейното завършване си поставих за задача да проследя разгледаните в нея проблеми и в следващите мирновременни периоди. Основният мотив оставаше същият – отсъствието в историческата литература на специално изследване за вътрешните функции на българската армия, но вече за кратката пауза между края на Междусъюзническата и началото на Голямата война, и в по-дългата – от края на Първата до включването на страната във Втората световна война. Задачата се оказа прекалено амбициозна поради огромния фактологически материал, следствие от интензитета на присъствие на армията във вътрешнополитическия живот. Това наложи за горна хронологическа граница да бъде избран превратът от 9 юни 1923 г., когато завършва един обособен като тенденции, фактори и личности цикъл от развитието на страната. В изложението е запазен вече възприетият подход. Поставеният въпрос се анализира от гледна точка на легитимното използване на армията от страна на държавата и нейните институции за защита на конституционното държавно и обществено устройство и осигуряване на ред и сигурност като условия, без които е невъзможно съществуването нито на индивида, нито на обществото, нито на самата държава. Този подход са налага и поради системното пренебрегване на мирновременните държавнозащитни прояви на армията и акцентирането само върху нейното използване за смазване на „прогресивните“ обществени сили и движения, което изгражда тенденциозен и необективен образ на една ключова държавна институция. Проследяват се двете страни на явлението – нормативната база, върху която стъпва държавата при употребата на армията във вътрешнополитически план, и конкретните практически проявления на тази намеса, с убедеността, че само по този начин може да се покаже тяхната свързаност и еволюция, легитимност или нелегитимност, наложителност или произволност. Тези аспекти ще бъдат разгледани на фона на обществения и политическия дебат и на силните антимилитаристични тенденции след края на Първата световна война. Целта е да се разкрие в детайли натрупаният български опит от намесата на армията във вътрешния живот и да се осмислят последиците върху цялостното държавно-обществено развитие.

[1] Янчев, В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност: Българският опит 1878–1912. С., ИФ–94, 2006.

В центъра на изследването продължават да бъдат двете регламентирани възможности за намеса на армията във вътрешен план – за съдействие на полицията при обществени катаклизми и при обявяване на военно положение, успоредно с начините за недопускане на политически прояви в и от самата армия. Тези проблеми за периода от 1913 до 1915 г. ще бъдат разгледани за първи път в историографията. За следващия период цялостно ще бъде представена и преосмислена ролята на армията в такива ключови моменти от новата българска история като събитията от септември–октомври 1918 г., политическите вълнения през 1919 г., транспортната стачка от 1919–1920 г. Не са пренебрегнати и целенасочените действия за запазване на дисциплината и единството на армията, както и нейното принудително преустройство от институция за постигане на националните цели и идеали в инструмент за осигуряване на вътрешния ред. Съперничеството за нейното овладяване от Военния съюз и от управляващия БЗНС, ролята и мястото, което първият ѝ отреждa в борбата срещу земеделското управление, а вторият – срещу опозицията и ВМРО, също ще бъдат разгледани. Ще бъде направен и опит за нов прочит на събитията около 9 юни 1923 г. и участието на армията в тях. Традиционното участие на армията в борбата срещу разбойничеството също ще бъде представено.

И в това изследване се постарах да остана верен на разбирането по Колингуд, че историята е интерпретация на фактически данни (evidence) или документи[2]. Затова положих усилия да се докосна до възможно най-голям обем от свидетелства на времето, запазени в архивите и в спомените на съвременниците. Детайлно бяха проучени фондовете на Държавния военноисторически архив във Велико Търново, където е събрана огромната документация на институцията Българска армия, нейното изграждане и функциониране. Наследството на свързаните с темата институции като Министерски съвет, Народно събрание, Монархически институт, Министерствата на вътрешните работи и народното здраве, на външните работи, на правосъдието, Дирекция на полицията и др. беше изследвано в Централния държавен архив в София. Освен в споменатите архиви, документи, свързани с проблема и лични фондове на политици и военни от периода, бяха изнамерени и използвани в Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, в Научния архив на Българската академия на науките и в Архива на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на българските граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Като основно градиво са използвани „Държавен вестник“, Стенографските дневници на Народното събрание, някои от партийните издания и течения на военната периодика. Събраният материал бе сравнен и допълнен с публикации от редица документални сборници. При

[2] Колингууд, Р. Дж. Идеята за историята. С., 1995, с. 13.

направените интерпретация, изводи и оценки е отчетена огромната историография, посветена на българската армия и на стопанското, социалното и политическото развитие на страната в периода от 1913 до 1923 г.[3]

Възприетият подход предпоставя едно кратко припомняне на основните изходни понятия и нормативната база, с които се борави в текста, а детайлите могат да се видят във вече споменатата монография.

Като работно определение за армията използвам това на д-р Н. Николаев, което разкрива и връзката ѝ с воюването и държавата. Според него „Войската е организирана човешка група, подчинена на държавата и предназначена да воюва от името и за сметка на последната". Войската се състои от въоръжени хора, споени от специални закони, устави и правилници с цел да воюват, да водят война. При всяко воюване имаме налице две обществени групи, които се стремят чрез грубите средства на взаимно изтребление и омаломощаване да сломят съпротивата си, с цел едната от тях да наложи волята си над другата и да я принуди да изпълни определени условия[4]. Самата държава разглеждам като „институционална представителност на народната воля, която ѝ дава възможност да действа ефективно и в нормални, и в кризисни ситуации, за да осигури защитата и благоденствието на цялото и правата на частите – заедно със самата тази дейност"[5]. Държавата има за цел съхраняване на обществото и създаване на условия за неговото нормално функциониране и развитие чрез въвеждането на определен ред и създаване на определена организация. Тя носи отговорността за предотвратяването на вътрешни и външни конфликти, които биха довели до разпадане или унищожаване на цялото, за защитата на суверенитета на територията и основните права на гражданите срещу неправомерни действия, идващи отвън или отвътре. С други думи, основно предназначение на армията е осигуряване на обществен ред и сигурност, както външна, така и вътрешна[6]. В своя широк смисъл понятието обществен ред обхваща всички правни норми и правила за поведение, които уреждат съвместния живот между поданиците на държавата и запазват държавното единство. Общественият ред съдържа три големи групи обществено необходими изисквания, свързани с обществено-политическия живот, с всекидневния граждански живот и с морала (добри нрави, обичаи и религия). Полицейски и военни мерки за осигуряване на обществения ред се допускат само доколко-

[3] За използваните източници и литература виж приложението в края на труда.

[4] Николаев, Н. П. Войската в парламентарната държава: Общ поглед върху положението на войската в държавата: Управление и командване на войската в парламентарната държава. С., 1927, 11–13, 23.

[5] Блекуел енциклопедия на политическата мисъл. С., 1997, 119–122; Burdeau, G. L'État. Paris: Éd. du Seuil, 1970, 103–147; Вебер, М. Социология на господството; Социология на религията. С., 1992, 63–120; Киров, С. Кратък курс по общо държавно право: Ч. 1–2. С., 1919, 14–20, 67, 82; Вълчев, Д. Държавна власт и народен суверенитет. С., 1996, 5–27, 169–180.

[6] Дюверже, М. Социология на политиката. С., 1999, 137–140; Бешлер, Ж. Демокрацията. С., 1995, 11–46.

което те не са в противоречие с действащото законодателство и при наличие на обществена опасност. Това правило важи и по отношение на сигурността. Докато понятието за обществен ред е свързано с изисквания за такова поведение на гражданина, което дава възможност за съвместен живот, то сигурността се свързва и с това да не се причиняват вреди. В правото вредата се определя като намаляване или унищожаване на субективни права или блага, но в контекста на обществената сигурност трябва да се разбира само онази вреда, съдържаща обществена опасност, т.е. най-вече такава, която е фиксирана в законите и е наказуема. Вътрешната сигурност е такова състояние, при което липсват общественоопасни вреди или рискове за такива, състояние на неутрализиране на опасностите и заплахите срещу правата и интересите на гражданите, обществото, държавата и нацията и срещу установения с волята на народа конституционен ред, което създава възможности за просперитет. Престъпленията, които нарушават външната и вътрешната сигурност на държавата, могат да бъдат най-различни. Сред тях наказателното право различава посегателства срещу държавния глава и срещу държавата – държавна измяна и предателство (престъпления, насочени срещу съществуващия държавен строй чрез влизане в споразумение или подбуждане на чужда държава към война или други неприятелски постъпки, когато в споразумение с друга държава се вдигне оръжие срещу собствената или се улесни навлизането на чужди войски чрез предаване на държавни и военни тайни, на градове или укрепления, припаси или деморализация на собствените войски). За престъпления против вътрешната сигурност или против властта се считат подбуждането и организирането на въоръжени въстания срещу правителството, на междуособни войни, на грабежи, обири, опустошавания, убийства, а също и разбойничеството, както и заговорите за извършване на въстание или междуособица. За гарантирането на външната сигурност държавата залага основно на армията, докато за осигуряването на обществения ред и вътрешната сигурност тя разчита на съгласието и доверието между гражданите, на спазването на съществуващите закони и на тяхното точно прилагане от администрацията, съдебните органи и полицията. Именно полицията, по закон и по право, трябва да гарантира вътрешния ред и сигурност, да предотвратява опасностите, насочени срещу тях, и да оказва съдействие за наказване на лицата, извършили престъпления[7]. Като единствен притежател и разпоредител на армията държавата не може да пренебрегне и изключи употреба на този най-мощен силов инструмент и във вътрешен план[8]. Привличането на войската се налага при две условия – появата на извънредни, изключителни по

[7] Бончев, Б. Полицейско право. С., 1942, 15–31; Райков, П. А. Полиция: Поява, развой и предназначение: Служба в полицията. С., 1940, 7–13, 29–31; Опазване на обществения ред: Ч. 1–2. С., 2001; Стоянов, Г. Рискове и заплахи за вътрешната сигурност на Република България. С., 2000, 5–14.

[8] Кузминъ-Караваевъ, В. Д. Военно-уголовное право. С.-Петербургъ, 1895, с. 3, 8–11.

мащаби и обществена значимост събития (опасности) и невъзможност или неспособност на администрацията и полицията да се справят с тях[9]. Бедствията и катаклизмите могат да имат природен или социално-политически характер – граждански вълнения, организирана или спонтанна съпротива срещу властта, улични боеве, въоръжени заговори, бунтове и въстания, партизанска война, гражданска война, революция. Именно в такива случаи на обществено насилие държавата прибягва до принуждаващата сила на войската чрез заплаха от нейната употреба или чрез директното ѝ използване срещу бунтуващите се за възстановяване на обществения ред и вътрешната сигурност. Но и при тези обстоятелства използването на армията трябва да бъде регламентирано и ограничено от законите, за да бъде легитимно и за да бъде допускано само като крайно, извънредно средство за възстановяване на мира и справедливостта, запазване на целостта и бъдещето на обществото и държавата, а не за ограничаване правата на гражданите. Само при такива обстоятелства използването на армията като средство за насилие, но и предотвратяващо насилие, може да бъде оправдано.

В световната практика, която след 1878 г. е пренесена и в България, съществуват две основни възможности за законова намеса на армията във вътрешния живот на държавата. Те се различават по това какъв е характерът на съществуващата опасност и чия е инициативата за активизиране на армията. За отстраняване на опасности от преходен характер войската се намесва по искане на гражданските власти – администрацията и полицията, чрез оказване на „съдействие". За отстраняване на опасности от непреходен характер – в случай на сериозна външна или вътрешна опасност (война или въоръжени вътрешни вълнения), войската се намесва по искане на висшата държавна власт, която обявява „военно положение". Според страната и степента на обществена опасност правото да искат военно съдействие принадлежи на администрацията, полицията и правните органи, на различно ниво. Случаите, даващи основание за това, са от природни катаклизми, през народни вълнения и бунтове, до задържане на избягали арестанти и спасяване на лица и имущество. В различните страни различно е решен и въпросът за пропорцията в правомощията на военните и гражданските власти. В края на XIX и началото на XX в. администрацията има най-големи права в Русия, по-малки в Германия и Франция. В Австро-Унгария те са равнопоставени, а в Италия, след повикването им, военните власти действат самостоятелно. Войската има право да употребява оръжие, но като последно, крайно средство и след задължително предупреждение[10]. Военното положение представлява изключителна мярка, особен род управление, целящо да запази съществуването на държавата и обществото. Като модел то е разработено най-пълно във Франция и Германия. Особеността

[9] Corvisier, A. Dictionnaire d'art et d'histoire militaires. Paris, 1988, p. 813–816.

[10] Григоров, К. Съдействието от войската на гражданските власти. С., 1939; Друцкой, С. А. Причины невмененія въ военно-уголовномъ праве. Варшава, 1902.

на военното положение е в това, че то е един предварително подготвен правен институт, който се въвежда в случай на непосредствена опасност – от вече обявена война или започнало въоръжено въстание, когато държавата е принудена да действа по силата на необходимостта и се намира в състояние на неизбежна отбрана. В такъв случай войската е нужна не като съдействащ, а като главен орган за осъществяване на държавната власт. Затова само висшата държавна власт има правото да взема решение за обявяване на военно положение. То може да бъде въведено по различни начини: от законодателната власт, от държавния глава, но със санкцията на законодателната или изпълнителната власт, от изпълнителната власт, със или без санкцията на законодателното тяло. Съдържанието на военното положение се изразява в спиране действието на различни конституционни гаранции, като се посяга върху политическите и гражданските права на цялото население, а не само на тези, които непосредствено се съпротивляват на властта. Най-важните права по управлението и правосъдието се изземат от ръцете на гражданските, административните, полицейските и съдебните власти и преминават в ръцете на военните. Армията получава права да прилага специални мерки за защита на обществения ред и сигурност, една от най-важните сред които е замяната на гражданските съдилища с военни. Вдигането на военното положение може да бъде автоматично, ако в закона за неговото въвеждане е фиксиран и срокът му. Може да се вдигне и с решение на парламента или с указ на държавния глава[11].

Освен като гарант на обществения ред и сигурност, армията може да се прояви и като техен най-опасен и могъщ разрушител. Ето защо тя не трябва да има собствена политическа воля, тъй като в този случай може да насочи своя огромен потенциал срещу самата държава, политическата система и обществото и те ще бъдат напълно безпомощни да ѝ се противопоставят. За да бъде елиминирана такава възможност, армията трябва да бъде напълно подчинена на държавата, от името на която и за сметка на която воюва. Това се постига чрез военната дисциплина и военната йерархия, основани на принципа на едноличната заповедна воля и чрез подчиняването на военната власт на гражданската. Управлението и контролът върху армията в конституционните държави се поделят между държавния глава, изпълнителната и законодателната власт. Върховен главнокомандващ е монархът или президентът, военният министър е част от всеки кабинет, следователно носи отговорност не само пред държавния глава, но и пред конституцията и законите, а парламентът определя законовата рамка и финансовите средства за развитието на армията. Тази

[11] Taillefer, A. La justice militaire dans l'armée de terre en France et dans les principaux pays. Paris, 1895; Казанджиев, Ст. Военното положение. – В: *Военен журнал*, 1895, 7; Дерюжинскій, В. Ф. Habeas Corpus Акт и его пріостановка по англійскому праву. Юрьевъ, 1895; Петров, Н. Военно положение: Сравнително изследване: Ролята на войската и нейните началници. С., 1925; Джумалиев, Г. Института на военното положение от гледище на административното и конституционно право. – В: *Военен журнал*, 1934, 17.

сложна субординация, освен че свидетелства за особеното място на армията в системата на държавното устройство, цели да елиминира потенциалната възможност за намесата ѝ в политиката за подчиняване на изпълнителната и държавна власт и унищожаване на традиционното обществено устройство и интегритет. За да предотврати тази възможност, държавата предприема и редица други мерки, основната сред които е ограничаването и дори лишаването на военните от политически права. Въпреки различните исторически традиции и конкретното политическо устройство, намиращите се на действителна военна служба по правило са лишени от активно и пасивно избирателно право, не се допуска участието им в политически събрания и сдружения, забранява се пропагандата на политически идеи в казармата и др. Презумпцията е, че по този начин войската ще съхрани своята дисциплина, единодушие и единодействие и ще може да изпълни своите общодържавни функции[12].

Поради специфичните условия на поява на българската армия концепцията за нейната същност и предназначение е дело на руските политически и военни фактори. В издадените от тях на 25 април 1878 г. „Временни правила за образуване на земска войска на Княжество България“ се посочва, че публичното ѝ предназначение е да служи за „охрана на реда, безопасността и спокойствието“[13]. В Дисциплинарния устав на българската войска, публикуван през 1879 г., се допълва, че призванието на воина е „да защити Негова Светлост Княза и Отечеството от врагове външни и вътрешни“[14]. Князът по Търновската конституция е „върховен представител и глава на държавата“ и е носител на едноличната заповедна воля в българската войска. Според чл. 11 „Князът е върховен началник на всички военни сили в Княжеството, както в мирно, така и във военно време. Той раздава военните чинове по закон. Който постъпя във военна служба, дава клетва, че ще да е верен на княза.“[15] Клетвата, която полага новобранецът, го задължава да служи честно и вярно на българския княз, да изпълнява точно и безпрекословно всичките му заповеди и да жертва живота си „както в мирно време за запазване на реда и законите на страната, тъй също и във война против враговете на моето отечество“[16]. През 1891 г. се приема първият Закон за устройството на въоръжените сили на Българското княжество. Според неговия чл. 1 „Въоръжените сили на Княжеството служат за отбраната на господарството и престола му“[17]. В новия Дисциплинарен устав от 1901 г. подробно се разглежда връзката между държавата, върховната власт и армията. Държавата се определя като политически съюз

[12] Хаджидимиев, Д. П. Политическите права на военнослужещите. Шумен, 1911; Николаев, Н. П. Цит. съч., 179–183.

[13] Българска военна история: Подбрани извори и документи. С., 1984, т. 2, 25–26.

[14] Дисциплинарний устав. С., 1879, с. 3.

[15] Конституция на Българското княжество. Фототип. изд. Пловдив, 1991.

[16] Държавен вестник, №89, 6 декември 1880; №31, 8 февруари 1890.

[17] Българска военна история: Подбрани извори и документи, т. 2, с. 235.

от хора, свързани помежду си чрез общност на съдбини и интереси, който заема известна определена територия, устройва се чрез известни определени закони и се управлява от една определена и независима върховна власт. Върховната власт има за предназначение да поддържа реда, спокойствието и равновесието между членовете на държавата, да пази нейната самостоятелност и да развива нейните интереси. Поради „несъвършенството на човеците“ тя трябва да притежава принудителна сила, за да предотвратява и възстановява нарушенията на обществения ред и да не допуска настъпването на анархия и разлагане на държавата. Авторитетът и принудителната сила на върховната власт намират главната си опора в постоянното съществуване на въоръжена сила, така устроена, че да бъде „всякога в абсолютно разпореждане на тая власт“. Тези идеи са доразвити във втората глава на Дисциплинарния устав – „Назначението на войската в държавата“. Там се посочва, че войската е материална сила, която се намира в пълно разпореждане на върховната власт с цел: „1) да поддържа авторитета на закона и от закона установените власти и учреждения против вътрешните размирници на реда и спокойното обществено развитие; 2) да защитава самостоятелността и независимостта на държавата против насилията на външните врагове; 3) да бъде употребявана за достигането и разрешаването на историческите отечествени идеали“[18]. Приетият през 1903 г. нов закон за въоръжените сили не променя тези приоритети. Това може да бъде обяснено и с васалния статут на княжеството, което става независимо царство през 1908 г. и едва тогава може открито да прокламира своите външнополитически цели. В Дисциплинарния устав от 1915 г., след като България е водила две войни за национално обединение, концепцията за предназначението на войската се променя. Според новото степенуване на целите войската трябва: 1) да защитава самостоятелността и независимостта на държавата против външните врагове; 2) да бъде употребявана за достигане и разрешаване на историческите задачи и идеали; 3) да поддържа авторитета на закона и от закона установените власти и учреждения. При промяната на устава през 1918 г. последната т. 3 е допълнена, като е посочено, че властта трябва да бъде защитавана от „вътрешните размирици на реда и спокойното обществено развитие“[19]. Всички тези основни документи разглеждат армията като силов орган на държавата, изграден на законова основа, подчинен на волята на княза (царя) и действащ във вътрешен или външен план с оглед на конкретната необходимост.

В практически план регламентацията на вътрешните функции на българската армия, на нейните отношения с гражданските власти и на съдействието, което тя е длъжна да им оказва, започва през периода на Временното руско управление и продължава до началото на XX в. В утвърденото през

[18] Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1901, с. 4.

[19] Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1915, с. 3; ДВИА, ф. 40, оп. 5, а.е. 25, л. 60–61.

август 1879 г. от княз Александър Батенберг Положение за комендантите са фиксирани техните задължения за опазването на реда между военните чинове и гражданите и при публични събирания и тържества[20]. Заложените в това Положение правила ще останат дълги години в практиката на българската армия. От късната есен на 1879 г. е и първата Инструкция за ръководство във войската в случай на искане на въоръжени команди от страна на гражданското началство[21], която не намира практическо приложение. Със Закона за окръжните управители и околийските началници от септември 1882 г. на последните, като началници на полицията, им е дадено правото при нужда да искат съдействието на военна сила под своя отговорност за запазването на безопасността, тишината и спокойствието в окръга и околията[22]. Това право получава и софийският градоначалник[23]. С едно окръжно от март 1884 г. на Военното и Вътрешното министерство са разтълкувани и разяснени случаите, при които окръжните управители могат да искат военна помощ[24]. През ноември 1889 г. Народното събрание приема първия Закон за полицията, който определя предназначението ѝ: „...да бди за изпълнението на законите и правителствените наредби и за запазване реда и обществената безопасност". В Закона се потвърждава правото на окръжните управители и околийските началници да искат военна помощ в случай, че подчинената им полиция се окаже недостатъчна[25]. Това право е конкретизирано с влезлия в сила през март 1891 г. Правилник за реда и случаите, при които гражданските власти искат съдействие от войската. Като запазва постановленията на Инструкцията от 1879 г. и на Окръжното от 1884 г., Правилникът разширява както случаите, така и кръга от служебни и административни лица, имащи право да искат съдействие от войската, и стимулира широкото ѝ използване във вътрешния живот. В духа на руската традиция се дава право на гражданските власти да определят действията на войската за постигане на целта, за която е повикана, местата, които трябва да се запазят, арестите, които трябва да се произведат, и времето, когато тя трябва да почне да действа с оръжие или да се върне в казармите. Новият правилник поставя войската в директно подчинение на гражданските власти, което е в противоречие с основния принцип, който гарантира боеспособността и силата ѝ – единоначалието. Той създава възможности за злоупотреби с военната сила, за нейно неефективно действие и дискредитиране пред обще-

[20] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 109, л. 102–104; Систематически сборник на законите, указите и циркулярите по военното ведомство от 1877–1878 до 1 януарий 1901. С., 1901, т. 1, 926–927.

[21] Паприков, С. Сборник на приказите, указите и циркулярите по военното ведомство от 1877–1887 г. С., 1887, 332–333.

[22] Сборник от действащите закони в княжество България по Министерството на вътрешните работи и военното министерство. С., 1896, 44–45, 55; Държавен вестник, №116, 9 октомври 1882.

[23] Държавен вестник, №93, 1 септември 1883.

[24] Паприков, С. Сборник на приказите..., 334–335; Държавен вестник, №32, 3 април 1884.

[25] Държавен вестник, №133, 12 декември 1889.

ството[26]. Тези проблеми проличават, когато вътрешният министър д-р Васил Радославов, използвайки всички „предимства“ на Правилника, изпраща войската срещу селяните през пролетта на 1900 г. Обществената реакция го кара да смени философията на взаимоотношенията между гражданските и военните власти, което става факт с новия Правилник за съдействието, което войската дава на гражданските власти от юли 1900 г. Общото правило, ръководното начало за всички случаи, в които може да се поиска съдействие от войската, е формулирано в параграф 1: „Когато средствата, с които разполагат полицейските власти, са недостатъчни за запазване на реда и вътрешната безопасност, гражданските власти искат съдействие от войската.“ Новият правилник не променя условията и случаите от 1891 г., в които гражданските власти могат да търсят помощ от войската, но ограничава както възможността те да бъдат произволно разширявани, така и правата на длъжностните лица. Посочени са девет възможни случая: а) за запазване на благочинието при църковните тържества, обреди и процесии и реда на панаирите, пазарите, сборовете и други народни тържества; б) за конвоиране на държавно имущество и арестанти; в) за гасене на пожари, за изтребване на вредни животни и насекоми, при наводнения, при поява на епидемии и изобщо при всякакви природни бедствия; г) за залавяне на избягали затворници; д) за издирване и залавяне на разбойници, грабители, подпалвачи и други престъпници, „когато те са мнозина и се очаква от тях съпротивление с оръжие“; е) „за прекратяване на смущения, безредици, вълнувания, които имат характер на явно съпротивление на властта при изпълнение законните ѝ искания“; ж) за преследване многолюдни чети от въоръжени контрабандисти и противодействие на лицата, които им съдействат; з) за караули при съдебни заседания, когато числото на подсъдимите е голямо; и) за прилагане на екзекуции, наложени по решение на Министерския съвет. Съдействие от войската се иска най-вече за опазване на обществения ред, но и на вътрешната сигурност. Тя е длъжна да помага в случаи на явно противопоставяне на разпорежданията на властта и за справяне с разбойничеството и контрабандата. Войската задължително се намесва при овладяването на природни бедствия, стихии и епидемии. Тя изпълнява и превантивна, охранителна роля при големи струпвания на хора, при съдебни процеси и служи за конвоиране. Изрично се подчертава, че в извънредните случаи, които не са предвидени в Правилника, „военното съдействие се дава само по предварително споразумение между министрите на Вътрешните работи и Войната“. Длъжностните лица, имащи право да искат съдействие от войската по всички пунктове, са само вътрешният министър, окръжните управители и софийският градоначалник. Околийските началници имат права само по пунктове **а**, **б**, **в**, **г** и **з**. Военното съдействие се иска по възможност „овреме и всякога

[26] Правилник за реда и случаите, при които гражданските власти искат съдействие от войската. С., 1891, 3–10.

писмено". В крайни случаи искането може да бъде устно или чрез доверено лице, но при първа възможност трябва да се изложи писмено. Гражданските власти се задължават да посочват с каква цел, къде и в какъв размер да бъде военното съдействие. Те трябва накратко да опишат и причините, размерите и евентуалните усложнения при граждански вълнения. Най-важната промяна в новия правилник се състои в изменението на начина, по който войската действа, след като пристигне на местопроизшествието. Тя вече се ползва с пълна самостоятелност и независимост от гражданските власти, като подчинява полицейската стража, която се намира на местопроизшествието. Началникът на войската не зависи от гражданската власт нито при избора на „средствата и начина за постигане на поставената цел", нито при определяне на „времето, когато войската пристъпва към действие с оръжие", нито при избора на оръжие. Единственото право, което гражданските власти запазват, е определянето на времето, когато войската трябва да се върне в казармите. Пристъпването към действие с оръжие при безредици и смущения трябва да става след като се изчерпят всички други средства за усмиряване на непокорните (чрез уговаряне или арестуване на предводителите) и след трикратно предупреждение с тръба, барабан или друг условен начин. Без предупреждение началникът на войската може да действа с оръжие само в два случая – когато командваната от него част бъде нападната и когато стане нужда да се спаси животът на нападнатите лица[27]. Очевидната цел, която се преследва с новия правилник, е прехвърляне на по-голяма отговорност върху военните власти, което трябва да повиши тяхната ефективност и да предотврати неправомерното им използване във вътрешнополитическите конфликти. С този Правилник отношенията между гражданските и военните власти се откъсват от приетия след Освобождението руски модел и се изграждат на основа опита на Австро-Унгария и Италия.

По-сложно като теория и практика стои въпросът с военното положение като крайно средство на държавата за запазване на вътрешната сигурност. Приетата на 16 април 1879 г. Търновска конституция допуска две възможности за извънредно законодателство и ограничаване на правата на гражданите с цел гарантиране на вътрешната сигурност, без да се споменава терминът „военно" или „извънредно" положение. Според чл. 47 князът, по предложение на Министерския съвет и под общата отговорност на министрите, има право да издава наредби и да прави разпореждания, които имат задължителната сила на закон. Тези правомощия се дават само ако държавата се заплашва от външна или вътрешна опасност, а Народното събрание не би могло да се свика. Такива извънредни наредби и разпореждания се представят за одобрение от първото свикано след това Народно събрание. С други думи, за да се прибегне до чл. 47, Конституцията поставя няколко условия: 1. Държавата да

[27] Държавен вестник, №158, 22 юли 1900.

се заплашва от външна или вътрешна опасност; 2. Народното събрание не би могло да се свика. Тези две условия са най-важни и са взаимосвързани. Такива опасности, както става ясно от разискванията в Учредителното събрание и от практиката на всички държави, но без да бъдат споменати в конституционния текст, са три – война, въоръжен бунт или епидемия; 3. Само при тези условия князът, заедно с всички министри, а не с част от тях, може да издава временни наредби, които имат силата на закон; 4. Приетите мерки трябва да се представят за одобрение от първото свикано Народно събрание, независимо от това дали бедствието е прекратено и Министерският съвет е отменил извънредните мерки. Право на Народното събрание е чрез вот на доверие или блам да прецени взетите от правителството решения. Ако бедствието продължава, но Народното събрание може да се свика, то вече одобрява и гласува приетите мерки, които стават закони, или приема нови закони, насочени към разрешаване на извънредната ситуация; 5. Щом престане бедствието, престават да са в сила и приетите мерки. И от това условие, както и от условия 1 и 2 следва, че временни наредби не могат да се издават за събития, които нямат нищо общо с опасността, с бедствието; 6. Разпорежданията по чл. 47 не могат да се отнасят до налагане на нови данъци и държавни берии (чл. 48 от Конституцията); 7. Временните наредби не могат да бъдат в противоречие с Конституцията и т.нар. органически закони, каквито са законите за самоуправлението, за съдоустройството, избирателният закон. Те не могат да създават, отменят или допълват конституционни текстове[28]. Ограничаването на правата на гражданите се допуска от чл. 76. Той предвижда: „Ако би се появили някои събития, които биха могли да нарушат обществената безопасност, то князът може да спре в цялото Княжество или в отделни места действието на чл. 73 и чл. 74, но задължава се да внася такива свои разпореждания за потвърждение в първото Народно събрание“. Според чл. 73 „Никой не може да бъде наказан без присъда от надлежний съд, която е вече добила законна сила“, а според чл. 74 „Затвори (арести – б.м.) и претърсвания по къщята могат да стават само по правилата, които са изложени в законите“. Това ще рече, че Конституцията допуска възможността при определени обстоятелства да бъде нарушавана индивидуалната неприкосновеност на личността – при задържане, съдене и наказание, както и неприкосновеността на жилището. Гражданите могат да бъдат арестувани и задържани повече от допустимия 24-часов срок, което е едно наказание без присъда, да бъдат съдени от друг, освен „надлежния съд“, но който също е законен, и да им бъдат налагани по-строги наказания. Но и в тези случаи остава в сила основното правило на правовата държава – не може да бъде наложено наказание за престъпление, непредвидено в закона.

[28] Конституция на Българското княжество. Фототип. изд. Пловдив, 1991; Киров, Ст. Член 47 от Конституцията и суспендирането на някои членове от закона за чиновниците. С., 1903, 2–20; Критичен поглед върху текста на Българската конституция. С., 1903, 6–7; Баламезов, Ст. Конституционно право. С., 1993, ч. 2, 294–304.

Допускат се и претърсвания по къщите извън предвидения в закона ред, което ще рече през цялото денонощие[29]. Веднага щом стане възможно свикването на Народното събрание, правителството внася „за потвърждение" взетите от княза мерки по временното спиране на чл. 73 и 74. Според юристите смисълът и съдържанието на чл. 76 е именно прибягване до извънредния и по-строг режим на военното положение[30]. В Конституцията, освен за граждански съдилища, става дума и за военни съдилища. Според чл. 72 „По работи криминални военни лица се съдят от военни съдилища само тогава, когато се намират на действителна служба". Без да бъде изрично посочено, конституционният текст допуска именно военните съдилища, действащи по правилата на военното съдопроизводство, което е по-бързо, по-опростено и по-строго от гражданското, да разпростират своята юрисдикция и над граждански лица в извънредни ситуации. Така според Търновската конституция, за да бъде гарантирана вътрешната сигурност, князът и изпълнителната власт могат да въвеждат временни мерки чрез наредби-закони и извънредно или военно положение, същността на което е действието на военни съдилища и ограничаване на индивидуалните граждански свободи – неприкосновеността върху личността и жилището, но не и на гарантираните от Конституцията свободи по отношение на мисълта, словото, печата, събранията, сдруженията, кореспонденцията. В случай на външна или вътрешна опасност, на заплаха за обществения ред и сигурност, правителството може да предприеме серия от мерки за тяхното отстраняване, които могат да бъдат степенувани по следния начин: 1. Поставя в действие целия си полицейски апарат; 2. Полицията прибягва до съдействието на войската; 3. Използва правомощията по чл. 76 от Конституцията; 4. Ако действащото законодателство не му дава достатъчно средства, то пристъпва към изменение, допълнение или отмяна на съществуващите закони или издава нови такива, но винаги санкционирани от Народното събрание. Прави впечатление, че Търновската конституция твърде свободно третира въпроса за въвеждане на извънредно положение, делегирайки широки правомощия на княза и на Министерския съвет, и без да поставя нито срокове, нито условия за отмяната на тези извънредни мерки. Освен че твърде формално е разработена процедурата за обявяване на извънредно положение, не е уредена и материалната му страна – какво представлява практически то, какви са правомощията на гражданските и военните власти след неговото обявяване, с какво се заменят „надлежните съдилища". Не е посочена необходимостта това да бъде регламентирано от специален закон, каквато практика е предвидена за редица други случаи. Тези неясноти, неточности, некатегоричности дават

[29] Баламезов, Ст. Цит. съч., ч. 3, 257–280; Киров, Ст. Правата на българските граждани. С., 1942, 75–101; Джумалиев, Г. Цит. съч, 127–128; Танкова. В. Свободата на печата в условията на военно положение (септември 1885 – септември 1887 г.). – В: *Военноисторически сборник*, 1993, 6, 60–63.

[30] Киров, Ст. Правата на българските граждани, с. 92.

възможност на управляващите за широко тълкуване, произволни действия и злоупотреби с гражданските и политическите права, за безнаказано суспендиране не само на закони, но и на самата Конституция.

Ако Търновската конституция пряко не предвижда обявяване на военно положение, то такава възможност произтича от Военносъдебния устав и Войнския устав за наказанията, въведени по административен ред на 9 юни 1879 г. от княз Дондуков и представляващи превод с незначителни изменения на руския военносъдебен и военнонаказателен закон от 1867 и 1869 г. Член 127 от Военносъдебния устав допуска и „лица от гражданското ведомство" да са подсъдни на военен съд при две обстоятелства: ако извършат престъпление, нарушаващо законите на дисциплината и военната служба, заедно с военни лица, или за престъпления, извършени в местности, обявени във военно положение. Във втория случай те се съдят само за престъпления, които са означени в издадения по случая княжески указ[31]. Тази възможност е развита в раздел IV на Устава, който третира военното съдоустройство и съдопроизводство „във военно време". Основните принципи, фиксирани в този отдел, са следните: изложените правила се разпростират върху войската и местностите, обявени във военно положение с особена заповед (повеление) на княза; по принцип се запазват правилата за военно съдоустройство и съдопроизводство в мирно време с някои изменения; предвижда се при движение на армията извън границите да се учредява полеви военен съд по правилата, установени за военните съдилища при отделите, като към него военният министър командирова в качеството на полеви военен прокурор или един от военните прокурори, или лице по негово усмотрение[32]. Ако неприятелят прекъсне всички връзки на даден отряд с армията, а също в крепостите и градовете, намиращи се в обсадно положение, началникът на отряда или комендантът получава правото под лична отговорност да налага на виновните всички установени от закона наказания. Във военно време подсъдността на дружинните съдилища се разпространява и върху граждански лица, но за деяния, изискващи наказа-

---

[31] Уставъ военно-судебный. С., 1879, с. 21.

[32] Военносъдебният устав предвижда съществуването на дружинни съдилища, състоящи се от ротния командир като председател и двама младши офицери като членове. Те разглеждат дела на нисшите чинове, предвиждащи наказания, не по-големи от обикновен затвор, т.е. до 4 години. При всеки военен отдел се учредяват военни съдилища с председател дружинен командир и двама членове, избирани от числото на командирите на роти, сотни и батареи. Назначават се от началника на военния отдел. Те съдят висшите офицери и нисшите чинове за престъпления, предвиждащи по-тежки наказания. В качество на върховен касационен съд се учредява Главен военен съд. Председател на този съд е военният министър или назначено от него лице, а членове – висшите началници в армията. Прокурорският надзор се осъществява от главен военен прокурор и военни прокурори под висшето наблюдение на военния министър, като всеки отдел в армията има военен прокурор. Дознанието се извършва от военните началници. В България обаче не е въведен руският Правилник за наказанията и едва през 1883 г. започва да се прилага Отоманският наказателен закон при определяне на наказания, извършени от военнослужещи, но несвързани с реда и дисциплината в армията.

ние, не по-голямо от обикновен затвор. Те се предават на съд от военните началници. Разследването по дела за държавни престъпления се предоставя на главнокомандващия, който прави разпореждане или за прекратяване на делото, или за предаване на обвиняемия на съд, уведомявайки княза, а по-важните дела се предоставят на негово усмотрение. След получаване на разследването военният началник е длъжен в течение на едно денонощие да го изпрати на полевия военен прокурор, а последният след не повече от два дни трябва да представи на съда обвинителния акт. Обвиняемият има срок от 24 часа да си избере защитник и да поиска промени в състава на съда или призоваване на свидетели. Присъдата трябва да бъде изготвена в течение на два дни. Във военно време главнокомандващият получава право да смекчава присъди и да помилва, но по ходатайство на самия полеви военен съд. Присъдата на полевия военен съд влиза в законна сила 24 часа след обявяването ѝ. Касационни жалби и протести във военно време не се допускат, но ако страните счетат присъдата за неправилна, те имат право в 24-часов срок да направят заявление. При получаването на такова заявление полевият военен съд предава незабавно делото на полевия военен прокурор, който го докладва на главнокомандващия. Последният или потвърждава присъдата, или предписва делото да бъде преразгледано от друг състав на съда. Присъдите, влезли в законна сила, в мирно време се предоставят на усмотрението на княза, а във военно – на главнокомандващия. На него се представят и всички смъртни присъди. Във военно време и в местностите, обявени във военно положение, изпълнението на смъртните наказания се извършва публично[33].

Раздел III на Войнския устав за наказанията разглежда престъпленията и съответно наказанията „по време на война и в местности, обявени във военно положение“. Принципното положение е, че всяко нарушение на служебните задължения, направено с намерение да се облагодетелства неприятелят във военни или други негови враждебни действия, се признава за държавна измяна и виновните се наказват със смърт чрез обесване и лишаване от войнска чест. Предпоследният чл. 227 от Военносъдебния устав постановява, че предвидените наказания за военнослужещите важат и за лицата от гражданското ведомство, „намиращи се в местата, обявени във военно положение, за тези престъпления, които бъдат означени в княжески указ“[34].

Тези два документа, имащи за цел да регламентират правораздаването в армията, предвиждат възможността то да се прехвърли и върху граждански лица в два случая – във военно време и в местности, обявени във военно положение. Очевидно в юридически смисъл разлика между тези две понятия няма, защото важат едни и същи постановления. Военното време и военното положение се обявяват с княжески указ. Логиката и духът на двата закона сочат, че

[33] Уставъ военно-судебный, 105–109.

[34] Войнскій устав о наказаніяхъ. С., 1879, 67–75.

мотивите за издаването на такъв указ трябва да бъдат или чуждо нападение, или заплаха от такова нападение, насочено срещу суверенитета и териториалната цялост на страната. С оглед на екстрената ситуация и необходимостта от гарантирането на дисциплината и морала в армията, обезпечаването на нейния личен състав и материалната част, както и на реда и сигурността в тила или в освободените територии, се предвижда въвеждането на ускорено съдопроизводство чрез действието на полеви военни съдилища и максимализиране на наказанията – от началото на дадено дело до изпълнението на присъдата, която обикновено е смърт, срокът е не повече от една седмица. Тази процедура важи и за престъпления, извършени от граждански лица, но изрично указани в княжеския указ. Военните съдилища приемат по-административен характер, като се подчиняват във всяко отношение на главнокомандващия, който получава права, принадлежащи в мирно време на Главния военнокасационен съд или на княза. Налице е обаче фактическо различие между военното време и военното положение. Възможно е във военно положение да бъде обявена само част от територията на страната, която е далеч от театъра на военните действия или когато няма военни действия, но съществува заплаха от вътрешни врагове, т.е. допустима е възможността военно положение да бъде обявено не във военно време, но с цел усмиряване и потушаване на вътрешни бунтове и размирици. Такава интерпретация се налага у нас и в теоретичен, и в практически план[35]. Ярко личи разминаването и несъгласуваността между конституционния текст и този на военните закони, въвеждащи ограничения, които Конституцията не предвижда. Но и военните закони не изясняват ролята на войската по отношение на полицията и гражданската администрация, както и не конкретизират възможността за ограничаване или премахване на граждански и политически права. Впрочем това не може и да се очаква, тъй като в Русия, откъдето са взети тези закони, конституционни гаранции не съществуват. Военносъдебните закони разглеждат и две отклонения от общите правила. Първото е свързано с възможността да бъдат уредени специални съдилища, когато военнослужещи извършват изключително тежки „държавни престъпления“. Второто отклонение е свързано с възможността във военно време или при военно положение да бъдат вземани допълнителни изключителни мерки както срещу военните, така и срещу гражданските лица. В два члена от закона се дава право на главнокомандващия и на лицата, които се ползват с равна на него власт, по време на война, във военно или обсадно положение да усилват строгостта на наказанията, а при военни обстоятелства или във време на „смущения за общата безопасност“ да вземат особени предпазни мерки и да определят наказания за нарушаването им. И в двата случая мерките трябва да бъдат обявявани предварително за всеобщо знание[36]. Това

[35] Агура, Г. Военно-углавно право. С., 1890, ч. 2, с. 157. Същото твърдение и у Петров, Н. Военно законоведение. С., 1913, с. 85.

[36] Войнскій устав о наказаніяхъ, 31–32.

са мерки, съответстващи на предвидените в чл. 47 от Конституцията – при извънредни обстоятелства на главнокомандващия или на приравнените с него лица се дават извънредни права за запазване на реда и сигурността, като техните действия се санкционират единствено от княза.

Липсата на разработен прецизен правен статут на военното положение не само няма да попречи, а дори ще стимулира управляващите твърде често да прибягват до тази мярка както в името на отечествените, така и на конюнктурните политически интереси. До 1912 г. военно положение ще бъде обявено в двайсет и четири случая, от които пет в цялата страна и деветнайсет в отделни окръзи и околии. Само пет дни след назначаването на първото българско правителство – на 10 юли 1879 г., Североизточна България ще бъде поставена под режима на военното положение, за да се даде отпор на развилнялото се разбойничеството. През септември 1886 г. е направен първоначален опит за конкретизиране на съдържанието и начина на прилагане на военното положение[37]. През декември 1887 г. е приет нов Военнонаказателен закон. Той обаче не внася изменения по отношение на престъпленията и наказанията по време на война и в местностите, обявени във военно положение[38]. След две години е приет и нов Военносъдебен закон, който също запазва правилата за съдене от военни съдилища на гражданските лица[39]. В началото на 1896 г. Народното събрание окончателно приема първия български Наказателен закон, който заменя действащия до този момент Отомански наказателен закон. Законът дефинира престъпленията, свързани с външната и вътрешната сигурност на държавата, като измяна, предателство, насилствени действия и оскърбления на държавния глава и членовете на семейството му, престъпленията против избирателното право, против властта, престъпленията по носене на военната тегоба и против държавната въоръжена сила, както и против обществения ред. Измяната и предателството са определени като най-тежки противодържавни престъпления, защото чрез тях се посяга върху самото съществуване на държавата, на нейната цялост и независимост. Тук влизат престъпления като посегателствата срещу държавния глава и престолонаследника, срещу държавния строй и териториалната цялост, поставяне в услуга на чужда държава или армия. Специална глава законът отделя на престъпленията против властта – метеж, явно насилие, явно непокорство и техните наказания. За метеж по чл. 138 се счита действията на тълпа, събрана с цел чрез сила или заплашване да препятства правителството, Народното събрание или публичната власт и нейните органи да упражняват свободно своите права и длъжности или да ги принуди да извършат или да не извършат нещо в кръга на техните права и длъжности. Определени са и престъпленията конкретно против об-

[37] Държавен вестник, №84, 9 септември 1886; №85, 12 септември 1886; №86, 13 септември 1886.

[38] Пак там, №14, 6 февруари 1888.

[39] Пак там, №74, 7 април 1890.

ществения ред и наказанията за тях. Това са подбуждането към извършване на престъпления; към непокорство към закона и законовите правила и разпореждания; подбуждане към вражда и омраза към отделни вероизповедни общности; срещу брака; собствеността; подбуждане към нападение срещу неприкосновеността на държавния глава, държавния строй, целостта и единството на държавата; съставянето на чета с цел извършването на престъпления против лична или имотна сигурност. Отделно законът разграничава и разглежда нарушенията против „държавната безопасност, обществения ред и спокойствие“ и против властта[40]. Новият наказателен закон със своите съвременни и либерални принципи създава една солидна база за гарантирането и опазването на сигурността и реда в държавата, като същевременно ограничава възможностите за произволни и нерегламентирани действия на властите. На 4 април 1897 г. е утвърден и Законът за наказателното съдопроизводство. Това е първият невоенен закон, който допуска възможността лица от гражданското ведомство да бъдат предавани на военен съд. Според чл. 52 това е възможно „изключително в местностите, които са обявени във военно положение, и само за такива престъпления, които поименно са означени в последващия по тоя случай височайши указ“[41].

Едва през 1900 г., след селските бунтове в Североизточна България, вътрешният министър д-р В. Радославов взема инициативата за изготвяне на един правилник, който да регламентира статута на военното положение, ролята и задачите на армията при неговото осъществяване. На 8 юни 1900 г. княз Фердинанд утвърждава Временен правилник за службата през време на военно положение[42]. В него недвусмислено се подчертава, че при военно положение армията не дава съдействие, а сама има задължението да се справи или да предотврати смутовете и метежите. Така се запълва една съществена празнота, тъй като до този момент военното положение се свързва само с военнополевите съдилища. Те обаче действат постфактум, т.е. след като причинителите и извършителите на дадено престъпление са заловени и предадени на правосъдието. Правилникът предвижда военното положение да се обявява с височайши указ, като поддържането на реда и тишината се възлага на военните власти, които подчиняват полицията. Местностите, обявени във военно положение, се разделят на райони под разпореждането на началник, с не по-нисък чин от полковник. Според чл. 4 военният началник получава широки правомощия, включително и свързани с ограничаването на конституционните граждански и политически права: 1. Да назначава военни, полицейски или смесени патрули за поддържане на реда и тишината; 2. Да прави, било денем, било нощем, разтърсвания (обиск) в домовете на гражданите; 3. Да иска от гражданите намиращото се в тях оръжие или да пристъпя към

[40] Държавен вестник, №40, 21 февруари 1896.

[41] Пак там, №77, 7 април 1897.

[42] Пак там, №122, 9 юни 1900.

търсенето и вземането му; 4. Да забранява събрания от граждани и печатане и внасяне на вестници и списания, които се считат опасни за реда и тишината; 5. Временно да закрива увеселителни и питейни заведения, които служат за свърталище на елементи, опасни за обществения ред и спокойствие; 6. Да поставя под полицейски надзор, да задържа и арестува лица, опасни за общественото спокойствие. Според чл. 8 при потушаване на смутове и метежи военните власти получават правото да „действуват по собствена инициатива и усмотрение". В местностите, обявени във военно положение, гражданските лица се съдят от полеви военни съдилища само за тези престъпления, които изрично са изброени в издадения по този случай указ на княза. Учредяването на военнополевите съдилища също става от княза по доклад на военния министър. За откриване на виновниците по тези престъпления и за разследване на делата, военните и подчинените им полицейски чинове действат според съществуващите закони. За всяко произшествие военните власти съобщават на военните полеви прокурори, които за престъпления, подсъдни на полевите военни съдилища, освен правата, предвидени от Военносъдебния закон, получават и правата, предвидени за гражданските прокурори в Закона за углавното съдопроизводство. Разследванията по делата се правят от граждански следователи под наблюдението на полевия военен прокурор, а всички други престъпления и нарушения, извършени от граждански лица, остават във властта на гражданските съдебни власти и полицията, които действат самостоятелно и без никаква намеса от страна на военните власти. За споменатите в указа престъпления гражданските лица се предават на съда от военното началство. При разглеждане на делата полевите съдилища се ръководят от правилата, изложени в дял четвърти на Военносъдебния закон. Присъдите на тези съдилища се утвърждават от княза. За всяко произшествие в местата, където няма разположена войска, военните и полицейските власти докладват на военния министър. Последният параграф от Временния правилник постановява, че военното положение се вдига с височайши указ. Задържаните лица или се пускат на свобода, или се предават на съответните граждански власти. Висящите дела от полевите военни съдилища и военните прокурори също се изпращат на гражданските съдебни власти.

Така същността на военното положение се заключава в няколко основни прояви: 1. Поддържането на реда и тишината се поема от военните власти, които подчиняват и се разпореждат с полицията и администрацията; 2. Преустановява се действието на редица конституционни гаранции – неприкосновеността на личността и жилищата, свободата на словото и печата, на събранията, на собствеността; 3. Войската действа самостоятелно и със сила при предотвратяване или прекратяване на граждански размирици; 4. По време на военно положение действат военнополеви съдилища и за граждански лица, извършили престъпления, които нарушават реда и сигурността в страната и които точно са упоменати в указа за неговото обявяване. На практика у нас

е възприет френският модел на военно положение. За разлика от Франция, където статутът на военното положение е регламентиран със закон, у нас изпълнителната власт с един административен акт делегира на военните началници права, които нито законите, нито Конституцията им дават. Правилникът за военно положение драстично нарушава Конституцията, която не допуска ограничаване на политическите права и свободи на гражданите.

Проблемът с военното положение влиза в Конституционния текст с промените от 1911 г. В чл. 73, който постановява, че никой не може да бъде наказан без присъда от редовен съд, която вече е придобила законна сила, се внасят три съществени допълнения. Първото е, че не могат да се създават никакви изключителни съдилища или следствени комисии под никакъв предлог и наименование. Второто посочва точно условията, при които се обявява военно положение, а третото фиксира начина за неговото обявяване. В Конституционния текст се записва: „Във военно време или когато при належаща опасност, произходяща от външно нахлуване или въоръжено въстание, страната или част от нея се обявява във военно положение и тогава действат предвидените в закона военнополеви съдилища"; „Военното положение се обявява със закон, ако Народното събрание заседава, или с указ под общата отговорност на министрите, ако не заседава. В последния случай Народното събрание се свиква в пет дни за потвърждаване на издадения указ."[43] В пленарна зала са дефинирани понятията „външно нахлуване" и „въоръжено въстание". Приема се, че външно нахлуване е налице, когато някой въоръжен неприятел нахлуе в страната и заплаши целостта на територията или обществения ред и държавната сигурност. Под въоръжено въстание се разбира залегналото определение във френския закон за обсадното положение – то е налице, когато с оръжие в ръка известни обществени слоеве или личности въстават против обществения и държавен ред и строй. С други думи Конституцията допуска обявяване на военно положение във военно време, т.е. времето, когато страната е воюваща с една или с няколко други държави, когато е заплашена от външно нахлуване или от вътрешно въоръжено въстание[44]. Положителна стъпка е въвеждането на контрол на законодателната власт над изпълнителната при обявяване на военното положение. На практика това става само от Народното събрание, което в един много кратък период трябва или да потвърди, или да отмени обявеното от изпълнителната власт военно положение. Целта е военното положение да бъде обявявано само в изключителни случаи, когато действително е заплашена сигурността на страната, а не на правителството. Макар и значително подобрени, и новите предложения далеч не са съвършени. И според тях съдържанието на военното положение се изчерпва с разпростирането на

[43] Стенографски дневници на V ВНС, с. 719.

[44] Член 1097 от Военносъдебния закон постановява, че „под военно време се разбира времето от деня, в който е обявена обща мобилизация на въоръжените сили в царството, до деня, когато е обявена демобилизация".

действието на военнополевите съдилища и върху граждански лица, без да става ясно неговото обявяване води ли до суспендирането и на други права и свободи на гражданите и ако това се допуска, то на кои и в каква степен. Неизяснен остава и въпросът как се процедира в случаи, когато Народното събрание не е в сесия или няма избрано такова. Единодушно обаче е гласуването за отмяна на чл. 76, с което българската Конституция формално се доближава до най-демократичните конституционни образци, недопускащи никакво възпиране на което и да е конституционно постановление. Редактиран е чл. 72, който вече гласи: „Един особен закон ще определи кои криминални работи, извършени от военни лица на действителна служба, се съдят от военни съдилища и кои – от общите съдилища“[45].

За да не се допусне намесата на армията и офицерството в политическите борби, още първият български избирателен закон от декември 1880 г. въвежда общоприетата световна практика и категорично забранява на лицата, които се намират на действителна военна служба, да избират и да бъдат избирани[46]. Войниците и офицерите нямат право да членуват в политически партии и организации, както и в дружества, чиито цели са в противоречие с назначението на войската, с дисциплината и морала в нея. Постъпването на офицерите в каквито и да било дружества се допуска само след разрешение на началниците на дивизии, а за самите тях – след разрешение на военния министър[47]. Според чл. 16 от Положението за службата на офицерите в българската армия тези, които са на действителна служба, „нямат право да участват в политически събития, агитации и манифестиране, както и да изразяват със слово или дело съчувствие към партии. Те винаги остават безпристрастни.“ Всяко свое писмено произведение офицерът трябва да представя в Щаба на армията, откъдето се издават разрешения за напечатването му. „Писане и печатане на статии с политически характер на офицерите от действителна служба е безусловно забранено.“[48]

В края на лятото на 1912 г. българската армия е призована да изпълни своя свещен дълг и да реализира „историческите отечествени идеали“. Нейните вътрешни функции, свързани с опазването на обществения ред и гарантирането на вътрешната сигурност, остават на втори план. На 17 септември 1912 г. с Указ №5 на върховния главнокомандващ тя е мобилизирана, а с Указ №6 от същата дата цялото царство е обявено във военно положение. Издаден е и указ, който постановява всички военни съдилища да се преименуват в полеви военни съдилища. При разглеждането на делата те трябва да се ръководят от раздел IV на Военносъдебния закон и да прилагат наказанията,

[45] Стенографски дневници на V ВНС, с. 615.

[46] Стенографски дневници на II ОНС, 202–205.

[47] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 126, л. 391.

[48] Положение за службата и положението на офицерите от българската войска. С., 1906; ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 186, л. 89.

предвидени във Военнонаказателния закон за военно време, като (съгласно ст. 52 от Закона за углавното съдопроизводство, ст. 150 и 999 от Военносъдебния закон и ст. 247 от Военнонаказателния закон) действието на военнополевите съдилища се разпростира и върху гражданските лица, обвинени в следните престъпления: измяна, предателство, насилствени действия и оскърбление против държавния глава и членовете на семейството му, престъпления против властта, против носенето на военната служба и против държавната военна сила, престъпления против обществения ред, за разврат, лишаване от живот, телесна повреда, кражба, грабеж, повреждане на имот, за общоопасни престъпления и престъпления на анархистите, определени в Закона за допълнение на наказателния закон от февруари 1909 г. За горните престъпления гражданските лица се предават на полевите военни съдилища от военните началници и комендантите. Указът определя и районите на трите военнополеви съдилища – Софийски, Пловдивски и Русенски. Присъдите на тези съдилища се потвърждават или отменят от царя[49]. За одобряването на тези укази така, както е предвидено в Конституцията, след пет дни, на 22 септември е свикана извънредна сесия на XV ОНС. Освен че одобряват въведеното военно положение, депутатите гласуват и изменение във Военнонаказателния закон. Според променената ст. 30 полевите военни съдилища се състоят от един председател и двама членове, а според ст. 32 за членове на полевите военни съдилища се назначават от началник-щаба на Действащата армия двама офицери без разлика на чин и служебно положение, а в полските полеви военни съдилища – двама офицери по разпореждане на командващите на отделните армии. При съденето на офицери се съблюдава правилото председателят и членовете на военнополевия съд да бъдат по-старши по чин или производство от подсъдимия, а при съденето на граждански лица – председателят и по възможност един от членовете да бъдат с юридическо образование. Дни преди началото на Балканската война, на 27 септември 1912 г. е публикуван нов Временен правилник за службата по време на военно положение, съдържащ незначителни изменения в сравнение с този от 1900 г. В него претърсвания по домовете се разрешават само за „граждани, подозрени в престъпни намерения“, а воденето на разследванията се поверява, освен на граждански, и на военни следователи, но с юридическо образование или служили в гражданското съдебно ведомство[50].

С Височайша заповед №15 от 5 октомври „на нашата храбра армия“ е заповядано „да премине границата и да встъпи в борба с вековния враг“.

[49] Държавен вестник, №210, 17 септември 1912.

[50] Пак там, №218, 27 септември 1912 г.

Първа глава

ВЪТРЕШНИТЕ ФУНКЦИИ НА АРМИЯТА МЕЖДУ БАЛКАНСКАТА И ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА, 1913–1915

1. Свиването на бойните знамена

А. Демобилизацията. Въпреки неимоверните усилия, отечественият идеал не само не е постигнат, но през лятото на 1913 г., след като страната се оказва във война с всичките си съседи, изглежда болезнено отдалечен и невъзможен. Бившите съюзници Сърбия и Гърция, заедно с Румъния, на 28 юли 1913 г. налагат на България договор, напълно удовлетворяващ техните претенции към земи, съставна част от българския отечествен идеал. Все пак в пределите на българската държава са включени Пиринска Македония и земите на изток от устието на р. Места. Член VI от този договор задължава българското правителство „още на следния ден" да сведе армията си до състава ѝ в мирно време[1]. Критичното положение на страната кара управляващите стриктно да изпълнят условието. Същия ден във Височайша заповед по Действащата армия №120 цар Фердинанд се обръща към войниците и офицерите, за да обясни причините, поради които „изтощени и изморени, но не и победени, ний трябваше да свием своите славни знамена за по-добри дни". Тези по-добри дни очевидно не ще бъдат скоро, щом като царят призовава: „Разказвайте на вашите деца и внуци за доблестта на българския войник и ги гответе да довършат един ден славното дело, което вий започнахте."[2] На следващия ден по доклад на военния министър Министерският съвет взема решение за обща демобилизация на въоръжените сили и цар Фердинанд подписва указ, който излиза на 30 юли 1913 г.[3] Тъй като остават неуредени отношенията с Османската империя, която в нарушение на Лондонския договор от май 1913 г. реокупира Тракия, са задържани три набора и е запазено в сила военното положение, въведено на 17 септември 1912 г.

В тази връзка е и заповедта на цар Фердинанд от 31 юли 1913 г., с която се нарежда Военносъдебната част в армията да не се демобилизира и да продължи действията си по законите на военното време до второ нареждане. Полевото военно прокурорство и трите военнополеви съдилища в София, Русе и Пловдив остават в същия състав. Разформироват се полевите военни съдилища при Първа и Трета армия. Полевият военен съд при Четвърта армия

[1] Генов, Г. П. Международни актове и договори засягащи България. С., 1940, с. 415.

[2] Военни известия, №35, 8 август 1913.

[3] Държавен вестник, №169, 30 юли 1913.

се преименува на Кърджалийски полеви военен съд и на него са подсъдни престъпните деяния на военнослужещи и граждански лица, намиращи се в района на заетите области в Тракия. Полевият военен съд при Втора армия се преименува в Разложки полеви военен съд, на който са подсъдни военните и гражданските лица, намиращи се в района на заетите области в Македония. Към Кърджалийския военнополеви съд се назначават за военни следователи 7 офицери, а към Разложкия – 8. Тяхната задача е да произвеждат предварителни следствия по престъпления, извършени от долните чинове и гражданските лица. На служба остават и назначените 16 военни следователи по окръзи, докато не се демобилизират гражданските следователи и не приемат от горните делата по престъпленията на гражданските лица, подсъдни на военните съдилища[4].

На 16 септември 1913 г. е подписан и договор за мир между България и Османската империя, с който Малкотърновско, Свиленградско и земите на запад от устието на р. Марица стават част от царството. Чл. 2 на договора постановява, че до десет дни войските трябва да напуснат окупираните територии, принадлежащи на другата държава, а до три седмици да демобилизират армиите си. Според чл. 6 двете страни се задължават да дадат „пълна амнистия" на всички ония, които са взели участие във войната или които са се компрометирали в политическите събития, станали преди сключването на договора[5]. Договорът с Цариград практически изважда страната от състоянието на война. След две седмици, на 1 октомври 1913 г., цар Фердинанд издава указ №16 за вдигане на военното положение, но „само за старите предели на царството"[6]. В новоприсъединените Гюмюрджински и Струмишки окръг военното положение се запазва.

Б. Амнистията. Краят на войната прекратява отговорностите на армията, свързани с нейните външни функции – нападателни и отбранителни, и на преден план отново излизат нейните вътрешни функции – опазване на обществения ред и гарантиране сигурността на държавата. Започналият мирен период изправя управляващите пред изключителни по трудност и важност вътрешно- и външнополитически проблеми. Голяма част от тях са свързани с необходимостта да се успокои обществото, да се оздравят раните от претърпяното крушение, да се стегне и реорганизира армията. След края на войната се налага да бъдат проведени парламентарни избори, които да легитимират назначеното през критичния юли на 1913 г. правителство от трите либерални партии – Либералната, Народнолибералната и Младолибералната, начело с д-р Васил Радославов. Изборите са насрочени за 24 ноември 1913 г. и това е един от допълнителните мотиви за отмяната на военното положение. Самите избори според тронното слово на цар Фердинанд при откриването на XVI

[4] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 264, л. 68.

[5] Българска военна история: Подбрани извори и документи. С., 1984, т. 2, с. 702.

[6] Държавен вестник, №221, 1 октомври 1913.

Народно събрание са станали „при всепризната пълна свобода“[7]. Отсъстват сведения за изборни нарушения и използване на армията в навечерието и в самия изборен ден. Животът на това събрание е кратък, тъй като новата пропорционална избирателна система не дава предимство на управляващите, а опозицията е разпокъсана. Нови избори са насрочени за февруари 1914 г. По този повод с Указ №1 на цар Фердинанд от 22 януари 1914 г. е вдигнато военното положение и в новоприсъединените земи[8]. Тези избори протичат при значително по-изострена политическа обстановка. Следствие от това са и постъпилите контестации за редовността на провеждането им. В заявление на жителите на с. Ново село и с. Средня, Шуменско, се изтъква, че в нарушение на избирателния закон, без да е постъпило искане от председателя на Новоселската секция, е изпратена войска под началството на подполк. Скутунов от Седми полк. Заедно с полицейския пристав подполковникът обиколил селата от общината, увещавал да се гласува за правителствените кандидати и отправял заплахи. Въпреки заявлението на председателя на бюрото, че няма нужда от войска, подполк. Скутунов пуснал патрули и продължил да заплашва избирателите[9]. Същите факти са изтъкнати и в заявление на А. Кавалджиев, застъпник от Демократическата партия[10]. Има протести и срещу присъствието на войска в избирателни секция в Шумен, Шуменско и Преславско, без да е викана от председателите на бюрата[11]. Тези нарушения, ако действително са били допуснати, са твърде незначителни, ограничени по обхват и размер и очевидно не повлияват върху крайните изборни резултати. В тронната реч при откриването на XVII ОНС цар Фердинанд отново обявява, че изборите са се извършили „при пълен ред и тишина“. Очевидно опозицията не е съгласна, защото последва сбиване на нейни представители с тези на мнозинството[12].

Въпреки съвсем краткия живот на XVI ОНС – по-малко от две седмици, опозицията използва неговите заседания, за да повдигне въпроса за даване на пълна амнистия за всички престъпления, извършени от долните чинове по време на двете войни. Едно от първите такива предложения е на депутатите радикалдемократи и широки социалисти – д-р Й. Фаденхехт, Н. Цанов, Хр. Габровски, д-р П. Джидров, направено на 30 декември 1913 г.[13] От същия ден е и предложението на парламентарната група на БРСДП (т.с.) за амнистия на войници, провинили се в извършването на разни простъпки през време на войната от 17 септември 1912 до 1 декември 1913 г.[14] Пра-

[7] Стенографски дневници на XVI ОНС, I ИС, л. 1.

[8] Държавен вестник, №18, 23 януари 1914.

[9] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 660, л. 8.

[10] Пак там, л. 9, 11.

[11] Пак там, л. 15.

[12] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 1.

[13] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 249, л. 1–2; Стенографски дневници на XVI ОНС, I ИС, с. 34.

[14] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 248, л. 1.

вителството също има намерение да предложи амнистия. В програмната реч на министър-председателя д-р В. Радославов от 30 декември се декларира, че кабинетът ще сезира Народното събрание със закон за амнистия, който да предаде на забвение грешките на онези, които не носят отговорност за продължаването на войната и за несключения навреме мир[15]. В деня на откриването на първата извънредна сесия на новия XVII парламент – 20 март 1914 г., е внесено ново предложение за амнистия от земеделците, подкрепено от радикалдемократите и широките социалисти[16]. То предвижда да бъдат опростени само долните чинове за провинения и престъпления до 1 октомври 1913 г. След четири дни в деловодството на Народното събрание постъпва нов законопроект за амнистия от групата на депутатите тесни социалисти. Като хвърлят вината за извършените престъпления и простъпки върху държавата и военното началство, те искат амнистия, впрочем както и земеделците, само за всички долни чинове, с изключение на извършилите умишлено убийство, изнасилване и мародерство, до 1 декември 1913 г.[17] В пленарната зала представителите на опозицията продължават да притискат правителството и с искането да бъде включен в дневния ред проблемът с амнистията. В този дух е изказването на широкия социалист Н. Харлаков от 14 май 1914 г. В отговор министър-председателят Радославов обещава това да стане до дни[18]. На 20 май 1914 г. отново представител на широките социалисти – А. Конов, отправя питане до военния министър във връзка с амнистията. Ген. Климент Бояджиев уверява депутатите, че лично той още през януари 1914 г. чрез главния военен прокурор е взел мерки за освобождаването от затвора на голяма част от следствените войници и офицери, под гаранция или с разписка. Освен това към военните съдилища били назначени допълнително военни следователи и формирани втори състави с цел да се ускори тяхната работа. В резултат от това, с гордост отбелязва генералът, от подведените под отговорност 13 000 долни чинове в затворите са останали 170, а от 369 обвиняеми офицери – само 5[19].

В края на май 1914 г. свой законопроект за амнистия внася и управляващата коалиция. В доклада на правосъдния министър Хр. Попов се изтъква, че сред най-важните задачи на правителството остава пълното омиротворяване и възстановяване на реда в царството. Управляващите се съгласяват с тезата на опозицията, че голяма част от извършените престъпления по време на войните се дължат не толкова на субективната престъпна склонност, колкото на обективни причини, свързани с безпорядъка, несгодите и лишенията, неизбежни спътници на всяка война. Все пак правителството се обя-

[15] Стенографски дневници на XVI ОНС, I ИС, л. 35.
[16] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 528, л. 4.
[17] Пак там, ф. 173К, оп. 3, а.е. 529, л. 5.
[18] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 904–906.
[19] Пак там, 1021–1024.

вява за баланс между частните и държавните интереси, който да не увреди дисциплината в армията. В самия проект конкретно са изброени членовете от Военнонаказателния и Наказателния закон, по които се дава пълна амнистия за престъпления, извършени от 17 септември 1912 г. до 30 септември 1913 г., както за войниците, така и за офицерите[20]. За обсъждане са допуснати и другите два законопроекта от март 1914 г. По въпросните законопроекти започват продължителни дебати. Те са на изключително високо ниво и въпреки отделни опити за политиканство показват компетентност, ангажираност и отговорност на ораторите от различните политически сили. Категорично против предлаганата и от правителството, и от опозицията пълна амнистия, се обявяват демократите. В една пространна реч М. Такев определя амнистията като нож с две остриета, като опасно средство, което вместо да установи граждански мир, може да разруши дисциплината и деморализира армията, като я направи непригодна да защитава вътрешната и външната сигурност на държавата. Той е убеден, че повдигнатите обвинения срещу 12 938 нисши чинове и 381 офицери са нищожно малко на фона на мобилизираните над 642 000 души в армията и по тях трябва да се произнесат военните съдилища и да им дадат справедливи наказания. Дребните и масовите нарушения трябва да се амнистират, но не и тези, свързани с неявяване под знамената, с доброволно предаване в плен, с убиване на командири. Това становище се поддържа и от съпартиеца му д-р Вл. Моллов. Социалистите, земеделците и радикалдемократите защитават своите законопроекти. Народняците и прогресистите са склонни да подкрепят правителственото предложение. В края на дебатите по първото четене военният министър гене. Кл. Бояджиев защитава правителственото виждане, че амнистия трябва да се даде за войниците, които са извършили неумишлени престъпления, но не и за техните подбудители, които умишлено са развращавали дисциплината в армията. Правосъдният министър Хр. Попов, отбивайки атаките на демократите, разяснява, че предлаганата амнистия не е безпринципна и че от 10 152 души ще бъде търсена отговорност[21]. Правителственият законопроект е приет от мнозинството на първо четене. След това той е разгледан и одобрен в Комисията по Министерството на правосъдието. Там са внесени поправки, които разширяват обхвата на амнистията[22]. При второто четене на законопроекта в края на юли 1914 г. се повтарят аргументите на страните, вече изложени в пленарна зала[23]. Самият закон е гласуван в Народното събрание на 24 юли, одобрен от царя и на 4 август 1914 г. е публикуван в „Дър-

[20] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 533, л. 5–6.

[21] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 1161–1185, 1362–1376.

[22] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 533, л. 12–13; Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 3142–3143.

[23] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 3143–3145; 3157–3177.

жавен вестник“[24]. Народните представители одобряват и прокламираната на 16 октомври 1913 г. амнистия за жителите на новоосвободените земи[25].

Седем месеца след гласуването на Закона за амнистията в Народното събрание е внесено предложение за неговата промяна. То е дело на демократите, подкрепени от радикалите и широките социалисти. Мотивите са, че законът се тълкува неправилно и са се проявили някои непълноти и неточности в него. На практика се предлага той да бъде разширен, като включи нови членове от Военнонаказателния и Наказателния закон, по които се дава амнистия. Предложението категорично е подкрепено и от министър-председателя[26]. Опитът на тесните социалисти за радикални промени е отхвърлен от мнозинството. То приема предложението на либерала Г. Занков да се даде пълна амнистия за престъпления, извършени от четници, войводи и от населението на новите земи до 1 декември 1913 г., като се изключат само офицери и войводи, които са извършили явно мародерство с цел лично забогатяване, както и лицата, обвинени в шпионство. Тези изменения са одобрени на 15 март 1915 г.[27]

Гласуваната амнистия е един от редките случаи в българската парламентарна практика на единодействие на управляващи и опозиция, може би и поради факта, че самите управляващи се разглеждат като опозиция на партиите, започнали и водили войната. Очевиден е стремежът чрез амнистията да се забрави миналото и да се запази единството на войската и народа, като се балансира между принципността и опрощението. Съзнанието, че армията е и ще продължава да бъде нужна на обществото както във вътрешен, така и във външен план, определя общото политическо решение за широка амнистия.

Парламентарната група на Демократическата партия в края на 1914 г. внася и още един законопроект за амнистия на престъпленията по печата, голяма част от които са свързани с армията. Като мотиви са изтъкнати извънредната обстановка, в която страната се е намирала в последните години, и необходимостта от успокояване на обществената атмосфера. Предвижда се амнистия за всички престъпления по печата от 17 март 1911 г., когато започва борбата за промяна на Търновската конституция, до влизането в сила на настоящия закон[28]. При третото четене на законопроекта от мнозинството предлагат радикално изменение – да се амнистират всички престъпления по печата до 15 март 1915 г., „както и престъпленията, извършени при избори, по повод на избори и на политически събрания до 15 март 1915 г.“ Теснякът социалист Васил Коларов справедливо възразява, че не бива да се амнистират чиновниците и органите на общинската и държавната власт, които носят отговорността за законността на изборите, защото по този начин им се дава възможност

---

[24] Държавен вестник, №173, 4 август 1914.

[25] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 3197.

[26] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 3097–3098.

[27] Пак там, 3103–3105; ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 555, л. 6.

[28] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 3096–3097.

да вършат всякакви злоупотреби и насилия в изборния ден, знаейки, че няма да бъдат наказани. Мнозинството гласува своето предложение[29]. Това негово действие едва ли е резултат на принципна позиция. То цели да освободи от отговорност онези полицейски и административни чиновници, проявили проправителствено „усърдие“ при последните избори.

Ако демобилизацията на армията е наложена отвън, то бързата отмяна на военното положение, провеждането на законодателни избори и гласуваната амнистия показват стремежа на управляващите бързо да бъде възстановен нормалният ритъм на обществен и политически живот, без да се прибягва до услугите на въоръжената сила.

2. Синдромът „Офицерска лига“

След неудовлетворителния резултат от водените войни държавното и военното ръководство предприемат мерки за повдигане и укрепване на духа, дисциплината и морала на армията, както и за запазването ѝ от партийни влияния. Острата обществена и политическа дискусия за причините и факторите, довели до крушението на опита за пълно национално обединение, изкушава част от офицерите да изкажат своето мнение на участници в събитията и да хвърлят обвинения срещу висшите си началници. Това предизвиква реакция от страна на Военното министерство. На 24 декември 1913 г. военният министър ген. Кл. Бояджиев изпраща поверителна заповед до началниците на дивизии решително да порицаят офицерите, които със своите писания, съдържащи „голословни и тенденциозни нападки“, фактически подпомагат и улесняват задачата на крайните партии – да подкопаят дисциплината и да компрометират армията[30]. Предупреждението не дава очаквания ефект, защото на 11 юни 1914 г. последва нова заповед в същия дух. Този път министърът припомня, че съгласно Положението за правата на офицерите те нямат право да печатат статии без разрешение на началниците си и да се занимават с политика, и изисква от началник-щаба на армията да следи строго писмените прояви на офицерите[31]. Въпреки уставите и правилниците, част от офицерството продължава да проявява политически пристрастия и публично да критикува не само своите началници, но и дейността на правителството. Това кара новия министър на войната, ген. Никола Жеков, на 3 септември 1915 г. отново да предупреди, че „сме загубени като народ и държава“, ако офицерите се занимават с партийна пропаганда. Жеков е безкомпромисен и изисква такива офицери да се отстраняват от длъжност и да се представят за уволнение по дисциплинарен ред[32].

---

[29] Пак там, 3105–3106; Държавен вестник, №72, 2 април 1915 г.

[30] ДВИА, ф. 4, оп. 3, а.е. 117, л. 22.

[31] Пак там, ф. 4, оп. 1, а.е. 122, л. 47–48.

[32] Пак там, ф. 4, оп. 3, а.е. 117, л. 700.

Ръководството на армията е обезпокоено и от опитите на политическите партии, главно от левицата, да проникнат и овладеят войнишкия състав. С поверително нареждане от 16 януари 1914 г. ген. Бояджиев изисква от командирите на частите и началниците на гарнизоните по никакъв начин да не допускат в казармите партийни агитатори, които проповядват „против държавния строй“ и влияят зловредно на дисциплината. Командирите трябва да засилят и контрола върху подчинените си и да не позволяват те да посещават събрания на политически партии. Те трябва да прекарват повече време в казармите и в контакт с подчинените си, да извършват внезапни проверки и да дават личен пример. Министърът предупреждава, че този, който не изпълнява заповедта му, ще бъде предаван на съд, независимо дали е войник или офицер. Само по този начин според него армията ще запази досегашното си реноме на най-важен институт на държавата, „който има за единствена задача да гарантира нейната цялост, свобода и независимост“[33]. На 5 юли 1914 г. Щабът на армията предупреждава началника на Военното училище и на всички части за засилване на агитацията на тесните социалисти сред войниците и заповядва да се вземат най-строги мерки за изкореняване на „това зло“ и за недопускане на партийни агитации[34]. В нова заповед от 10 октомври 1914 г., малко преди да напусне поста си, ген. Бояджиев заповядва на началниците на пехотни дивизии да предупредят командирите на частите от поверената им дивизия да не допускат в казармите разпространение и внасяне на анонимни брошури, възвания и други печатни произведения, макар и да са с патриотично съдържание, „за да се избегне по този начин замесването на войската в политиката“[35]. С цел постигне на най-голяма солидарност между всички чинове на армията в края на декември 1914 г. Щабът на армията предупреждава началниците на части и на военноучебните заведения при беседи със запасните войници да не се държат речи с политическо съдържание, които могат да засягат политическите им убеждения[36]. Не само военното началство, но и политическите сили в страната се обявяват против политиканстването и партизанстването в армията, която е призвана да служи на общите интереси на държавата във външен и вътрешен план[37].

Многобройните заповеди на военното ръководство, насочени към пресичане на политическите забежки на офицерството и недопускане на партийни агитации в казармите, показват остротата на проблема и сериозните опасения, че армията може да бъде изпусната от контрол и да се намеси в политиката. Основание за това е и появата на тайна офицерска организация. Инициативата за нейното създаване идва от бившия помощник-главнокомандващ по време

[33] Пак там, л. 36.

[34] Пак там, ф. 1521, оп. 1, а.е. 221, л. 104.

[35] Пак там, ф. 25, оп. 2, а.е. 62, л. 112.

[36] Пак там, ф. 1521, оп. 1, а.е. 215, л. 45.

[37] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 2268–2272.

на войните, ген. Михаил Савов. В търсенето на виновници за техния провал неговото име се споменава все по-често, включително и от „безотговорния" монарх. За да защити собственото си, а и на офицерството, професионално и лично достойнство, Савов решава да организира тайна Офицерска лига[38]. Свиканото в средата на февруари 1914 г. Учредително събрание избира за председател на организацията опитния, високо ерудиран и авторитетен полковник Иван Луков, началник на Военното училище. Освен в Столичния гарнизон, групи са изградени и в провинциалните гарнизони в Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Русе, Шумен, Велико Търново, Плевен, Варна. Организацията се обявява за строго надпартийна и първоначално определя като приоритет само проблемите на външната политика на страната, засягащи армията. Тя настоява офицерството да има думата при определяне на бъдещите съюзници, сключването на военни договори, избирането на моменти за влизане или прекратяване на войната. Тези искания са често политически и са в брутално противоречие със същността и предназначението на армията, която трябва да изпълнява, а не да определя, държавната политика. Наред с това се издигат и други политически искания – отечествените интереси да се поставят над партийните; възпитаване на народа в патриотичен дух и зачитане на властта; укрепване мощта на армията; ограничаване по законодателен ред на дейността на крайните елементи и развратната преса; унищожаване на социализма в училищата. В този дух са и изпратените заплашителни писма до водачи на опозиционните партии[39].

Управляващите са наясно както с инициаторите и дейците, така и с целите на създадената организация, и с потенциалната опасност, която тя крие за армията, престола и държавата. Едно разцепление сред офицерите и армията и настройването им срещу държавния глава безспорно представляват сериозна опасност не само за вътрешната, но и за външната сигурност на страната. Ето защо те решават да действат, без да прибягват до крайности, но твърдо. Царят мигновено уволнява полк. Луков от ключовия пост и го назначава за командир на пехотен полк в Кърджали, където, далеч от столичната суетня, да премисли позициите си. На началниците на дивизии е наредено лично да се срещнат с офицерите и да ги убедят в гибелните последици от образуването на Военна лига, както и да ги предупредят да не се занимават с политика. Това е направено в бърза и лично-поверителна заповед на военния министър Кл. Бояджиев от 25 февруари 1914 г. до началниците на десетте пехотни дивизии, на военноучебните заведения и флота, както и до инспектора на артилерията. В нея той ги уведомява, че има сведения, че у някои офицери от армията се появило

[38] За историята на Офицерската лига виж спомените на Кр. Колев – НА–БАН, Сб. IV, ч. 1, а.е. 115а, л. 9–13; Стойков, Хр., Иванов, Г., Хаджииванов, П. Офицерските конспирации в България: Материали и спомени на съвременници в две части. С., 1963; ДВИА, ф. 42М, оп. 1, а.е. 258; Марков, Г. Парола „Сабя": Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919–1936. С., 1992.

[39] ДВИА, ф. 42М, оп. 1, а.е. 258, л. 11–44; Марков, Г. Цит. съч., 12–15.

„желание и стремление“ да образуват една „военна дружба“, подобна на тези в Гърция и Сърбия, с цел да обуздава крайните елементи в страната и да влияе на правителството, за да бъде щедро при отпускане на парични кредити и средства за бойната подготовка на армията и засилване на нейната мобилизационна готовност. Министърът предупреждава, че за да реализират по-лесно своята идея и да привлекат повече офицери, инициаторите разпространяват неверни слухове, че формирането на дружбата се извършва с неговото знание и това на висши началници. Със снизходителност той обяснява, че тези „младежки увлечения“ се подбуждат и подклаждат отвън, от някакви „фатални за отечеството личности“, които искат да използват високия и чист патриотизъм на офицерството за своите крайно осъдителни и престъпни намерения. Заповедта завършва с призив българският офицерски корпус да остане чужд на подобни тайни общества, които „винаги започват своето съществуване под булото на патриотизма, но скоро се преобръщат в преторианство, което излага страната (...) на постоянни и опасни сътресения и катастрофи“. От офицерите се изисква да се предадат изцяло на своята специална професия и да оставят на правителството да изнамери средствата и да вземе мерките за обуздаване на крайните течения, да засили патриотичните организации и да осигури и снабди армията с потребните материални средства[40]. Становището на царя и Военното министерство към случващото се в армията става публично чрез една статия на адютанта на цар Фердинанд кап. Христо Калфов, публикувана на 1 март 1914 г. във „Военни известия“. В нея се осъждат военните лиги като организации, подриващи основите на армиите и рушащи професионализма и дисциплината[41].

Новината за тайната офицерска организация и нейните заплашителни писма гръмва и в партийната преса и логично стига до Народното събрание. На 28 март 1914 г. водачът на широките социалисти Янко Сакъзов се обръща с питане до военния министър какво знае по въпроса. Самият Сакъзов предполага, че заплашителните писма са дело на управляващите, които, скрити зад една несъществуваща организация, се опитват да притискат опозицията по въпросите, свързани с армията. Военният министър решава да не допусне да се опетни честта на българското офицерство, като направи публични домашните проблеми и потвърждава, че „Офицерска лига не съществува“, но пропуска да добави само една дума – „вече“. Той отрича, че преместването на полк. Луков от София в Кърджали е свързано с Лигата. Позицията му е подкрепена и от министър-председателя д-р В. Радославов[42].

Към Офицерската лига царят и военното ръководство подхождат по същия начин, както и към офицерските братства в началото на века. Дори

[40] ДВИА, ф. 4, оп. 3, а.е. 117, л. 64–65.

[41] Военни известия, №24, 1 март 1914.

[42] Стенографски дневници на XVI ОНС, I ИС, 49–54.

стилистиката на заповедите е еднаква[43]. Те залагат не толкова на наказанията, уволненията, съдебната разправа, колкото на разума, съвестта и отговорността на българското офицерство. И този път подходът проработва и единството в командния корпус е запазено в навечерието на нови сериозни изпитания. Това не означава, че заявената от него амбиция за по-активна роля в политиката е напълно ликвидирана. В архива на д-р В. Радославов е запазен един апел „Към доблестното офицерство" от „Управителния комитет на Тайния военен съюз". Документът е от навечерието на включването на страната в Първата световна война и призовава офицерството чрез вече съществуващия „Таен военен съюз" да вземе в свои ръце издигането на духа и дисциплината в армията, защото това е непосилна задача за военните министри като „хора слаби, угодници и податливи на разни влияния". На полковите комитети на организацията се поставя задачата след всеки бой да докладват за поведението на офицерите на Управителния комитет, а той да действа за награди на отличилите се и наказание за провинилите се[44]. Съмнително е такава организация да е съществувала, но синдромите и с Офицерската лига, и с Тайния военен съюз са налице и те ще се превърнат в сериозен проблем само след няколко години.

3. Новото военно положение

А. Въвеждането: необходимост или злоупотреба. Изостряне то отношенията между Сърбия и Австро-Унгария след убийството на престолонаследника Франц Фердинанд в Сараево на 15 юни 1914 г. води до началото на първата голяма война на XX в. Развиващите се в непосредствена близост военни събития предизвикват и реакцията на управляващите в София. Официално те обявяват, че България ще запази неутралитет, но едновременно с това започват тайни преговори с Берлин и Виена за включване във войната, опасявайки се, че ще изпуснат благоприятния момент страната да получи територии, върху които има исторически и етнически права, но които са в границите на съседите. Разработени са и проекти за съюзни договори. Съседите мобилизират и започват да съсредоточават войските си по границите с България[45]. В тази обстановка правителството решава, че е наложително да се въведе военно положение. Десет месеца след отмяната на предишното и десет дни след началото на войната между Австро-Унгария и Сърбия, на 25 юли 1914 г. министър-председателят д-р В. Радославов докладва на цар Ферди-

[43] Янчев, В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност..., 273–275.

[44] ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2305, л. 1.

[45] Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб, 1914–1916. С., 1995, 47–72.

нанд мотивите за обявяване на страна в ново военно положение. Те са свързани с „бързо развиващите се в Европа и съседните държави събития“, които се чувствали и в България и налагали да се вземат известни мерки за запазване на „спокойствието и безопасността“. Предложението е военното положение да трае дотогава, докато се отстранят причините, които са предизвикали неговото въвеждане[46]. С одобрението на царя законопроектът веднага е внесен в Народното събрание за гласуване.

Това предложение предизвиква остра дискусия в залата. Янко Сакъзов не приема мотивите като основателни и иска правителството ясно да декларира, че народното представителство няма да бъде разтурвано, ще остане „en permanence“ и че ще бъде точно, със закон формулирано съдържанието на военното положение. Според Сакъзов едва след изпълнението на тези предварителни условия депутатите трябва да пристъпят към обсъждане дали одобряват или отхвърлят правителственото предложение. Против въвеждането на военно положение се обявява и Хр. Кабакчиев от тесните социалисти. Той е категоричен, че военното положение е „флагрантно потъпкване на елементарните свободи, осветени от нашия основен закон“. Интересна е тезата му, че с неговото въвеждане правителството фактически се лишава от възможността да се обърне към народа, за да го подкрепи, например при отблъскването на едно евентуално руско нашествие!? Демократът Н. Мушанов се връща назад във времето, за да констатира, че след промяната на Конституцията законодателната власт е абдикирала от задълженията си, не е изработила закон за военното положение, а това е дало възможност на изпълнителната власт с един правилник от септември 1912 г. да „суспендира всичките свободи, които гражданите имат по нашата конституция“. Той е убеден, че в настоящия момент не съществуват нито външни, нито вътрешни причини за обявяване на военно положение. Предложения от правителството законопроект Мушанов определя като „орех, вътре кух“, без ядка, без съдържание. Тази ядка трябва да се даде с един закон, който да гарантира реда в страната, но да не отменя конституционните свободи. Според Мушанов само законодателната власт е тази, която трябва да обявява военното положение, да определя неговото съдържание и да постановява вдигането му. Той се противопоставя и на предвиденото в законопроекта право на Министерския съвет да отменя военното положение, защото изпълнителната власт е заинтересована от използването на възможностите, които то ѝ дава. Тези виждания се подкрепят и от народняка Ат. Буров, който обаче не споделя „крайното заключение“, че не може да се посяга на правата на гражданите в името на големите държавни интереси. Позицията на юриста д-р Й. Фаденхехт, представител на Радикалдемократическата партия, е радикална – въвеждането на военно положение не дава право на изпълнителната власт да ограничава свободите на гражданите. Основно

[46] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 386, л. 6.

той се обявява против въвеждането на цензура. Още по-краен е представителят на земеделците Ал. Димитров. Той, както и останалите опозиционни представители, не намира основания – нито външни, нито вътрешни, за обявяване на страната във военно положение. Позицията на управляващите е защитена от Д. Кьорчев и министър-председателя д-р В. Радославов. И двамата са убедени, че необходимост от военно положение има и че то се въвежда с „единствената цел" да се вземат мерки за охраната на обществената безопасност, а не да се стеснят правата и свободите на българските граждани. Управляващите естествено не упоменават своя основен мотив – намерението да обявят мобилизация и да се включат във военните операции срещу Сърбия. Мнозинството гласува закона на първо и на второ четене[47]. Единствената промяна в сравнение с първоначалния проект е, че военното положение ще трае не докато се отстранят причините, предизвикали неговото въвеждане, а „докогато Министерският съвет със специално постановление реши вдигането му". Законът е приет на трето четене на 29 юли 1914 г., а е утвърден с Царски указ №4 на 1 август 1914 г.[48]

За правителството новото военно положение е необходимост, а за опозицията, за която остават скрити истинските мотиви – злоупотреба с правата и свободите на гражданите. Въвеждането на военно положение прехвърля цялата отговорност за опазването на обществения ред и гарантиране на вътрешната сигурност върху армията и изкарва на преден план нерешените вече три десетилетия проблеми, свързани с условията, които го допускат и налагат, неговото съдържание, правомощията на законодателната и изпълнителната власт. От процедурна гледна точка въвеждането на военно положение през 1914 г. е съобразено с Конституцията. Формално съществува опасност и за сигурността на държавата, след като една съседна държава влиза във война. Друг е въпросът доколко тя е „належаща". Но страната не се намира във военно време – не е обявена мобилизация и не се воюва, както и не е налице външно нахлуване или вътрешно въоръжено въстание. От тази гледна точка условията на Конституцията, както твърди и опозицията, не се спазени. Въвеждането на военно положение е по-скоро презастраховане от страна на изпълнителната власт, отколкото належаща необходимост.

Министерският съвет, в лицето на министрите на вътрешните работи – д-р В. Радославов, на войната – ген. Кл. Бояджиев и на правосъдието – Хр. Попов, подготвя и промени във Временния правилник за службата през време на военното положение, утвърдени от цар Фердинанд на 6 август 1914 г., с Указ №43[49]. В сравнение с Правилника от 1912 г. чл. 1 постановява, че военното положение се обявява, освен с „височайши указ", и със закон по чл. 73 от Конституцията. Член 2 е непроменен, но уточнява, че поддържането на реда и

[47] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, 3306–3319, 3324–3338.

[48] Държавен вестник, №172, 1 август 1914.

[49] Пак там, № 177, 8 август 1914.

тишината в местностите, обявени във военно положение, се възлага на военните власти „чрез военните коменданти“. Военните началства и комендантите получават правото да забраняват, освен печатането и внасянето на вестници и списания, и на „всякакви печатни произведения“, които считат опасни за реда и тишината. Вмъкнат е нов параграф, който допуска отстраняване на чиновници от гражданското ведомство и изборни длъжностни лица по искане на военнополевия прокурор и със съгласието на съответния министър. Нов момент е поставянето на дивизионната военнополицейска стража в подчинение на военните прокурори. Военните коменданти се лишават от правото, независимо от ранга им, да възбуждат углавно преследване срещу граждански лица. Това право се дава само на военните прокурори. Изменени са постановленията, третиращи ситуацията след вдигане на военното положение. Тогава само задържаните граждански лица се пускат, а делата им се предават на съответните граждански власти. Според новия правилник делата срещу военнослужещи, започнати и несвършени от военнополевите съдилища и след вдигането на военното положение, се разглеждат от военните съдилища, но по правилата за мирно време. Ако разглеждането на едно дело е започнато, когато царството се намира във военно положение, и не е завършено след вдигането на това положение, то делото продължава да се разглежда по правилата на Военносъдебния закон за военно време, но след прочитане на присъдата всички по-нататъшни действия се извършват според Военносъдебния закон за мирно време[50].

В своята основна част новият правилник повтаря съдържанието на предходните. Въвеждат се нови ограничения за всички печатни произведения и се разширяват правомощията на военнополевите съдилища, но само за военните лица. Лишаването на военните началници от правото да възбуждат съдебни дела срещу граждански лица и предоставянето на това право само на военните прокурори е безспорен напредък в утвърждаването на правовото начало, дори и в извънредните условия на военно положение. Но и в новия правилник остава основното противоречие – изпълнителната власт си присвоява права, които не ѝ принадлежат – да използва войската за ограничаване на политическите и индивидуалните права и свободи на гражданите, което Конституцията не допуска. В този смисъл уверенията на министър-председателя, че няма да се посяга на гражданските права и свободи, при обявено военно положение се изпразват от съдържание.

С Указ №44 от 7 август 1914 г. всички военни съдилища в царството се преименуват във военнополеви съдилища. При разглеждането на съдебните дела, те трябва да се ръководят от правилата, изложени в отдел IV на Военносъдебния закон и да прилагат наказанията, предвидени от Военнонаказателния закон за военно време. Действието на военнополевите съдилища се разпростира както върху военните лица, така и върху всички граждански лица

[50] Държавен вестник, №177, 8 август 1914.

за престъпления, свързани с измяна, предателство, насилствени действия и оскърбление против държавния глава и членовете на семейството му, престъпления против властта, по носене на военната тегоба и против държавната въоръжена сила и обществения ред. Подсъдни на военнополевите съдилища са и престъпления, причинили отнемане на живот, телесна повреда, кражба, грабеж, повреждане на имот, общоопасните престъпления и тези с анархистически цели по Закона за допълнение на Наказателния закон от 20 февруари 1909 г. Определят се и районите на отделните военнополеви съдилища относно съденето на граждански лица. За Софийския военнополеви съд – Северозападна България, за Пловдивския – Южна България, за Русенския – Централна и Североизточна България. Тракийският военнополеви съд ще разглежда делата в Гюмюрджински окръг, а Македонският – в Струмишко, Кюстендилско и Дупнишко[51]. По този начин от август 1914 г. армията по искане на централната държавна власт отново се превръща в основен фактор за гарантиране на вътрешния ред и сигурност.

Въпреки правителствените декларации, веднага са направени опити за използване на военното положение срещу политически опоненти и за ограничаване правата и свободите на гражданите. Още на 24 август 1914 г. началникът на Столичния гарнизон, който е и столичен комендант, моли за разпореждане прокурора на Софийския полеви военен съд да възбуди углавно преследване против опозиционните шефове – Ц. Бакалов от БЗНС, д-р П. Джидров от БРСДП (ш.с.), Ал. Малинов от Демократическата, И. Гешов от Народната, Н. Цанов от Радикалната и д-р Ст. Данев от Прогресивнолибералната партия. Обвинението е, че в своите партийни органи те са публикували обща декларация на опозицията за започване на преговори с Антантата, с което са нарушили чл. 113 и 114 от Наказателния закон – несъзнателно са помогнали на неприятелите на българската държава и са изложили на опасност нейния неутралитет. Неизвестно по какви причини, но на 1 септември той изпраща тайно искане полевият военен следовател майор Пенов да започване предварително следствие по случая. След като се запознава с фактите, следователят отказва да започне дирене, като се мотивира с постановления на Военносъдебния закон, чл. 1003, според които възбуждането на углавно преследване против граждански лица, когато са извършили престъпни деяния с военнослужещи, зависи от тези военни началници, които са упълномощени от Главнокомандващия. Освен това Правилникът за службата по време на военно положение, чл. 12, не дава право на началника на гарнизона да внася такива искания[52]. Без да бъде надценяван, случаят е показателен както за възможностите, които въведеното военно положение дава за злоупотреби, така и за съществуващото във военносъдебните органи високо правно съзнание и отговорност. С тайна заповед от 13 октомври 1914 г. министърът на войната

[51] Държавен вестник, №177, 8 август 1914.

[52] ДВИА, ф. 16, оп. 2, а.е. 14, л. 475, 482.

нарежда на началниците на дивизионни области, във връзка с §4, т. „г“ от Временния правилник за службата по време на военно положение, да забраняват „безусловно“ публичните събрания на открито, а събранията на закрито и в клубовете да се допускат само с разрешение на комендантството и да „се подлагат на контрол“[53].

Провалът на „блицкрига“ срещу Сърбия кара управляващите да се откажат от първоначалните си намерения за незабавна намеса във войната на страната на Централните сили. Те ще запазят България неутрална още цяла година, без да се отказват от въведеното военно положение, но ще внесат известни корекции в неговото прилагане. В края на октомври 1914 г. тримата министри – на вътрешните работи и народното здраве, на правосъдието и на войната, подготвят доклад до царя с предложение част от подсъдните на военните съдилища престъпни деяния на цивилни лица да се върнат в подсъдността на гражданските съдилища. Мотивът е, че военните съдилища са се оказали претрупани с дела и това блокира тяхната работа. На 24 октомври цар Фердинанд издава Указ №66, с който изважда от подсъдността на военните и оставя на общите съдилища по-леките престъпни деяния, насочени против властта (заплахи, подкупи, непокорство) и престъпните деяния, свързани с нанасяне на тежка телесна повреда; с кражба, извършена по време на обществено бедствие, с взлом или от хайдушка чета или шайка; с палеж или причиняване на наводнение по непредвидливост; с производство и използване на взривни вещества; с непредумишлена повреда на железници или непредумишлено причиняване или разпространяване на зараза. В противоречие с постановленията на Временния правилник за службата през време на военно положение, във връзка с чл. 1003 от Военносъдебния закон, освен на военните прокурори, се дава право и на военните коменданти и лицата, които се ползват с права, равни или по-високи на полкови командири, да възбуждат углавно преследване срещу граждански лица[54].

Извършената промяна сваля един съществен и излишен товар от военните съдилища и им дава възможност да съсредоточат ресурса си към престъпления, които действително представляват заплаха за държавната сигурност и безопасността на гражданите. Не случайно те са одобрени и от опозицията. „По-добре късно, отколкото по-късно“ е добър принцип, но не приляга на хора, нагърбили се с отговорност да управляват, което ще рече да предвиждат проблемите. Едновременно с това се връща старата практика и се дава право на военните началници да възбуждат углавни преследвания, което е отстъпление от възприетия принцип това да се извършва само от военните прокурори – принцип, съдържащ повече гаранции за правата на гражданите.

---

[53] Пак там, ф. 16, оп. 1, а.е. 12, л. 99.

[54] Военни известия, №122, 30 октомври 1914.

След въвеждането му военното положение става обект на постоянни атаки от страна на опозицията в парламента. Първи свое питане по въпроса внасят тесните социалисти. На 1 ноември 1914 г. всички останали опозиционни групи също внасят запитване до министрите на войната, вътрешните работи и правосъдието, в което оспорват въведеното военно положение, както и публикувания правилник за неговото приложение. Според обединената опозиция тези актове са неоправдани и в явно противоречие с постановленията на Конституцията. Конкретно се посочват чл. 73 (за условията за обявяване на военно положение), чл. 79 (за свободата на печата и недопускането на цензура), чл. 82 (за свободата на събранията) и чл. 83 (за свободата на сдруженията). Оспорва се и правото на военните власти с един административен акт да забраняват събрания и печатни произведения и да лишават потърпевшите от право на защита срещу произволите на комендантите. Опозицията настоява правителството да възстанови силата на Конституцията, като вдигне военното положение и премахне всички разпоредби, ограничаващи правата и свободите на гражданите[55]. Министрите не намират за нужно да отговорят на повдигнатите от опозицията въпроси.

Въвеждането на военно положение има за последица отлагането на насрочените за 11 януари 1915 г. избори за окръжни съвети. На 20 декември 1914 г. министър-председателят д-р В. Радославов внася в Народното събрание законопроект те да се проведат в първия неделен ден два месеца след вдигането на военното положение. Това дава повод на опозицията отново да поиска отменяне на военното положение, което е въведено без причина и предоставя възможност за нарушаване на основни конституционни права. В този дух са изказванията на Т. Юрданов, тесен социалист, Кр. Пастухов, широк социалист, на радикала Ст. Костурков. Законопроектът е приет от мнозинството[56]. В края на януари 1915 г. правителството предлага законопроект за отлагане и на изборите за общински съвети, които трябва да се проведат след месец, през февруари. Мотивът отново е въведеното военно положение. Опозицията реагира остро и категорично. Социалдемократът Асен Цанков определя военното положение като „чудовищно", като режим на терор, въведен в една демократична държава, и иска неговото отменяне. Той вижда скрит умисъл в действията на правителството – да се възползва от ситуацията и без избори да овладее местната власт чрез назначавани тричленки. За отмяна на военното положение са и тесните социалисти, земеделците, радикалдемократите. От мнозинството контрират, че те биха спечелели местните избори, но не желаят да хвърлят народа в политически борби, когато е нужно единство и защита на висшите държавни интереси. Управляващите обвиняват левицата, че призовава за противозаконни действия, вместо да протестира срещу действително

[55] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, с. 141.

[56] Пак там, 1755–1757, 1835; Държавен вестник, №14, 19 януари 1915.

извършени нарушения при прилагането на военното положение[57]. На 30 януари 1915 г. Законът за отменяне на изборите за членове на общинските съвети, насрочени за 8 и 15 февруари, е приет[58].

След като на 10 септември 1915 г. е обявена мобилизация, на 22 октомври 1915 г. министрите на правосъдието, на вътрешните работи и на войната изготвят доклад до царя с искане към подсъдността на военните съдилища да се прибавят и престъпленията, предвидени в гл. XIV на Наказателния закон, свързани с разврат. На 24 октомври 1915 г. цар Фердинанд издава Указ №49, с който одобрява доклада[59].

Повече от година преди да се включи в Голямата война страната е под тежкия режим на военното положение. Противно на уверенията на управляващите, то практически ограничава политическите права на гражданите, лишава ги от възможността свободно да проявяват своите политически виждания и да участват в избори.

Б. Промени във Военносъдебния и Военнонаказателния закон. Войната от 1912–1913 г. е първото практическо изпитание за функционирането на военносъдебната система в реално военно време. Нейната организация и самото съдържание на Военнонаказателния закон показват доста дефекти, които не позволяват да се овладее недоволството в армията, допускат бунтове, дезертьорство, доброволно предаване в плен. Това не само отслабва духа и боеспособността на армията, но представлява и сериозна опасност за реда и сигурността в държавата. Отчитайки опита от приключилата война, още на 29 август 1913 г. военният министър генерал Кл. Бояджиев изпраща доклад до Министерския съвет. В него той обръща внимание върху последните „масови непокорства", проявени в армията, които нанесли разрушителен удар върху дисциплината и създали прецедент, който може да се развие под формата на военни бунтове. За да се предотврати това, генералът предлага във Военнонаказателния закон да се включи нов член – 130а: „Когато повече от трима военнослужещи въстанат явно против разпорежданията на началството или дълга на службата, то те се наказват като за бунт: в мирно време на строг тъмничен затвор от шест до петнадесет години; във военно време и във време на военно положение – на смърт"[60]. По този начин военното ръководство поставя въпроса за необходимостта от осъвременяване на военното законодателство. В тази посока са и няколко статии, появили се във в. „Военни известия". В една от тях майор Разсуканов обръща внимание върху бавното и неефективно действие на военнополевите съдилища и дори твърди, че военното правосъдие е сред главните причини за разгрома през 1913 г.

[57] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 1994–2011.

[58] Пак там, с. 2163; Държавен вестник, №40, 18 февруари 1915.

[59] Държавен вестник, №242, 24 октомври 1915.

[60] ДВИА, ф. 16, оп. 2, а.е. 16, л. 1–2 , 9.

Друг майор – Т. Марков, също иска реформи на военносъдебното ведомство и законодателство, като те се модернизират и „национализират“, т.е. да се откъснат от руското наследство[61].

За промени във военносъдебното дело настоява и опозицията. В извънредната сесия на Народното събрание на 31 март 1914 г. социалдемократът Илия Янулов внася питане до военния министър кога ще бъде изпълнено постановлението на чл. 72 от Конституцията, като се предложи законопроект за разграничаването на компетенциите на военните и общите съдилища. Янулов поставя и въпроса за нуждата от изменение на Военносъдебния и Военнонаказателния закон, които били отдавна остарели и издържани в духа на крайния монархизъм[62]. Повдигнатите от Янулов въпроси са сериозни и принципни. Става въпрос за отказ, нежелание или невъзможност на законодателната власт да изпълни изискване на основния закон. Опозицията вижда в това възможност за едно по-широко тълкуване и ясно разграничаване на правомощията на военните и гражданските съдилища, не само по отношение на военните, но и на гражданските лица.

Всъщност опит в това отношение е направен още през 1911 г. На 26 август тогавашният военен министър ген. Никифор Никифоров назначава комисия от висши военни и граждански магистрати и висши военни началници, която да даде мнение по конституционния текст. Изработеното становище е твърде любопитно, защото в него комисията изтъква 12 аргумента против ограничаването подсъдността на военните съдилища и за запазване на статуквото. Според заключенията на комисията няма криминални дела, извършени от военни лица, които не трябва да се съдят от военни съдилища, тъй като всяко едно такова дело засята дисциплината в армията. Такова било и тълкуването в Германия и Белгия. Ако се направят промени, ще се допусне двувластие в армията и ще се даде право на граждански лица да се намесват и да ограничават властта на командирите в армията, което разрушава нейната дисциплина. На съмнение се подлага и ефективността на гражданските съдилища спрямо военни лица поради допусканата от тях дълга процедура. Изтъква се, че ако подсъдността на военните съдилища се ограничи, това ще намали техните възможности за бърза и ефективна работа при обявяване на военно положение, когато те трябва да съдят и граждански лица. Във военно време се изключват каквито и да е възможности военни лица да се съдят от граждански съдилища. Затова се решава, че военнослужещите трябва да продължават да се съдят от военни съдилища за всички извършени от тях престъпления по време на службата им. От целия контекст проличава, че този член на Конституцията е едно недомислие, несъобразено със спецификите на армията като институция, и което не решава, а създава нови проблеми. За да се съобрази с

[61] Военни известия, №58, 17 октомври 1913; №66, 7 ноември 1913; №77, 3 декември 1913. Статии, посветни на въпроса, излизат и в №69, 14 ноември 1914 и №74, 24 ноември 1913.

[62] Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 131.

изискванията на чл. 72, комисията все пак предлага, когато военнослужещите се съдят по престъпления, предвидени в Наказателния закон, във военните да се включва и един член от гражданските съдилища. Нарушенията на финансовите закони, на Закона за лова и риболовството, на полицейските разпореждания и Закона за лицата, извършени от военни лица, да се предават на гражданските административни и съдебни власти, но да се наказват с присъди, приравнени по военнонаказателния закон и да се привеждат в изпълнение от военносъдебните власти[63]. Следва втора министерска заповед от 24 септември 1911 г. за назначаване на комисия, която на базата на горното становище да изработи конкретен законопроект за устройството на военните съдилища и тяхната подсъдност. Новият екип, състоящ се само от военни юристи, възприема изцяло предложенията на смесената комисия по въпросите на военната подсъдност, а именно: когато военнослужещи са извършили заедно с граждански лица престъпления, които са предвидени в общия Наказателен закон, делата на едните и другите са подсъдни на общите углавни съдилища, а когато граждански лица са извършили заедно с военнослужещи престъпления, които са предвидени във Военнонаказателния закон, делата на едните и другите са подсъдни на военните съдилища, като наказанията на гражданските лица са по общите углавни закони. Предлагат се само изменения и допълнения на стария закон по военното съдоустройство. Те се свеждат до следното: отменят се полковите съдилища; съставът на военните съдилища се намалява от петима на трима членове, от които председателят и един от членовете са постоянни, а другият – временен; при съдене на висши офицери по Наказателния закон постоянният член на съда се заменя с член на местния окръжен или апелативен съд, цивилен юрист; във Военнокасационния съд, състоящ се от председател и двама постоянни членове, последните трябва да са военни юристи; при разглеждането на дела по общи престъпления, предвидени в Наказателния закон, един от членовете на Военнокасационния съд трябва да бъде от гражданския Върховен касационен съд; подсъдимите от военните съдилища могат да избират за защитници освен военни, и граждански лица – адвокати; разделят се длъжностите на прокурора при Военнокасационния съд и началника на Военносъдебното ведомство; Военнокасационният съд може да бъде сезиран и по въпроси, свързани с военната дисциплина, и ще решава кадрови въпроси на военносъдебното ведомство; променя се военноследователският институт по подобие на гражданския. Този законопроект, който представлява сериозен опит за модернизиране на военносъдебното устройство и подсъдност, е внесен на 27 февруари 1912 г. от ген. Никифоров за обсъждане в XV Народно събрание[64]. По неясни причини, вероятно свързани с трескавата подготовка за войната с Османската империя, той не е разгледан от депутатите.

[63] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 87, л. 11–13.

[64] Пак там, л. 3, 4–10, 13.

Без да бъде изоставена идеята за прокарването на вече подготвения законопроект, в последния ден на януари 1914 г. Министерството на войната назначава комисия, начело с изпълняващия длъжността началник на Военносъдебната част полк. Д. Мететелов, която да подготви промени във Военносъдебния закон – в отдела за военнополевите съдилища във военно време, и във Военнонаказателния закон за престъпленията по време на война и в местностите, обявени във военно положение. За шест месеца комисията се справя със задачата[65]. На 26 юли 1914 г. цар Фердинанд издава Указ №38 за внасяне в Народното събрание на тези законопроекти[66]. През ноември 1914 г. военният министър ген. Иван Фичев изработва доклади до Народното събрание, в които представя мотивите за двата законопроекта. В тях се изтъква, че действащите в момента закони са буквален превод от руските „Войнски устав о наказаниях" от 1868 г. и от „Военносъдебен устав" от 1869 г., следователно са твърде остарели, с несъответствия, непълноти и дефекти, които са се проявявали по време на последните войни. Генералът не отрича необходимостта от нови, цялостни закони, но поради липса на време за изработването им и развиващите се събития в съседните държави предлага промени само в отделите, уреждащи наказанията и правилата за съда във военно време и по време на военно положение. По Военнонаказателния закон се предлагат промени в пет глави – свързани с предателство, нарушаване на длъжностите в боя, отклоняване от служба, кражба и присвояване, престъпления по военно-санитарната част. Във Военносъдебния закон промените са по отношение на военното съдоустройство и на военното съдопроизводство. Предлага се военнополеви съдилища да се устройват във всяка дивизия, тъй като опитът показал, че предвидените по стария закон военнополеви съдилища само при отделните действащи армии са били съвършено недостатъчни и не са били в състояние да се справят с всички углавни дела. Освен това се предвиждат и местни военнополеви съдилища, полеви военни съдилища в завоюваните земи и такива в крепостите, каквито старият закон не допуска. По отношение на военното съдопроизводство промените целят да се ускори движението на военноуглавния процес без особен ущърб на процесуалните права на провинената личност. Това се налагало, защото в миналата война поради дългите процедури военносъдебните органи не са били в състояние да изпълнят предназначението си – да издават присъдите своевременно, на самото бойно поле, с което да се ограничи зараждащото се зло и чрез наказателната санкция да се въздейства на масата, за да не повтарят престъпленията. В представения законопроект според министъра е потърсен баланс между съкращаването срока на процедурите и необходимостта от тяхното запазване, за да не се превърнат военните съдилища в чисто административни органи[67]. И тези законопроек-

[65] Военни известия, №12, 1 февруари 1914; ДВИА, ф. 16, оп. 2, а.е. 16, л. 10.

[66] ЦДА, ф. 173К, оп. 3 , а.е. 554, л. 1.

[67] Пак там, ф. 173К, оп. 3, а.е. 556, л. 2–4; а.е. 565, л. 3–4, 5–8; Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 2026–2027.

ти не са разгледани от депутатите въпреки очевидната им наложителност. В началото на следващата 1915 г. отново за разглеждане в пленарна зала с Указ №1 на цар Фердинанд от 23 януари е внесен законопроектът за изменения на Военносъдебния закон, в неговия IV отдел – за военно време и при военно положение[68].

В частта за съдоустройството законопроектът, както е посочено и в доклада на министъра, предвижда, когато царството се обяви във военно положение, да се откриват няколко вида военнополеви съдилища – местни, при дивизиите и отделните отряди, в завоюваните области, в обсадените крепости, а също и извънредни военнополеви съдилища. Те трябва да се състоят от председател и двама членове, „предимно с юридическо образование". Към всеки военнополеви съд се назначава постоянен защитник, също „предимно с юридическо образование". Запазва се правилото председателят на военнополевия съд и членовете да бъдат старши или поне равни по чин на подсъдимия. Ако подсъдимият има по-висок чин от състава на съда, на председателя се дава право да остане като член, но се назначава нов председател, старши или равен по чин на подсъдимия. При обявяване на военно положение военните съдилища се преименуват с царски указ във военнополеви съдилища и се оставят да действат по старите си места. По отношение на съдопроизводството законопроектът дава право на военнополевите прокурори „при законен повод и достатъчно основание" да възбуждат углавно преследване против гражданите в царството, но за престъпления, които се съдят от военнополевите съдилища. За жителите на завоюваните области и гражданите, които служат във войсковите учреждения, те имат право да започват следствие за всички престъпления и нарушения. Комендантите на обсадените крепости и укрепени пунктове възбуждат углавно преследване за всички престъпления и нарушения против жителите на крепостта или пункта. Според чл. 1020 на военнополевите съдилища са подсъдни освен военнослужещите и „всички граждани от съдебния район на съда за ония престъпления, които са указани в царския указ". Законът не поставя срокове за извършване на разследването от военнополевия следовател, но изисква веднага след приключването му да се повика обвиняемият и да му се предяви делото, както и заключението да се представи на военния прокурор. Последният е длъжен „незабавно да го разгледа" и да прецени дали да го прекрати, да го върне за доразследване или да му даде ход. Ако реши да даде ход на делото, това трябва да бъде направено „за по-простите дела" в продължение на 24 часа, а „за по-сложните" – в продължение на 3 дни. За целта прокурорът изготвя обвинителен акт. Той може да призове и свидетели, но не повече от двама за установяване на едно и също обстоятелство. Едновременно с внасянето на обвинителния акт в съда, той прави разпореждане за извикване или довеждане на подсъдимия там, където ще заседава съдът.

[68] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 568, л. 2.

Председателят на военнополевия съд след като получи обвинителния акт и след явяването на обвиняемия веднага разпорежда да му се връчи препис от акта в присъствието на назначен от съда защитник. Ако до 24 часа обвиняемият или неговият защитник поиска нови свидетели или отвод на член от съда, председателят незабавно внася решаването на тези въпроси в разпоредително заседание. Ако не постъпят възражения, след изтичането на 24-часовия срок се насрочва заседание на съда. Присъдите на военнополевите съдилища не се мотивират. Във военно време присъдите, по които осъдените не се лишават от граждански права, влизат веднага в законна сила, щом бъдат прочетени, а всички останали – след 24 часа. Във време на военно положение всички присъди влизат в сила след три дни. Касационни жалби и протести във военно време не се допускат, с изключение на смъртни присъди и такива за лишаване от граждански и политически права. Заявления за това се правят до 24 часа след прочитане на присъдата. Във време на военно положение се допускат жалби и протести (чл. 792–832 от Военносъдебния закон) в тридневен срок. След получаване на подобно заявление военнополевият съд го препраща заедно с цялото дело на по-горна инстанция за решение – главнокомандващия, командващия армията, генерал-губернатора, министъра на войната. Те могат да потвърдят присъдата или да върнат делото за преразглеждане от друг състав. Смъртните присъди, тези на офицери и на военни лекари, се утвърждават от главнокомандващия. Смъртните присъди се изпълняват публично, в присъствието на военния прокурор[69].

В Народното събрание започва обсъждане, продължило повече от месец. Опозицията използва в дебата най-опитните си и компетентни юристи – Вл. Моллов, Й. Фаденхехт, П. Джидров, М. Такев, които подлагат правителствения проект на разгромителна критика. Дискусията за пореден път поставя на дневен ред проблема за статута на военното положение, за правомощията на изпълнителната власт, на военните и на военните съдилища, за правата на гражданите. Опозиционните представители се обединяват около няколко тези. Те са против решаването на проблема „на парче“ и предлагат да се внесат цялостни законопроекти за военносъдебен и военнонаказателен закон, които да заменят остарелите. Отрича се правото на изпълнителната власт да въвежда военно положение и гражданите да бъдат съдени от военнополеви съдилища, без страната да е във война или вътрешно въоръжено въстание, защото това „противоречи на конституцията, противоречи на духа на времето, противоречи на цялата структура на нашата държава“. Не може да се обявява военно положение за „предстояща“, а само за „настояща“ опасност. Предлагат да се изработи отделен закон за подсъдността на гражданите от военни съдилища, в който текстуално да се изброят престъпленията, за които те ще бъдат съдени. Предлага се също да има два отделни правови реда: в случай на

[69] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 2027–2032.

военно положение при война и при военно положение в мирно време, с ясно разграничение между военни и граждански лица. Настоява се съставът на военните съдилища да бъде само от юристи, което ще издигне тяхната компетентност, както и да има мотиви към издаваните от тях присъди като гаранция за правата на подсъдимия. В състава на военнополевите съдилища по немски образец да участват и граждански съдии. Не се приемат предвидените в законопроекта съкратени процедури и публичното изпълнение на смъртните присъди, тъй като това била практика от минали епохи[70].

Нервите на правосъдния министър Хр. Попов не издържат и той взема думата, за да докаже с цитати, че статутът на военното положение у нас е същият, както и в Германия, че въвеждането му има една-единствена цел – да се запази и защити държавата, като се жертват частните права и интереси в името на общите. Опозицията в движение го контрира, че в Германия това е разрешено от конституцията, а у нас не е. Министърът обосновава тезата, че не може да съществуват две военни положения, че то е едно и също и в мирно, и във военно време, а военнополевите съдилища не могат да действат само извън страната, както очаква опозицията. Ключът, който дава право да бъде обявено военно положение, според него е опасността от военно нападение или въоръжено вътрешно въстание, а не самите събития. След като Народното събрание е обявило военно положение, това вече е закон, който трябва да се спазва от всички. На опозицията министърът неколкократно напомня латинската мъдрост: *Dura lex, sed lex*. Управляващите настояват законът да бъде приет, защото е една „въпиюща държавна нужда“[71].

След изказванията на представителите на всички парламентарни групи думата взема военният министър ген. Ив. Фичев. Той произнася една изключителна реч, базирана на респект към опонентите на предложения от него законопроект, на факти и примери от военното право по света и на стремежа да се намери най-добрият вариант за военно правосъдие в страната. Оста на своята теза министърът изгражда около мисълта на Молтке, че „армия без дисциплина е скъпо костваща организация, неспособна за война и опасна в мирно време за самата държава“, че армия, лишена от дисциплина, представлява несравнимо по-голямо бедствие за гражданския ред, отколкото съвкупността от всички други престъпления. Именно за да се гарантира дисциплината в армията е необходимо строго, но справедливо военно правосъдие. На базата на сравнението с военносъдебните системи в напредналите европейски държави министърът отхвърля повечето от обвиненията на критиците на закона и на няколко пъти обявява: „Моят проект е безупречен“. Той обаче е склонен да приеме някои от техните забележки и искания. Като „въпрос на въпросите“ генералът обявява този за военните съдилища в мирно време при обявено военно положение. Позовавайки се на факта, че от европейските

[70] Пак там, 2032–2041, 2147–2152, 2163–2176, 2311–2320, 2325–2326, 2334–2341, 2358–2360.

[71] Пак там, 2176–2180; 2326–2334.

държави само в Англия и Швейцария не се допуска военно положение, той счита, че военното положение е необходимост и у нас. Приема да се направят промени в законопроекта, но правосъдието да остане строго и бързо, при необходими гаранции за гражданите – допускане на граждански съдии в някои инстанции, на касационна инстанция и писане на мотиви към присъдите[72].

По този начин се създава един крехък консенсус между управляващи и опозиция, който трябва да бъде конкретизиран и доразвит при второто четене на законопроекта. След обсъждане в съвместни заседания на парламентарните комисии по Министерството на правосъдието и на войната, на 4 март 1915 г. законопроектът е внесен на второ четене[73]. Предложените изменения далеч не отговарят на опозиционните очаквания. Истинска нова дискусия се завихря, когато се стига до чл. 1020, даващ право на военнополевите съдилища да съдят всички граждански лица „за ония престъпления, които са указани в царски указ". Цялата опозиция застава зад искането това да става със закон, а не с указ. Най-обосновано и точно това е направено от Й. Фаденхехт. Логиката му е следната: щом Народното събрание преценява условията за обявяване на военно положение, то трябва да определи и неговото съдържание – кои престъпления на гражданите ще се подведат под подсъдността на военнополевите съдилища и кои не. Ако парламентът не заседава, това може да стане и с указ, но одобрен от законодателното тяло след 5 дни. Законът трябва да бъде правило, а указът – изключение, не обратното. По този начин изпълнителната власт няма да има право да въвежда изключителна подсъдност и да ограничава свободите на гражданите. Според земеделеца М. Турлаков да оставиш с указ изпълнителната власт да определя кои престъпления ще се съдят от военнополеви съдилища означава „да оставиш възможността да възтържествува произволът", защото много по-лесно може да се прокарат реакционни мерки чрез указ, отколкото чрез закон. Дори В. Коларов се отказва от шаблонната фразеология и защитава искането компетентността на военните съдилища да се определя със закон. Бившият министър, народнякът Т. Теодоров, обобщава, че законопроектът на правителството не е противоконституционен, но е в противоречие с духа на Конституцията, която предпоставя съдържанието на военното положение да се одобрява със закон. Той призовава своите колеги да използват шанса, който им се предоставя, и да направят един прогрес, който да бъде в духа на времето и да гарантира свободите на гражданите, като предвидят и изработят специален закон за военното положение[74]. Управляващото мнозинство отказва да приеме логиката и предложенията на опозицията. Либералът Г. Димов счита за нормално Народното събрание да даде право на изпълнителната власт да определи с указ престъпленията, за които гражданските лица

[72] Пак там, 2379–2385.

[73] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 1008, л. 85–91.

[74] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 2682–2683, 2686–2692.

да гарантират свободата и независимостта на военните съдилища. Но и този законопроект не стига до пленарна зала[79].

Успоредно с разглеждането на Военносъдебния закон, на 16 февруари 1915 г. в Народното събрание е внесен и законопроект за промени във Военнонаказателния закон[80]. Поради скорошното разпускане на парламентарната сесия той не е обсъден. Вече след обявяването на мобилизация, на 23 септември 1915 г. Министерският съвет решава да въведе предвидените промени във Военнонаказателния закон, раздел III, за престъпленията във време на война и в местностите, обявени във военно положение чрез наредба-закон, на основание чл. 47 от Конституцията. В самия кабинет има колебания по отношение на процедурата, но решението е взето по искане на военния министър ген. Никола Жеков. Той е сериозно притеснен от възникналите бунтове в Двадесет и седми чепински полк и в Плевен и иска спешни мерки за затягане на дисциплината и повишаване боеспособността на армията, които се съдържат именно в този законопроект[81]. На следващия ден наредбата е утвърдена с Указ №100 на цар Фердинанд и публикувана в „Държавен вестник“ на 29 септември 1915 г., с което започва и нейното действие[82].

Предвидените промени са същите, както и през ноември 1914 г. Законът се прилага за военнослужещите и лицата, които принадлежат към армията във военно време, и когато цялата държава или една част от нея са обявени във военно положение. За тях се завишават наказанията при предателство, нарушаване на длъжностите в боя, отклоняване от служба, кражба и присвояване, за престъпления по военно-санитарната част. Прави впечатление, че във военно време за много от престъпленията се предвижда максималното наказание – смърт. Дава се право на главнокомандващия да въвежда особени дисциплинарни наказания за поддържане на реда и дисциплината, ако във военно време нарушаването на военната дисциплина вземе застрашителен характер. Според чл. 271 лицата от гражданското ведомство и жителите от неприятелските земи, които са заети от армията, се наказват само за тези престъпления, които поименно са посочени в издадения указ или прокламация на главнокомандващия[83].

След като Народното събрание е свикано, на 12 декември 1915 г. министърът на войната, вече генерал, Калин Найденов внася предложение за одобрение на този царски указ[84]. Започналата война, успехите на българската армия и връщането на Македония се отразяват на краткия дебат. Опозицион-

---

[79] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, с. 2134; ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 568, л. 4, 15–22, 27.

[80] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, л. 2385.

[81] ЦДА, ф. 233К, оп. 1, а.е. 2, л. 14–16, 47–48, 51–52, 72–74.

[82] Държавен вестник, №220, 29 септември 1915.

[83] Пак там.

[84] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 896, л. 14.

ните изказвания не са крайно конфронтационни. Протестира се против използваната от правителството процедура, против отнетото право на изказване върху съдържанието на самия закон и против нарушаването на Конституцията, без да се отрича необходимостта от промени в самия закон. Опозицията е единна, че свикването на Народното събрание е било напълно възможно, а самата процедура по въвеждането на Закона е „безподобно" нарушение на Конституцията, че в него има законоположения „жестоки до безразсъдност и без нужда", защото от 44 нови престъпления, предвидени в него, 22 се наказват със смърт. Изтъква се, че Конституцията не допуска въвеждането на закони с наказателен характер и смъртни наказания, защото определя, че „никой не може да бъде наказан без присъда от надлежния съд, която е добила вече законна сила". Наредбата има силата на закон, но не е закон, а изпълнителната власт не може с наредби да отнема честта и живота на българския гражданин. Правителствената позиция се защитава от министрите на правосъдието, на войната и от самия министър-председател. Хр. Попов контрира, че според правителството е съществувала реална опасност за страната и не е могло да се свика Народното събрание. Кабинетът има право да издава „наредби от законодателен характер" и в това отношение е спазил Конституцията. Смята, че законът е бил безусловно необходим и в сравнение с други воюващи държави е направо мек. За ген. К. Найденов Законът е необходим, за да се запази духът на армията, който печели войните, а не като репресивна мярка. Въпреки че опозицията гласува „против", мнозинството одобрява промените, утвърдени като „временна наредба" с Указ №120 на царя от 31 декември 1915 г.[85]

Това действие на управляващите не е забравено и след края на войната в приетия Закон за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа още в чл. 1 е постановено: „Лицата, които са взели активно участие в обявяването на войната 1915–1918 г. без да бъде предварително свикано и консултирано Народното събрание, също и онези, които са издали и заповядали турянето в действие на раздел 3-й от Военно-наказателния закон от 23 септември 1915 г., се съдят за измяна на Отечеството и нарушение на Конституцията и се наказват с доживотен строг тъмничен затвор, а ако са действали користно наказват се със смърт"[86].

Казусът с Военнонаказателния закон отново поставя серия от процедурни, политически и чисто практически въпроси. В прагматичен план има консенсус за необходимостта от внасяне на изменения в Закона, които да го направят по-ефективен и да се гарантира дисциплината в армията. Проблемът е в това, че поради различни причини, както външни, така и вътрешни, тези необходимости не са разгледани в парламента и са наложени чрез решение на изпълнителната власт. Тя отново се възползва от неяснотите в конститу-

[85] Стенографски дневници на XVII ОНС, II РС, 116–132; Държавен вестник, №5, 8 януари 1916.

[86] Държавен вестник, №203, 9 декември 1919.

ционния текст и се налага над опозицията. Това, което управляващите считат за спасително и конституционно съобразено, за опозицията е антиконституционно и неоправдано. Очевидно подходът и на едните, и на другите е продиктуван от временното място, което заемат по отношение управлението на страната, а не от стремеж да се наложи един конституционен и законосъобразен принцип.

В. Военната цензура. В условията на световен военен пожар и на предстоящо включване в него, управляващите решават да вземат и допълнителни предпазни мерки. Въпреки че действащият по това време Наказателен закон в две глави третира проблемите с предателството и шпионството, както и престъпленията по носенето на военната тегоба и държавната въоръжена сила, на 8 август 1914 г. Министерският съвет одобрява законопроект против шпионството в мирно време. С указ на цар Фердинанд той е внесен за обсъждане в Народното събрание, но както и други законопроекти, не е обсъден[87]. На 11 февруари 1915 г. на депутатите е съобщено, че Военното министерство е предложило за обсъждане Закон против издайничеството и шпионството[88]. Мотивите, изложени от военния министър ген. Фичев, са, че текстовете в Наказателния закон са твърде кратки, неопределени и непълни, не посочват обектите на държавната тайна и поради това са трудно приложими. Вторият аргумент е твърде спорен. Според вносителя в съществуващия закон става дума само за време на война, защото се говори за конкретен неприятел и следователно законът е „неприложим в мирно време", когато държавите също имат неприятели. Третият аргумент е свързан с необходимостта от детайлно изброяване на обектите, предметите, документите, сведенията, свързани с народната отбрана и безопасността на държавата. Изваждането на тази материя в отделен закон се разглежда като предпоставка за по-широка гласност сред населението и следователно за по-голяма ефективност. В този контекст е предложението делата по Закона да се разглеждат за гражданските лица направо от апелативните съдилища, а за военните – от военните съдилища, и техните присъди да бъдат окончателни, без право на обжалване. Възприето е и началото всички посочени в Закона престъпни деяния да се наказват само с максимума на наказанието[89].

Самият законопроект предвижда наказания до 15 години строг тъмничен затвор за издаване на тайни, свързани с армията, държавната отбрана и държавната сигурност. Във военно време за престъпни деяния, които могат да компрометират успешните действия на армията и добрия изход от войната, наказанието е смърт. Наказанията са същите и при опит за извършване на горните престъпления. Подбудителите за извършване на издайничество или

[87] Пак там, №193, 28 август 1914.

[88] Стенографски дневници на XVI ОНС, I РС, с. 2324.

[89] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 570, л. 3–4.

шпионство в мирно време се наказват със строг тъмничен затвор до 8 години, а във военно време – със смърт или строг тъмничен затвор до 15 години. Съучастниците се наказват със същите мерки, както и авторите на престъпленията. Уличените в шпионство и предателство се лишават от граждански и политически права. До три дни след приключване на следствието прокурорът военен или граждански, трябва да даде ход на делото. Също до три дни трябва да се връчи обвинителният акт на подсъдимия, а той отново в същия срок да посочи защитник, доказателства и свидетели. За престъпления, свързани с предателство и шпионство, извършени чрез печата, според законопроекта отговаря печатарят или литографът, ако писателят не е известен или не живее в царството, или разпространителите – ако печатарят или литографът не е известен или не живее в царството. Този законопроект показва стремежа на военното ръководство да създаде допълнителни гаранции за сигурността на армията и държавата чрез завишаване на наказанията за издайничество и шпионство и съкращаване на съдебните процедури. По същество това е въвеждане на извънредно законодателство в мирно време, влизащо в противоречие със съществуващи конституционни и правни норми и процедури. Може би точно поради това законопроектът не е допуснат до обсъждане[90].

В първия ден на февруари 1915 г. бившият помощник-главнокомандващ ген.-лейт. Михаил Савов изпраща до царя таен доклад с мерките, които страната трябва да вземе преди влизането във вече бушуващата война. Една от най-важните му препоръки е паралелно с мобилизацията на армията „пресата, ...предвид на нашето вътрешно изключително положение, да се спре“[91]. Препоръката е драстично безпрецедентна, но очевидно в по-голяма или по-малка степен споделяна от военното и политическото ръководство на страната, защото на 6 февруари излиза царски указ, а на 17 февруари 1915 г. министър Фичев внася за обсъждане в Народното събрание законопроект за военната цензура[92].

Мотивите на генерала са прелюбопитни. Той не може да игнорира чл. 79 от Търновската конституция, който категорично постановява: „Печатът е свободен. Никаква цензура не се допуща, също и никакъв залог не се иска от писателите, издателите и печатарите“, но аргументира нуждата от нейното въвеждане с необходимостта да се запазят военните тайни и да се спомогне за успеха на войната. Привеждат се и други аргументи – опитът от войните през 1912–1913 г., когато въвеждането на цензура дало „задоволителни резултати“, наличието ѝ и в „най-свободолюбивите държави“ Англия и Франция, както и необходимостта да бъдат предпазени гражданите от грешки, които биха ги поставили под ударите на закона. Според военния министър законопроектът

[90] Пак там, л. 5–8, 15

[91] ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2061, л. 35.

[92] Военни известия, №18, 12 февруари 1915; Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, с. 2395.

„се създава не да стеснява истинската свобода на печата, но да не позволи съобщаването на такива тайни, които имат връзка с организацията на нашата армия и воденето на военните операции“[93].

Самият законопроект допуска въвеждането на цензура само във време на война или „при угроза от такава“, но не и при военно положение в мирно време. На цензура подлежат всички печатни произведения, филмите, частната телеграфна и писмена кореспонденция. Цензурата се въвежда и вдига с указ на царя въз основа на постановление на Министерския съвет. Законопроектът фактически забранява публикуването на всякаква информация, свързана с армията, освен официално разрешената от нейното ръководство. Не се допуска никаква критика срещу военните началници, печатането на антимилитаристични призиви или такива за спиране на войната. Не се позволява и публикуването на информация за събития в тила на армията или във вътрешността на страната като железопътни катастрофи, големи пожари, взривове, епидемии, както и за „готвещи се или станали бунтове и безредици“. Не се позволява и печатането на възвания за събрания, които „са неприязнени към властта или армията“. Писателите, издателите, печатарите, продавачите и раздавачите, които не спазват този закон, се наказват съгласно Закона против издайничеството и шпионството, а печатното произведение се задържа и унищожава. Редът за цензурирането на печатните и литографически произведения, както и частната кореспонденция, трябва да се определят със особен правилник, одобрен от царя[94]. Междувременно управляващите успяват чрез Дирекцията за печата на Министерството на външните работи и вероизповеданията да се запознаят с влезлите в сила през май 1915 г. Наредби за военната цензура в Сърбия[95].

Може да се гадае за причините, поради които този законопроект не влиза в пленарна зала. Неговата възпиюща неконституционност и нежеланието за пореден конфликт с опозицията вероятно са сред тях. Възможността да се повтори практиката от Балканската война и ограниченията да се наложат с поредния правилник очевидно също има своите привърженици сред управляващите. Именно тази практика се възприема и на 2 август 1915 г. подполк. П. Дървингов е назначен за началник на Цензурната секция при Щаба на армията, която трябва да прилага Правилник за военната цензура и реда за нейното прилагане. По косвени сведения самият Правилник е въведен на 1 септември 1915 г. и то не с постановление на Министерския съвет, а със заповед по Военното министерство. Първата част на този правилник преповтаря законопроекта на Фичев за военната цензура от февруари 1915 г., а втората регламентира „назначението на Цензурната секция във време на война“. Освен че контролира всички писмени произведения от театъра на военните действия,

[93] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 571, л. 3.

[94] Пак там, л. 4.

[95] ЦДА, ф. 242К, оп. 4, а.е. 12, л. 1–7.

Цензурната секция цензурира и всички писма, адресирани от тила към фронта. Допуска се да бъдат „преглеждани“ също и частните писма, подавани в градовете и селата. От 19 септември 1915 Цензурната секция е преименувана на Информационно-цензурна и се преподчинява на Оперативния отдел към Щаба на армията[96].

Налагането на тотален информационен контрол по време на войната за управляващите е средство да се мобилизира и запази духът и единството на нацията, да се създаде възможност за спокойно ръководство на военните операции и постигане на начертаните цели. Според опозицията тя е средство да се задуши нейния глас, да ѝ се отнеме възможността да предлага алтернативи, да критикува грешни решения, да разобличава вършени от управляващите злоупотреби. И в този случай властите си позволяват да посягат на основни конституционни права – каквото е свободата на словото и печата, чрез един административен акт. Нарушена е и конституционната разпоредба от част втора на чл. 79, според която „Когато писателят е познат и живее в царството, издателят, печатарят и раздавачът няма да се преследват“. Потъпква се и конституционната гаранция от чл. 77: частните писма и частните телеграфически депеши „съставят тайна и се броят неприкосновени“. Парадоксално е, че и без това незаконните наказания трябва да се налагат съгласно Закона против издайничеството и шпионството, който така и не е приет.

Дни преди включването на страната във войната се създава още една служба, натоварена с отговорности, свързани с реда и сигурността на държавата. На 3 септември 1915 г. Министерският съвет одобрява Правилник за службата по безопасността на народната отбрана. Самата служба се учредява при Министерството на войната – Щаба на армията, и представлява контрашпионско бюро с началник и агенти (постоянни, временни, подвижни и неподвижни). Тяхната задача е „откриване, преследване и залавяне на чуждите шпиони и злонамерени за държавната отбрана личности“. С тази цел се организират наблюдение и проверки на чужденците, служителите във Военното министерство, военните чинове и гражданите, както и на публичните места, където те се събират. „Отблизо“ се наблюдават социалистическите и други организации, които изповядват противодържавни идеи и са готови да бъдат в услуга на чужди държави, и „всички жени с леко поведение“. Следи се и местната, и чуждата преса. Бюрото насочва контраразузнавателната дей-

[96] Военни известия, №84, 2 август 1915; Стенографски дневници на XVII ОНС, II ИС, с. 19. Първият Правилник за военната цензура и реда за нейното прилагане е подписан от министъра на войната ген. Жеков, т.е. преди 21 септември 1915 г. – Виж: История на българите 1878–1944 в документи, том 2, 1912–1918/ Състав. В. Георгиев, Ст. Трифонов. С., 1996, 695–698. В края на войната е изработен нов вариант на този Правилник. В него се постановява, че военната цензура се упражнява от главнокомандващия на Действащата армия, въвежда се и се вдига по негова заповед. Предвижда се и създаването на Информационно-цензурна секция при Щаба на Действащата армия. Вторият правилник е значително по-подробен и ограничителен. Той е одобрен от Министерския съвет на 3 август 1918 г. ЦДА, ф. 242К, оп. 2, а.е. 644, л. 1, 2–10.

ност в армията и координира действията си с Вътрешното министерство. По доклад на военния министър на 9 септември е издаден и царски указ за утвърждаване на Правилника. Той задължава всички законоустановени власти в царството да оказват чрез своите органи „пълно съдействие“ на новата служба. Органите на полицията трябва да действат в съгласие с органите на Бюрото и се задължават да изпълняват законните заповеди на неговия началник относно разкриването, преследването и залавянето на опасните за народната отбрана и държавната сигурност личности. Указът дава право при изпълнение на служебните си задължения агентите на Бюрото да се ползват с властта на полицията[97].

За да гарантират реда и сигурността в страната и да я подготвят за предстоящото ново военно изпитание, управляващата Либерална коалиция и военното ръководство не се задоволяват с прилагането на вече съществуващите закони и механизми, а се опитват да ги усъвършенстват или да създадат нови такива. В действията им проличава трескавост, недообмисленост и непоследователност, които могат да бъдат обяснени с изключителната ситуация и многобройните рискове пред страната. Но и най-критичната ситуация не оправдава опитите да бъде суспендиран Основният закон и изпълнителната и военната власт да си присвоят права, които не им принадлежат.

4. Армията в старите и новите земи

Тежките условия на мирните договори и провалът на намеренията за цялостно и окончателно решаване на националния въпрос противно на очакванията не довеждат страната до хаос и вътрешни размирици. Обществения ред и стабилността на държавата се запазват, но това не означава, че на армията не се налага да се справя с вътрешни проблеми. Само дни след края на военните операции с бившите съюзници армията отново ще бъде ангажирана да подпомага гражданските власти. Това се налага поради пристигналите сведения в Щаба на армията, че Централният комитет на „социалистическата организация“ е взел решение да изпрати агитатори във вътрешността на страната, за да водят пропаганда и да вербуват нови членове. Отчитайки, че духовете са възбудени и една такава агитация може да се изроди в смутове, „които да компрометират спокойствието на страната“, на 12 август 1913 г. от Щаба нареждат на началниците на дивизионните области да разпоредят на началниците на гарнизоните и на комендантите да съдействат на полицията за залавянето на социалистическите агитатори, за да бъде пресечена тяхната опасна дейност[98]. В края на 1913 г. сред обществото се разпространяват слухове, че

[97] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 328, л. 328–332; Държавен вестник, №212, 18 септември 1915.
[98] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 222, л. 18.

се готвят нападения на военни складове с цел да се разграбят оръжия и бойни припаси и да се използват срещу държавния строй, обществения ред и държавната сигурност. По този повод на 23 декември 1913 г. военният министър обръща внимание на началниците на дивизии да вземат мерки за охраната на военните складове и да апелират към патриотизма и чувството на дълг на подчинените им офицери, за да запазят основите на държавата, нейния авторитет, да не допуснат евентуални размирици да бъдат използвани от съседите, за да разкъсат и поделят България. Според ген. Бояджиев само офицерите „могат да съставят най-яката и здрава опора против всякакви посегателства на разни злонамерени личности и гробокопатели на нашата хубава България“[99].

Основните вътрешни задачи на армията след края на войната са в новоприсъединените територии в Родопите, Западна Тракия и част от Македония. Там държавата разчита изцяло на военните за утвърждаването на българската власт, осигуряването на реда и трайното интегриране към старите предели на царството. Това натоварва армията с нови отговорности и я изправя пред сериозни проблеми.

Освобождаването на Родопския край донася разрушения и непоправими щети за жителите му, последвани от поява на разбойничество, насилие и грабежи, често извършвани от новите секретар-бирници и стражари. Към тези проблеми се добавя и опитът на Българската православна църква за покръстване на местното мюсюлманско население, помашко и турско. Началото на Междусъюзническата война и намесата на Османската империя в нея активизират съпротива не само срещу покръстването, но и срещу българските власти въобще. Тя се подклажда и от специално изпратени турски емисари. Силно брожение има в селата Карабулак, Мугла, Горуходно, Беден, Бреза, Селча, където се развива и тайна агитация за въстание. Тази агитация обхваща и села като Фотен, намиращи се в старите предели на царството. На места българските власти са прогонени, в други се стига и до жертви. Такъв е случаят в Доспат, където са убити свещеникът и секретар-бирникът. Заплахата за разрастване на бунта кара началника на Десета пехотна дивизия на 2 септември 1913 г. да издаде тайно предписание в района да бъде изпратен Тридесет и девети пехотен полк. Поставената му задача е да пази реда и спокойствието в околността на Дьовлен (Девин) и в случай на въстание да действа „най-енергично и безпощадно“ за неговото потушаване. След десет дни командирът на войските майор Кръстев докладва, че за седмица „това въстание е потушено, селата обърнати в пепелище, а останалото население избягало в горите и планините с цел да продължи борбата“. Изгорените осем села са Геврен, Балабан, Триград, Налбли, Дюшек дере, Делиджелер, Кюстенджик, Бадолик. В рапорта си майор Кръстев подробно описва, че при движението си Тридесет и девети полк е посрещнат добре и му е дадено съдействие в с. Фотен, въпреки

[99] Пак там, ф. 25, оп. 2, а.е. 53, л. 40–41. Същото и във ф. 1521, оп. 1, а.е. 221, л. 629.

че кметът е турчин, в помашкото село Селча и в Дьовлен, където полкът се настанил. От там са изпратените конни стражари, местни секретар-бирници и близки на избягалите в горите, за да разпространят, че е пристигнала „много наша войска“ за пазене на реда и че избягалите в горите около Доспат въстаници могат в 15-дневен срок да се върнат по домовете си и да се заловят на работа. Тези действия не дават резултат. В Доспат, където част от населението отново върнало фесовете си с мотива, че се страхува да не бъде нападнато и избито от въстаниците, е изпратена една рота от Тридесет и седми полк, разположен в Неврокоп. Събитията допълнително влошават плачевното положението на местните хора. В навечерието на зимата голяма част от тях са останали без жилища, като в Дьовлен от 250 къщи здрави са 30, липсва храна, върлува коремен тиф. Все пак заключението на майор Кръстев е оптимистично: „Във всички села брожението утихна и населението се е предало на полската си работа“[100]. Методите, чрез които е постигнат този резултат, не са коментирани.

След като турските войски, възползвайки се от затрудненото положение на България, завладяват Одринска Тракия, в нейната западна част страстите се разгарят. Още на 16 август 1913 г. в Гюмюрджина е обявено автономно турско управление, а на 18 септември това е направено и в Дедеагач. Създава се автономно управление и в Кавала, и в Ксанти. То разчита на местна въоръжена милиция в състав между 4000 и 5000 души, която масово разрушава и опожарява българските села, избива и прогонва тяхното население. Цариградският мирен договор слага край на Гюмюрджинската автономна република и връща Западна Тракия в пределите на България, но турците продължават да контролират областта, запазват турското си поданство, имотите си, както и огромно количество оръжие и нелегалната си военна организация. Напрежението и противопоставянето на етническа основа в тези земи, стремежите за реванш, трудностите по налагането на новата българска власт не вещаят безпроблемно бъдеще[101].

В началото на октомври 1913 г. започва българската реокупация на Западна Тракия и земите на изток от р. Марица. Тя се извършва от Осма тунджанска и Втора тракийска дивизия под командването на ген. Г. Тошев и протича без сериозни стълкновения. За това свидетелства и пълномощният министър на България в Цариград Андрей Тошев. В телеграма до Външното и Военното министерство от 10 октомври 1913 г. той докладва, че окупацията се изпълнява „най-безпрепятствено, без всякакви инциденти“. Дипломатът изисква правителството да обърне сериозно внимание на ген. Тошев „да бъде внима-

[100] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 189, л. 200–201. Виж и Елдъров, Св. Православието на война: Българската православна църква и войните на България, 1877–1945 г. С., 2004, с. 114.

[101] Трифонов, Ст. Тракия: Административна уредба, политически и стопански живот, 1912–1915. С., 1992. 68–70; Калчев, К. Българо-турски военнополитически връзки и отношения (1913–1915 г.). Велико Търново, 2011, 32–41, 104–107.

телен и хуманен в своите обноски към населението, първенците и бившите офицери“ и да внуши това на всички граждански и военни чинове от окупационния корпус. Припомня, че има споразумение с турските управляващи да не се събира оръжие от местното население, защото тези пушки са турска държавна собственост и не може да се считат за военна плячка. Неговата препоръка е: „Когато окупацията се извърши, да се поиска от местните кметове да го съберат и съсредоточат в околийските центрове под охраната на местната милиция“. Тошев счита, че тези пушки ще служат на местния комитет за организиране на чети за Македония. Не на последно място българският представител препоръчва войската да не прилага реквизиция, а всичко необходимо за издръжката ѝ да се заплаща, безусловно да се забрани да се вземат каквито и да било здания на турски училища, войските да не се разполагат в квартири, а в казарми, а където няма такива, да се строят бараки[102].

Окупационните войски явно следват тези наставления, но все пак инциденти, макар и единични, има. На 11 октомври 1913 г. ген. М. Савов, който води българската делегация по преговорите в Цариград, иска военното командване да отстрани майор Коцев, който е допуснал при заемането на Кърджали да се извършат грабежи над мюсюлманското население. Според него такива действия компрометират новата власт пред турците. В с. Чохмен кьой, след като там влизат български войски, местен българин си позволява да къса фесовете на турците. Това дава повод на ген. Савов в шифрована телеграма от 15 октомври 1913 г. да поиска правителството да обърне внимание на командващия на окупационните войски да вземе най-строги мерки и да не се допускат безчинства на местните български жители срещу турското население. Иначе то ще загуби вяра, че неговите обичаи и религиозни чувства ще се зачитат и щадят от новата държавна власт. Според генерала дипломат наказанията за такива лица трябва да бъдат публични[103]. Турското правителство също се оплаква, че български чети, придружаващи окупационните войски, нападали и убивали местни гърци и турци, че са нападани и турски военни постове и са пленени турски войници. Но както сочи А. Тошев, турската страна си дава сметка, че тези сведения са преувеличени и са плод на гръцките интриги. За да се изчистят недоразуменията, той предлага да се направи съвместна анкета[104].

В такава обстановка на 16 октомври 1913 г. от името на царя правителството публикува Манифест към жителите на новоосвободените земи. В него се обявява „пълна и всеобща амнистия“ за всички лица, които са взели участие в неприятелски действия или са се провинили в политическите събития, станали преди мирния договор от 16 септември 1913 г. Целта на амнистията е „да се въдвори мир, любов и съгласие“. Българското правителство дава най-строги заповеди на българските граждански и военни власти да се отна-

[102] ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2287, л. 19.
[103] Пак там, л. 20, 30.
[104] Пак там, л. 40.

сят с най-голяма благосклонност към жителите на новоприсъединените земи, да зачитат вярата и народността им, да пазят от всяко посегателство личната им свобода, неприкосновеността на жилищата и собствеността им. На гражданите на нова България, без разлика на вяра и народност, се гарантират същите права и свободи, от които според Конституцията се ползват и гражданите от старите предели на царството[105]. С манифеста правителството цели да успокои обстановката и да създаде условия за мирното административно и стопанско интегриране на тези територии.

В административно отношение новите земи са оформени в два окръга – Струмишки и Гюмюрджински, или са включени към Бургаски, Старозагорски и Пловдивски окръг. Във връзка с това, със Заповед №179 на военния министър от 18 октомври 1913 г. извънредният военен съд от Кърджали се премества в Гюмюрджина. На него са подсъдни делата на чиновете от частите, разположени в околиите Василиковска (Царевска), Малкотърновска, Свиленградска, Кърджалийска, Ортакьойска (Ивайловградска), Софлийска, Дедеагачка, Кошукавашка (Крумовградска), Пашмаклийска (Смолянска), Егридеренска (Ардинска), Скеченска (Ксантийска) и Дьовленска (Девинска). Частите и чиновете от Горноджумайска (Благоевгрдска), Неврокопска (Гоцеделчевска), Мелнишка, Петричка и Струмишка околия остават подсъдни на Разложкия извънреден военен съд. На тези съдилища са подсъдни и делата на жителите на споменатите области за престъпления, изброени в съответните височайши укази. Кърджалийският военнополеви съд се преименува в Тракийски, а Разложкият – в Македонски[106].

В главните административни центрове на новите земи се разполагат силни гарнизони. Показателно е, че от състава на армията, който след демобилизацията е 66 887, през декември 1913 г. 27 813 офицери и войници се намират в новоосвободените земи[107]. Това е 42% от мирновременната армия, което ясно говори за важността на тези територии за държавата и проблемното положение в тях. С указ на цар Фердинанд от 14 май 1914 г. Десета пехотна дивизия, формирана още на 17 октомври 1913 г., се преименува в Десета пехотна беломорска дивизия[108]. На 23 май 1914 г. излиза и указът за военнотериториалното подразделяне на царството, като новоприсъединените земи в Македония се включват в състава на Седма рилска дивизионна област, а тези в Тракия – в състава на Десета беломорска дивизионна област[109].

В духа на препоръките на А. Тошев още в края на октомври 1913 г. правителството отпуска 1 млн. лева и нарежда по стопански начин с помощта на

---

[105] ЦДА, ф. 242К, оп. 2, а.е. 2657, л. 2.

[106] Военни известия, № 59, 19 октомври 1913; Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 277.

[107] Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 г. С., 1961, с. 94.

[108] Военни известия, №53, 17 май 1914.

[109] Пак там, №58, 29 май 1914; Държавен вестник, №126, 9 юни 1914.

войниците да започне строителството на лагерни и бивачни постройки в новоосвободените земи[110]. Както свидетелства околийският началник на Ксанти в рапорт от ноември 1913 г., за да не се афектира турското население, то не е обезоръжено. След това военните власти го приканват, без да правят обиски, доброволно да предаде оръжието си, обаче са събрани само 200 пушки от поне 20 000, с които турците разполагат[111]. Такава е ситуацията и в останалите селища в Западна Тракия. Първоначално върху войската ляга основната отговорност за поддържането на реда в населените места. Докато трае военното положение е наложен вечерен час и регулярно патрулират караули.

Българското правителство се стреми да е точно и обективно информирано за обстановката в новите земи и с тази цел изпраща на мисии в тях висши военни, полицейски, административни и политически лица. Техните доклади не само ориентират управляващите, но и служат като основа за изработването на политика в това направление. Първа такава мисия е възложена на ген. М. Савов. Той посещава Ксанти, Гюмюрджина и Дедеагач и на 11 ноември 1913 г. докладва своите впечатления и препоръки на министър-председателя д-р В. Радославов. Генералът обобщава, че успокоението на края, с малки изключения, е достигнато, а редът е установен, макар и „до известна степен". Започнало е да се проявява и доверието на населението към новите власти. „Със съжаление обаче, пише бившият помощник-главнокомандващ, трябва да се констатира, че съществува едно търкане между гражданската и военната власт, между тая последната и общинските власти". Поради запазеното военно положение военните командири се чувствали като пълни господари, вършели своеволия, не зачитали гражданските власти, които нямали достатъчно авторитет. Всичко това съставлявало една сериозна пречка за „пълното омиротворяване на края, за пълното възстановяване на реда и спокойствието в него, както и за създаването на пълно доверие към нашата власт". За да се достигнат горните цели и тези земи да се поставят в пътя на правилното развитие и държавата да използва всичките им богатства, генералът препоръчва повече от тридесет мерки, основната част от които имат пряко отношение към армията. На първо място е препоръката военното положение да се продължи най-малко за един период от три години, а най-малко за година и половина да остане настоящият пълен състав на окупационните войски. Властта да се обедини, като над всички власти да се създаде една заповедна и контролна инстанция, която самостоятелно да решава всички въпроси, отнасящи се до новите земи. Според ген. Савов е необходимо поне още за една година всички престъпления, така както е във военно време, да се съдят от военнополевите съдилища, за която цел във всеки от предвидените от него три окръга да се уреди по един военнополеви съд. А за да се ускори раздаването на военното правосъдие, нужно било още през настоящата сесия на Народното събрание

[110] Военни известия, №61, 24 октомври 1913.

[111] ЦДА, ф. 176К, оп. 2, а.е. 1379, л. 133–144.

да се внесат онези изменения във Военнонаказателния и Военносъдебния закон, които опитът от миналата война посочил като крайно необходими. Освен това, за да се предпази местното население, на военните власти трябвало да се дадат широки права да интернират в стара България всички лица уличени в разни афери, нечестни сделки и плячкаджийство. За гарантиране на сигурността по пътя Гюмюрджина Кърджали–Хасково на всеки 15 км да се построят кантонерки за по 1 взвод, а на 30 км – за по една рота. Втората група от мерки се отнася до подбора на кадрите и тяхното заплащане. Савов съветва специално внимание да се обърне на избора на всички чиновници военни, изпращани в новите земи, като се извърши проверка и се отстранят час по-скоро ненадеждните и компрометиралите се. Наложително било да се увеличат и редовно да се изплащат заплатите, защото иначе се компрометира авторитетът на гражданските и военните чиновници. Специално за военните, изпратени в новите земи, да се предвидят и полеви добавки като във военно време. На префектите и началниците на военни райони да се дадат представителни и да се изисква от тях да представляват държавата и българската държавна власт, както трябва. Изслуженото време на чиновниците, офицерите и подофицерите да се смята двойно за пенсия, за редниците от пехотата 1½ прослужени месеца да се считат за 24, а за специалните родове войски 3 за 36. Жандармерията и войската да се облекат добре и да се снабдят с добър коне. „Това е нужно за авторитета на властта пред местното население". Третата група от мерки се отнася именно до отношенията на войската с местното население. Генералът смята за нужно в гарнизоните да се открият гарнизонни събрания, субсидирани от държавата. В тях да се даде широк простор на местната интелигенция, за да може гражданските и военните чиновници заедно да представят себе си като носители на българската държавност. Войската да се разполага в собствени здания и да не се натоварва местното население с квартирна повинност, като в никакъв случай да не се заемат училища. Препоръчва се и серия от законодателни, финансови, благоустройствени, социални и стопански мерки в духа на английската колониална система. Накрая ген. М. Савов изказва убеждението, че краят бил придобил пълен външен вид на една земя, съставляваща част от българската държава. „Краят вече е напълно спокоен. Населението се е предало на занятията си. Всички сведения за съществуването на турски въоръжени чети и жандарми на революционното правителство, за разхождане открито на въоръжени турци и пр. са лишени от всякаква основа, понеже са безусловно неверни."[112]

Аналитичният доклад на ген. Савов показва начина на мислене на военните по отношение на новите земи. Като основно средство за тяхната интеграция, запазване на реда и спокойствието, недопускането на вътрешни сблъсъци и посегателства върху правата на населението, независимо от етническия му произход, се разчита на армията, на военното положение и на военните съ-

[112] Пак там, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2247, л. 1–4.

дилища. Не без значение е и издигането на авторитета на държавната власт, което трябва да се осигури чрез специалния статут на нейните служителите и чрез изграждане на доверие сред мюсюлманското население. Друг е въпросът доколко официалните власти се вслушват и са в състояние да изпълнят иначе разумните препоръки на генерала. Те очевидно не се съобразяват с основната – да се запази военното положение в новите земи, водени от чисто партийни мотиви, но пък запазват силните военни гарнизони.

Още на 30 ноември 1913 г. Министерството на вътрешните работи и народното здраве назначава нова комисия с председател началника на Първа военно-инспекционна област ген. В. Кутинчев и членове главния секретар на МВнРИ Г. Пасаров и инспектора на полицията Ив. Златев. От 6 до 19 декември 1913 г. тя посещава Дедеагач, Гюмюрджина и Ксанти. Комисията, освен с разследването на разни нередности и недоразумения, се занимава и с въпроси, които засягат мероприятията за „въвеждането и стабилизирането на реда" в новоприсъединения Гюмюрджински край. Своя доклад тя изпраща на министър-председателя на 23 декември 1913 г. Основната констатация в него е, че българската власт там е напълно възстановена, но все още не е почувствана от населението, най-вече в селата. Обръща се внимание, че по-голямата част от населението е турско и враждебно настроено вследствие на непрекъснатата обработка от проповедници и ходжи от Одрин и Цариград, наличието на много завърнали се редифи и запасни офицери след демобилизацията. Като проблем се отбелязва несъбраното оръжие, намиращо се в турското население, и разпространяването на слухове за временния характер на българската власт. Всичко това разколебавало новите чиновници и вярата на местното християнско население. За да се отстранят възможностите за каквито и да било вътрешни и политически усложнения, комисията препоръчва да се побърза с попълването и заемането на всички служби, като се назначат опитни и добре подготвени чиновници. Като наложителна мярка комисията смята: „Да се продължи военното положение за повече време, догдето се затвърди напълно положението на нашата власт." Освен това окупационни войски да се държат в усилен състав за продължително време, даже и независимо от траенето на военното положение, като се усили съставът на конната и пеша стража; да се усили контролът над запасните турски офицери и над членовете на бившето революционно управление на Гюмюрджина и при най-малко подозрение да се екстернират; да се спрат всякакви агитации на ходжи и политически проповедници, както и връщането към мохамеданството на новопокръстени помаци и турци. Комисията отбелязва, че като повод за недоразумения и предизвикателства между представителите на военните и гражданските власти в Гюмюрджинско са послужили взаимни обвинения за използването на безстопанствените къщи и мебели. Държавата трябва да ги опише и да създаде правила за използването им. Също като ген. Савов се препоръчва да се увеличат заплатите на местните полицейски служители, да

не се дава възможност за връщане на избягалите гърци и да се положат грижи за бежанците. Комисията намира, че трябва да се направи необходимото, за да не се допускат в края бивши четници и ненадеждни личности от старите предели, защото някои от тях, в съдружие с бежанците, се предавали на грабежи и всевъзможни изнудвания, като се прикривали с военни униформи. Препоръчва се военнополицейските органи да вземат мерки за залавянето на лицата, извършващи кражби и грабежи, а именно – интерниране на ненадеждните личности във вътрешността на страната, възстановяване на нощните пазванти в селищата, участие на стражата във военните патрули, които пазят градовете. „Задачата на окупационните войски е била и продължава да бъде една от нелеките, още повече, когато войските са принудени да носят тук тежестите на една особена служба, при всевъзможни несгоди и лишения и почти на начала на военно време. При всичко това отрадно е, че нашите войски, начело с всички офицери, са се държали примерно при окупацията и не е имало никакви инциденти или прискръбни случаи, които да компрометират реномето и честта на армията." След тези положителни констатации комисията препоръчва и гражданските власти да отбягват всякакви поводи за оскърбления и предизвикателства в отношенията си с войската. В крайна сметка анкетната комисия стига до извода, че е констатирала само дребни нередности, което не потвърждава тенденциозните и злонамерени клевети, пускани в пресата по отношение на войската и чиновничеството[113].

Удивителното в този доклад е съвпадението с мнението на ген. Савов относно мерките, които трябва да се предприемат за налагането на реда в този нов край и пълното разчитане на армията. Правнически те предлагат да се засилят нейните правомощия и отговорности при опазването на вътрешния ред, справянето с разбойничеството, кражбите и грабежите.

След вдигането на военното положение на 22 януари 1914 г. и във връзка с предстоящите избори лично министър-председателят д-р В. Радославов посещава Западна Тракия. Последва и мисия на опитния македонски революционен деец П. Чаулев. Неговият доклад до д-р В. Радославов е от 12 март 1914 г. Като човек, наясно с тайните организации, войводата уверява Радославов, че турското население в Гюмюрджинския окръг е добре организирано. Доказателства – начинът на посрещането му и гласуването на мюсюлманите, извършено под строй и под командата на техните водачи, като дори болните не са се отклонили. Чаулев забелязва и нещо „по-страшно". Турското население било организирано в дружини, роти и взводове, начело с офицери в цивилни дрехи. То било въоръжено „от глава до пети", разполагало с картечници, а вероятно и с топове. Имало и собствен комендант във всеки град – офицер, и поддържало редовна връзка с Цариград. Турското население живеело с мисълта, че утре тези земи ще бъдат пак турски. Ето защо то трябвало да се обезоръжи, но това бил деликатен въпрос, защото нашите военни били твърде самонадеяни.

[113] Пак там, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2244, л. 2–4.

Според Чаулев правителството трябва да привлече местното българско население, като назначи честни и изпитани местни хора в управлението и жандармерията[114].

Докладът на Чаулев контрастира с тези на генералите Савов и Кутинчев. Той е значително по-песимистичен както по отношение на перспективите за интеграция на местното турско население, запазило военната си организация и антибългарските си настроения, така и по отношение на способностите на армията да го обезоръжи и да затвърди българската власт.

За проучване на обстановката в новоприсъединените зами в Македония през февруари 1914 г. МВРНЗ назначава комисия с председател ген. Георги Тодоров, началник на Седма рилска дивизия, и инспектора от Вътрешното министерство Хр. Иванчев. Нейна задача е и да разследва извършените нередности от длъжностни и други лица в Пиринския край. След като обхожда Струмица, Петрич, Мелник, Неврокоп (Гоце Делчев), с. Банско, Мехомия (Разлог) и Горна Джумая (Благоевград), комисията констатира, че в Струмишко околийският началник вършил злоупотреби, в Петричко неговият колега прекарвал времето си в пиянство, а в Горноджумайско началникът бил мошеник. Комисията не намира нередности при другите граждански и военни началници. В Неврокопска околия между военни и граждански власти „съществува пълно разбиране на отношенията помежду им и солидарност в дейтелността им по насаждане в населението на почит и уважение към законите и властта". Същите отношения между властите констатират и в Мехомийска околия. В доклада си комисията отбелязва, че в Пиринския край е действала четата на войводата Каранфилович, който се представял за специален пратеник на правителството, но всъщност вършел престъпления. Той успял да заблуди местните власти, но скоро истинската му същност била разкрита и бил арестуван. Някои офицери, които са му давали съдействие, са разместени. В Мелнишка околия, където нямало военни власти, се е подновил терорът над местното население от бившите войводи Я. Сандански, Т. Паница, Ал. Буйнов, Ч. Кантарджиев. Те се възползвали от вдигнатото военно положение и под булото на агитация за предстоящите избори, агитирали против държавния глава, установения държавен строй и разпорежданията на държавната власт. Войводите подкрепяли Демократическата партия. Като причини за съществуващите проблеми в този край комисията изтъква назначаването на хора без образователен ценз; бавността на военносъдебната процедура и ограничаването на инициативата на военните следователи сами да започват съдебни дирения против престъпленията; недостатъчността на войската и полицейската стража за поддържане на обществената безопасност в окръга. За да се сложи ред и да се повдигне престижът на властта, се препоръчват няколко основни мерки: да се назначават за чиновници хора образовани, патриоти и честни и да не се допускат учители и чиновници с крайни убеждения; в случай, че бъде

[114] Пак там, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2144, л. 1–3.

възстановено военното положение, военните съдилища да действат по съкратената процедура, да се дадат права на военните прокурори и следователи сами да възбуждат преследвания за всяко престъпление, без да чакат заповед на съответния комендант; да се усилят полицейската стража и военните гарнизони в окръга, защото със силната войска и полиция ще могат да се заловят четниците на Сандански, Каранфилович и др., ще се въдвори ред в края и ще се гарантира безопасността на населението; да се обезоръжи „всичкото население", като се въоръжи само това край границата; понеже пограничната стража е слаба, да се организира военно обучение на местното мъжко население от 20 до 45 г., неслужили във войската. Така ще се постигне двойна цел – подготовка за подпомагане на граничната стража и запас за войската; за да се въдвори по-скоро ред в Струмишки окръг, да се повдигне престижът на властта и да се приучи населението да почита законите на страната, крайно необходимо било „да се наложи пак военното положение". Препоръчва се и да се увеличат заплатите на чиновниците и да се вземат мерки за икономическото повдигане на населението и подобряване на здравеопазването[115].

Изводите и препоръките и на тази комисия съвпадат с вече направените от генералите Савов и Кутинчев за Западна Тракия. И тук като панацея се възприема връщането на военното положение, което действително ще бъде въведено само след няколко месеца, ускоряване на процедурата на военните съдилища, увеличаването на войската и жандармерията. Обучението и привличането на местното население като резерв на войската и граничната стража са стъпки, които правителството също обмисля и въвежда. Проблем остава разоръжаването на местните жители.

През май 1914 г. жителите мюсюлмани на Кушукавашка (Крумовградска) околия се оплакват на министър-председателя, че войската е заела сградите на тяхното мъжко и девическо училище, както и на медресето. Освен че по този начин се пречело на нормалния учебен процес, армията е обвинена и в умишлено съсипване на сградите. Централната власт реагира незабавно и иска обяснение от околийския началник, който опровергава всички твърдения. Второ оплакване на същите жители има принципен характер. Този път те се жалват от българските власти и особено от войската, която вършела престъпления и изстъпления – обирани били еснафски дюкяни, добитък, нападани били мюсюлмански къщи, извършвани били дори убийства. Според мюсюлманските жители те нямали гаранции за имота, честта и живота си. В обяснението на околийския началник се твърди точно обратното – мюсюлманите се ползват с абсолютна свобода. В района няма обири, а кражбите на добитък са прекратени. Патрули от селяни и войници действително са влизали в мюсюлмански къщи, но не за да грабят и насилват, а за да предотвратят пожар. Войниците не са разрушавали никакви мюсюлмански здания[116].

[115] Пак там, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2145, л. 1–5.

[116] Пак там, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2072, л. 1–6.

Съществува сведение, че едно сборно артилерийско отделение, командвано от подпоручика от Първи планински артилерийски полк. А. Силаги, в периода от 11 юни до 9 ноември 1914 г. е изпратено в Кърджали за усмиряване на въстание[117].

Една от основните задачи пред административните и военни власти в Западна Тракия е справянето с разбойничеството, което се активизира през лятото на 1914 г. На 21 юни 1914 г. пост при с. Къзиджа кьой, Ксантийско, се натъква на разбойническа банда, състояща се от 7–8 местни турци. Тя напада както турци, така и българи, а самото село е център на революционна дейност. На 28 юни 1914 г. началникът на окупационните войски нарежда на началника на Ксантийския гарнизон да изпрати в селото две роти пехота и един взвод конница, които да заловят четата и да обискират селото. Войските тръгват на 5 юли 1914 г. В селото те намират оръжие, а при обиска един войник е нападнат и прободен. При претърсването на околностите на селото в гората са заловени няколко разбойника, сред които и главатарят на четата Осман Хаджи Ахмедов от гр. Ксанти. Всички събрани материали са изпратени на военния следовател при Тракийския военен съд. В селото е оставена една полурота, за да продължи със залавянето на останалите разбойници[118]. Може би именно такива събития налагат в края на август 1914 г. да се направи нов опит за обезоръжаване на местното население. Това става със заповед по Гюмюрджинския гарнизон, огласена на турски и български. Резултатите и този път не са добри[119].

Разбойнически шайки продължават да действат и в началото на 1915 г., главно в Егридеренско (Ардинско). Те нападат местното население с цел грабеж, но има и нападения с политически характер. Само за периода между 2 февруари и 7 март 1915 г. щабът на Десета беломорска дивизия регистрира 7 инцидента, свързани с убийства и отвличания от разбойнически банди[120]. Това, което тревожи командването на българските войски в района, е разкритието, че тече организирана и целенасочена кампания срещу българската власт, в основата на която са младотурците. В рапорт на началника на Десета пехотна беломорска дивизия от 11 март 1915 г. се отбелязва, че в новоосвободените земи е съставен младотурски комитет с главни клонове в Гюмюрджина и Ксанти. Начело бил местният гюмюрджински мюфтия, който „ужасно мрази всичко българско“ и използва всички средства, за да всява омраза към българите. Целите на комитета били няколко – да поддържа духа на местното турско население; да организира и поддържа чети от привържениците на бившето републиканско правителство; да се грижи за запазване на оръжието, останало от републиката; да се поддържа населението винаги в готовност, за да се използва в случай на нужда от турската власт. Агитатори обясняваха,

[117] ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 142, л. 180–181.
[118] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 224, л. 107.
[119] Калчев, К. Цит. съч., с. 120.
[120] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 241, л. 143.

че скоро ще има война между България и Гърция и тогава Гюмюрджина ще остане в турско, а България ще вземе земите от Кавала до Солун. Затова турците не трябвало да отиват в българската армия и да учат български език в училищата. Средствата за издръжката на комитета идвали от Цариград, но и от доброволно и насилствено събирани вноски. Комитетът всявал голям страх у местното турско население и то се бояло повече от него, отколкото от властта. По тази причина не можело да се изземе и оръжието от мюсюлманите. В Гюмюрджина и други центрове на нова България били учредени клонове на Цариградския комитет „Мудавса-и-мелис джемиети" (Народна отбрана), които силом събирали пари за турската армия. Душата на този комитет бил Хашим бей, народен представител от Ксанти, „човек необразован, природно хитър и решителен". Той дирижирал всичко. Имало извършени убийства и терор над турското население. Самото турско население – дребните производители, земеделци, занаятчии, търговци, било доволно от българското управление и искало да бъде спасено от младотурския терор. Началникът на дивизията предлага екстернирането на водачите на тези комитети, включително и Фауд бей, офицер от бившата републиканска армия, и обезоръжаване на мюсюлманското население, за да се предаде то на мирните си занятия[121].

На 1 април 1915 г. Министерството на външните работи и вероизповеданията изпраща писмо до началника на Десета беломорска дивизия, с което го уведомява, че одобрява неговата дейност по парализирането на проявите на младотурския комитет. Предава се нареждането на министър-председателя д-р Радославов да се преследват строго зложелателите на целокупна България с ефективни мерки, но „тайни и разумни". Поставя се и въпросът дали военните власти да се заемат с комитетите или това да се остави на училищните, стопанските, съдебните и пр. органи[122]. На 5 април 1915 г. мерките са одобрени и от самия д-р Радославов в качеството му на министър на вътрешните работи. Той препоръчва началникът на дивизията да влезе в предварително споразумение с гюмюрджинския окръжен управител, комуто МВРНЗ ще има грижата своевременно да дава нужните упътвания и директиви за всеки конкретен случай[123].

След полученото одобрение войската очевидно започва акция по обезоръжаването на мюсюлманското население, при която се допуска насилие. Това веднага дава повод на Хашим бей да подаде телеграма с оплакване до военния министър. Самата телеграма е „силно пресилена и клеветническа", но дава резултат. Обезоръжаването е спряно и е назначено разследване. След това акцията по изземване на оръжието е възобновена, но се извършва трудно, защото младотурският комитет използва ситуацията и оказва силен натиск[124].

---

[121] Пак там, л. 33–37.

[122] Пак там, л. 55.

[123] Пак там, л. 44.

[124] Пак там, л. 4–5.

На 14 юни 1915 г. се надигат турците от с. Мехрикоз. Те завладяват властта в селото и след някой ден забягват в планината. На 15 юни няколко въоръжени турци от с. Кез Веран завземат с. Химитли. Създава се чета от 40–50 души, която напада старотурци, превзема общината, изгаря архива, като ограбва всички събрани пари. Според военните четата напада и убива държавни служители – бирници, учители, стражари и търговци. По-късно става ясно, че е убит един бирник и четирима служители. Бунтовниците обявяват, че е свършило българското царство и идват турски войски. Вместо турски пристигат български войски – един взвод от Тридесет и осми пехотен одрински полк, начело с кап. Атанасов. Бунтовниците веднага се разбягват, а селяните се прикриват като миролюбиви жители. Последва претърсване на околните планини, извършено от две роти, командвани от подполк. Хумбарджиев. В рапорт до Военното министерство и Щаба на армията началникът на Десета беломорска дивизия докладва на 23 юни, че населението едва ли ще се поддаде на провокации и масови действия, но отчита, че тези събития всяват страх и несигурност. Според него са наложителни по-строги репресивни мерки, за да се успокои обстановката. Конкретно предлага да се подложат на екзекуция няколко села, сред които с. Мехрикоз, където и миналата година се появили чети. Всички семейства на бунтовници да се изселят в Турция, да се интернират и тези водители, подбудители и размирници, които се увличат от такава дейност. Отчитайки, че отношенията между младо- и старотурци били крайно изострени, той е на мнение, че българските власти трябва да проявяват по-голямо спокойствие, безпристрастност и безпартийност[125]. Според официални сведения 39 от 40 участвали в четата, нападнала Химитли, са арестувани, а жителите на селото са предали доброволно 350 пушки. Под съдебна отговорност са подведени 119 души[126].

Правителството обявява „Химитлийската афера“ за разбойническа работа, а опозицията – за работа на турския революционен комитет, който изпращал агитационни и терористични чети. По това време се водят преговори между турското и българското правителство за поправка на границата западно от р. Марица. В тази връзка на 10 юни 1915 г. в Одрин се провежда голям протестен митинг. След това в българска територия преминават емисари, които провеждат съвещание с местни водачи на турското население в с. Мехрикоз. Това съвещание решава да се вдигне бунт на 15 юни в околията[127].

Случаят с Химитли има интересно продължение. Делото срещу арестуваните турци остава неразгледано цели 4 години. През това време умират 15 от следствените, 19 са амнистирани, 7 са оставени в Сливенския затвор, а останалите се намират под подписка в Гюмюрджина. След като Западна Тракия е окупирана от съглашенските войски, комендантът на града, френски

[125] Пак там, л. 138–139.

[126] Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 111.

[127] Пак там, 111–113.

полковник, явно под турски натиск, проявява настойчив интерес към това дело. Първоначално прокурорът при Гюмюрджинския окръжен съд защитава официалната версия, но на 12 ноември 1919 г. изпраща шифрована телеграма до Правосъдното министерство, в която изразява безпокойството си, че може да се стигне до преразглеждане на случая. Това „би могло да разкрие някои не особено препоръчителни похвати на войсковите команди, които навремето преследвали и залавяли тази шайка, нещо което би [...] изложило още повече при положението, в което сме". Ето защо той иска да бъдат амнистирани участниците в тази афера, за да се успокои турското население и да се избегне френското вмешателство. На 20 ноември 1919 г. Ал. Греков, представител на българското правителство при съюзническото командване в Гюмюрджина, пише на външния министър М. Маджаров, че по делото с Химитлийската афера има обстоятелства, „които силно компрометират нашата власт, защото то е било последвано от една екзекуция, при която са били избити около 120 души турци". За да не се уголеми листата на българските жестокости, той също предлага намиращите се в затвора да бъдат амнистирани. Греков очевидно не е запознат, че още на 15 ноември Министерството на войната нарежда на началника на Военносъдебната част да разпореди на Тракийския военнополеви съд по „политически съображения" делото да бъде прекратено. На 18 декември 1915 г. Военното министерство уведомява Външното и Правосъдното министерство, че затворниците по химитлийското дело са пуснати[128].

Като цяло българските власти в новите земи – граждански и военни - следват политика на толерантност, дори, по определението на изследователи, на „държавнически либерализъм"[129]. Според други автори военните власти проявяват търпимост дори спрямо тайната военна организация на турското население, разчитайки да я използват срещу Гърция[130]. Случаят Химитли, както и този в Родопите през 1913 г., разкрива една различна страна от действията на българските войски спрямо мюсюлманското население, която не се вписва в тяхното общо поведение. Независимо дали това е в резултат на престараване, на „изпускане на нервите" от страна на военните командири, или следствие от зачестилите турски провокации, подобни стъпки компрометират както армията, така и българската държава. В новоприсъединените земи се пренасят и типичните противоречия и конфликти между военните и гражданските власти на централно и местно ниво, които не съумяват да заработят в синхрон в името на националната кауза.

Сериозни проблеми съществуват и пред войските, разположени в новоприсъединените земи от Македония. В началото на март 1915 г. началникът на Седма рилска дивизионна област ген. Г. Тодоров докладва във Военното министерство, че в района на Струмишко се намират 7000 бежанци турци с

[128] ЦДА, ф. 242К, оп. 2, а.е. 821, л. 25, 41, 53, 56.
[129] Калчев, К. Цит. съч., 110–111.
[130] Трифонов, Ст. Цит. съч., с. 82.

1000 пушки. Със средства от Цариград турски офицери работели за формирането на чети, като част от тях навлезли в Македония. Генералът вижда в тези действия стратегически план на турските управляващи – да вкарат България във война със Сърбия и Тройното съглашение, което ще я направи турски съюзник „по неволя“. Ако този план не проработи и България започне война с Турция, същите чети щели да се използват срещу българите. По своя инициатива ген. Тодоров писал на Окръжния управител в Струмица да разпореди изселването на по-голямата част от турските бежанци в Турция под предлог появилия се петнист тиф и липсата на достатъчно храна в този край. Тези мотиви не повлияли на бежанците, които не желаели да се изселват. Затова генералът иска указания от София[131].

Очевидно някакви инструкции са изпратени, защото на 16 март 1915 г. Тодоров докладва в Министерството на войната, че съгласно получената телеграма е дал разпореждания на Окръжния управител на Струмица и на началника на гарнизона да се отстранят от границата турските четници. Тази заповед се оказва неизпълнима, защото четниците в района били 4000, а гарнизонът в Струмица – не повече от 80 войници. Потърсено е съдействието на пограничната стража и на местната милиция за разгонване на четите, но резултат в това отношение не е постигнат, поради ограничената численост на стражата и ненадежността на милицията, която симпатизирала на четниците. Изход се търси в подсилване на гарнизона с изпратени от вътрешността на страната военни части[132]. Поради своята малобройност местният гарнизон не може да окаже и ефективно съдействие на полицейските органи, които в края на месец март получават нареждане от Министерството на вътрешните работи да извършат обезоръжаване на всички български и турски чети в Струмишки окръг и да ги екстернират във вътрешността на страната[133].

След като на 24 август 1915 г. България се споразумява с Германия и Австро-Унгария за общо военно действие срещу Сърбия, с указ на цар Фердинанд от 10 септември 1915 г. е обявена обща мобилизация на въоръжените сили в царството[134]. Страната отново стъпва в условията на „военно време“, което ще трае цели три години. Не децата, каквото бе очакването през 1913 г., а същите тези изтощени и изморени, но не и победени мъже, ще трябва да довършат „славното дело“, започнато през 1912 г.

В краткия мирновременен период от 1913 до 1915 г. управляващите в България са изправени пред изключително сложни външно- и вътрешнополитически проблеми. За тяхното разрешаване те разчитат в голяма степен на армията. Предприетите действия трябва да съхранят и доразвият нейната организация и да върнат боеспособността ѝ, за да се гарантира националният

[131] ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а.е. 2309, л. 6.

[132] Пак там, л. 7, 8.

[133] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 241, л. 22.

[134] Държавен вестник, №205, 10 септември 1915.

суверенитет и да се създадат възможности за ревизиране на неудовлетворителните резултати от приключилата война. От друга страна, те залагат на армията като важен фактор за вътрешна стабилност и сигурност, за утвърждаване на българската власт в новоприсъединените земи и справяне с разбойничеството. Имено поради това с консенсус се приема да бъдат амнистирани военните чинове за голяма част от престъпленията, извършени по време на Балканските войни, и се ограничава използването на армията по време на изборната борба и за съдействие на административните власти. Управляващите правят опит на базата на извлечените поуки да усъвършенстват Военносъдебния и Военнонаказателния закон, като създадат едно по-модерно и ефективно законодателство за военно време и при обявено военно положение. Притиснати от обстоятелствата, те практически се отказват от радикална реформа и остават в рамките на традицията, като не допускат да се развият демократичните тенденции, заложени в промените на Конституцията от 1911 г. Водени от стремежа да запазят правомощията и свободата на действие на изпълнителната власт, те отказват да бъде определено със закон съдържането на военното положение и продължават да налагат решения и ограничения в абсолютно нарушение на конституционните норми, какъвто е случаят с военната цензура. По-последователни и целенасочени са техните действия за укрепване на военната дисциплина, запазване на единоначалието и недопускане на тайни военни организации.

Втора глава

ОТ ВЪНШНИЯ НА ВЪТРЕШНИЯ ФРОНТ, СЕПТЕМВРИ 1918 – АВГУСТ 1919 г.

1. Кюстендил–Радомир–София и обратно

А. Разпадането на фронта и началото на войнишкия метеж. През 1915–1916 г. заедно със своите съюзници от Германия, Австро-Унгария и Османската империя българската армия успява да разгроми Сърбия и Румъния и да заеме Вардарска и част от Егейска Македония, Поморавието и Добруджа. Запазването на тези територии зависи от изхода на войната, а той – от потенциала на двата воюващи блока. Докато материалните и човешките ресурси на Централните сили все повече се стапят, то тези на Съглашението нарастват, не само поради огромните колониални владения, но и поради включването на САЩ на тяхна страна. Още през 1917 г. кризисните явления в стопанството, политиката и социалните отношения в четирите съюзни държави надделяват. Опитът на Германия да промени хода на войната чрез ликвидиране на Източния руски фронт и прехвърляне на войските на Западния се оказва закъснял. През лятото на 1918 г. съглашенското командване търси развръзка, като принуди България и Османската империя да капитулират и удари в тил австро-унгарските и германските войски. Решението е следствие и от позицията на новото българско правителство на двете иначе антантофилски партии – Демократическата и Радикалдемократическата, начело с Александър Малинов, да продължи подкрепата за Централните сили. На фронта българските войници са изтощени и изгладнели, обезверени и деморализирани, неспособни за сериозна съпротива. Открито се говори, че ако през септември правителството не вземе мерки да сключи мир, войниците ще откажат да воюват. Засилва се антивоенната пропаганда на тесните социалисти и земеделците, както и своеволното напускане на позициите. В тила напрежението също расте. Това кара военното командване да засили дисциплинарните мерки, за да запази съпротивителния дух на армията и способността ѝ да гарантира обществения ред и спокойствие[1].

Мерките се оказват закъснели и неефективни. На 14 септември 1918 г. с превъзхождащи сили започва атаката на съглашенските войски на Южния фронт и на 15 септември е извършен пробив в българската отбрана при Добро поле. След ожесточени боеве на 19 септември Втора и Трета дивизия започват

[1] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 744, л. 266–268 ; ф. 314, оп. 1, а.е. 13, л. 1–3; Стойчев, П. Въоръжените войнишки групи в Пловдивско през Първата световна война. – В: *Военноисторически сборник*, 1968, 1, 71–77.

безредно отстъпление, което налага и отстъплението на Пета дивизия. След пробива част от войниците отказват да се подчиняват на своите началници, напускат фронта и се отдават на грабежи и изстъпления. Преобладаващото множество от тях желае час по-скоро да се завърне по домовете си, но има и такива, които остават непосредствено зад бойната линия, организират се в групи от няколко десетки до няколкостотин души – около Щип, Радовиш, Берово, Пехчево, Царево село, Велес, Кочани, и си поставят чисто политически цели: прекратяване на войната, разправа с виновниците за народните страдания и завладяване на столицата, където последните се намират. Така в армията се оформят два дезертьорски потока, които условно могат да се определят като неполитически и политически. Докато първият представлява опасност само за вътрешния ред, то вторият е с потенциал да взриви сигурността и бъдещето на държавата. Затова вниманието на военното командване и управляващите основно се ангажира от втория поток.

За да се запознаят непосредствено с обстановката, на 20 септември 1918 г. министърът на войната ген. Сава Савов и на финансите Андрей Ляпчев посещават Главната квартира на армията в Кюстендил. След завръщането си в София военният министър взема и първите мерки за предотвратяване на безредици, предизвикани от отстъпващите части. Той разпорежда Школата за запасни подпоручици в Княжево да замине за Кюстендил, за да охранява града и Главната квартира. Школата, в състав от 3 роти и 4 оръдия, на следващия ден пристига в Кюстендил, но не е оставена в града, а е изпратена да заеме позиции извън него, на Кадиин мост, за да посреща и връща обратно на фронта отстъпващите войници[2].

На 22 и 23 септември 1918 г. в Щаба на действащата армия непрекъснато пристигат сведения за поява на дезертьори в районите на Кочани, Царево село, Пехчево, Скопие[3]. Около 210 дезертьори от Горна Джумая (Благоевград) се насочват към София с намерение да разбият арсенала и складовете, да се въоръжат и нападнат двореца[4]. Групи от 100–200 души от Трета пехотна дивизия се отправят към Кюстендил и София, „за да се разправят с вътрешните врагове“[5]. В своето движение от фронта към вътрешността тези групи нападат и разграбват складове, магазини, фурни, обози, мандри, вземат храни, пари, облекло, ботуши. Това създава паника и смут сред населението и затруднява комуникацията и снабдяването на сражаващите се военни части. На 23 септември дезертьорите, които влизат в Царево село, нападат полицейския участък, ограбват го, вземат намиращото се там оръжие и освобождават арестуваните[6]. За да се спре разпадането на фронта, помощник-главнокомандва-

[2] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 1; Николов, К. Клетвопрестъпниците. С., 2002, с. 14.

[3] ДВИА, ф. 40, оп. 1, а.е. 374, л. 357, 358; ф. 1564, оп. 3, а.е. 4, л. 285а; ф. 1546, оп. 3, а.е. 4, л. 99.

[4] Пак там, ф. 40, оп. 1, а.е. 374, л. 359.

[5] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 761, л. 337, 360.

[6] Пак там, ф. 1564, оп. 3, а.е. 4, л. 91; ф. 23, оп. 2, а.е. 374, л. 361–365.

щият ген. Георги Тодоров издава заповед за налагане на смъртни наказания или затвор до 15 г. на всички войници, които самоволно напускат[7]. Заповедта има по-скоро обратен ефект. Тя засилва недоволството и кара дезертьорите да се организират. Късно вечерта на 24 септември 1918 г. от височината Хисарлък край Кюстендил отстъпващи войници започват настъпление, но не срещу чуждите войски, а срещу зданието на Главната квартира на българската армия. Те навлизат в града и овладяват Главната квартира, без да срещнат съпротива от намиращата се там охранителна рота. Нападателите убиват един часовой, раняват двама капитани, малтретират офицерите и ги използват като заложници, които по-късно освобождават[8].

Почти по същото време в София заседава Коронен съвет с участието на царя, министрите и началник-щаба на армията ген. Христо Бурмов, който трябва да обсъди създалото се положение на фронта. Противно на оптимизма на ген. Бурмов, че не всичко е загубено, министрите се обявяват за сключване на мир, заедно със съюзниците или сепаративен, във възможно най-кратки срокове. Царят не се произнася. Това кара министрите да мислят, че той все още се надява на обещаната помощ от съюзниците и си запазва правото за отмяна на тяхното решение и дори арестуването им с цел продължаване на войната[9].

Едва след края на Коронния съвет министрите са уведомени за случилото се с Главната квартира. Военният министър и началникът на Столичния гарнизон ген. Пантелей Ценов обсъждат ситуацията и решават да се вземат мерки с наличните в София войски да се защити градът от външно нападение и да се запази вътрешният ред и спокойствие. По това време столичното комендантство по щат разполага само с 20 офицери, 5 чиновници, 1134 долни чинове, 8 ездитни коне, 4 файтона и 2 автомобила. Тези сили са крайно недостатъчни и затова се заповядва от провинцията да се изпратят допълващи и опълченски части, които да подсилят Софийския гарнизон, да се съберат всички отпускари, намиращи се в града, и да се прехвърли най-близката конна част. За началник-щаб на гарнизона се назначава полк. Иван Шкойнов[10].

В изпълнение на тази заповед началникът на канцеларията на Военното министерство ген. Стою Брадистилов разпорежда за София да заминат опълченските дружини от Русе и Шумен и допълващата от Варна, както и Гвардейският и Първи конен полк. Заповядва и всички влакове с отпускари от и за фронта да бъдат насочени към столицата. От своя страна ген. Ценов разпорежда по софийските гари да бъдат изпратени команди, които да свалят

---

[7] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 789, л. 288.

[8] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 7746, л. 546; а.е. 757, л. 766–768; 1918: Войнишкото въстание: Сборник от документи и спомени. С., 1968, 131–134; НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 232.

[9] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 1; Савов, С., Жостов, К. Интимни причини за погромите на България. С., 2000, 83–84; Гиргинов, Ал. От война към мир. С., 1937, с. 137.

[10] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 2; ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 175, л. 62–63.

отпускарите от влаковете и да ги довеждат в казармата на Шеста допълваща дружина. Там от тях да се формират роти и дружини, които да се въоръжат и да им се назначат началници. Запазването на вътрешния ред в столицата е възложено на коменданта полк. П. Парасков. Той трябвало да приложи специална инструкция, изработена от ген. Ценов още през пролетта на 1918 г. Към Владая и Бистрица са изпратени конни части за разузнаване, а една рота от Школата за запасни офицери – към Александровия мост при Княжево за отбрана на Владайското дефиле[11]. Това са мерки, които трябва да предпазят столицата и да не допуснат тя да последва съдбата на Кюстендил.

На 25 септември по искане на военното командване, което отчита бързо влошаващата се обстановка по фронтовете, Министерският съвет решава незабавно да се поиска примирие и „евентуално мир". За целта се предвижда да се изпрати делегация за неговото сключване и успоредно втора делегация, включваща военни и политици, да замине за фронта, за да се опита да въздейства на войниците за неговото стабилизиране. Министър-председателят Ал. Малинов уведомява цар Фердинанд с писмо за взетото решение. В него той категорично заявява, че войната е проиграна и не остава нищо друго, освен да се иска мир. Сключването на сепаративен мир се налагало и поради две допълнителни причини. Първата е, че съюзниците няма да изпратят помощ, за да се закрепи фронтът, поради което само мирът е пътят за спасение на страната от разорението и ужасите, които я очакват, ако неприятелят навлезе на нейна територия. Втората причина е свързана с разложението на армията и образувалите се „банди от дезертьори", които са нападнали Главната квартира в Кюстендил и се движат към София[12].

Правителственото решение е подкрепено и от т.нар. блокови партии – Народната, Прогресивнолибералната, БРСДП (широки социалисти) и БЗНС. В търсене на по-широка политическа подкрепа за взетото решение за излизане от войната, по настояване на военния министър цар Фердинанд амнистира Ал. Стамболийски и Р. Даскалов от БЗНС, както и бившия външен министър Н. Генадиев от Народнолибералната партия. Те са осъдени за антивоенна дейност и за участие в т.нар. „Деклозиерова афера"[13]. От затвора Стамболийски

---

[11] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 175, л. 62–63. Николов, К, Цит. съч., 17–18.

[12] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 1; ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 514, л. 157–160; ф. 284К, оп. 1, а.е. 3946, л. 1. Според Ст. Мошанов първото писмо е изпратено още към 7 ч. сутринта. По-късно през деня Малинов изпратил второ писмо до цар Фердинанд, с което го предупредил, че ако царят не приеме решението на Министерския съвет, той снема от себе си всяка отговорност. Виж НА–БАН, сб. IV, а.е. 142, л. 161–163. За развоя на събитията на фронта виж Марков, Г. Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента, 1916–1919 г. С., 2006, 311–329.

[13] Ген. Савов прави доклад за помилването на Ал. Стамболийски още през юни 1918 г., веднага след като встъпва в длъжност военен министър. Тъй като той не е подписан от царя, в началото на август генералът изготвя втори доклад, подписан на 25 септември. Виж по-подробно Божерянова, В. Ген. Сава Савов: Всичко и всички за България. С., 2008, 179–181.

отива първо при ген. Савов, за да му благодари за освобождаването си, и дава съгласие да вземе участие в делегацията, която да успокои и вразуми отстъпващите войници. След това той се среща с министър-председателя Малинов и присъства на заседание на партиите от Блока в Народното събрание, а късно следобед се среща и с цар Фердинанд. На всички тези срещи Стамболийски изказва готовност да замине на фронта и да съдейства за неговото укрепване, докато се сключи примирие. Той смята за несвоевременни както промените в кабинета, така и поставянето на въпроса за съдбата на цар Фердинанд. Пред него той заявява: „Трябва да се заздрави фронта с всички средства, за да устоим, дорде бъде прието предложението ни за примирие. След това трябва да се спрат тези откъснати и блуждаещи части от фронта, които идат към София, за да не се превърнат на свирепи тълпи и да направят маса опустошения."[14] Както свидетелства Р. Даскалов, от двореца Стамболийски излязъл с убеждението, че и цар Фердинанд е съгласен на сепаративен мир[15]. По този начин Стамболийски възприема и се солидаризира с позицията на правителството и блоковите партии за изход от кризисната ситуация, която предвижда няколко стъпки: закрепване на фронта, подписване на приемливо примирие, недопускане на вътрешни размирици. Нещо повече – той предлага да даде своя принос за нейното реализиране.

В този наситен и дълъг ден Стамболийски прави изненадващо посещение и на лидера на тесните социалисти. В противовес на вече декларираната си позиция той директно предлага на Димитър Благоев заедно да вземат властта, като земеделците действат чрез своите последователи на фронта и в селата, а социалистите – чрез работниците в градовете. Стамболийски изразява готовност новата власт да изпълнява програмата на тесните социалисти, без пункта за посягането върху дребната собственост. След няколко месеца Стамболийски ще обяви пред конгрес на БЗНС, че е търсил помощ за извършване на революция. Това предизвиква Благоев публично да заяви: „Стамболийски нито за революция ми говори, нито някаква помощ ми иска за тази „незнайна „революция". Това е истината." Той му споделил, че ще замине заедно с военния министър и други политици за Радомир, за да се срещне с връщащите се от фронта войници, което оставя Благоев с впечатлението, че Стамболийски „сам не знае какво да прави"[16]. От разговора проличава, че Стамболийски има намерение да се възползва от критичната ситуация и да овладее властта с помощта на крайната левица, но няма намерение да се възползва от разбунтувалите се отстъпващи войници.

---

[14] Стамболийски, Ал. Двете ми срещи с Фердинанд. С.: БЗНС, б. г., 25–40; Малинов, А. Под знака на острастени и опасни политически борби. С., 1991, с. 80. Такова е впечатлението на д-р Н. Сакаров, виж Кръстева, Н. Бележки на Никола Сакаров за Войнишкото въстание през 1918 г. – В: *Исторически преглед*, 1968, 6, с. 72.

[15] 1918: Войнишкото въстание..., с. 185.

[16] Благоев, Д. Съчинения. С., 1962, т. 18, 402–403; Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, с. 529.

Вечерта на 25 септември за Солун заминава българската делегация за сключване на примирие, включваща министър А. Ляпчев, ген. Ив. Луков и опитния дипломат С. Радев.

За отбраната на столицата на 25 септември властите разполагат с 11 пехотни роти, 12 картечници, 4 батареи с 6 оръдия, 2½ ескадрона конница и самолети от Аеропланното училище. По инициатива на полк. Шкойнов и с одобрението на ген. Ценов от тези налични сили са отделени части за караулната служба и патрули из града. Организирани и въоръжени са отпускарите, привлечени са дори по-леко ранените офицери от болниците[17]. По обяд на 25 септември е издадена и Оперативна заповед №1 по Гарнизона за отбраната на София. В нея се заклеймяват „предателите" и успокоително се заявява, че една част от тях вече са избити, други са заловени, а само „трета група от 300–400 въоръжени" настъпва към София. На частите на Софийския гарнизон е поставена задача „да заловят и избият клетвопрестъпниците, като не ги допуснат до столицата". Конкретно на конни части от Гвардейския полк и Военното училище е разпоредено да се съберат в Княжево, откъдето да се изпратят разезди за разузнаване към селата Бистрица, Крапец и Църква (Пернишко). Определят се и четири застави или засади. Владайската засада, в състав от 2 роти и 3 картечници, трябва да заеме височините югоизточно и североизточно от моста „Александър" и когато „престъпниците" влязат в дефилето, да ги унищожи. Бучинската засада – една рота с една картечница, да се разположи южно от с. Мало Бучино и като даде възможност на противника да излезе от гората, да го разстреля. Засадата над с. Бистрица, състояща се от един пехотен взвод, трябва да се разположи на височината Църква и да обстрелва пътя Бистрица–Симеоново и Бистрица–София. Един взвод трябва да се разположи при Панчарево и да разузнава по посока на Самоков. Тези засади или застави трябва предварително да барикадират пътищата, водещи към София. Предвидени са и подвижни резерви, разположени в местността Лагера, в състав от 8 роти, 8 картечници и 4 оръдия, които да са готови да се включат в действие след телефонна заповед. Аеропланното училище получава заповед с един аероплан да се извършва разузнаване на пътищата от Кюстендил, Трън, Самоков и Костенец към София. Нарежда се да се осигурят 4–5 двойни трамваи на площад „Св. Неделя" и влак на Централна гара, за да може да се прехвърлят войски. Още същия ден частите заемат изходните си пунктове[18]. Военните власти въвеждат полицейски час в столицата – от 20.00 до 06.00 ч., като се забранява всякакво движение. Забранени са и телефонните разговори за частни лица, изпращането на писма в провинцията и се засилва цензурата за телеграмите[19].

[17] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 3.

[18] Николов, К. Цит. съч., 18–19; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 3–4, 36–38.

[19] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 4.

Тези заповеди свидетелстват, че военните власти подхождат твърде сериозно към ситуацията. Още в този момент проличава техният стратегически подход и задълбоченост на действията им, за разлика от неорганизираните, емоционални и стихийни прояви на разбунтувалите се.

26 септември 1918 г. е ден, изпълнен с тревога и неизвестност. По всички възможни пътища към София се движат отстъпващи войници. В Радомир вече са се събрали около 2500, по-голямата част неорганизирани, но и такива, които се придвижват в ред и имат ясна цел – да стигнат в София. Донесенията от фронта са обезнадеждаващи. Командирът на Първа армия докладва в Щаба на армията, че войниците от Девета пехотна дивизия масово напускат полковете и заминават за Кюстендил и София, за да искат сметка на отговорните за намесата на България във войната. По пътя те прекъсвали телефонни връзки, не допускали движение на продоволствени и бойни припаси към фронта, връщали и разграбвали транспортите[20]. За да запази дисциплината, началникът на Втора пехотна тракийска дивизия ген. Асен Николов издава заповед всички бегълци и показали малодушие в боевете войнски чинове да се разстрелват от началниците без съд[21]. По заповед на военния министър от 30 войници е организирана охрана на Министерския съвет и дома на Ал. Малинов. Войници охраняват и сградата на Народното събрание[22].

Правителството в София и подкрепящите го политически сили правят отчаян опит да предотвратят гражданската война, да върнат войниците на фронта и страната да сключи достойно примирие. Рано сутринта на 26 септември 1918 г. се провежда заседание на парламентарна група на БЗНС, на което и двете крила – лявото на Стамболийски и дясното на Димитър Драгиев, се обединяват около необходимостта да се работи за заздравяването на фронта, предпазването на България от външно нахлуване и от вътрешна анархия и да се улесни и ускори сключването на примирие. И Драгиев, и Стамболийски са съгласни БЗНС да изпрати свои представители на фронта заедно с другите блокови партии, а от името на парламентарната група да се издаде позив в горния дух. В самото възвание се призовават и цивилни, и военни да изпълнят своя обществен дълг и да улеснят сключването на примирие и мир, като се прекратят „неуместните и гибелни саморазправии", които се оставят за друго време[23]. На свикания съвет на блоковите партии се решава да се подкрепи правителственото решение и да се направи един опит за предотвратяване на взаимното изтребление, като в Радомир и Кюстендил се изпратят политици от различни партии, които да убедят недоволните войници да се върнат на фронта или мирно да се разотидат по домовете си.

---

[20] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 761, л. 341.

[21] Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби в България през 1917–1919 . С., 1957, 362–364.

[22] НА–БАН, сб. IV, а.е. 142, л. 171.

[23] Великата октомврийска социалистическа революция..., с. 364.

Късно следобед за Кюстендил заминават военният министър ген. Савов, депутатите д-р Ал. Гиргинов и Гр. Василев – демократи, И. Георгов – радикалдемократ, д-р Н. Сакаров – широк социалист, както и Ал. Стамболийски, Р. Даскалов, Ст. Момчев, Ал. Механджийски – земеделци. В изключително напрегнатата обстановка след разпадането на фронта, безредното отстъпление на военните части и разгарящ се метеж управляващите и подкрепящите ги политически сили възприемат един диференциран подход. Към дезертьорите, отправили се към домовете си, той е толерантен и предвижда да се пристъпи към разоръжаването и изпращането им във вътрешността на страната, като за посредници се използват инвалиди и герои от фронта[24]. Към „клетвопрестъпниците", тръгнали с оръжие към столицата, подходът е безкомпромисен. Те трябва да бъдат заловени и избити.

След като пристигат в Радомир, членовете на делегацията се срещат с разбунтувалите се войници. В своите речи те, включително и Стамболийски, се опитват да ги убедят, че е нужно да се върнат на фронта, защото вече има изпратена делегация за сключване на примирие и не трябва да се допусне противникът да навлезе на българска територия[25]. Договорено е разговорите да продължат на следния ден. Видял на живо настроенията на войниците, преценил опасността от техните действия в столицата, късно през нощта военният министър заповядва от Радомир Военното училище да се вдигне по тревога и да се изпрати при Захарната фабрика, за да организира спирането и обезоръжаването на пристигащите влакове с бунтари[26].

Същия ден правителството е изправено и пред друг проблем. Носят се слухове, че царят се готви да извърши преврат с помощта на германски войски и на ген. Никола Жеков, който в момента е на лечение във Виена. Целта на преврата би била да се предотврати сключването на примирие, българските войски да се изтеглят в Стара планина, където с подкрепата на германски части да се продължи войната. Германското върховно командване също работи в тази посока, но залагайки на ген. М. Савов. Поради това Министерският съвет освобождава ген. Жеков от поста главнокомандващ на Действащата армия, а Ал. Малинов се среща с цар Фердинанд и го предупреждава, че правителството е решено дори с малкото войски, с които разполага, да се бори срещу метежниците и германците и да сключи мир[27].

Сутринта на 27 септември делегатите имат втора среща с войниците на Радомирската гара. Пръв говори Стамболийски и отново ги призовава да мируват и да отидат по частите си, за да се спре противникът, докато се сключи примирие. В този дух е и изказването на д-р Н. Сакаров. Ген. Савов, отчитай-

---

[24] НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 240.

[25] Гиргинов, Ал. Цит. съч., с. 172; Кръстева, Ив. Цит. съч., с. 73; Николов, К. Цит. съч., с. 23.

[26] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 6.

[27] Николов, К. Цит. съч., 22–23 ; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 5–6.

ки състоянието на масата, я призовава да остави оръжието и да се прибере по домовете, като обещава да бъдат изпратени влакове с тази цел[28]. След това делегацията заминава за Кюстендил, а Савов се връща в София.

Пристигайки в столицата, той заварва лично и поверително писмо от министър-председателя. В писмото Малинов обръща най-сериозно внимание на военния министър, че два влака с войници-дезертьори са се насочили към София и нарежда незабавно да се вземат всички мерки, „щото въпросните тук войници-дезертьори да не се оставят да бъдат господари на положението, да заемат гари, тренове и прочие, с една реч да заплашват страната с анархия". Малинов иска незабавно да му се съобщи какви „военни мерки" са взети както по случая, така и изобщо по охраната на София и предпазването ѝ от нахлуване на въоръжени и невъоръжени тълпи. Военният министър решава градът да бъде обявен за крепост в обсадно положение, като за комендант бъде назначи ген. Стою Брадистилов, а за началник-щаб – полковникът от Генералния щаб Коста Николов. На ген. Брадистилов е наредено да приготви нужния доклад. В 12.00 ч. на обяд ген. Савов изпраща писмо до министър-председателя, в което докладва, че е наредил да се организират силни отбранителни застави в Кюстендилско, Дупнишко, Самоковско и Чепинско, които да обезоръжават дезертьорите и след това на малки групи да ги изпращат в общините. Уведомява го, че по отношение на столицата са взети най-ефикасни мерки, като са приведени в пълна бойна готовност дежурните части на Софийския гарнизон с цел да се потушат всякакви безредици. За да се неутрализират дезертьорите, идващи от Радомир, една рота с юнкери е изпратена при Захарна фабрика, където към 12.00 ч. на обяд са спрени три влака и е започнало обезоръжаването им. Само в случай, че някой си позволи да се съпротивлява или открие огън, „ще бъде застрелван"[29]. В разпорежданията на министъра проличава стремежът да се търси мирно решение на проблема и да се прибягва до силата на оръжието само като отговор на неговото използване от бунтовниците.

Този ден единственият застрелян е ротмистър Ценов, син на началника на Софийския гарнизон ген. Ценов. Той прави опит да убеди бунтарите от последния, четвърти за деня влак при гара Горна баня да предадат оръжието си. Поради враждебното им отношение Ценов-младши се оттегля, но по него е открита стрелба, в следствие на която е ранен и след два дни почива от раните си[30].

Сутринта на 27 септември в Кюстендил е спокойно. Както донася началникът на Седма дивизионна област до Щаба на Действащата армия, намаляла е вълната на дезертьори и усиленото приижданe на транспортни, обозни,

---

[28] Николов, К. Цит. съч., 24–25 ; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 6; Гиргинов, Ал. Цит. съч., 172–173.

[29] Доклад от парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет Ал. Малинов–Костурков и приложение. С., 1923, с. 228.

[30] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 9.

болнични и тилови части в града[31]. Влизащите войници са организирани и не проявяват бунтовнически намерения. Общата обстановка обаче е твърде драматична и това вече се осъзнава и от началник-щаба на Действащата армия ген. Бурмов. В екстрена телеграма до министър-председателя, която пристига в София в 14.45 ч., той съобщава с „неизразима тъга", че разложението в армията расте всекидневно и е обхванало Втора, Трета, Четвърта и Девета дивизия. Блокирано било и снабдяването и поради това възможността за оказване на съпротива генералът определя като „съвсем малка, дори нищожна". Неговите препоръки към правителството са да вземе мерки „за запазването на реда във вътрешността", защото връщащите се войници могат да повредят съобщителните средства и да парализират армията на фронта[32]. Тези констатации ген. Бурмов споделя и с пристигналата от Радомир делегация. След обед генералът и политиците разговарят с войниците на кюстендилската гара и ги увещават да бъдат послушни и да се приберат по домовете си. В този дух се изказва и Стамболийски[33]. Възбудените маси не се повлияват нито от речите на политиците, нито от авторитета на началник-щаба на армията. Те се отправят към Главната квартира и я превземат за втори път, прекъсват телеграфните и телефонните линии, арестуват офицери и до вечерта вилнеят из града, разграбвайки всички магазини с храни. Срещу 14 войници, участвали в тези действия, е заведено Наказателно дело №2127 от Софийския военно-полеви съд, който изготвя обвинителен акт на 30 септември 1918 г. В него са посочени конкретните мотиви за недоволството на войниците и проявите им. Самоволно напуснали частите си, на 27 септември те се събрали в Кюстендил, където с оръжие в ръка са искали от коменданта на гарата да пусне приготвения влак за София. Тъй като това им било отказано, те се отправили към Главната квартира, за да принудят ген. Бурмов да даде заповед за тръгване на влака. Генералът също отказал и тогава войниците се нахвърлили върху него и му скъсали пагоните. След това нападение на Главната квартира в Кюстендил настъпило безредие, а окуражени от тези действия, други войници се отдали на грабежи и насилия[34].

Б. Райко Даскалов и опитът за държавен преврат. След сутрешната среща с ген. Бурмов, Р. Даскалов се отделя от групата и с автомобил се връща отново в Радомир, за да започне своята „лична акция"[35]. След като пристига в града, с „Прокламация към българския народ" Р. Даскалов обявява България за република, а правителството – за свалено. За председател на републикан-

[31] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 636, л. 513–516.

[32] Доклад от парламентарната изпитателна комисия..., с. 228.

[33] Гиргинов, Ал. Цит. съч., 174–176; Николов, К. Цит. съч., 29–40; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 636, л. 513–516.

[34] ДВИА, ф. 298, оп. 2, а.е. 134, л. 1.

[35] Изразът е на Ст. Мошанов. НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 241.

ското правителство той определя Ал. Стамболийски, а себе си, скромно, за главнокомандващ. В прокламацията се изисква административните власти, комендантите и „войнишките началници" да изпълняват заповедите на новото правителство. В 18.50 ч. или в 19.49 ч. от името на председателя на временното правителство Ал. Стамболийски главнокомандващият Р. Даскалов изпраща „Окръжно до всички градове, села, паланки, войскови части и до целия български народ", в което се повтаря съдържанието на прокламацията и се изисква да се изпълняват всички заповеди на „главнокомандующия на Народната република България", защото „иначе лошо ще отговаряте"[36].

На практика и прокламацията, и обръщението са блъф. Нито царят, нито правителството са свалени, нито съществува някакво временно правителство. Даскалов не разполага с реална сила, която да накара военните и гражданските власти да му се подчинят, затова и заплахата „лошо ще отговаряте" звучи несериозно. Той по-скоро очертава намеренията си за по-нататъшни действия.

Сред войниците е разпространен позив с призив за борба срещу „враговете на народа" и за отмъщение. Даскалов прави опит да организира войниците в части, които си избират началници. За началник-щаб на републиканската войска е назначен един фелдфебел (старшина) – Георги Дамянов. На офицерите и войниците в района на Радомир е заповядано да се явят пред революционните комендантства. В 21.00 ч. Р. Даскалов изпраща ултиматум на „сваленото правителство" незабавно да си подаде оставката и заплашва, че на следващия ден пристига с войските и не отговаря за последствията[37]. Разпространен е и позив на някакъв местен революционен комитет, призоваващ за борба с разбойниците и „смърт за хайдуците". В града се извършват насилия и грабежи[38].

Междувременно Даскалов се свързва по телеграфа с Ал. Стамболийски, който още е на Кюстендилската гара, и му съобщава, че е обявил страната за република. Съдържанието на разговора е разкрито най-напред от тогавашния вътрешен министър М. Такев в Народното събрание на 23 декември 1918 г. Такев твърди, че Стамболийски намерил предприетата акция за „преждевременна", но след уверенията на Даскалов, че трябва да се действа на момента, защото „никога няма да намерим тук тази маса въоръжени хора, както сега", той дал одобрението си: „Добре, върви напред"[39]. След двадесет години разговорът между двамата е преразказан от телеграфиста на Кюстендилската гара М. Минев. Според него към 16.30–17.00 ч. от Радомир по телеграфа искат връзка с Кюстендил и търсят Стамболийски. На линията е Р. Даскалов, който уведомил Стамболийски за намерението си да обяви България за републи-

[36] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 985, л. 1–2.

[37] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 495. Според Л. Огнянов ултиматумът е от 28 септември, виж Огнянов, Л. Войнишкото въстание, 1918. С., 1988, с. 138.

[38] Николов К. Цит. съч., 31–34.

[39] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 495.

ка. Стамболийски изказал съмнение, че такова действие е прибързано и че Даскалов не разполага с достатъчно сили, но дал съгласието си и обещал да замине за Радомир[40]. Своя версия дава и Ст. Мошанов, който като офицер за свръзка при министър-председателя Ал. Малинов е пряк свидетел на събитията. Мошанов се позовава на собствени записки от онова време и на запис на разговора, запазен от инж. Вл. Каракашев, тогава поддиректор на БДЖ. Неговата версия потвърждава първата част на вече цитираните, че Стамболийски намира акцията на Даскалов за прибързана. Според Мошанов въпреки настояванията на Даскалов, Стамболийски не се е солидаризирал с него, не е одобрил действия му и обещал да му даде отговор след един ден, защото „Бързата кучка слепи ги ражда". Като допълнително доказателство Мошанов изтъква и обстоятелството, че в Министерския съвет се е знаело за проведения разговор, но не е дадено нареждане за арестуването на Стамболийски именно защото той не се солидаризирал с Даскалов[41].

В главното свидетелствата се припокриват. Даскалов действа на своя глава, без предварително съгласуване със Стамболийски и постфактум търси неговото одобрение и подкрепа. Основният му аргумент е, че трябва да се използва моментът и масата от въоръжени хора, за да се вземе властта. Стамболийски е скептичен както по отношение на избрания момент за радикална държавна промяна, така и по отношение на разполагаемия ресурс, способен да наложи промяната, и не предприема нищо конкретно.

В столицата безпокойството нараства. Говори се, че правителството ще напусне града, а Народната банка ще бъде преместена в Орхание (Ботевград). Военното командване взема допълнителни мерки, като увеличава патрулите и забранява всякакво напускане на столицата, освен на влакове. По нареждане на полк. Шкойнов една картечница е разположена около моста при р. Враждебна със задача да не се допуска излизане от града. Втора картечница е поставена на купола на църквата „Св. Неделя", за да обстрелва в случай на размирици улиците „Витошка" и „Мария Луиза". С цел да се блокира достъпът до столицата Шкойнов предлага един влак да дерайлира в участъка между Владая и Княжево, но идеята му е отхвърлена от директора на БДЖ инж. Морфов и началника на Софийския гарнизон ген. Ценов[42]. Правителството и подкрепящите го блокови партии осъждат авантюризма на Р. Даскалов, убедени, че действията му ще погубят България, тъй като ще попречат за сключването на примирие[43].

На 28 септември 1918 г. съглашенските части заемат Царево село. Разпадът на българската армия е неконтролируем. Няма известия от делегацията, изпратена да подпише примирието. В района на Владая се събират войници

[40] Николов, К. Цит. съч., 36–40.

[41] НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 242–243.

[42] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 11.

[43] Драгиев, Д. Една политическа изповед. С., 1919, 36–38.

от Втора, Трета, Четвърта, Пета и Девета дивизия и опасността столицата да бъде превзета от бунтовниците, а страната да бъде обхваната от анархия, е съвсем реална. Това неизбежно би провалило сключването на примирие, би позволило на сърби и гърци да навлязат в старите предели на царството и да обявят неговия край.

Сутринта началникът на Софийския гарнизон е уведомен, че към столицата пътуват влакове с организирани бунтари. Към 08.30 ч. от Горна баня към Захарна фабрика слиза първият препълнен влак. Направен е опит той да бъде спрян на Горна баня, но машинистът, при който стоели двама въоръжени войници, отказва и спира на Захарна фабрика, където линията е препречена от два вагона, пълни с камъни. Според цитираното вече Наказателно дело №2127 от 30 септември 1918 г. в този влак пътуват същите лица, извършили нападението над Главната квартира на 27 септември – Стою Лозев, Стойчо Драгиев, Еню Панайотов, Йордан Русинов, Стефан Стоянов и др. На тендера (вагона) с въглищата имало две картечници, а по покривите и стъпалата на вагоните били разположени въоръжени войници. Влакът е обграден от юнкери, а поручик Юрданов и кап. Новаков започват да увещават войниците да предадат оръжието си и да се разотидат по домовете си. В този момент от влака откриват огън срещу кап. Новаков, след което юнкерите отговорят. По предварителна заповед на полк. Шкойнов огън открива артилерията от Лагера. Част от снарядите попадат в последните вагони на влака. Настъпва пълна суматоха. Бягайки или сражавайки се, войниците напускат вагоните. Повечето от тях се предават. Водачите им са арестувани и отведени в Централния затвор, а останалите са изпратени по домовете си. Част от войниците избягват към Коньовица и Суходол. На Захарна фабрика пристигат министрите на войната и на вътрешните работи С. Савов и М. Такев, ген. Ал. Протогеров и полк. Ив. Шкойнов. При сблъсъка от юнкерите са убити 2 души и 8 са ранени. Много повече са жертвите от влака – убитите са 48, а ранените – неизвестно число. Пристигналите след това с два влака войници, макар и трудно, са убедени да се разоръжат[44].

След време дошлите на власт земеделци използват случая, за да обвинят правителството на Малинов в преднамерено насилие и в убийството на 700 болни и ранени войници, отричайки във влака да е имало въоръжени бунтовници. Тази версия безкритично е застъпена в литературата след 9 септември 1944 г. и се е утвърдила като аксиоматична. Безспорно обстрелването на собствени войници с артилерия е жестокост, преминаваща всякакви граници. Но дори в доклада на комисията за разследване на кабинета Малинов–Костурков се съдържат показания, опровергаващи твърдението, че във влака са само болни и ранени. Свидетелят Й. Томов твърди, че санитарният влак е

[44] ДВИА, ф. 298, оп. 2, а.е. 134, л. 1–2; ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 12–13; Николов, К. Цит. съч., 41–46; НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 247.

тръгнал преди обстрелвания. Според друг свидетел, Д. Димитров, войниците във влака са били въоръжени. Трети, Д. Павлов, сочи, че първо е стреляно от войниците във влака и е убит един от офицерите[45]. Прекият участник в събитията, юнкер от Военното училище П. Хаджииванов, е категоричен, че пушечен огън най-напред е открит от войниците във влака[46]. Самият началник-щаб на републиканците Г. Дамянов разказва, че сутринта на 28 септември в Радомир са натоварени „революционните дружини", а други, начело с Даскалов, тръгнали пеша към Владая[47]. Тези факти дават основание да се предположи, че на 28 септември Р. Даскалов и Г. Дамянов правят опит с хитрост да завладеят столицата, като изпратят в нея няколко влака, първият от които санитарен, но пълен с въоръжени войници. Правителствените части провалят този план и затова придвижващите се пеш бунтовници, начело с Даскалов, научавайки за случилото се, спират във Владая[48]. През деня е нападнат редутът при Коньовица, но нападателите са заловени от охраната на Захарна фабрика[49]. Разбунтували се войници навлизат в квартал Захарна фабрика, където започват престрелка с юнкери от Военното училище, при което има убити и ранени[5].

След описаните събития полк. Шкойнов стига до извода, че на следващия ден, 29 септември, предстои сблъсък с бунтовниците и издава нови разпореждания – да се подсили с оръдия Боянският редут и да се изкарат там прожекторни станции, да се арестува Ал. Стамболийски, а София да се изчисти от предалите се и пленени войници[51].

Следобед на заседание се събира Министерският съвет. Отчитайки провала на опита за мирно решаване на проблема с отстъпващите войници, отказа на част от тях да се подчиняват, провъзгласената република и случилото се при Захарна фабрика, той взема следното решение: „Разбунтувалите се войници, които под началството на Райко Даскалов настъпват към София, за да я опустошат и извършат държавен преврат, да бъдат спрени и разпръснати със силата на оръжието". На това заседание се решава и Щабът на Действащата армия да се премести в София, а самата столица да бъде обявена за крепост в обсадно положение. Комендантството на крепостта да се поеме от военния министър Сава Савов, а неин началник-щаб да бъде полк. Коста Николов[52].

Това решение свидетелства, че управляващите си дават сметка за сериозността на положението и за надвисналата заплаха за столицата и държавата,

---

[45] Огнянов, Л. Цит. съч., с. 131; Доклад на парламентарната изпитателна комисия..., с. 230, 232, 234.

[46] Хаджииванов, П. Спомени (1900–1944 г.). С., 2006, с. 20.

[47] *1918*: Войнишкото въстание..., с. 224.

[48] Георгиев, Г. Проблеми на Войнишкото въстание през 1918 г. – В: *Исторически преглед*, 1988, 10, 24–26.

[49] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 917, л. 315–316.

[50] Пак там, ф. 298, оп. 2, а.е. 134, л. 1–3.

[51] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 1, л. 164, 168, 175; ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 13–14.

[52] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 14; Николов, К. Цит. съч., с. 48.

определена като опит за държавен преврат. Решението да се използва силата на оръжието цели, освен да запази обществения ред и вътрешната сигурност, да внесе едно отрезвяване сред бунтуващите се, успокояване сред цивилното население и да постави ясна задача пред военните власти.

След правителственото заседание Щабът на Софийския гарнизон разпорежда: от София да бъдат изведени всички пленници в Северна България; да бъде формирана една скорострелна 4-оръдейна батарея, която да заеме позиции на Боянския редут, като там бъдат изкарани и прожекторните станции; формираните до момента сборни отпускарски роти да се съсредоточат при мукавената фабрика на Горнобанския път; формираната картечна рота от 8 картечници да заеме позиция на Александровия мост при Княжево и да влезе в състава на Владайската застава. Военният министър заповядва да се разруши жп линията западно от Горна баня. Поради сложното положение в София отново по заповед на военния министър от Сливница е прехвърлено артилерийското отделение на стрелковата артилерийска школа[53]. Заповядано е и да бъде съсредоточена Двеста и седемнадесета пехотна германска дивизия към София, за да не се допусне настъплението на противника към вътрешността на страната[54].

През деня в Дупница са обезоръжени 1618 разбунтували се войници, които са изпратени през Самоков за Ямбол и Бургас. В Кюстендил войниците разграбват магазини с храни, вагони с ботуши и заставят началника на гарата да композира два влака, с които да заминат за Радомир[55]. Подобна е и ситуацията в Неврокоп (Гоце Делчев). Там според бюлетин на военнополицейската секция започват да приижат дезертьори на групи по 20 човека, които безразборно ограбват мирното население, отделни войници и обози, вземайки добитък, дрехи и хранителни припаси. Това се повтаря и през следващите дни, тъй като в града не съществува военна част, която да им се противопостави[56]. Същия ден ген. Бурмов изисква от командващите армии да апелират войниците за яростна защита на границите на България и за запазване огнищата на техните семейства, като не допуснат противникът да пренесе войната на наша територия. Заповед със същото съдържание е отдадена и на 30 септември 1918 г[57].

От Кюстендил Стамболийски не заминава за Радомир, а за Дупница. От там на 28 септември той телеграфира на военния министър добронамерено и загрижено, че не може да продължи към фронта, но че е убеден, че „близкият мир е необходим“[58]. От Дупница Стамболийски изпраща телеграма и до Дас-

[53] Николов, К. Цит. съч., 47–49, 65–66.

[54] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 776, л. 15–16.

[55] Пак там, л. 15–16, 22.

[56] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 744, л. 360.

[57] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 761, л. 363, 367–368.

[58] Гиргинов, Ал. Цит. съч., с. 181; Николов, К. Цит. съч., с. 41.

калов, като го предупреждава, че ще пристигне в Радомир. Според свидетелство на очевидец в столицата на републиката е настъпило отрезвяване, въпреки продължаващите буйства и грабежи. Повечето от пристигащите войници се обявявали за отпускари и заявявали, че нямат работа в София, а искат да си отидат по домовете. Даскалов, постепенно напускан от привържениците си, от предишния ден следобед бил изчезнал. Пристигналият към 17.00 ч. Стамболийски се среща с войниците и им казва „да не действат от негово име и да мислят какво правят, да се вразумят по-скоро, защото с главите си ще отговарят". Една част от тях, „ентусиазирани от водителя си Даскалов" дезертьори, отговорят с викове „Да живее републиката"[59]. От Радомир Стамболийски се отправя за София, където пристига вечерта и се среща със своя съпартиец Драгиев и с военния министър. На Драгиев обяснява, че с Даскалов са били пленени и изнудени от освирепялата тълпа да обявят републиката. Пред военния министър отрича съпричастност към обявената република, но след като разбира, че правителството има сведения, че с Р. Даскалов са замесени, Стамболийски напуска Министерския съвет и се укрива[60]. След много години братът на Н. Генадиев, П. Генадиев, ще напише, че Стамболийски отишъл в дома му, където в разговор казал: „Каква голяма беля ми направи тоя Райко! Как го не убеждавах да не върши тая дивотия, но не можах. Тогава го напуснах и се върнах тук сам". След два дни става ясно, че властта търси Стамболийски, за да го арестува[61].

На 29 септември ген. С. Савов изготвя доклад до цар Фердинанд за обявяване на София в обсадно положение. Като причина той изтъква „застрашеното положение" на столицата „от страна на въоръжени вътрешни врагове", които се стремят да разрушат днешния държавен и обществен строй на царството, да отслабят народната отбрана, като внесат деморализация и бунт в армията. Освен това според генерала тези „вътрешни врагове" целят да посегнат на „частните блага и конституционните свободи" на гражданите, „да всеят анархия в страната" и да разрушат всичко велико и възвишено, израснало от пролятата кръв на загиналите за всенародното дело[62]. През деня на основание чл. 73 от Конституцията и на Закона за обявяване на страната във военно положение е публикуван Указ №57 на цар Фердинанд. Той постановява обявяването на крепостта София в обсадно положение, като в тази крепост се прилагат наредбите на военните закони и тези, които ще бъдат издавани от коменданта. Определен е и районът на крепостта София, обхващащ околовръстната линия на три километра зад селата Погладец, Требич, Филиповци, Иваняне, Суходол, Мало Бучино, билото на Люлин, Мърчаево, Църква, Клад-

[59] ЦДА, ф. 695К, оп. 1, а.е. 38, л. 1–2.

[60] НА–БАН, сб. IV, а.е. 141, л. 187; Николов, К. Цит. съч., 50–51.

[61] НА–БАН, сб. IV, а.е. 80, Генадиев, П. Александър Стамболийски: Биографско–исторически очерк, л. 77–78.

[62] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 450, л. 281.

ница, Попово, Владая, Драгалевци, Симеоново, Дървеница, Слатина, Герман, Панчарево, Кокаляне, Железница, Казичене и Враждебна[63]. Следващият Указ №58 постановява: „Всички граждани от района на крепостта (...) за всички извършени от тях престъпления се съдят от Военнополевия съд на крепостта". Със Заповед по военното ведомство №447 Софийският военнополеви съд е назначен за такъв и на крепостта[64]. Указите и заповедта са обявени със Заповед №1 по крепостта. Със Заповед №2 е обявен Щабът на крепостта: комендант – ген. Александър Протогеров, директор на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост, а за началник-щаб – полк. К. Николов, който е и началник на Оперативната част и началник на Снабдителната и Превозната служба[65]. Решението ген. Протогеров да заеме мястото на ген. Савов е взето още на 28 септември по настояване на вътрешния министър М. Такев с цел да се премахне многоначалието в отбраната на столицата.

На 29 септември 1918 г. ген. Ценов издава Заповед по Софийския гарнизон №37 „За запазване на реда, дисциплината и общественото спокойствие на столицата". С нея се изисква „абсолютна тишина" в града, забранява се всякакво движение по улиците от 20.00 до 06.00 ч. Кръчмите и кафенетата се затварят до второ нареждане, като изключение се прави за хотелите и гостилниците. Движението на войници из града, освен по служба, се забранява „безусловно", а гражданите нямат право да се събират на групи и са длъжни да затъмняват прозорците на домовете си. Влизането и излизането от града през нощта е абсолютно забранено, а през деня то става само след проверка на самоличността и на определени пропускателни пунктове. Селяни от околните села могат да влизат в столицата само ако носят храни и дърва и са снабдени с удостоверение за благонадеждност от общините. Нарушителите на тази заповед се изпращат в комендантските участъци, за да им се наложи законово наказание. Според заповедта срещу всички военни и граждански лица, които смущават реда, ще се действа с оръжие и то „най-енергично и безпощадно"[66].

Обявяването на София в обсадно положение представлява последната и крайна законова мярка, която властите могат да предприемат. Указът за обсадното положение е издаден на основание Военнонаказателния закон – чл. 104 и 105, които гласят: „Във военно време, когато някои престъпления чрезмерно се увеличават във войската или в местата, заемани от армията, или в градовете, находящи се в обсадно или военно положение, разрешава се на главнокомандващия и на лица, които се ползват с равна с него власт, а така също и коменданта или началника на обсадената крепост, укрепление или град, да усилва временно строгостта на наказанията, наложени в закона, като обявява

[63] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 445, л. 98.

[64] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 6, 22; ф. 1, оп. 5, а.е. 450, л. 281; Държавен вестник, №222, 3 октомври 1918.

[65] ДВИА, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 8.

[66] Пак там, ф. 1638, оп. 1, а.е. 12, л. 75–77; ф. 40, оп. 3, а.е. 30, л. 76.

за това предварително за всеобщо знание; но те са обязани (задължени) да донасят в същото време, по реда на подчинеността, на Негово Величество Царя, за взетите от тях мерки и за причините, които са ги предизвикали" и „На същите лица и на същото основание дава се право, когато, в следствие на военни обстоятелства или във време на смущение, за общата безопасност, да вземат особени мерки за предосторожност (сигурност) и да определят наказания за нарушението им, като обявяват за това предварително за всеобщо знание." Спекулативно по-късно тесните социалисти ще атакуват действията на правителството за обявяване на града за крепост и в обсадно положение „без да е бил тогава и без да е сега действително заобиколен и обсаден от неприятел". Въведеният тогава режим се определя като съвършено неоправдан и противоконституционен, защото е обявен от Министерския съвет, без да бъде сезирано Народното събрание, което е свикано на следващия ден. Обсадното положение било обявено на основание чл. 73 от Конституцията, но там се говори за военно, а не за обсадно положение, което означава, че правителството е обявило второ военно положение. Следващото посочено нарушение е, че обсадното положение е въведено по предложение на военния министър, а не както изисква Конституцията от всички министри. Правителствените действия веднага са защитени от министър-председателя Ал. Малинов. В отговора си той посочва, че кабинетът не е нарушил Конституцията, защото не е бил длъжен да сезира Народното събрание[67].

Във Владая на 29 септември 1918 г. са готови за щурм според различни сведения между 2500 и 6000 войници, въоръжени с пушки, бомби, бухалки и ограничено количество картечници. Липсват минохвъргачки и артилерия. В 09.25 ч. Р. Даскалов изпраща втори ултиматум до „бившето правителство" с искане до шест часа властта да му бъде предадена – иначе щял да бъде принуден по насилствен начин да влезе с войските на народната гвардия в София[68]. Изработен е и план за настъпление към столицата. То трябва да се извърши в три колони. Главната колона трябва да настъпи по посока на Княжево. Лявата – през Люлин по посока на Горна баня, има за задача да превземе и заплаши десния фланг на правителствените войски при Княжево. Дясната колона трябва да настъпи през Витоша, между Бояна и Княжево, и да удари правителствените войски при Княжево от левия фланг и в тил[69].

Правителствените части се намират на позициите, определени още на 25 септември. Владайската застава под командването на подполк. Аджаров вече разполага с 3 роти и 8 картечници. Задачата ѝ е да отбранява Владайското дефиле, да се барикадира пътя до Александровия мост и самия мост и да унищожи бунтарите, навлезли в дефилето. На Боянския редут полк. Асен

[67] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 20–22.

[68] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 985, л. 7.

[69] Николов, К. Цит. съч., с. 52–53; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 15.

Константинов разполага с 1 и 3/4 пехотна рота и 9 оръдия. Началник на артилерийската група е майор Ив. Сокачев. Задачата на този отряд е да отбранява подстъпите към София от Бояна до Горна баня. Юнкерската дружина, разположена в района на Захарната фабрика, командвана от подполк. Панко Димитров, състояща се от 3 роти, 4 картечници и 2 оръдия, получава заповед да отбранява района Горна баня–Суходол. Подвижният резерв под командването на полк. Григоров се състои от 4 роти, 2 картечници и 6 оръдия и отпускарски роти. Една австрийска опълченска дружина, Лейбгвардейският конен полк – 3 ескадрона и 4 картечници, и една пехотна германска дружина – 4 роти и 4 картечници, заедно с една германска батарея от 4 оръдия, остават в разпореждане на щаба на крепостта[70].

Сраженията започват следобед на 29 септември, като ударът е срещу владайската застава при Александровия мост. Притисната от всички страни, заставата не устоява и започва да отстъпва в бягство към Княжево и София. При настъплението с нож са намушкани четирима офицери, ранени са двама, както и тридесет войници. Не е известен броят на убитите войници и от двете страни. Бунтовническите части влизат в Княжево, но на изхода на селото са спрени от силен артилерийски и пехотен огън от Боянския редут. Към 17.00 ч. Боянският редут е атакуван едновременно от дясната и централната бунтовническа колона, но неуспешно. Централната колона продължава атаката по шосето към Павлово. Около 19.00 ч. Р. Даскалов прави опит да пробие отбраната и да влезе в София, но атаката е отблъсната с артилерийски и картечен огън. Лявата колона достига на 2 км от Горна баня. По заповед на полк. Николов там са изпратени Лейбгвардейският конен полк на полк. Ал. Кисьов и юнкерската дружина. Тези разпореждания се оказват адекватни, и макар и закъснели, успяват да предотвратят заемането на селото от бунтовниците и да ги изтласкат по склоновете на Люлин планина[71].

През този ден правителствените войски успяват да спрат настъплението на бунтовническите части и да предотвратят навлизането им в столицата. Тезата, че Р. Даскалов отложил завземането на София за следващия ден, за да не се допуснат изстъпления, е легенда, създадена със задна дата, за да се прикрие провалът на ръководеното от него настъпление[72].

В столицата напрежението е голямо. Тътенът от сраженията отеква с болезнено безпокойство сред нейните жители. Охраната на посолствата и консулствата, както и на важните обществени сгради, е усилена. В 01.16 ч. на 30 септември 1918 г. министър-председателят Малинов получава радиограма

---

[70] Николов, К. Цит. съч., 55–56.

[71] Пак там, 55–66; ЦВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 15–19. В своите спомени ген. Шкойнов твърди, че действията при Г. баня са на 30 септември, но ако се съди по Оперативна заповед от щаба на крепостта №1 от 30 септември 1918 г. действията се развиват на 29 септември, виж ДВИА, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 4, л. 38–39.

[72] Огнянов, Л. Цит. съч., с. 140.

от А. Ляпчев, че на 29 септември в 10.50 ч. примирието е подписано и военните действия се прекратяват. Тази новина веднага е отпечатана в хиляди екземпляри и пръсната сред отстъпващите войски, сред бунтарите и народа.

Комендантът на Софийската крепост ген. Протогеров и началник-щабът полк. К. Николов внимателно обсъждат задачите и разпределението на войските за 30 септември 1918 г. Те отчитат няколко обстоятелства: характера на противника – организирани и неорганизирани групи, движещи се във всички посоки и готови за изстъпления; обезпокоителното настроение в отстъпващата армия; опасността за столицата и от вътрешността на царството, откъдето също се надига недоволство; очакването за бунт вътре в самата столица. Затова решават да разделят разполагаемите военни части на неподвижна и подвижна отбрана. Частите от неподвижната отбрана се натоварват да поддържат вътрешния ред в града и близката му околност и непосредствено да пазят столицата от промъкнали се бунтари. Тези части трябва да водят строго отбранителни боеве, да не допуснат оголване на столицата и възможност за нахлуване в нея. Основната задача трябва да се изпълни от маневрените войски или подвижната отбрана на крепостта. Те трябва да потърсят, разбият, преследват и разпръснат „до съвършеното им деморализиране" бунтовническите сили. По фланговете и тила на маневрените войски трябва да действа конницата[73].

Тези виждания са конкретизирани в Заповед №1 по Софийската крепост от 30 септември 1918 г. На правителствените войски, разделени на конница, маневрени войски и неподвижна отбрана, са поставени следните задачи: конницата под командването на полк. Ал. Кисьов, включваща 1 пехотна рота с 1 картечница и 3 и ¼ ескадрона с 4 картечници, рано сутринта да настъпи от с. Суходол в посока Мало и Голяма Бучино – жп линията, да атакува в тил бунтовниците и да разруши слабо жп линията западно от с. Църква. Маневрените войски под командването на полк. Шкойнов – 19 роти, 16 картечници, 27 оръдия и ¼ ескадрон, трябва като чук да се стоварят над бунтовниците във Владайското дефиле и да ги унищожат. Войските са разделени на три колони и резерв. Дясната колона под командването на подполк. Димитриев трябва да атакува бунтарите, намиращи се на запад от жп линията, вр. Кърлежа над Княжево и кота 810 над Горна баня. Средната колона начело с кап. Юнглинг трябва да завладее Княжево, да притисне бунтарите в дефилето и да ги унищожи. Лявата колона под командването на полк. Константинов трябва да завладее с. Владая и гребена южно от гара Владая. В резерв са оставени 3 роти и ¼ ескадрон. Допълнително полк. Шкойнов заповядва аероплани да пускат бомби в Радомир, Драгичево, Владая и Княжево. Неподвижната отбрана под началството на майор Шулце – 6¼ роти, 12 картечници и ¼ ескадрон, има за задача да отбранява столицата от Лагера, южно от погребите, южно от с. Дървеница до шосето за Горубляне и с отделни застави да вземе селата Дра-

[73] Николов, К. Цит. съч., с. 69.

галевци, Симеоново, Бистрица и височината Църква, северно от това село[74]. Така ролите трябва да бъдат сменени и отбраняващите се да преминат в атака. За да се изчисти столицата е заповядано на софийския градски комендант полк. П. Парасков да бъдат изведени с влакове всички обезоръжени бунтари и пристигащите от фронта без команда войници. Отново е наредено да бъдат заловени Ал. Стамболийски и Р. Даскалов. Ген. Протогеров заповядва на полк. Парасков да вземе изключителни мерки, но да не допусне паника или метеж в столицата[75]. Заповедта за арестуването на Стамболийски не е одобрена лично от министър-председателят Малинов с мотива да не се провокира земеделската парламентарна група, която давала най-лоялна и публична подкрепа на правителството[76].

За да бъде овладяна ситуацията, ген. Протогеров търси съдействието и на Действащата армия. В 08.30 ч. на 30 септември той изисква от нейния Щаб да заповяда на Двадесет и шести пехотен полк да очисти от бегълци комуникационните линии Горна Джумая–Дупница–Радомир и Дупница–Кюстендил–Радомир–София, като най-напред ги предупреди да се предадат и след като не сложат оръжие, да ги преследва като разбойници[77]. В Заповед №11722 от 30 септември ген. Бурмов констатира, че многобройни войници бегълци „буйстват, безчинстват, разграбват войсковите обози, селата, градовете, тероризират населението и пречат за правилното функциониране на снабдителните служби на частите от фронта". Поради това той нарежда на командващите Първа, Втора и Четвърта армия да организират настъпление с надеждни полкове в районите на Г. Джумая, Дупница, Кадиин мост, Кюстендил, Радомир, София, „за да унищожат и разпръснат бегълците" и да се въдвори ред. Генералът предлага Първа армия да отдели един надежден пехотен полк, който да се съсредоточи при Кадиин мост и да настъпи към Кюстендил и Гюешево. Втора армия да отдели Двадесет и шести пехотен полк, който от Г. Джумая да настъпи през Дупница за Радомир и Брезник, за да разчисти тези места от бегълци и разбойници. Четвърта армия да организира най-бързо превозването на Четиридесети пехотен полк в София, откъдето, заедно с частите на Софийския гарнизон, да настъпят от Владая към Перник. Ген. Бурмов изисква въпросните полкове да бъдат комплектувани от надеждни и дисциплинирани

---

[74] ДВИА, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 38–39; Доклад от парламентарната..., 227–228.

[75] Николов, К. Цит. съч., 72–73. В своите спомени ген. Шкойнов отрича да е имало такава заповед поне до обяд на 30 септември. Според твърденията му войските са знаели само него като военен началник и само от него са получавали заповеди, а самият той ги е получавал от военния министър и началника на Софийския гарнизон. Шкойнов твърди, че самият бой на 30 септември „се (...) ръководеше от мене през цялото време". Той счита, че след 30 септември заповедите започнали да се дават от Щаба на крепостта директно на подчинените му, което било в нарушение на военните правила. Всъщност от 30 септември Шкойнов е назначен за началник само на маневрените войски. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 19, 21.

[76] НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 271.

[77] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 761, л. 373.

офицери, подофицери и войници, с достатъчно картечници, с по една планинска или полска батарея. Тази заповед е препотвърдена и конкретизирана на 1 октомври 1918 г.[78] За да се ускори разоръжаването на бягащите от фронта войници, заповядано е да бъдат отделени специални войскови части, които да обявяват на бегълците, че са демобилизирани, че трябва да предадат оръжието си и да се прибират по родните си места[79]. Така бунтовниците са заплашени да попаднат в клещите между настъпващите части на Действащата армия и тези на Софийската крепост и да бъдат смазани.

На 30 септември конницата на полк. Кисьов успешно изпълнява своята задача, което облекчава действията на дясната и средната колона, които завладяват с. Владая. С упорити боеве напредва дясната колона. Част от нея под командата на подполк. П. Димитриев и със силна артилерийска подкрепа успява по обяд да заеме кота 810. Другият отряд на подполк. Шойлеков преодолява височината Кърлежа. Заедно те продължават настъплението и към 17.00–18.00 ч. достигат билото на Люлин планина, като отляво се свързват със средната колона, а отдясно – с конницата и Бучинската застава. На билото на планината пристигат и ген. Протогеров, и полк. Николов, които наблюдават обезоръжаването на бунтовниците във Владая и тяхното отстъпление по склоновете на Люлин към Драгичево, Църква, Мошино. „Картина (...) великолепна за един победител, ако не беше печален резултат на едно братоубийство, причинено от хора с болни амбиции за слава и власт.“[80] Средната колона е съставена само от немски части, командвани от кап. Юнглинг. Тя се състои от 4 роти, 4 картечници и 4 оръдия. В ранния следобед колоната вече се намира западно от Княжево и продължава настъплението си към Владая, където пристига към 18.00 ч. Лявата колона – 9 роти и 9 картечници, командвана от подполк. Аджаров, настъпва по западните склонове на Витоша. Първоначално на бунтарите е направено предложение да се предадат, но след техния отказ настъплението започва. Разпръснати са бунтовниците източно от Княжево и колоната достига до Владая. Войските, водени от Р. Даскалов, се оттеглят на линията на селата Църква и Мошино. През деня е заловен фелдфебел Георги Дамянов, а Р. Даскалов напуска позициите, с което „републиканската гвардия“ остава без ръководство. Според сведения на Щаба на крепостта пленените са 1500–2000 души[81].

За успеха на правителствените части допринася и разколебаният дух на бунтовниците, които още сутринта научават за сключеното примирие чрез спуснати позиви от аероплани[82]. Това е част от неравностойната пропагандна война между двата лагера. Този на бунтуващите се издава два позива. В пър-

[78] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 761, л. 370, 372.

[79] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 753, л. 337; а.е. 761, л. 372.

[80] Николов, К. Цит. съч., 78–84.

[81] Пак там, 85–93; ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 21–24 ; Л. Огнянов пише за 2500 убити въстаници в този ден, виж Огнянов, Л. Цит. съч., с. 142.

[82] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 21.

вия от 27 или 28 септември техните другари се призовават с оръжие в ръка да се отправят към София, където са разбойниците, и да накажат със смърт хайдутите в името на републиката. Вторият от 30 септември е по-просторен. Основната идея в него е, че войниците от фронта са били измамени от кожодерите „банкери и военни", че воюват за общонационалните интереси и в името на националното обединение, а всъщност последните са използвали войната, за да натрупат огромни богатства. Това били истинските врагове на народа и той се подканя да подкрепи „30 000 войници", които се противопоставят на ограбването, искат да се спре плащането на царя и неговите генерали и да се променят антинародните закони. В името на революцията и републиката всички, обединени и със сила трябвало да отмъстят и да се наложат над враговете[83]. В официалните правителствени позиви българските войници се призовават да се опомнят и да не проливат братска кръв, да не умират пред домовете си, след като са оцелели в тригодишната война. Те не бива да се водят по ума на водачи, които ги карат да вършат престъпления, да избиват собствения си народ, когато могат да предадат оръжието си и да се приберат в къщи. Обещава се, че след сключването на примирието „днес–утре ще бъде подписан и мира", а причиненото „голямо зло на България" ще бъде забравено. Искането за република е обявено за искане на „няколко престъпника, които търсят да ловят риба в мътни води" и които лъжат, че Съглашението няма да сключи примирие, ако България не е република. Не са спестени и квалификации за Райко Даскалов, „затворник, осъден за кражби и незаконно обогатяване", успял да влезе под кожата на войниците и да ги поведе към братоубийствена война[84]. На 30 септември Българската работническа социалдемократическа партия (обединена) също излиза с декларация, в която осъжда всяка анархия и се обявява за запазване на конституционните гаранции и реда в страната. Към войската се отправя апел да бъде единодушна и да запази самообладание, защото само по този начин ще бъде страж на българската независимост. В същия дух е и разпространеното второ възвание на парламентарната група на БЗНС[85].

Примирието попарва и намеренията на германската страна за извършване на държавен преврат с помощта на цар Фердинанд и ген. Михаил Савов с цел продължаване на войната[86].

В Радомир продължават да приждат отстъпващи и дезертирали войници. Част от тях, около 2000, нападат казармите в града, разбиват оръжейния склад и вземат 1200 пушки и няколко оръдия, след което с 40 вагона заминават за столицата[87].

---

[83] 1918: Войнишкото въстание..., с. 117, 120–122.

[84] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 773, л. 309, 311, 312, 314.

[85] Великата октомврийска..., с. 374, 377.

[86] Малинов, Ал. Под знака на..., 34–37; Марков, Г. Голямата война и Българската стража..., 327–328.

[87] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 772, л. 26–27.

Малко преди полунощ на 30 септември 1918 г. Щабът на крепостта издава Оперативна заповед №2 за действията на 1 октомври 1918 г. В нея се констатира, че „разбойниците" са разбити в Княжево и при гарата на Владая, като са пленени около 2000 души. Основната настъпателна задача отново е възложена на подвижната отбрана. На конницата под командването на полк. Кисьов – 3 ескадрона, 1 рота и 5 картечници, е заповядано да действа срещу левия фланг на бунтарите и в тил, като достигне Перник. Дясната колона под командването на подполк. П. Димитриев в състав 10 роти, 10 картечници и 10 оръдия – да настъпи по шосето за Перник. Лявата колона на подполк. Шойлеков, съставена от 8 роти, 12 картечници, 6 оръдия и ½ ескадрон, трябва от Владая да настъпи през с. Крапец към Дупница, за да разчисти бунтарите в тази посока, да прегради пътищата за приждане на нови такива и да пази тила на дясната колона. Заповедта е недвусмислена – заловените бегълци да бъдат обезоръжени, а непокорните – да се „унищожават". На гарнизона на Владайската позиция начело с полк. Аджаров в състав от 3 роти и 5 оръдия е заповядано да заеме прохода между Люлин и Витоша, за да спира и обезоръжава промъкнали се бунтари[88].

Настъплението на правителствените войски започва в късния преди обед на 1 октомври. Лявата колона неочаквано е обстрелвана с оръдеен огън откъм с. Църква. Оказва се, че стреля едно-единствено оръдие, което е унищожено едва към 15.00 ч. След обед започва артилерийски обстрел и срещу района на Драгичево. Началникът на подвижните части полк. Шкойнов прегрупира войските, като за сметка на дясната и лявата колона създава една силна средна колона, която да настъпи по пътя за Перник и да атакува бунтарите на линията Църква–Мошино. От дясната колона той отделя юнкерската дружина и я насочва към Голямо Бучино със задача заедно с конницата да атакува противника при с. Мошино. Германската дружина от лявата колона трябва да заеме позиция между шосето на с. Крапец и с. Мърчаево и да заварди пътя Крапец–Църква. Конницата на полк. Кисьов и юнкерската дружина на подполк. Димитриев водят упорити боеве и отбиват опита на бунтовническите войски да вземат с. Голямо Бучино. Правителствените войски завладяват с. Мошино и околните височини. Следобед колоната на подполк. Шойлеков успява да завладее с. Църква. Бунтарите отстъпват към Голо бърдо и Перник. Според полк. Шкойнов от тях са заловени 600 души, 2 оръдия и камион със снаряди[89]. К. Николов посочва, че са заловени 1800 пленници, 4 оръдия и 2 картечници[90]. Този ден правителствените части не успяват да изпълнят поставените им в Оперативната заповед №2 задачи и остават да нощуват на 3–4 км източно от Перник.

---

[88] ДВИА, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 41–43. Шкойнов отново претендира, че тази заповед е издадена от него в 09.00 ч. на 1 октомври, а много по-късно, чак към 16.00 ч. е потвърдена от Щаба на крепостта. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 26.

[89] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 876, л. 26.

[90] Николов, К. Цит. съч., с. 99.

На 1 октомври в Радомир се води тежък бой между пристигащи разбунтували се войници и местния гарнизон. Бунтовниците с едно оръдие обстрелват казармите и унищожават част от тях. След това навлизат в града, обират Народната банка, оръжейни и вещеви складове, магазини с хранителни припаси. Посегнато е и на имуществото на болницата, като болните са изнесени на двора. Опожарени са домове, а апаратите на гарата – унищожени. Жителите на града са принудени да нощуват в неговата околност[91]. През деня от Мехомия (Разлог) и Мелник към Неврокоп (Гоце Делчев) се придвижват дезертьори, ограбвайки храни и добитък[92]. В Кюстендил, Самоков и Дупница според телеграмата на началника на Седма дивизионна област ген. Чилингиров е спокойно[93].

Ст. Мошанов свидетелства, че Министерският съвет решава на 2 октомври при бунтовниците да се изпратят посредници, които да им обяснят безсмислеността на съпротивата и да им обещаят безпрепятствено прибиране по домовете. Със задачата е натоварен полк. Шкойнов[94]. Интерпретацията на полковника е по-различна. Той твърди, че на 1 октомври малко преди полунощ телефонистите уловили разговор от Радомир за София. Търсен бил Ал. Стамболийски, но той не отговорил. Шкойнов се възползвал и се свързал с лице, представило се за Р. Даскалов. С него се споразумял да се срещнат на 2 октомври в 08.00 ч. на шосето при мината „Хумни дол" за преговори, за да се предотврати излишното кръвопролитие. Практическите нареждания за действията на правителствените части на 2 октомври 1918 г. са дадени от полк. Шкойнов в 04.30 ч. Той заповядва на конницата, която е нощувала при с. Ярджиловци, да настъпи към с. Батановци и Радомир, като повреди жп линията северно от града. На кап. Юнглинг е заповядано да остане на позицията Крапец–Църква и да охранява фланга и тила на частите, които ще настъпват към Перник. Юнкерската дружина трябва да настъпи към мина Перник, като заеме хребета западно от нея. Колоната на подполк. Шойлеков рано сутринта трябва да настъпи и заеме позиция западно от с. Перник по двата бряга на р. Струма. На артилерията е заповядано да настъпи по шосето зад войската и щом открие местоположението на противника, „да го смачка" с огън[95].

Сутринта полк. Шкойнов се явява на уреченото място, но пристигналите с два автомобила парламентьори използват доближаването си до противника, за да открият огън. Отговарят частите на подполк. Шойлеков и артилерията и се завързва ожесточен бой, в хода на който една част от бунтарите, около 1000 души, се предава, а друга отстъпва, изоставяйки Перник. Последва още едно настъпление на бунтовниците от билото на Голо бърдо, но и те са раз-

[91] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 744, л. 365; ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 4.
[92] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 759, л. 263.
[93] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 772, л. 27.
[94] НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 273–274.
[95] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е 786, л. 28–30.

пръснати, като са заловени 150 души. Юнкерската дружина овладява мини „Перник". Към 10.30 ч., отчитайки ситуацията, полк. Шкойнов заповядва да се продължи настъплението в посока Радомир[96]. Опитът за споразумение и прекратяване на кръвопролитията се проваля.

„Един час преди пладне" по крепостта е издадена Заповед №3. Войските от подвижната отбрана получават за задача да продължат настъплението към линията Радомир–Диканите и „да унищожат бегълците, които на тълпи се мъкнат по пътищата и опустошават градове и села". Конницата на полк. Кисьов трябва да настъпи от Перник към Батановци, Радомир и с. Върба и да изпрати силен разезд към Брезник. Дясната колона да следва зад конницата и да заеме Радомир. Колоната на подполк. Шойлеков да прехвърли Голо бърдо и да се спусне в Радомирското поле при с. Одая. Колоната на кап. Юглинг трябва да продължи през с. Студена, западно от с. Крепец и с. Градините (Диканите)[97].

Тези задачи успешно са изпълнени. В късния следобед конницата и дясната колона достигат до Радомир и завързват бой, който продължава около два часа. След това бунтарите се разбягват и правителствените части влизат в града. Към 18.00 ч. Радомир е овладян, а войските започват да се окопават източно от града по двете страни на шосето за Дупница. Колоните на полк. Шойлеков и кап. Юнглинг също се справят със своите задачи. В този ден бунтарите окончателно са разпръснати.

Чак на 2 октомври 1918 г. излиза постановлението на Софийския военнополеви съд за задържането под стража на Ал. Стамболийски, Ал. Механдджийски и Р. Даскалов. Обвиненията са, че „след предварително съгласие" в края на месец септември са подбуждали бягащите от фронта войници към „насилствено изменяване на държавния строй, (...) метеж и раздор", улеснили са противника и са организирали „въоръжено нападение на столицата", за да осъществят революционните си идеи. Изпълнението на заповедта що се отнася до Стамболийски отново е блокирано от Ал. Малинов[98].

Сблъсъкът между предвождaните от Р. Даскалов войници и защитниците на столицата има печални резултати. Според полк. Шкойнов от правителствените войски са убити 8 офицери и 22 войници, а са ранени 7 офицери и 91 войници. От бунтовниците убитите и ранените били 400[99]. По данни на Военнополицейската секция са убити 20 офицери, офицерски кандидати, юнкери, школници и войници, 86 са ранените, а изчезналите са 24[100]. Според полк. К. Николов убитите защитници на София са 28 души – 7 офицери, 3 офицерски кандидати, 4 юнкери, 3 школници, 11 войници. Ранените са 86 души. От

[96] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 30–31.

[97] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 44; Николов, К. Цит. съч., с. 105.

[98] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 376; НА–БАН, сб. IV, а.е. 143, л. 283.

[99] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 786, л. 31–32, 35; Николов, К. Цит. съч., 105 – 106.

[100] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 773, л. 321.

бунтарите убитите са 381, а пленените – 5425. Самият той признава, че това са официални данни, а „истината е по-печална“[101]. От пленниците едва ли всички са бунтари. По сведения на Военносъдебния отдел след пробива на фронта и до демобилизацията са заловени 7560 дезертьори. От тях в Шумен са изпратени 610 човека, в Русе – 2400, в Търново – 2000, във Враца – 1350, а в София са останали 1200. След разпит на следствените служби дезертиралите са освободени и към 21 октомври 1918 г. в София има задържани 14, във Враца 3, в Русе – 5 или общо 22 души. По-голямо е тяхното количество в Търново, където имало 600 неразпитани, но са взети необходимите мерки за ускоряване на следствието[102].

На 2 октомври ген. Чилингиров докладва в Щаба на армията и във Военното министерство, че в Дупница, Самоков и Кюстендил е „съвършено спокойно“. Същия ден ген. Хр. Бурмов нарежда на комендантите на Кюстендил, Радомир, Кадиин мост, Дупница, Самоков да вземат мерки всички бегълци да се отправят обезоръжени през Самоков и Костенец към родните си места и в никакъв случай да не се позволява да отиват към София[103].

Денят 3 октомври се оказва наситен със събития, някои от които с трайно място и значение в новата българска история.

След разгрома при Перник и Радомир отделни бунтарски групи се движат в посока Сливница, Петрохан, в района на Радомир–Самоков и на Витоша–Панчарево, Лозен планина, Вакарел. Разпоредено е тяхното залавяне. Пристигащите в добър ред полкове от фронта са разположени в Кюстендил, Дупница, Радомир, Самоков, Долна баня и Костенец, Сливница, Новоселци[104]. По този начин столицата е обградена с надеждни части, на които може да се разчита в случай на нападения на нови бунтари, идващи от фронта, при опит за метеж или преврат от вътрешността на страната, или на немците. Започва и изтеглянето на германските и австрийските части, които съгласно Солунското примирие трябва да напуснат страната. Подвижната отбрана на крепостта този ден не води сражения. Тя се укрепва на заетите позиции в района на Радомир, Голо бърдо, с. Градините и с. Върба и извършва разузнаване, за да открие по-големи бунтарски групи. Действията ѝ са подкрепени и от авиацията. Поради болест полк. Шкойнов е освободен от поста началник на маневрените войски и на негово място е назначен полк. Никола Илиев. По това време неподвижната отбрана извършва разузнаване и претърсва за бунтовници в селата около София[105].

През деня в провинцията продължават действията за преследване на разбитите бунтовнически части и за обезоръжаване на връщащите се от фронта

[101] Николов К. Цит. съч., с. 121.

[102] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 41–43.

[103] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 772, л. 34, 37, 40.

[104] Пак там, л. 14, 24, 32, 37.

[105] Николов, К. Цит. съч., 107–110.

войници. Продължават и нападенията на дезертьори, грабежите на храни и тероризирането на местното население. Такива случаи Военнополицейската секция регистрира в Доспат, Неврокоп, Малко Търново[106].

В самата столица гражданите могат да въздъхнат спокойно. Опасността да видят войната на живо и да станат част от нея е отминала, макар и не съвсем. Има опасения, че ген. Макензен се готви заедно с румънски войски да нахлуе в България и да я накаже за сключеното примирие. В самия град германците също вземат „загадъчни мерки", което кара Малинов да настоява французите по-скоро да окупират София. Правителството, по внушение на съглашенците и с подкрепата на блоковите партии, вече е решило да иска детронацията на цар Фердинанд. Със задачата да предупреди престолонаследника е натоварен ген. Сава Савов, който му заявява, че е готов да употреби армията при съпротива от страна на баща му. След като научава за решението, в 01.00 ч. на 3 октомври 1918 г. цар Фердинанд вика в двореца началника на Софийската крепост ген. Ал. Протогеров. Царят му предлага да го назначи за министър-председател и главнокомандващ, ако поеме ангажимента да арестува правителството и да продължи войната, като българската армия се оттегли в Стара планина и там се отбранява, докато пристигнат германските дивизии. Според К. Николов Протогеров му е заявил още същата вечер: „Не можах да устоя на молбите на царя и се съгласих". Затова е получил и генерал-лейтенантски чин. Николов твърди, че е успял да убеди кандидат-превратаджията да не предприема рискованото начинание. Военният министър ген. Савов отказва да издаде заповед за повишаване на Протогеров. След няколко дни той ще получи личните обяснения на генерала за разговора му с царя и уверението, че не се е съгласил с предложението на Фердинанд[107]. Съгласил се или не, ген. Протогеров не предприема конкретни действия срещу правителството и не замесва армията в ново политическо противопоставяне. В 21.00 ч. на 3 октомври 1918 г. цар Фердинанд подписва манифест за своята абдикация. Втори манифест, от името на новия цар Борис, който отначало е II, а след това III, обявява неговото възшествие на престола. Сред изпратените поздравителни писма е и това на републиканеца Ал. Стамболийски[108].

На 4 октомври цар Борис III издава Указ №1 за демобилизация на цялата армия. От тази дата царството преминава от „военно време" във „военно положение"[109]. Войсковите части от крепостната отбрана – неподвижна и подвижна, полагат клетва за вярност на новия цар[110].

Въпреки искането на ген. Ал. Протогеров офицерите и войниците от укрепения пункт в София да не се демобилизират, на 6 октомври е заповядано

---

[106] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 772, л. 39; а.е. 744, л. 362–363; ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 4.

[107] Николов, К. Цит.съч., 110–114; Божерянова, В. Цит. съч., 214–218.

[108] Драгиев, Д. Цит. съч., с. 44.

[109] ДВИА, ф. 40, оп. 5, а.е. 440, л. 27.

[110] Пак там, ф. 1643а, оп. 1, а.е. 4, л. 221.

демобилизирането на войските от крепостта[111]. За да се предпази столицата, със заповед от 7 октомври 1918 г. се назначава „далечен авангард" на крепостта в Самоков, включващ Двадесет и втори пехотен полк. Неговата задача е да наблюдава подстъпите към София срещу вероятен противник – съглашенски войски или „бунтовници бегълци". За първите трябва да се докладва преди да се влезе в бой, а вторите да се обезоръжават и по етапен ред да се препращат в съответните допълващи части и полкови окръжия. Заповядва се да се обърне внимание на вътрешния ред в гарнизоните и да се изпращат патрули в съмнителни населени пунктове, където има почва за развитието на „вредни пропаганди". Към тази дата охраната на София се осигурява от Военното училище, една пехотна бригада, една конна дивизия. От северозапад – в района на Царево село–Сливница, за отбрана на столицата се разполагат Двадесет и пети пехотен полк и Десети конен полк. На североизток – Орхание, Ново село, Ихтиман – Шестнадеседи пехотен и Осми конен полк. От юг охраната се осъществява от Тринадесети пехотен полк – посоката към Кюстендил, Двадесет и шести пехотен полк – към Радомир, Четиринадесети пехотен полк – към Дупница, и Двадесет и втори пехотен полк към Самоков[112]. Очевидно задачите на тези полкове са същите, както на „далечния авангард" в Самоков.

За да се гарантира и затвърди спокойствието в столицата и да се осигури нейната прехрана, на 8 октомври 1918 г. ген. Протогеров моли вътрешния министър да нареди: 1. Да се забрани идването в столицата от провинцията, освен „по твърде важни причини"; 2. Да се изселят от София всички, които не са били нейни жители преди войната; 3. Бежанците, които пристигат от Македония и Моравско, да се изпращат и настаняват с временно местожителство в провинцията[113]. От своя страна, на 10 октомври Протогеров издава заповед за затягане на военната дисциплина. В нея той призовава за отрезвяване, за обединяване на всички сили в името на спокойствието на страната и започване на една творческа работа, за да бъде постигнато по мирен и културен път това, което не е било постигнато със силата на оръжието. Току-що отминалите събития го карат да призове водачите на народа и войската да разберат отговорността на преживявания момент и да предпазят страната от вътрешни сътресения[114].

До 11 октомври в София се завръщат частите от подвижната отбрана. На 12 октомври в столицата влизат съглашенски войски. Гарнизонната служба се поема от частите, постоянно квартируващи в София. Телефонните линии са освободени за частни разговори. На 14 октомври започва снемането на частите от околовръстната неподвижна отбрана на София. На този ден ген. Протогеров прави изложение до военния министър с искане под негово подчинение да преминат всички военни части, намиращи се в София, комуникациите и

[111] ДВИА, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 4, л. 322, 340.
[112] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 27, 28–31, 34.
[113] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 4, л. 110.
[114] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 11.

войсковите учреждения, както и гарнизоните в Цариброд, Ихтиман, Радомир, Перник, Кюстендил, Брезник, Дупница, Орхание, Самоков, Сливница. Настоява и за изпращане на два надеждни полка. Само по този начин според него ще може да се гарантира реда и сигурността в столицата. Исканията на Протогеров за засилване на правомощията му и за войските на Софийския гарнизон не съвпадат с вижданията на Военния министър ген. С. Савов. На 15 октомври той издава заповед по Военното ведомство, с която ген. Протогеров и полк. Николов са освободени от заеманите длъжности. За комендант на София от 16 октомври е назначен генерал-лейтенант Стефан Нерезов[115]. Започва разформироването на крепостта, като са откомандировани и демобилизирани всички чинове, числящи се в щаба. Постепенно се либерализира и ограничителният режим, въведен в столицата на 29 септември. Със заповед от 13 октомври вечерният час е преместен от 20.00 до 21.00 ч., а на 6 ноември 1918 г. – до 22.00 ч. Удължава се и работното време на гостилниците и им се разрешава да сервират алкохолни напитки[116]. Вземат се и мерки за обезоръжаване на населението. Със заповед по Софийския гарнизон от 19 октомври 1918 г. всички граждани, които притежават оръжие и боеприпаси, се задължават да ги предадат доброволно до 1 ноември. След този срок за намерено оръжие се плаща парична глоба до 1000 лв.[117]

С Указ №9 на цар Борис III от 4 ноември 1918 г. обсадното положение в столицата София е вдигнато[118].

Частите на Софийския гарнизон продължават да изпълняват важни задачи при опазване на обществения ред и сигурност. Те оказват съдействие на софийската община при борбата срещу избухналата епидемия от инфлуенца и при опазването на реда в столицата на 24 ноември 1918 г.[119] Обстановката се успокоява и от 27 ноември броят на караулите в столицата е намален[120].

В. Безпорядъкът в провинцията. Ако след 3 октомври обстановката в София постепенно се нормализира, то тази в провинцията остава доста напрегната. На 3 октомври по заповед на началника на гарнизона в Дупница ген. Чилингиров са разстреляни двама войници, обвинени в подкрепа на разбунтувалите се войски. Мерките са предупреждение към военните и гражданите да не се опитват да ловят риба в размътените води[121]. На 4 октомври в Самоков е заловен и разстрелян войникът Касабов, водач на „бунтовническите безчинства“ в Радомир. В самия Радомир продължава залавянето на дезертьо-

[115] ДВИА, Инв. №3348 – Христов, Ат. Краят на Първата световна война: Прекратяване на войната 1918; л. 32–36; ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 19, 24.

[116] Пак там, ф. 1638, оп. 1, а.е. 12, л. 91, 92, 99, 126.

[117] Пак там, л. 100.

[118] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 445, л. 172; ф. 1643А, оп. 1, а.е. 3, л. 20.

[119] Пак там, ф. 1643А, оп. 1, а.е. 4, л. 200; ф. 1638, оп. 1, а.е. 12, л. 136.

[120] Пак там, ф. 1638, оп. 1, а.е. 12, л. 139.

[121] 1918: Войнишкото въстание..., 151–152.

ри. През деня дезертьори убиват началника на болницата в Неврокоп, грабят складове и транспорти. Особено напрежение се създава в Банско, Мехомия (Разлог) и Якоруда. Там местното население според военнополицейските донесения е пред бунт срещу българските чиновници, офицери и войници. Официално то говорело, че българските власти нямат работа в района и искало присъединяване към независима Македония. Местни и дезертьори разбиват военни складове, ограбват военни транспорти. В квартирата на подполк. Михов в Мехомия е хвърлена бомба. Изстъпления на дезертьори има и на 5 октомври 1918 г. в Ямболско[122].

Проблеми създават и оттеглящите се германски войски, които по пътя от Самоков до София вършат грабежи и безчинства. Това кара Щаба на армията да търси съдействието на германския военен пълномощник за прекратяване на подобни действия[123]. След като се изтеглят германските части, проблеми започват да създават съглашенските окупационните войски. В с. Сопица, Радомирско, „синовете на културна Франция и покровители на малките народи" убиват една жена, раняват три и изнасилват една, защото се противопоставили на вършените от тях грабежи. Подобни действия има и на други места – в Струмишко, Кюстендилско, Петричко[124]. На 9 октомври сръбски погранични войски навлизат на българска територия и грабят населението. По този повод и поради появилите се сръбски чети, началникът на пограничната стража заповядва на 22 октомври да се организират в крайграничните села милиционни взводове, които заедно с местната стража да отбиват тези нападения[125].

Дезертьори нападат и ограбват населението и обозите в Дьовленско и Доспатско на 6 октомври 1918 г.[126] На 7 октомври при гарата на Радомир отново се стига до сблъсъци при отказ на 30–40 души от минохвъргачната рота да се разоръжат. Градът е прочистен от единични бегълци, възстановени са спокойствието и нормалният му вид[127]. На 8 октомври се появяват разбойнически чети в Неврокопско и Мелнишко, за преследването на които са изпратени военни части[128]. В Пловдивско пък бегълци от фронта пречат на изземванията и разграбват мандри, фураж и добитък. Край гара Земен се появяват 100 души дезертьори. За обезоръжаването им е изпратена войскова команда[129]. В с. Русокастро, Бургаско, дезертьори нападат дома на общинския писар, малтретират го и го ограбват. Грабежи, убийства, нападения над административни лица, извършени от дезертьори, има в селата Голяма Детелина, Сливенско, в

[122] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 744, л. 366, 368, 370.
[123] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 778, л. 30.
[124] Пак там, л. 86, 92, 100, 115–116.
[125] Пак там, л. 83, 100.
[126] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 773, л. 316, 318–319, 339–340.
[127] Пак там, л. 317–319.
[128] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 778, л. 97.
[129] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 773, л. 320.

Симеоново, Топуз дере, Арнауткьой, Александрово, Ямболско, а Бургаска и Малкотърновска околия са в „анархистическо състояние“. Същия ден по искане на стралджанския полицейски началник, министърът на войната нарежда да бъдат изпратени 2 ескадрона и 1 планинска батарея, за да спрат буйствата на дезертьорите в района на Стралджа, Дерменкьой и Зимница[130].

На 9 октомври в страната е по-спокойно, но в Ямболско има буйства на бегълци, а в с. Баница, Врачанско, дезертьори хвърлят бомба и убиват двама души. За залавянето на действащите край Брезник групи от по 5–6 дезертьори са изпратени военни части. През следващия ден, 10 октомври, в Дьовлен въоръжени войници организират банди, нападат, обират и убиват. В тези действия се включват и 50 дезертьори помаци от Тридесет и седми пехотен полк. Войниците от местното комендантство не оказват съдействие на околийския началник за овладяване на ситуацията. Изпратената от Пловдив команда също не успява да се справи[131]. На 11 октомври чети се появяват в Бургаско и Малкотърновско. Те тероризират местното население и дискредитират властта. Ген. Бурмов заповядва на началника на Трета дивизия в Сливен да вземе мерки за разпръскване на „разбойническите банди“, като се изпратят 2 строеви, 1 картечен ескадрон и 1 планинска батарея. Последва и заповед на инспектора на конницата за изпращане на съответните части. На 14 октомври 1918 г. по заповед на началника на Трета дивизия ген. Попов в Малко Търново е изпратена 1 опълченска рота с 1 картечница. Задържани са всички съмнителни войници, а заедно с административните власти са обиколени и околните села. Предвижда се и провеждането на акция за обезоръжаване на местното население. Изпратените военни части овладяват ситуацията и на 17 октомври им е заповядано да се изтеглят[132].

На 13 октомври началникът на Единадесета дивизия получава заповед да вземе мерки за унищожаването на разбойничеството в Неврокопско и да разпореди Шестдесет и трети пехотен полк да се разположи на постоянно квартируване в Мехомия и Банско, а Шестдесет и четвърти – в Неврокоп. Заповядано е военни части да бъдат изпратени и в Мелник, Левуново, Петрич. Същия ден началникът на Единадесета дивизия докладва, че военните части са заловили 40–50 дезертьори и положението е спокойно. Очевидно спокойствието скоро е нарушено, защото на 22 октомври същият началник формира една дружина от Шестдесети и втори полк за преследване на разбойници и иска 600 пушки за нейното въоръжаване. Тези пушки са отпуснати със съгласието на французите[133]. След края на октомври 1918 г. сведенията за напа-

---

[130] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 71, л. 76, 77.

[131] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 773, л. 323.

[132] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 71, л. 76, 81; а.е. 778, л. 83–84; а.е. 773, л. 331–334, 342; Керемидчиев, Я. Отражение на Войнишкото въстание в Странджа. – В: *Военноисторически сборник*, 1979, 1, 137–143.

[133] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 778, л. 98.

дения, убийства и грабежи, извършени от дезертиралите или завърналите се от фронта войници, рязко намаляват. С малки изключения настъпва и известно успокояване сред населението в пограничните южни краища на страната. Това не означава, че сътресенията в армията и обществото са отминали или овладени.

Г. Революция, въстание, метеж или опит за преврат. Случилото се в края на септември – началото на октомври 1918 г. е първото масово въоръжено и кърваво сблъскване на българи с българи. Логично то има неоднозначна интерпретация от двете противостоящи си страни и дори вътре в тях. Първоначално не само крилото на Д. Драгиев, но и дейци, близки до Стамболийски, осъждат събитията в Радомир и Владая и отричат неговата роля в тях. В Народното събрание Ал. Димитров, критикувайки действията на кабинета Малинов–Костурков в края на войната, не споменава и дума, че радомирските събития са повод за гордост и са дело на БЗНС. Ст. Омарчевски заявява, че Стамболийски заминал за Радомир не за да организира бунт, а като пратеник на правителството, „за да усмири тая тълпа“[134]. По-късното обяснение е, че това е правено с цел да не се утежни положението на Стамболийски при евентуален арест и ако е така, подобна позиция не говори за политическо достойнство и мъжество нито на претендиращия за неустрашимост Стамболийски, нито за неговите поддръжници. В този дух се интерпретират и двете писма на Р. Даскалов до Стамболийски от 27 септември и 2 октомври 1918 г., изпълнени с упреци и недоволство от поведението на последния в събитията[135]. След амнистията от 3 януари 1919 г., която освобождава от наказателна отговорност и водачите на левицата в БЗНС, в борбата за овладяване на властта в партията и страната Стамболийски и Даскалов започват да се самоизтъкват като организатори и водачи на народната борба, да си приписват заслуги, несъответстващи и дори в противоположност на действителните събития. Целта е да си присвоят капитала на народното недоволство, да се представят като негови единствени и законни изразители и да го използват в борбата срещу старите партии и за спечелване на предстоящите избори. В реч на 14 април 1919 г. в Ески Джумая (Търговище) Ал. Стамболийски говори, че още в затвора решил, че ще вдигне революция, ще прогони Фердинанд и ще сключи сепаративен мир. „Нашата цел беше да обявим република, да вземем богатствата и да ги разделим между народа; в 24 часа да убием всички виновници за страданията; в няколко седмици да преустроим България на демократични начала и ред др., които за в бъдеще ще ги спечелим с бюлетината.“ От разказа му проличава, че предварително той не може да разчита на никакви военни части, но очаквал София да падне без бой и да се обяви република с председа-

[134] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 169–170, 552–553.

[135] Даскалов, Р. Избрани произведения. С., 1986, т. 1, 135–138, 140–143.

тел Сакъзов или Благоев. Стамболийски твърди, че след Кюстендил заминал за Гюешево (!?), за да срещне „отстъпающите войски“ и да ги поведе към София. С тази цел отишъл и в Дупница. На 28 септември прегледал в Радомир организираните от Даскалов части и заедно преценили, че те са недостатъчни и нямат оръдия. Затова „решихме да влезем в преговори с правителството и забавим, докато ни дойде войската“. С тази цел заминал за София. На 29 (всъщност на 28) изпратили за София два трена с ранени и болни войници без пушки, които били разстреляни от царските войски. „Настъпи веч, казва Стамболийски, благоприятният момент за революцията. (...) Нашите войски почнаха боя“, който щял да бъде спечелен, ако не били пристигнали германските войски, не било се сключило примирието и не бил абдикирал Фердинанд[136]. На XV конгрес на БЗНС, проведен на 1–5 юли 1919 г., се застъпват две позиции. За Драгиев септемврийските събития са случаен метеж, а не организирана революция, като разбунтувалите се войници не са си поставяли за цел „да правят република в София“[137]. Мнозинството на конгреса застава в защита на „Септемврийската революция“ и борбата, насочена срещу „вътрешните врагове на страната“[138]. В своя реч, държана на 18 юли 1919 г. в Разград, Р. Даскалов предлага по-различна интерпретация на събитията. В края на войната армията избухва в гняв, който само е канализиран от него и Стамболийски. Тяхната основна цел е била да попречат на цар Фердинанд да продължи войната на страната на германците и да се сключи мир. Но Даскалов изтъква и друга причина – да се разграничи народът от управляващите и да се подобри неговата участ. Тъй като не очаквал никаква съпротива от малобройните части, подкрепящи правителството, на 28 септември той заповядва на „републиканската войска“ да потегли към София, без да дочака идващите от фронта по-големи войнишки маси и без осигурено солидно въоръжение. За да се избегне всякакъв сблъсък, същия ден е решено Стамболийски да замине за столицата и да „започне незабавни преговори с правителството“. Но от последния не се получават никакви известия, а правителствените войски първи нападат, с което се започват сраженията край София[139]. В своя бележник дневник Даскалов записва съвсем друго: „Настъплението започна без моя заповед още в 4 часа сл(ед) об(яд). Успяхме и заехме Княжево.“[140] Даскалов не говори за предварителен план и акцентира не върху социалните, а върху външнополитическите мотиви на акцията с оглед сключването на мир. Вече като министър-председател, през декември 1919 г. Стамболийски твърди, че се мъчил да организира революция, да свали Фердинанд и да сключи сепаративен мир още докато е в затвора, за което е заклел и Р. Даскалов, и Коста Тодоров. Из-

[136] Великата октомврийска социалистическа..., 465–489.

[137] Драгиев, Д. Цит. съч., с. 39.

[138] Земеделско знаме, №77, 8 юни 1919.

[139] 1918, Войнишкото въстание..., 181–194.

[140] ЦДА, ф. 695К, а.е. 36, л. 4.

лизайки от затвора и след срещата си с Фердинанд, той останал с убеждението, че царят готви преврат, за да върне Радославов с помощта на германски войски. Затова се съгласил да замине за Радомир, за да повлияе за заздравяване на фронта и сключване на примирие, след което пушките да се насочат срещу София. Направил и грешка, като не застрелял ген. Савов. На 27 и 28 септември той срещнал „войска разнебитена, бунтуваща се, неорганизирана въоръжена тълпа, която иска само пакости да прави". „С тази тълпа не искахме да правим революция." Затова искал да я спре и да изчака идването на организираните части от фронта и заминал за София, за да накара правителството да влезе в преговори с „революционните войски" (неясно кои – едните не стават, а другите не са дошли). Но вместо сраженията да почнат пет дни по-късно, когато пристигнат и другите части, те започнали без заповед, „защото някога революционните армии се изплъзват из ръцете на своите ръководители и вършат престъпления"[141]. На 16 септември 1920 г. в Народното събрание Стамболийски си приписва изцяло заслугите за излизането на страната от войната, като твърди, че решението за сключване на примирие е взето едва след като той е убедил Фердинанд да промени войнствената си позиция. Освен това твърди, че ултиматумът на Даскалов е даден от името на двамата и той е пристигнал в София, за да го предаде на правителството, което било толкова изплашено, че дори не посмяло да го арестува. Но когато въстаническите войски били разбити, куражът на правителството се повдигнал и то тръгнало да го преследва, но и тогава той не се скрил в някой таван, а „в най-видните салони на София" редактирал партийния орган[142]. Себевъзвеличаването продължава и в една статия във в. „Земеделско знаме" от 29 септември 1920 г., в която Стамболийски сам се учудва на енергията, с която разрешил всички задачи на 25 септември. На 26 заминал за фронта с Р. Даскалов, а останалите депутати и военният министър били пратени да го следят по-отблизо. На 27 септември заедно с Даскалов и „находящите се около Кюстендил и Радомир" български войски той скъсал „сношенията" със софийското правителство и се създала атмосфера на предстояща война. Последвало кръвопролитие, предизвикано от послушните демократи на Фердинанд, които са спасени от германските войски. Но революционната земеделска борба постигнала целите си, защото наложила примирието, изпъдила цар Фердинанд, компрометирала старите партии и сложила основите на нова България[143]. Когато

[141] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 526–530. Стамболийски е репликиран от ляво. Според Г. Димитров той разказва „бабини деветини", защото не е правил опит за революция, а опит за докопване до властта и директно го обвинява, че е напуснал войниците и изоставил Р. Даскалов. За Хр. Кабакчиев изказването на Стамболийски е проява на неговата „грандоманщина".

[142] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1788–1879. Решението за примирие е взето от Министерския съвет следобед на 25 септември, без вмешателство от царя, виж ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 3946, л. 1.

[143] Стамболийски, Ал. Избрани произведения. С., 1979, 254–255.

в края на 1922 г. политическите борби се изострят и БЗНС решава окончателно да се разправи със своите политически опоненти, въпросът за събитията от 1918 г. отново е изведен на преден план, естествено в интерпретация на управляващите[144]. Назначената парламентарна изпитателна комисия за анкетиране управлението на кабинета Малинов–Костурков констатира, че „радомирските и владайски събития" са резултат от неразумните и несправедливи действия на правителството. То, вместо да улесни оттеглянето на армиите, дало заповеди за избиване и малтретиране на войници и офицери. Последвали „брутални и нечовешки отнасяния на властта" спрямо болните, ранени и изтощени войници, връщащи се от фронта, които според министър-председателя Малинов заплашвали страната с анархия. „На народния съд, заключава комисията, оставяме да се произнесе: трябвало ли е България да се управлява от мафия или за назидание на бъдещите поколения трябва ли да се погребе тая мафия?!"[145]

От своя страна тогавашните управляващи изтъкват, че са направили опит да предотвратят кръвопролитията, като са изпратили делегация, която да се споразумее с разбунтувалите се войници, но когато Р. Даскалов тръгнал да вземе властта, „правителството действуваше тъй, както би действало всяко правителство", намиращо се в условия на неизбежна самоотбрана. Според Ал. Малинов то било принудено да вземе мерки, за да спаси не само София, но и България, и за да се сключи примирието. „Поради бунта правителството почти бе в невъзможност да бъде в контакт в Солун със своите делегати. Трябваше да се тури край на това, трябваше да се осигури спокойствие, да се сключи примирието." Андрей Ляпчев посочва, че в Солун е защитавал тезата, че в България има ред, правителство, начело с държавен глава, защото „на революцията противникът не дава примирие". Изтъква се и фактът, че правителствените действия са подкрепени от опозицията, която изпраща свои представители при войниците и възвания с призиви да се вразумят, за да не попречат на сключването на примирие. Отговорността за извършените убийства се прехвърля върху ген. Протогеров, комуто правителството дало големи пълномощия[146]. По-късно Малинов ще обобщи: „През времето на обсадата и боевете под „крепостните стени" на София бе проляна братска кръв. Тя не бе нужна на други, освен на тия, лекомислието и безумието на които поискаха да използват физически и морално отпадналите дезертирали войнишки тълпи за завладяване на държавната власт"[147]. От своя страна, ген. Протогеров изказва съжаление към измамените размирници и изтъква, че като комендант на Софийската крепост не е утвърдил нито една присъда. За него те не са имали никакъв шанс, защото дори и да бяха взели столицата, щяха да бъдат разбити от отстъпващите германските войски. Протогеров е убеден, че в този случай

[144] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 177–178.

[145] Доклад от парламентарната..., с. XIX.

[146] Пак там, с. 100, 117, 120.

[147] Малинов, Ал. Под знака на острастени..., 72–73.

нямало да има примирие и прекратяване на военните действия, а около София щели да се водят сражения между германските и съглашенските войски, столицата – унищожена, а България – заробена[148]. И политикът, и военният пропускат да си спомнят, че в заповедите, които издават, тези братя или измамени размирници са определяни като „престъпници" и „клетвопрестъпници", „разбойници", които трябва да бъдат „заловени", „избити", „разстреляни".

През 1938 г. вестник „Мир" публикува спомените на едни от главните участници в събитията полковниците К. Николов и Ив. Шкойнов. Според Николов „печалните владайски събития са второто крупно нещастие за страната ни след погрома при Добро поле". Това е бунт, който, ако би успял, „България може би днес нямаше да съществува"[149]. Такова е виждането на полк. Шкойнов. В едно от малкото професионални исторически изследвания, посветени на новата българска история и издадени преди 1944 г., Никола Станев отделя една страница на „радомирската революция". Макар и чрез аналогия, той определя тази „революция" като „катастрофа", като истинско народно „злощастие"[150].

След 1944 г. политически дейци от средите на БЗНС и БКП дават нова линия на интерпретация, която се възприема и от професионалните историци. В публикуваната през 1955 г. официална „История на България" Хр. Христов определя събитията като „войнишко въстание", което избухнало и се развило стихийно. Според Христов при излизането си от затвора Стамболийски нямал конкретен план за действие, но възнамерявал да се обяви срещу правителството след сключването на примирието, затова и се съгласил да замине за фронта. След „известно колебание" той удобрил обявената република, но заминал за София, за да търси подкрепата на „левите буржоазни партии" и да увещае правителството доброволно да отстъпи властта. Това въстание принудило българската буржоазия да сключи примирие със Съглашението и по този начин България излязла от жестоката империалистическа война, попречило на Фердинад да свали от власт правителството на Малинов–Костурков и да продължи войната и се явило главната причина за абдикацията на Фердинанд[151]. В издадената през 1957 г. монография на М. Бирман се оспорва ролята на Ал. Стамболийски във „въстанието на българската армия" и се застъпва тезата, че той е „противник на революцията", няма пряко отношение към обявяването на републиката и се е изплашил от размаха на въстанието[152]. В своята

---

[148] ЦДА, ф. 1909К, оп. 2, а.е. 22, л. 27–30.

[149] Николов К. Цит. съч., с. 117.

[150] Станев, Н. История на нова България, 1878–1941. С., 1992, с. 376.

[151] История на България. С., 1955, т. 2, 385–393. Тезите си Хр. Христов доразвива в монографията Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957. В същата плоскост събитията са разгледани и в монографиите на Грозев, Ц. Войнишкото въстание 1918 г. С., 1967; Драев, Ив. Българската осемнадесета година. С., 1970; Димов, Д. БЗНС и Войнишкото въстание. С., 1979.

[152] Бирман, М. А. Революционная ситуация в Болгарии в 1918–1919 гг. М., 1957, с. 109, 123–124, 127–128.

монография за Войнишкото въстание, издадена през 1978 г. и преиздадена през 1988 г., Л. Огнянов пише, че „въстанието през 1918 г. било народно антивоенно и антимонархическо въстание, имащо дълбоко класов характер и носещо определена антикапиталистическа насоченост". То можело да бъде определено и като политическа, но не и социалистическа революция[153]. Сериозен опит за ревизия на някои от наложените постановки прави Г. Георгиев през 1988 г. Той определя събитията като „мощен спонтанен взрив на част от войнишките маси, силно повлияни от Великата октомврийска социалистическа революция". По своя характер и цели въстанието „е преди всичко връх на антивоенната борба, преплетено с подчертано демократични стремежи в областта на обществените отношения"[154].

Още в първата „История на България", излязла след промените от 1989 г., Ст. Грънчаров детронира термина „войнишко въстание". Мимоходом се споменава за „разбунтували се" и „въстанали" войнишки части. „Войната свършва в деня на разбиването на бунтовническите войнишки части при подстъпите за столицата. Славната война има безславен, а и срамен край."[155] Авторът е по-конкретен в издадената през 1999 г. „История на нова България". Тук той вече говори за стихийно войнишко негодувание, което „прераства в бунт" и упреква земеделските водачи, които с лека ръка оглавяват „едно безсмислено братоубийство, което само би хвърлило България в гражданска война и би улеснило нейния погром"[156]. Пл. Цветков определя събитията като „метеж", „нещо нечувано и невиждано дотогава в българската история"[157]. Такова е мнението на Г. Марков, според когото отделните войнишки бунтове се сливат в „стихиен метеж", начало на „братоубийствена гражданска война"[158].

Събитията от септември–октомври 1918 г. са резултат от крайното изтощение и деморализацията на българската армия в следствие от тригодишните активни военни усилия и поражението, нанесено от съглашенските войски. Войнишките маси сами и стихийно определят както целите на своето недоволство, така и формите на своята борба. Главната цел е прекратяване на войната и прибиране по домовете, но има и съпътстващи – саморазправа с виновниците за народните страдания и завладяване на София. Този втори, политически поток в армията не е доминиращ. Той обхваща не повече от 1% от нейния състав[159]. Именно представители на този поток нападат Главната квартира в Кюстендил и застрашават вътрешния ред в страната, тила на Действащата армия и сключването на примирие. До 27 септември 1918 г. действително ста-

---

[153] Огнянов, Л. Цит. съч., с. 153.

[154] Георгиев, Г. Цит. съч., 18–34.

[155] История на България. С., 1994, 530–531.

[156] Стателова, Е., Грънчаров, Ст. История на нова България 1878–1944. С., 1999, с. 324.

[157] Николов, К. Цит. съч., 7–10.

[158] Марков, Г. Голямата война и българската стража..., 311–339.

[159] Към 1 август 1918 г. личният състав на армията е 857 063 души. От тях в действията срещу правителството се включват максимум 8000 души или 0,93%.

ва дума за отделни войнишки бунтове с потенциал да прераснат в стихиен метеж, така както го определя чл. 138 от Наказателния закон – действия на тълпа, събрана с цел чрез сила или заплашване да препятства правителството, Народното събрание или публичната власт и нейните органи да упражняват свободно своите права и длъжности, или да ги принуди да извършат или да не извършат нещо в кръга на техните права и длъжности. До този момент нито една партия не се ангажира с недоволството на войнишките маси, не се опитва да го оглави, да го организира и целенасочи. Нещо повече, всички политически партии се обявяват против техните действия, призовават ги към спокойствие, дисциплина и изпълнение на дълга, като се завърнат на фронта, за да го стабилизират и страната да сключи достойно примирие. Такава е и позицията на правителството, което с изпращането на делегация на фронта и втора за убеждаване на дезертьорите показва, че се стреми да бъде избегнато вътрешното кръвопролитие.

На 27 септември ситуацията се променя. Райко Даскалов, който не действа от името на партията БЗНС и не е съгласувал намеренията си с Ал. Стамболийски, решава да оглави стихийния бунт или метеж, да свали правителството на Малинов–Костурков и да въведе републиканско управление. В своите по-късни изявления двамата говорят за някакъв предварителен план, който предвиждал сключване на сепаративен мир (примирие) със Съглашението, изгонване на цар Фердинанд с помощта на отстъпващите, но добре организирани военни части, обявяване на република и провеждане на радикални политически и социални реформи, като има неяснота и несъгласуваност дали въобще има план и кое е първостепенното в него – мирът или политическата промяна[160]. Л. Огнянов приема, че има предварителен план, в който основна цел е вземането на властта и политическата промяна. Той пише, че дори „на 27 септември 1918 г. сутринта Ал. Стамболийски още не е бил склонен да застане начело на въстаналата войнишка маса в Радомир и да я поведе към София, а продължавал да следва своя предначертан план – изчакване сключването на примирие и идването на организираните военни части от фронта“[161]. Но този „план“ е практически неизпълним, защото сключването на примирие означава отнемане на мотивацията на оттеглящите се войници за борба срещу правителството, за сваляне на цар Фердинанд и обявяване на република. Нелогично е да се мисли, че точно организираните здрави части на армията ще откажат веднага след примирието да се подчиняват на своите началници и ще започнат да изпълняват заповедите на двама политици с неоднозначна репутация. Може би точно това осъзнава Р. Даскалов, който решава да заложи на аморфната и по определението на Стамболийски „войска разнебитена, бунтуваща се, неорганизирана въоръжена тълпа, която иска само пакости да

[160] Това твърди и д-р. Н. Сакаров. Кръстева, Н. Цит. съч., с. 74; Огнянов, Л. Цит. съч., 110–117.

[161] Огнянов, Л. Цит. съч., с. 119.

прави", с ясното съзнание, че „никога няма да намерим тук тази маса въоръжени хора, както сега". На тази маса Даскалов залага не за сключване на скорошен мир, а за вземане на властта и ликвидиране на монархията, което не може да бъде определено по друг начин, освен като опит за държавен преврат, за насилствено изменение на съществуващия конституционен строй[162]. В това отношение Даскалов търпи пълен провал. Той организира незначителна част от бунтуващите се войски, не изгражда компетентен щаб, тъй като нито един офицер не се включва и не подкрепя антиправителствените и републикански действия. Даскалов подценява силите на противника, не съумява да планира, ръководи и контролира бойните действия в оперативно и тактическо отношение, и в крайна сметка изоставя войниците и се укрива. Като допълнителни отрицателни фактори могат да се отбележат и слабото въоръжение, липсата на осигуряване, на дисциплина, ред и устойчивост[163].

Трудно може да се приеме и твърдението, че Стамболийски се солидаризирал с революционната проява и „според своите разбирания, сили и възможности положил не малко усилия за увенчаването ѝ с успех"[164]. Той практически оставя Даскалов сам. Провъзгласен за председател на временното правителство на републиката, той не отива при масите, на които може да се опре и поведе, а в Дупница, където може и да е търсил подкрепа и артилерия, но няма свидетелства за това. Заминаването му за София има най-малко пет обяснения лично от него и Даскалов: 1. Поради недостатъчните сили на републиканските войски той трябва да започне преговори с правителството, докато пристигнат подкрепления, т.е. да спечели време; 2. Да преговаря, за да се избегнат сблъсъците и кръвопролитията; 3. Да накара правителството да влезе в преговори с бунтовниците; 4. Да връчи ултиматума за доброволно отказване от властта; 5. Да търси подкрепата на левите сили. Толкова много обяснения пораждат съмнение в действителните му намерения. Практически Стамболийски не само че не води никакви разговори в посока убеждаване на правителството да се откаже от властта или да влезе в преговори с настъпващите към София, но отказва да признае всякаква съпричастност към събитията. Нелогично е и обяснението с търсене и очакване на някаква подкрепа от левите сили, защото тесните социалисти са отказали такава, широките социалисти и собствената му партия категорично са осъдили действията на Даскалов, а радикалдемократите са част от управляващия екип. Още на

---

[162] Събитията трудно могат да покрият определенията за революция, разбирана като дълбока промяна, коренен преврат в управлението на една държава, с преустройство на нейните институции и на обществения ред, извършвана чрез масова организирана въоръжена борба или въстание, така както е тълкувано по онова време, защото надигането не е масово и не е предварително организирано.

[163] Пенков, Ст. За някои военни проблеми на Войнишкото въстание. – В: *Военноисторически сборник*, 1988, 5, 43–55.

[164] Огнянов, Л. Цит. съч., 134–135, 136.

28 октомври Стамболийски се покрива и не се появява публично дори на 29 и 30 септември, когато край София се водят братоубийствени боеве. Пълното бездействие на Стамболийски не може да се оневини и с издаването на заповед за неговото арестуване, която официално е от 2 октомври 1918 г.[165] Може да се допусне, че той е наясно с безперспективността на предприетата от Даскалов авантюра, осъзнава, че тя само би задълбочила кризата в страната и отдалечила сключването на примирие, след което неизбежно ще бъде създадено ново правителство, с участието или доминирано от БЗНС. Поради това той официално не се обвързва с нея.

Фактите свидетелстват, че между Даскалов и Стамболийски липсва съгласуваност, общ план и ясни цели. Действията на Даскалов на 27 септември са импровизация с много тежки последици както за непосредствените участници, така и за реда, сигурността и бъдещето на цялата държава. Обявяването на република променя и тактиката на правителството и на военните власти. Техните мерки безкомпромисно се втвърдяват, като не се прави разлика между свои и чужди врагове. Правителството и военните власти действат с много по-голяма ефективност срещу вътрешните, отколкото срещу външните врагове. Като цяло техните действия са добре осмислени, организирани и ръководени. За кратко време се мобилизира целият възможен ресурс за противодействие, като приносът на германските и австро-унгарските части в никакъв случай не е решаващ. Презумпцията, че само републиканско правителство може да сключи примирие, очевидно не издържа критика, защото Съглашението сключва примирие с монархическото. Никъде в страната няма и една проява в полза на републиката или против монархията, което говори, че този проблем не е в дневния ред на обществото. Подписването на примирието лишава участниците в опита за преврат от мотивация да продължат борбата, което, наред със споменатите вече фактори, води и до техния разгром[166]. Това е краят на първия, но не и последен опит за държавен преврат и насилствено завладяване на властта с помощта на част от армията в сложната и драматична следвоенна ситуация. Едно начало на разделение на обществото, политиците и войската с изключително тежки последици за бъдещето на държавата.

През септември–октомври 1918 г. българската държава и установеният в нея конституционен ред са поставени на наковалнята и заплашени да бъдат смазани от няколко паралелно действащи чука – съглашенски, радомирски и монархически. Правителството, което носи политическата отговорност за съ-

[165] 1918, Войнишкото въстание..., с. 150.

[166] Тезата на Л. Огнянов, че въстанието продължава до 4 ноември 1918 г., е логична, ако под общ знаменател се поставят всички действия на дезертирали и отстъпващи войници, свързани с неподчинение, съпротива на властите и нарушаване на обществения ред, включително и откровеното разбойничество. Но ако събитията се разглежда като политическо действие или като опит за държавен преврат, такава интерпретация е неприемлива, виж Огнянов, Л. Цит. съч., с. 150, 152.

ществуването и бъдещето на страната, с помощта на армията, чието законно предназначение е да защитава държавния строй от насилствена промяна и да пази реда и спокойствието, обединяват усилията си и в резултат радомирският чук е счупен, съглашенският е неутрализиран чрез сключеното примирие, а монархическият е обезсилен чрез смяната на притежателя му. Направеното не решава всички проблеми, но е условие и предпоставка за съхраняването и продължаващото съществуване на държавата и конституционния ред.

2. На мирни релси без посока

А. Солунското примирие, демобилизацията, амнистията. Събитията от септември–октомври 1918 г. са само прелюдия към стопанската, социална и политическа драма, в която влиза страната. Чуждата окупация и неясното бъдеще, зависещо от волята на победителите, допълнително сгъстяват мрачните краски. Сривът в икономиката засяга всички социални слоеве, генерира недоволство и радикализира исканията към държавата и капитала. Рушат се основни ценностни и институционални стълбове на обществото. Под съмнение се поставя целият модел на довоенно развитие с неговите либерално-демократични ценности и представителни органи и институции. Отговорността се стоварва върху старите политически партии и монархическия институт, които пропиляват възможността да обединят нацията и да я изведат на пътя на възхода и просперитета. Националният идеал, който десетилетия споява обществото и мобилизира неговата енергия, се превръща във фикция. В своето отчаяние обществото рязко се политизира и залага на бързи и радикални решения и на нови политически лица и фактори, които принципно са били за промяна на статуквото, къде крайно радикална, къде по-умерена. В тази ситуация спирането на разрушителните тенденции, запазването на обществения ред и вътрешната сигурност са сред основните приоритети на управляващите, защото гарантирането на стабилност се възприема като условие и средство за съхранение на държавата и извеждането ѝ от следвоенното тресавище. Армията, макар изтощена и разнебитена, остава единственият техен възможен и способен инструмент.

На 29 септември 1919 г. в Солун Съглашението продиктува на българските представители министър А. Ляпчев и ген. Ив. Луков условията за прекратяване на военните действия. Те предвиждат „незабавно изпразване“ на заетите земи в Сърбия и Гърция и „незабавна демобилизация“ на цялата българската армия. Изключение се прави за 3 пехотни дивизии и 4 кавалерийски полка, които трябва да бъдат употребени за охраната на източната граница и на Добруджа, както и за пазене на железниците. Първият таен член на конвенцията постановява да започнат преговори и да се постигне споразумение между българското правителство и Главното командване на Източната армия относ-

но евентуалното преминаване на съюзни военни сили на българска територия и използването на железниците, пътищата и пристанищата. Тези преговори трябва да засегнат и контрола на телефоните, телеграфите и безжичните телеграфни станции. Според чл. 2 „известно число стратегически пунктове във вътрешността на българската територия ще бъдат заети от великите съюзни сили". Окупацията трябва да бъде временна и да служи само за гаранция, че българската страна ще изпълни поетите задължения. Главнокомандващият Съюзните армии уверява, че „без особени обстоятелства" София няма да бъде окупирана[167].

Този първи ултиматум на победителите показва ясно техните намерения относно българската армия. Тя трябва да бъде сведена до един минимум, неспособен за каквито и да било агресивни външнополитически действия и предназначен да опазва вътрешния ред и сигурност, да поеме охраната на източните граници и на железниците, от които съглашенските войски се нуждаят.

Победителите не се чувстват длъжни да спазват ангажиментите си към победените. На 4 октомври 1918 г. главнокомандващият на Източната армия ген. Франше д'Еспере заповядва на две френски дивизии и на британски и италиански части да започнат окупацията на България, включително и на София. За командващ на войските в България е назначен ген. Кретиен. Окупацията не е пълна, тъй като съглашенските части са нужни в горещите военни точки. В страната продължават да действат българските закони, българските административни власти не са лишени от правомощия, но са принудени да се съобразяват с исканията на съглашенците. Последните започват активно да се намесват във вътрешните дела на страната и политическите борби.

Както бе посочено, първият указ, подписан от новия български цар Борис III на 4 октомври 1918 г., е за „обща демобилизация на въоръжените сили в царството". Под знамената се оставят само четири набора[168]. С Височайша заповед №2 от 12 октомври 1918 г. се регламентира мирновременният състав и организацията на армията. Запазва се Военният касационен съд и 6 военнополеви съдилища. Поради нестабилната обстановка както вътре в страната, така и в Добруджа и Тракия, и по внушение на съглашенското командване, военният министър издава заповед три пехотни дивизии – Четвърта преславска, Осма тунджанска, Десета беломорска, и Конната дивизия да не се демобилизират и да се попълнят военновременните щатове. Те получават нареждания да охраняват реда и спокойствието в районите, в които са разположени.

Чисто технически, а и практически, с оглед на положението заповяданата пълна демобилизация се оказва невъзможна. Със съгласието на победителите и по решение на Министерския съвет от 15 октомври, на 23 октомври 1918 г. цар Борис III издава нов указ, с който демобилизацията се счита за частична, а

[167] Българска военна история: Подбрани извори и документи. С., 1986, т. 3, с. 242–244.
[168] Държавен вестник, №226, 8 октомври 1918.

не за обща[169]. Стремежът на военното и политическото ръководство на страната е да се запази мирновременният състав на армията отпреди войната и дори да бъде завишен, но под натиска на победителите той постепенно се намалява. В навечерието на подписването на мирния договор армията се състои от 3420 офицери и 46 825 войници[170].

На 17 октомври 1918 г. Ал. Малинов съставя ново правителство, в което освен Демократическата и Радикалдемократическата партия са включени представители на Народната партия, на БЗНС и на широките социалисти или БРСДП (о). Освен че е първият толкова широк коалиционен кабинет, той е и първият, в който две леви партии влизат в управлението. Неговата цел е да помогне на страната „да излезе с чест от тези тежки и мъчни времена, които тя преживява", да я омиротвори и да стабилизира държавноконституционния режим. В Народното събрание правителствената декларация се тълкува като продължаване на стремежа на Малинов за категорично противопоставяне на всякакви политически експерименти и търсене на отговорност и наказание за радомирските републиканци. Самият той заявява, че „интелектуалните, истинските виновници за нашето нещастие, което сполетя страната, тези хора не мога да пусна"[171].

Още при прочитането на правителствената декларация проличава новото разположение на силите, при което само тесните социалисти се проявяват като крайна и радикална опозиция, присвоила си правото да говори от името на целия българския народ. Според Хр. Кабакчиев това правителство не може да бъде подкрепено, защото и то ще се държи на власт чрез цензура, военно и обсадно положение. Неговият съпартиец Т. Петров предлага тяхното премахване и провеждане на парламентарни избори. Тесните социалисти фактически са подкрепени от Н. Апостолов, бивш министър от либералната коалиция, и от земеделеца Ал. Димитров, въпреки че партията му е в кабинета. Премиерът Малинов отговаря, че още на първото заседание на новия кабинет е бил обсъден въпросът за вдигане на обсадното положение в столицата, но на този етап е решено то да се запази заедно с цензурата и военното положение. Това се налагало поради преходното и опасно положение и защото, въпреки че има примирие и частична демобилизация, няма мир, а съседите ни продължават да воюват. Премиерът не изключва компликации, което изисква да бъдат спирани „фабрикуваните" новини и факти, да не се възстановява свободата на събранията[172]. Позицията на кабинета по отношение запазването на цензурата и военното положение е подкрепена от бившите министри в Радославовия кабинет Петър Пешев и Добри Петков, които по този начин оправдават въвеждането им. Останалата извън властта Прогресивнолиберална партия

[169] Държавен вестник, №245, 30 октомври 1918 г.

[170] Българската армия 1877–1919. С., 1988, 306–308.

[171] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 17, 41–43.

[172] Пак там, с. 17, 20–22, 151–156, 169–170.

атакува правителството, като чрез своя лидер д-р Ст. Данев предлага да се „хвърли було на събитията на фронта“ и да се даде амнистия за извършените престъпления в годините на войната като път за успокояване на обществото и полагането на ново начало[173].

Дискусията относно политиката на новия кабинет на Малинов се проточва до 1 ноември 1918 г. и очертава основните точки на противопоставяне и сблъсък сред политиците, а и в обществото. Те са свързани с очакванията за бързо връщане към нормалния мирновременен политически живот чрез премахване на обсадното, военното положение и цензурата и даване на амнистия. Очертават се и сложните взаимоотношения както между партиите във властта, така и между управляващите и опозицията, която също не е единна. Правителството прави две стъпки в посока на нормализация. То отменя обсадното положение в столицата, а на 16 ноември 1918 г. по предписание на Министерството на вътрешните работи се разрешава на политически, икономически и социални организации да провеждат събрания на закрито[174].

На 19 ноември 1918 г. търканията с Антантата предизвикват оставката на Малинов и неговия кабинет. На 28 ноември цар Борис III назначава Теодор Теодоров, лидер на Народната партия, за министър-председател. Прави впечатление, че в новото правителство не са включени две от ключовите фигури на предишното – Ал. Малинов и М. Такев. Освен че не се ползват със симпатиите на Антантата, и двамата са свързани пряко с потушаването на опита за преврат и са твърди противници на евентуална широка амнистия. В кабинета обаче е привлечен д-р Ст. Данев, който наред с представителите на левицата е застъпник на идеята за незабавна амнистия. Запазен е и министерски пост за Ал. Стамболийски, който продължава да се укрива.

Още същия ден новият министър-председател обявява в парламента правителствените намерения. Той обещава да се продължи политиката на предишния кабинет и изтъква като „първа задача и цел“ работата за „общото закрепване на реда и спокойствието в страната“, изваждането ѝ от примирието към „окончателния и благодатен мир“. Новото в тази декларация е, че в интерес на заздравяване на нанесените от войната рани и общото успокоение на „смутената обществена съвест“ се предвижда да се приеме „една широка амнистия за извършените през време на войната чисто политически и чисто войнишки престъпления“. Наред с обещания данък върху военните печалби и изземване на незаконно натрупаните печалби, грижи за осигуряване и подобряване на прехраната, облеклото и въобще на живота на населението, се обещава и „пречистване и подмладяване на армията“, начело на която се поставя гражданско лице. „В желанието си да се отстранят всички възможни

[173] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 147, 157, 119. За позицията на прогресистите виж Живков, Св. Прогресивнолиберална партия в България: С русия политика не правим! 1899–1920. С., 2014, 368–370.

[174] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 350, л. 78.

спънки за осъществяването на тази важна реформа, заявява Теодоров, ние за първи път и в съгласие с нашата конституция поставихме начело на Военното министерство едно политически отговорно пред Парламента лице, вярвайки, че с това ни най-малко не ще бъде отслабена дисциплината и боевата способност на армията ни, толкова необходима за спокойствието и реда в страната и за самото съществуване на държавата." Това лице е Андрей Ляпчев. Декларира се, че правителството няма да позволи цензурата да служи като средство за потискане на обществената мисъл или военното положение да застрашава свободата на личността и словото. Изказва се и надеждата, че с подобряване на международното положение ще се позволи в близко бъдеще да се премахне и цензурата, и военното положение[175].

Новото правителство поставя осигуряването на реда и спокойствието чрез армията в центъра на своята политика. То прави крачка напред, като поема ангажимент за даване на широка амнистия, но е предпазливо и уклончиво по отношение на отмяната на цензурата и военното положение.

На 19 декември 1918 г. са внесени два законопроекта за амнистия. Единият идва от групата на тесните социалисти, а другият е от името на част от водачите на партиите, които подкрепят кабинета. В мотивите на управляващите се посочва, че България е поставена при изключително тежки обстоятелства и се нуждае от всички свои синове, включително и от тези, извършили закононарушения по време на войната. Хвърлянето на „булото на забвението" според тях би успокоило политическите страсти и би дало възможност на гражданите да се предадат на честен живот и труд. Законопроектът съдържа един член, който предвижда даване на амнистия за престъпления, извършени от обявяването на военното положение на 1 август 1914 г. до 1 декември 1918 г. по три закона. По Наказателния закон се амнистират престъпленията, свързани с измяна, предателство, насилствени действия и оскърбления против държавния глава и семейството му, престъпления против властта, по носене на военната тегоба и държавната въоръжена сила, престъпления против обществения ред и такива, свързани с набедяване и докачане на честта. Амнистират се и престъпленията по чл. 1–5 от Закона за анархистите от 1909 г. По Военнонаказателния закон се амнистират престъпления, свързани с нарушения на войнското чинопочитание и подчиненост (с изключения), престъпления против дежурните и др. длъжностни лица от военното ведомство и против военния караул, нарушаване на военните задължения във време на дежурство или караул, отклоняване от служба, нарушаване правилата на войнско благочиние, противозаконно отчуждаване на казионно облекло и снаряжение, предателство и др. Няколко забележки внасят уточнения в законопроекта. Те предвиждат да се амнистират всички неявили се в частите си, живеещи в чужбина, но не и отклонилите се от служба срочни военнослужещи, които до 3 месеца от обнародването на

[175] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 232–233.

закона в „Държавен вестник“ не се явят в частите си или най-близкото комендантство, министрите и действалите с користолюбиви цели[176].

Според мотиви на тесните социалисти амнистията е наложителна, защото в годините на войната броят на осъдените, арестуваните или подлежащи на съд надминавал 100 000 души. Този важен обществен и социален проблем налагал намесата на Народното събрание, тъй като многото престъпления се дължали на грешките на управляващите, които насилствено вкарали народа в една продължителна империалистическа война, и на „некадърните“ военни началници с техните „безумни разпоредби и команди“. Те предлагат „пълна амнистия“ за всички престъпления и нарушения, извършени от 1 август 1914 г. до декември 1918 г.[177] Прави впечатление, че макар предложената от тесните социалисти амнистия да е по-широка, в своята конкретика двете предложения съвпадат.

Обсъждането на законопроектите за амнистия протича в крайно изострена атмосфера. Прекъсвания, реплики, обвинения и заплахи съпътстват речите на ораторите. Срещу управлявалата либерална коалиция се оформя общ фронт. Бившите управляващи са определяни като виновни за погрома, рушители и съсипители на България, престъпници, които нямат право на мнение и милост. Късопаметно опозиционните партии се опитват да се изкарат непричастни към случилото се, невинни, спасители, единствени, макар и много на брой, истински изразители на народната воля. Като основен лайтмотив се изтъква, че всичко постигнато по време на войната се дължи на храбрия български войник, който едва ли не е воювал сам, докато управляващите и военното командване са му пречили.

Попаднали в условия на кръгова отбрана, депутатите от либералното мнозинство не се предават лесно. К. Панайодов, Хр. Попов, Д. Кьорчев, Д. Тончев, С. Дойчинов констатират, че в пленарната зала съществува практически консенсус по необходимостта да се даде амнистия за престъпленията до 15 септември 1918 г. Оттук насетне народното представителство било разделено на две – едните мислят септемврийските събития за престъпление, а другите – не. Либералите са в първата категория и се обявяват против амнистирането на тези, които са напуснали фронта и са тръгнали да вземат властта в страната. Те считат предлаганата амнистия за ненавременна и разрушителна за дисциплината в армията, върху която се крепи цялата държавна организация. Не се приема и аргументът, че амнистията се налага поради хилядите осъдени от военните съдилища, защото според официални данни до 15 септември 1918 г. военнополевите съдилища са издали само 5000 ефективни присъди, от тях осъдените на по-голям срок като 9 г. строг тъмничен затвор са 1375. За тях истинската цел на предлаганата амнистия не е уми-

[176] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 420, 435, 483– 484.

[177] Пак там, 484–485.

ротворение на страната, а унищожаване на политическите противници и помилване на близки до правителството престъпници. Изказалите се либерали защитават работата на военнополевите съдилища, в които основният състав е от граждански съдии, и цитират данни на Военносъдебното ведомство, че през войната са действали 21 офицери юристи и 341 мобилизирани цивилни такива. От обвиняеми либералите влизат в ролята на обвинители и атакуват правителството за продължаващото действие на цензурата и военнополевите съдилища, които вече нямали място в новите условия[178].

Но и общият фронт срещу бившите управляващи не е единен. Михаил Такев, чиято партия е в управляващия блок, праволинейно се обявява против предлаганата широка амнистия, както от правителството, така и от тесните социалисти. Неговите мотиви са, че такива амнистии са грешка, проява на безпринципност и залитане от крайна строгост до крайна снизходителност с цел да се печелят избиратели. Поредната амнистия той определя като ненавременна, създаваща култ към безнаказаността, който ще съсипе дисциплината в армията, и оправдаваща подбудителите, ръководителите и организаторите на погромите при Добро поле и Радомир, вдигнали ръка против независимостта, целокупността, против съществуването на Отечеството[179].

Законопроектът на мнозинството е защитен от неговите вносители Ст. Омарчевски, Ас. Цанков, Н. Цанов, Ат. Буров. Те предлагат да се забравят извършените престъпления на фронта и зад него, да се даде амнистия за Стамболийски, който да излезе от своите скривалища и да заеме мястото си в Министерския съвет[180].

В края на дебатите на 28 декември 1918 г. министър-председателят Т. Теодоров произнася една много умерена и балансирана реч, която дава отговор на всички критики от страна на опозицията и едновременно с това запазва нейното достойнство. Според него амнистията се налага и е необходима като лекарство, което да изцери много от останалите след катастрофата болки и рани, защото преследването на десетки хиляди, провинили се по време на войната, ще нанесе „по-голяма държавна вреда и пакост, раздрусване на основата на нашата държава, на реда, на дисциплината, на правосъдието, ако щете, отколкото ако ги забравим". Теодоров също констатира общото съгласие за амнистия, както и факта, че основното разминаване и противопоставяне е по отношение на престъпленията, извършени с оттеглянето на войските от Добро поле и действията при Радомир и София. Той предлага да се изостави спорът дали тези хора са предатели или патриоти, жертви или насилници, да се оставят на свобода и да не се иска чрез техните глави да се оправдават политически теории. С други думи да не се хвалят, но и да не се осъждат. Пре-

[178] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 508–517, 527–547, 579–589.

[179] Пак там, с. 485, 494, 497.

[180] Пак там, 547–554, 560–569.

миерът е против подвеждането под отговорност на 20 000–30 000 души, напуснали фронта, защото това „би било една нова война, която бихме повели, след като свършихме една". За Теодоров по-сложен е проблемът с участниците в радомирските събития. Той признава, че тяхното дело е представлявало една голяма опасност за България и нейното съществуване, но трудно можело да се установят отговорностите, които са го предизвикали. Като изтъква времето и обстоятелствата, той оправдава действията на бунтовниците против цар Фердинанд, който бил носител на главната отговорност за ситуацията. С неговата абдикация републиканските настроения били изчезнали и нямало стремеж да се променя държавният строй. Оттук следва и оправдателното отношение към организаторите на събитията, които след абдикацията на Фердинанд се били отказали от своите цели и се превърнали в лоялни граждани и патриоти, които чрез амнистията ще служат на Отечеството „вярно и честно". Тези разсъждения не могат да се тълкуват другояче, освен като концесия на участващите в управлението земеделци. Теодоров прави интересна връзка между амнистията и бъдещите задачи на българската армия, които няма да бъдат външни, а само вътрешни. Според него войната вече е свършен факт за човечеството и България повече няма да води войни. „Запомнете това. Ние ще имаме войска, ние ще имаме стража и те ще бъдат нам нужни, ще бъдат нам полезни, те са станали нам необходими само за вътрешното спокойствие на страната..." В предлаганото всеопрощение Теодоров вижда и шанс за вътрешно консолидиране и успокояване на външния свят, който мисли, че българите живеят в условия на размирици, в навечерието на катастрофа. Наивно той очаква, че ако се разсее това опасение, то великите държави щели „да ни дадат да управляваме заедно със себе си още и други части от нашето отечество, от българското племе"[181].

С мнозинство проектозаконът е гласуван на първо четене. На 30 декември 1918 г. след обсъждане в Комисията по правосъдието законопроектът е представен на второ четене. Промените в сравнение с първоначалния вариант са незначителни, с изключение на една забележка, според която подбудителите в извършване на измяна и предателство не се амнистират. Това предложение е защитено от 7 от членовете на комисията, а 5 са против. В пленарна зала Ас. Цанков от името на малцинството в комисията предлага тази бележка да отпадне, тъй като тя унищожавала 2/3 от амнистията. В защита на това предложение думата отново взема министър-председателят. В една патетична реч Теодоров призовава да се приеме първият вариант на законопроекта и да не се търси отговорност от „подбудителите в тъй наречената Радомирска, Владайска случка или на бунта, който стана около Княжево". Опитният политик и парламентарист ловко манипулира залата, като визира не политическите подбудители, а 14 обвинени военни лица. Противно на принципното му твър-

[181] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 592–600.

дение, че амнистията не се прави за лица, а за деяния, очевиден е стремежът да се оневинят не военните, а точно определени лица с оранжева окраска. Колко фундаментален е проблемът проличава от факта, че Теодоров недвусмислено заплашва с оставка, ако не бъде подкрепен, и определя решението като историческо, което или ще сложи начало на умиротворението, или ще остави да гори огънят на раздора, на взаимните гонения и отмъщения. Силните му думи оказват своето въздействие и предложената забележка отпада при гласуването[182].

Символично или не, в последния ден на толкова драматичната 1918 г. законопроектът за амнистия е внесен и одобрен на трето четене с мнозинство, в което участват и либералите[183]. На 23 януари 1919 г. Ал. Стамболийски заема запазения му министерски пост.

Приетата амнистия е наложителна и представлява опит за бързо ликвидиране на част от тежките резултати на войната, засегнали личната съдба на обикновените войници. Целта е успокояване и умиротворяване на обществото, което е предпоставка за стабилизиране на вътрешния ред и сигурността на държавата. Амнистията съдържа и един сериозен политически компромис с отказа от търсене на отговорност от личности, пряко замесени в организацията на опит за държавен преврат. Неговата цел е спечелването на лявото крило на БЗНС към силите на реда. Бъдещето трябва да покаже дали този компромис ще работи в името на стабилизацията или дестабилизацията на властта и страната, дали ще загаси или ще раздуха огъня на раздора, взаимните гонения и отмъщения.

За осъдените от военнополеви и граждански съдилища военнослужещи, които не попадат в обсега на амнистията, следват чести помилвания от царя. Само през март 1919 г. са помилвани 2154. До края на 1920 г. са помилвани 2115, а през 1921 г. – 618 военнослужещи[184].

Самият закон е допълван и изменян многократно. Първите промени са предложени още на 19 февруари 1920 г. и приети от Народното събрание на 8 юли 1920 г. С тях се разширява кръгът на амнистираните лица и се включват и тези, които са извършили престъпления, но са се включили като доброволци във войната и са се сражавали за родината[185]. През декември 1920 г. Министерският съвет одобрява нови изменения в Закона, приети от парламента на 12 април 1921 г. С новите изменения се амнистират инвалидите, заложниците,

---

[182] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 607–608, 610–612.

[183] Пак там, 619–620; Държавен вестник, №298, 4 януари 1919.

[184] Държавен вестник, №103, 11 август 1919; №115, 25 август 1919; №285, 23 март 1920; №41, 26 май 1920; №47, 3 юни 1920; №66, 25 юни 1920; №226, 10 януари 1921 г; №233, 18 януари 1921; №3, 4 април 1921; №38, 23 април 1921; №65, 6 юли 1921; №68, 8 септември 1921; №70, 3 октомври 1921.

[185] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 7, л. 1–5; ф. 173К, оп. 3, а.е. 213, л. 8; Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1368–1379, 1391–1394, 1576–1577; Държавен вестник, №88, 22 юли 1920.

пленниците за всички престъпни деяния, несвързани със смърт, отклонилите се от военна служба, жените на военнослужещите и военнослужещите, извършили престъпления в защита на семейната чест[186]. През април 1922 г. е обсъден и приет нов Закон за амнистията. Наред с амнистия по Закона за гарантиране свободата на събранията, по Закона за облекчаване на жилищната криза, по Наказателния и Избирателния закон се амнистират и осъдените за предателство и шпионство през Балканските войни и осъдени за престъпни деяния по Военнонаказателния закон до 15 юли 1919 г.[187]

Предприети са и други стъпки, които са в посока нормализиране на обществения и политическия живот, разхлабвайки, но не и премахвайки режима на военно положение и цензура. С Постановление №11 на Министерския съвет от 21 декември 1918 г. се закрива Цензурната секция при Военното министерство и се създава Контролна секция при Дирекцията на печата на Външно министерство. Тя получава правото да контролира печатните произведения и вестниците в страната, за да не се обнародват материали, увреждащи или затрудняващи отношенията с държавите от Съглашението или увреждащи вътрешното спокойствие на държавата във връзка с тези отношения[188]. С това решение цензурата върху материалите, свързани с вътрешното развитие на страната, би трябвало да отпадне, но това видимо не се случва. Липсата на ясен и конкретен ангажимент от страна на правителството за пълно вдигане на цензурата и военното положение, което означава и продължаващо ангажиране на армията във вътрешнополитическия живот, става причина не само опозицията, но дори и част от управляващите партии да концентрират своята критика и атаки именно в тази посока. Тези въпроси са поставени в края на февруари 1919 г. в запитване на депутатите от земеделската парламентарна група Ст. Омарчевски, Ал. Ботев, Ал. Димитров, Д. Георгиев до министър-председателя, министрите на войната и вътрешните работи. Освен това те настояват и за прочистване на армията. Такива запитвания са отправени и от тесните социалисти, и от либералите[189].

Управляващите действително не бързат с вдигането на военното положение, но решават да облекчат дейността на претрупаните военните съдилища и да върнат някои престъпни деяния на гражданските лица в подсъдността на общите съдилища. На 5 март 1919 г. министрите на вътрешните работи Н. Мушанов, на правосъдието д-р П. Джидров и на войната А. Ляпчев изпращат доклад до царя в горния смисъл. С Указ №28 от 6 март 1919 г. цар Борис III постановява да се извадят от подсъдността на военните съдилища и да се оставят подсъдни на общите съдилища престъпните деяния на граждански

[186] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 7, л. 6–9; ф. 242К, оп. 4, а.е. 151, л. 27; Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, 1341–1342, 219–2127; Държавен вестник, №18, 22 април 1921.

[187] Държавен вестник, №28, 9 май 1922 г.

[188] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 3985, л. 3; НА–БАН, сб. IV, а.е. 145, л. 65.

[189] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 717, 783–785.

лица, изброени в Указ №44 от 6 август 1914 г. и Указ №49 от 22 октомври 1915 г., свързани с носене на военната тегоба, престъпления против държавната въоръжена сила, част от престъпленията против обществения ред, както и свързаните с разврат и причиняване на палеж и наводнение[190].

По предложение на правителството се извършват и други промени във военносъдебното дело. След края на войната под съдебна отговорност са привлечени редица висши офицери и генерали. Това създава чисто практически проблем пред военното правосъдие, защото по действащия закон във военно и мирно време се изисква председателите на военните съдилища да са с по-висок или поне равен чин на подсъдимите. Това означава, че не е възможно да се конституират съдилища, които да съдят висши офицери и в които да присъстват военни юристи. За да бъде преодоляно това препятствие, на 10 март 1919 г. министърът на войната А. Ляпчев внася в Народното събрание законопроект за прибавяне на статии 34а и 998а към Военносъдебния закон. Предвидените промени допускат при съденето на генерали, председател и членове на военния или военнополевия съд да бъдат и генерали, по-младши по чин и длъжност. Без каквито и да е дискусии законопроектът е приет от депутатите на 12 март 1919 г.[191]

С демобилизацията, амнистията, ограничаването на цензурата и силата на военното положение управляващите правят първите стъпки към завръщане на мирновременните релси. Общественият кипеж след края на войната, наличието на чужди окупационни войски и предстоящото подписване на мирния договор ги кара да бъдат предпазливи и да запазят цензурата и военното положение като средства, които биха им дали възможност за адекватна реакция в случай на компликации.

Б. Предизвикателството Военен съюз. Подписването на примирието на 29 септември 1918 г. и последвалата демобилизация, както и започналите преговори за мир в Париж, поставят и армията, и офицерството в изключително несигурна и непредвидима ситуация. Изпълнили дълга си на фронта, офицерите изживяват болезнено погрома на страната и краха на националния идеал. Те изпитват едно естествено разочарование и недоверие към управлявалите политически партии, към способността им да съхранят нацията и държавата и да я изведат на нов спасителен бряг. Пред голяма част от тях се изправя и проблемът за личностното, професионалното и социалното развитие, за адаптиране в коренно променената ситуация. Това безпокойство за общото и личното бъдеще ги кара да се опрат на собствените си сили и да се включат в търсенето и предлагането на алтернативи, какъвто опит бе направен и след Втората балканска война.

---

[190] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 166, 167; Държавен вестник, №354, 15 март 1919 г.

[191] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 796, 809; Държавен вестник, №364, 27 март 1919.

Още в края на 1918 г. и началото на 1919 г. се основават първите тайни офицерски групи в градовете с по-големи гарнизони. През март 1919 г. по инициатива на софийската офицерска група се пристъпва към обединение и съгласуване на тяхната дейност. На 22 април 1919 г. разузнавателната секция на Щаба на армията докладва за появата на нова „офицерска лига", но не е наясно с нейните цели. Предполага се, че тя ще бъде използвана от левите сили за разцепление на армията[192]. Разкритите нови документи по един категоричен начин свидетелстват, че Учредителният конгрес на тайния Военен съюз е не през октомври, както се приемаше, а в края на май или началото на юни 1919 г[193]. В литературата трайно се е наложило виждането, че причината за създаването му е страхът от болшевизма и като доказателство се цитират думите на Д. Велчев, но от 1935 г.: „Причините, които предизвикаха неговото създаване тогава, бяха главно две: опасността от завземане на властта от комунистите, както това бе станало в Унгария и в 1917 г. в Русия, и липсата на вяра в управлението, че то би могло да попречи на това идване на болшевизма у нас; и втората причина беше страхът в нашето офицерство за неговата бъдеща съдба, изгледите за която бяха мрачни."[194] По-автентично и по-достоверно изглежда записаното в отчета за дейността на Постоянното присъствие на Военния съюз за периода юни–октомври 1919 г.: „П. П. нито за момент не е изпуснало предвид, че главните мотиви, които извикаха на живот нашата организация, се криеха в страшно разстроеното положение, в което биде хвърлено нашето отечество от последния национален погром. То считаше и счита, че главните задачи бяха и си остават спасяването на страната от ново сгромолясване и улесняване с всички възможни средства на съвземането и обновлението на страната." Същите мотиви са посочени и в приетия на 4 октомври 1919 г. от Първия редовен конгрес Правилник за дисциплината и другарския съд на Военния съюз: „Върховната цел на съюзната организация е да бди за запазване независимостта, целостта и свободния напредък на България"[195]. В приетия на Учредителния конгрес Устав на съюза като негова основна задача в §1 се сочи: „да обедини и сплоти офицер-

---

[192] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 228, л. 112.

[193] Из личния архив на Кимон Георгиев. С., 2005, т. 1, с. 95; Тодоракова, М. Кореспонденция на Врачанския областен съюзен съвет на Военния съюз от 1919 г. – В: *Известия на държавните архиви.* С., 2006, т. 92, 133–134;. Впрочем още през 1965 г. Хр. Стойков пише в едно писмо до П. Врачев, че Военният съюз е създаден „през пролетта на 1919 г.", виж ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 4, л. 1; Същото твърди в своите спомени и Н. П. Николаев, виж Фрагменти от мемоари. С., 1994, с. 68.

[194] ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 61; Хр. Стойков, Г. Иванов, П. Хадживанов: Офицерските конспирации в България: Материали и спомени на съвременници; Георгиев, В. Формиране на организационната система, програмата и тактиката на Военния съюз (1918–1920). – В: *ИБИД*, 1978, кн. 32, с. 176; Марков, Г. Парола „Сабя": Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936. С., 1992, с. 21; Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време, С., 2007, с. 86.

[195] ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а.е. 295, л. 2.

ството, да работи за обновлението на армията, да развие и засили моралните и интелектуални качества на всички чинове от армията, да внесе единство в тяхната дейност, да способства за повдигане на националното съзнание у народа, с цел засилване на армията до степен да бъде сигурен страж на народните интереси". Първата част от таза задача, отнасяща се до офицерството, е доразвита в цели 7 пункта, в които се посочват всички конкретни искания на организацията. В този смисъл твърде пресилени са тълкуванията на някои автори, които виждат в девизите на Съюза – „Обновление, защита и обединение" и „Един за всички, всички за един" – контекст, различен от армейския. Втората част, свързана с дейност, насочена към обществото и защита на неговите интереси, е доразвита и в §2 от Устава. В него от Съюза се изисква да следи необходимите социални реформи да се провеждат чрез изразената „свободна воля на народа" и да се противопостави на всекиго, „който излага отечеството на явна гибел". В практически план са предвидени само две искания – за прокарване на закон за физическото развитие и възпитание на младежта и за култивиране и засилване на националното и гражданско съзнание „не само в армията, но и в широките народни маси". В §12 на Устава изрично се посочва, че „военният съюз е организация тайна, далеч и вън от партиите"[196].

Така формулираните цели включват два проблемни кръга, предизвикали и активирали офицерската самоорганизация – единият е свързан с армията и офицерството, а вторият – с обществено-политическото развитие на страната и нейното бъдещо съществуване. Безспорно те са взаимно преплетени, защото без стабилна и силна държава не може да има стабилна и силна армия. Въпросът е кое ще бъде приоритетно в дейността на Съюза – общото или частното, проблемите на държавата и обществото или тези на армията и офицерството.

Що се отнася до средствата, чрез които ще бъдат реализирани съюзните цели, на първо място се залага на личната и устна пропаганда и постъпки „пред респективната власт и обществото, като се подържа контакт с факторите в страната, в съгласие с духа на устава". Конкретно се предвижда участие при разработването на нормативната база, засягаща армията, подпомагане на патриотичната дейност и на уволнените или пострадалите заради участието си в съюза колеги. Показателно е, че в управителното тяло на съюза – Постоянното присъствие, се предвижда да участват освен председател, подпредседател, петима избрани членове и членове по право – началникът на Щаба на армията и началникът на канцеларията на Министерството на войната[197]. Очевидно на тях се разчита в по-голяма степен, отколкото на пропагандата, да реализират целите на организацията. Важно е да се отбележи, че първоначално се предвижда съюзът да действа в синхрон и в сътрудничество с професио-

[196] Запазен е само Уставът, одобрен на Първия редовен конгрес през октомври 1919 г., в който има незначителни корекции в сравнение с този от Учредителния конгрес, ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а.е. 296, л. 1.

[197] Пак там.

налното ръководство на армията, което има своята квота в неговото управление. В това отношение уставът не е спазен, защото в Постоянното присъствие не присъства началникът на Щаба на армията, небезизвестният неуспял лигар ген. Ив. Луков. Неговите наследници също не са включвани в ръководството, но те са напълно наясно както със съществуването на организацията, така и с нейната дейност. Логично се изключва военният министър, който по това време е цивилно и политическо лице.

Създадената в средата на 1919 г. организация е незаконна и противоуставна, практически полутайна (защото всички знаят за нея) и неполитическа. По замисъл тя трябва да работи за предотвратяване на реалната опасност от сриване на държавата и държавността след неуспешния край на войната и последвалата съглашенска окупация, да съдейства за запазването на националния дух и идеали, за възстановяването и преустройството на страната, за нейното по-добро бъдеще. От друга страна, като организация на действащото офицерство тя има и чисто професионален характер, възприема се като фактор, работещ в сътрудничество и подпомагащ професионалното ръководство на армията в неговата дейност по следвоенното преустройството на въоръжените сили. Като замисъл организацията няма за пряка цел борбата срещу левите сили в страната, без обаче да я изключва[198].

През първите месеци на своето съществуване усилията на новата организация се съсредоточават не към спасяването на страната, а към спасяването на онова грамадно число офицери, принудени да напуснат армията, оставайки без работа, без средства за препитание и без перспектива. Въпросът за обезщетението на уволнените офицери и подофицери обсебва изцяло вниманието на Постоянното присъствие[199]. Останалите проблеми, ангажирали силите на Съюза, са реорганизацията на армията на мирни начала и съобразно очаквания мирен договор с цел нейното прочистване и подмладяване, като се запазят най-способните и интелигентни офицери. В това отношение се разчита на назначения под натиска на Съюза началник на канцеларията на Военното министерство полк. Константин Георгиев. Не са оставени без внимание и въпросите, свързани със запазване на военната дисциплина, недопускане на политическа пропаганда и агитация сред офицерството и спасяване на въоръжението на армията, което Съглашението иска да изземе[200]. Социалното чувство на офицерството и стремежът му да демонстрира съпричастност към най-наболелите обществени проблеми се изразява и в неговата активна дейност по решаването на тежкия квартирен проблем след края на войната. Много бързо създадената офицерска организация ще нагази в мътните води на политиката.

---

[198] Противоположното твърди В. Георгиев. Цит. съч., с. 176, 183.

[199] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, Документи №33–36, 40, 43, 55–61, 73–75. Виж и Тодоракова, М. Цит. съч., 138–141.

[200] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 102, 142–143; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 36–37, 44, 54, 76, 101–104.

3. Армията и невъзможното вътрешно умиротворение

А. Противодействието на крайната левица. Въпреки съставянето на широкоалиционно правителство, приетата амнистия и намаляването на контрола върху политическите прояви и пресата, преминаването от военновременни на мирновременни релси в условията на тотална социална, икономическа и политическа криза се оказва трудно начинание. Във взривоопасното следвоенно време армията не се задоволява с ролята си на изпълнителен орган на държавната власт за гарантиране на ред и сигурност, а сама се опитва да анализира ситуацията и да предлага решения. Военното командване концентрира вниманието си върху проявите, засилената пропаганда, нарастващото влияние на левите партии и организации и приема за реална възможността от избухване на социална революция. Най-големи са опасенията от тесните социалисти и анархистите, без да се подценяват БЗНС и БРСДП (о), въпреки че техни представители участват във властта. Сериозно безпокойство буди стремежът на левицата да дестабилизира армията като основен силов държавен инструмент. В тази ситуация военното командване взема конкретни мерки за противодействие, които са в няколко посоки – установяване на наблюдение и събиране на информация за противодържавна пропаганда и дейност на левите партии и организации; запазване на духа и целостта на армията, като не се допусне проникването на болшевишки и анархистични идеи; изработване на планове за реакция на всякакви опити за вътрешна дестабилизация; практическа намеса – самостоятелно или заедно с полицейските органи, за париране на такива опити.

Още от края на ноември 1918 г. започват донесенията, че независимо от продължаващото действие на военното положение и забраните на административните власти, тесните социалисти провеждат митинги и демонстрации на открито. Такива са организирани в София, Пловдив, Пазарджик и са насочени против управляващите, против скъпотията и в подкрепа на Съветска Русия и революцията в Германия. В началото на 1919 г. Разузнавателната секция на Щаба на армията докладва за призивите на Т. Луканов, Н. Харлаков, Г. Димитров за извършване на революционен преврат[201]. Военното командване чрез военнополицейските и военносъдебните органи налага плътно наблюдение и контрол върху проявите на левите партии и организации. На 31 януари 1919 г. началникът на Военносъдебната част при Министерството на войната изпраща окръжно до прокурорите и председателите на военнополевите съдилища в страната с нареждане да се вземат „всички законни мерки“ за прекратяването на революционната агитация, определена като „престъпна“ и представляваща „най-сериозна опасност за спокойствието и бъдещето на страната“. От военните прокурори се изиск-

[201] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 1, 2, 4–5, 18–19.

ва, в съгласие с окръжните управители и техните органи, да следят за тези противозаконни агитации и да възбуждат преследвания срещу извършителите[202]. На 10 март 1919 г. Министерството на войната и Щабът на армията нареждат на началника на Военнополицейската секция да вземе бързи мерки за издирването на авторите на революционните позиви и печатниците, в които са напечатани. Изисква се постоянен надзор над социалистическите организации в по-големите градове, както и всички сведения за революционни прояви да се докладват направо в Щаба на армията. Освен това се предлага и внедряването на войници като тайни агенти сред населението, за да следят тези прояви[203]. Военните педантично следят и събират всички печатни издания на тесняците, всички техни позиви, брошури и пр. Със същото внимание се отчитат и действията на широките социалисти и на анархистите. Военнополицейската секция следи и докладва чрез свои агенти дори за кварталните събрания на тесните и широките социалисти в столицата и провинцията[204].

Ежедневните рапорти на военните командири свидетелстват, че през февруари, март, април 1919 г. болшевишката пропаганда за революция, главно в столицата, Северозападна и Централна България, се разраства. В началото на април 1919 г. началникът на Втора тракийска дивизионна област, Пловдив, докладва, че тесните социалисти провеждат трескава подготовка за бъдещата революция, която ще бъде обявена на 14 април или на 1 май, за готвени стачки и бунтове на пернишките миньори и железничарите[205]. По данни на Военнополицейската секция акции на тесните социалисти или „революционни надигания“ се очакват на 12 април в Казанлък и селата Мъглиж, Енина, Хасът, Шипка[206]. Тези сведения се потвърждават и от щаба на ген. Кретиен, командващ съглашенските войски в страната. В края на март 1919 г. той уведомява българското военно командване, че разполага със сведения, според които на 12 април 1919 г. в Казанлък ще се даде началото на социалистическа революция в страната, организирана от тесните социалисти. Началникът на Софийската дивизионна област ген. Недялков на 2 април 1919 г. разпорежда на подчинените си войскови командири да вземат необходимите предохранителни мерки – да се засили контролът в казармите, а на 11, 12 и 13 април през нощта да останат в тях, да осигурят наблюдение върху домовете на видните социалисти и при нужда да ги арестуват. Извършените проверки от българските военни власти показват, че историята с някаква революция в страната е била измислена от румънските тайни служби и подхвърлена на Съглашенското командване, за да бъде компрометирана България и да се предизвика оку-

[202] Великата октомврийска..., 436–438, 562, 566–567.
[203] Пак там, 571–573, 574–576; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 15, 28.
[204] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 131, 133.
[205] Пак там, л. 70, 78, 145, 150–151, 273–277.
[206] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 8, л. 17–18; а.е. 379, л. 37.

пирането на нови български територии[207]. Случаят потвърждава вижданията на българското политическо и военното ръководство, че опазването на реда и сигурността в страната е не само вътрешен, но и външен проблем.

Още на 24 януари 1919 г. началник-щабът на армията ген. Ив. Луков издава лична и поверителна заповед до началниците на дивизии и командирите на бригади, в която им обръща внимание върху зачестилите сведения за усилена революционна пропаганда на „известни деморализирани типове" сред широките народни маси и армията, възползващи се от тежките политически и икономически условия в страната, събитията в Русия и Германия. Той споделя своето безпокойство от стремежа на тесните социалисти да разрушат армията, тъй като в „сегашната политическа обстановка, когато се решава бъдещето на България и при липсата на вътрешна стабилност, резултат на слаба полиция, компрометирана администрация и общо незачитане на законите и властта, армията остава единствена представителка на организирана сила и най-верен страж за предпазване от вътрешна и външна опасност". Ето защо генералът счита за „свещен дълг" нейното запазване от всякакви покушения, целящи да подкопаят морала и дисциплината ѝ. Мерките, които трябва да се вземат за съхранение на армията, се оставят на компетентните военни командири, но Луков препоръчва офицерството да проявява по-голяма обществена активност, да бъде в тесен контакт с гражданството и най-вече с интелигенцията, като се превърне в коректив на крайните разбирания и убеждения и регулатор на общественото мнение. Препоръчва се и по-голяма топлина и бащинско чувство между офицера и войника, за да се спечели сърцето на последния. Началникът е категоричен, че от армията зависи бъдещето на страната и затова у офицерството трябва да се инжектира по-голямо чувство на гордост и бодрост[208]. Въпреки взетите мерки, в Щаба на армията пристигат сведения, че някои млади офицери си позволяват открито да критикуват политическото положение и социалния строй в страната, както и да изразяват симпатии към болшевизма. Според началника на Девета плевенска дивизия генерал-майор Владимир Вазов в настоящия момент „офицерството се намира пред една дилема: или да се присъедини към революционните елементи, които му обещават много облаги, но в такъв случай може да загине България, или пък да брани с кръвта си буржоазните партии, които всячески го експлоатират и ругаят". Той е убеден, че офицерите ще изберат пътя на „борба срещу тесняците", „срещу анархията и диктатурата на пролетариата", но е наложително да бъде подобрено тяхното материално положение, което е сериозно затруднено в следвоенните условия[209]. На 10 април 1919 г. ген. Луков изпраща нова заповед до всички части на армията и до висшите началници с искане да проверят верността на сведенията за противодържавни прояви на офицерите

[207] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 40, 58–59.
[208] Пак там, ф. 2, оп. 1, а.е. 25, л. 104–106.
[209] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 145–151.

и да разяснят гибелните последици на едно такова тяхно поведение, което би окуражило левите елементи и би било в ущърб на отечествените интереси[210]. През март 1919 г. военните власти в столицата отчитат необходимостта и ползата от координиране на информацията и действията на Военнополицейската секция, комендантството и гарнизона с цел да се осигури спокойствието и сигурността в столицата и да се предотвратят и потушат евентуални смутове. Предлага се създаването на специална служба за следене и пропаганда сред офицерите и войниците, за да се предотвратят плановете на революционерите да накарат войниците да не се подчиняват на заповедите на своите началници. Идеята се възприема от Щаба на армията, който дава съответните разпореждания, но усилената агитация на левите организации сред войниците и офицерите продължава и през следващите месеци „с немалка енергия и постоянство[211].

Освен ситуацията вътре в армията, военното началство продължава да следи и обществените настроения с оглед запазването на реда и сигурността. В началото на февруари 1919 г. щабът на Първа военноинспекционна област, София, пристъпва към своеобразно социологическо проучване, за да придобие обективна информация за духа на населението и дали той е повлиян от агитацията на крайните елементи. На офицерите е наредено да направят това проучване покрай официалните проверки на донаборните списъци и хода на изземването на храните. Постъпилите доклади са обобщени в началото на април 1919 г. и с изводите са запознати Министерството на войната, Щабът на армията и министър-председателят. Според събраната информация в района на Софийската дивизия обезпокоително е положението само в гр. Етрополе, превърнал се в център на крайните елементи. В Шеста бдинска дивизия се констатира силна агитацията против властта от учители във Враца и околията, в Берковица, с. Лопушна и с. Саточино. Силни били позициите на тесните социалисти във Видин, с. Борован, Белослатинска околия, и в бедните села на Фердинандска (Монтанска) околия. В Оряховска околия се очаквали безредици, ако „гладът завилней". По-успокоителни са сведенията за югозападните български краища, където са районите на Седма и Единадесета македонска дивизия. Там населението проявявало недоверие към властта в Кюстендилско и Босилеградско, но не и към военните. На базата на тези констатации началникът на Софийската военноинспекционна област ген. Стефан Нерезов препоръчва 11 мерки, които изпълнителната власт и традиционните партии трябва да изпълнят, за да пресекат агитацията и да намалят влиянието на левите партии, включително и на БЗНС. Сред тях са уволняване на всички държавни служители, които водят противодържавна агитация сред населението; наказване на всички престъпници, за да се отнеме най-важният коз на левите агитатори; откриване на полицейски участъци в размирните села;

[210] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 255.

[211] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 53, 55; ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 112.

ограничаване на спекулата и намаляване на цените, за да се подобри снабдяването и прехраната на населението с най-необходимите продукти, защото това обстоятелство се използвало от „ония, които се борят срещу властта и за властта". Ген. Нерезов препоръчва на „буржоазните партии да се пробудят от летаргията и да започнат усилена и задружна борба между населението" за противодействие на агитацията на левите партии. Само по този начин щяло да се избегне използването на войската при маловажни случаи и нейното компрометиране, тъй като и тя „произлиза от масите". Сред препоръките е и армията да се употребява „само при крайна нужда и то тогава, когато трябва да се наложи с всичката си сила"[212].

Подобни са изводите и препоръките в един рапорт на началника на Дева плевенска дивизия ген.-майор Владимир Вазов от 11 април 1919 г. В условията на социална криза и очакван тежък и несправедлив мирен договор ген. Вазов допуска възможността да избухне революция, „която има големи шансове да успее". Затова предлага да се вземат радикални мерки за обуздаване на левицата, като на първо място правителството престане със своята мекушавост и започне да действа решително срещу всички, които явно подкопават държавата. „До сега, пише генералът, имаше много случаи, където типове като Т. Луканов, Г. Димитров, Даскалов, Стамболийски и др. трябваше да бъдат премахнати, но това не се направи, и сега тия хора си разиграват коня и вършат, каквото искат." Конкретно, той предлага да се интернират или даже затворят водачите на местните социалисти в Плевен, като изброява 13 имена и настоява особено за Т. Луканов и Ас. Табачкин. Освен това иска да се забранят всички публични и организационни събрания, да се въведе вечерен час и по-строга цензура върху печата[213].

Щабът на армията отчита и всяко донесение на военните началници за болшевишки прояви на държавни служители и учители и изпраща писма до Министерството на железниците, пощите и телеграфите, до Просветното и Вътрешното министерство с искания да се вземат мерки въпросните да престанат с „вредната си дейност" против „сигурността на Отечеството" или да се уволнят. Факт е, че не винаги сведенията на военните са точни и съответните министерства защитават своите набедени служители[214].

Военното командване правилно преценява, че преодоляването на следвоенната криза и предотвратяването на една евентуална революция е в ръцете на управляващите, които трябва да предприемат нужните икономически и политически мерки, и на традиционните партии, които трябва да се обединят и да си върнат доверието на обществото. Проличава неговото недоволство от поведението и на едните, и на другите, и желанието да се активи-

[212] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 71–73.

[213] Пак там, л. 145–151.

[214] Пак там, л. 26, 175, 292–295, 297; а.е. 377, л. 1–3, 4, 11; ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 92–94.

зират, за да не ангажират толкова често и пряко армията във вътрешнополитическия живот. Част от препоръчаните от военните конкретни действия са твърде радикални и преминават границата на законността. Паралелно военното командване само̀ предприема мерки, които да гарантират единството и способността на армията да изпълни вътрешнодържавните си задачи.

Първата поверителна инструкция за действие на столичните войскови части в случай на граждански размирици е издадена на 20 февруари 1919 г. от началника на Софийския гарнизон. В тази инструкция са типологизирани три възможни прояви срещу обществения ред в столицата: 1. „Буйства на единични или неколцина лица, в които се намесват и други външни хора"; 2. „Демонстрация на тълпа, ходеща по града и заплашваща реда"; 3. „Метеж, обгърнал всичките квартали на града, с цел за борба с оръжие". В първия случай се включват действия, които не са предварително подготвени, с участието на ограничен брой лица и ниска степен на обществена опасност. Като средство за овладяването им се предвижда арестуването на буйстващите от органите на полицията или от комендантските органи. Ако тези буйства вземат по-големи размери и комендантството не е в състояние да се справи, то с разрешение на началника на гарнизона на коменданта се дава право да изисква помощта на военни части от Софийския гарнизон. Вторият случай предполага предварителна подготовка и по-голяма опасност за обществения ред. Разгледани са три варианта за реакция на властите. В първия комендантството научава за готвената акция и я забранява. Ако въпреки забраната акцията се проведе, началникът на гарнизона разпорежда да се формират дежурни военни части при комендантството, които осуетяват демонстрацията и разпръскват тълпата. При третия вариант, ако комендантството не е узнало и не е подготвило дежурни части, то на първо време прави опит да разпръсне тълпата с частите, с които разполага. Едновременно с това, с разрешение на началника на гарнизона се изпраща военна помощ, която се концентрира в пункта, където се провежда демонстрацията. Частите на комендантството и на гарнизона се командват от назначен общ началник, комуто се дават упътвания за действията по разпръскването на тълпата, арестуването на водачите и подбудителите към непокорство. Всеки полк, който изпраща войски срещу демонстрантите, е длъжен веднага да сформира друга, равна по състав част, която остава дежурна в казармата и е готова да действа в случай на усложнения. Въоръженият метеж се определя като най-опасен не само за обществения ред, но и за сигурността на държавата. Ето защо в такъв случай всички части на Софийския гарнизон се поставят в пълна бойна готовност. Столицата се разделя на 6 квартала, обемащи шестте полицейски участъка. За „очистване" на тези квартали се използват военни части, квартируващи в тях. Под разпореждането на началника на гарнизона остават Военното училище, 4 пехотни роти, 1 батарея, 1 ескадрон конница, 1 картечна рота и 1 пионерна рота. Дворцовата рота носи отговорността за

охраната на двореца по указанията на дворцовия комендант. Предвижда се осигуряване на охрана за арсенала и военните складове. За потушаване на метежа частите на Софийския гарнизон трябва да очистят отделните квартали и да заемат ключови места в града, като площад „Св. Неделя", Шарения (Лъвов) мост, Централната гара, двореца, Военното министерство, Черната джамия, Централния затвор. Предвиждат се още оставяне на резерви вън от града и затваряне на пътищата, водещи към него. Арестуваните лица се отвеждат в казармите и се пазят под наблюдение на офицер[215].

След малко повече от месец, на 1 април 1919 г. тази инструкция е допълнена, като са конкретизирани задачите на техническите части и на участъковите комендантн в случай на метеж, който обхваща цялата столица. Конкретно на Телеграфната бригада се възлага да заеме телефонната и телеграфните централи и да осигури тяхното функциониране и охрана. Предвижда се да бъдат подготвени 3 радиотелеграфни станции, които да се инсталират там, където допълнително ще бъде указано, и 5 хелиографски станции, поставени във Военното училище, в черквите „Св. Неделя" и „Св. св. Кирил и Методий", в комендантството и джамията. Железопътната дружина трябва да заеме Централната гара и да осигури нейната охрана, както и охраната на машините, въглищата и др. материали. Тя трябва да подготви 1–2 влака със съответните вагони за незабавно използване. Възлага се на командира на Техническия полк да разпореди на Автомобилната дружина да изпрати по 2 камиона във Военното училище и съответните казарми и да осигури на комендантското управление 2 леки автомобила, 3 мотоциклета и 10 колоездачи. Той отговаря и за превозването на Минохвъргачната дружина с всички разполагаеми миноxвъргачки и мини. На Въздухоплавателната дружина се нарежда да подготви всички здрави аероплани за действие и да ги снабди с бомби. Командирът на Прожекторната дружина трябва да вземе мерки за опазване осветлението на столицата, като осигури охраната на централата при Панчарево и далекопроводите На ключови височини край града да се поставят прожектори за осветляването му Кавалерийската школа трябва да формира една картечна рота, която, натоварена на 2 камиона, да се движи по улиците на града и да действа срещу метежниците След избухването на метеж, независимо от неговия мащаб, от участъковите комендантн се изисква да положат всички възможни усилия за потушаването му или да ограничат неговото разпространение до пристигането на останалите части За тази цел те трябва да заемат ключови кръстовища или здания, където да се барикадират. Едновременно с това те нареждат на населението да се прибере по домовете си, да се затворят всички търговски заведения и хотели и да се спре трамвайното движение. Разписани са и начините за охраната на Военното министерство, Военния клуб, банките, както и на арсенала и оръжейните складове Предвижда се частите, които ще

[215] Великата октомврийска , 493–496

действат срещу метежниците, да бъдат снабдени с достатъчно ракети за сигнализация и „тайни думи“ за разпознаване на своите[216].

На 11 април 1919 г. последва второ допълнение към инструкцията. В него се прецизират районите и действията на военните части, определят се наблюдателни пунктове на отделните участъци, като централният е на камбанарията на църквата „Св. св. Кирил и Методий“. На Кавалерийската школа е възложена нова задача – наблюдението на пътищата, влизащи в София. Изисква се да се обучи персонал за действие с брониран автомобил и огнехвъргачка. Аеропланите получават допълнителна задача да извършват разузнавателни полети над града и околностите му[217].

Само няколко месеца след опита за превземането на столицата от бунтовници и в условията на дестабилизация и засилваща се пропаганда за революция, военните разработват детайлен план за действия, които трябва да запазят и гарантират реда и сигурността в случай на буйства, демонстрации или метеж, в административния и политически център на страната. Той предвижда взаимодействие с полицейските органи и използването на наличните сухопътни и въздушни сили. Задачите са строго персонализирани и се възлагат не по принцип, а на конкретни офицери, командващи отделните части на Софийския гарнизон, което говори, че демонстрации или метеж се очакват съвсем скоро.

Мерки се вземат не само за столицата, но и за цялата страна. В лично поверително нареждане на началник-щаба ген. Ив. Луков до началниците на Първа, Втора и Трета военноинспекционна област от 18 март 1919 г. той предупреждава, че тесносоциалистическата партия фактически се е поставила вън от всякаква държавна власт и съществуващи основни закони и наредби, че е въвела насилието в култ и със свойствения си цинизъм се е обявила за негов най-горещ и ентусиазиран апологет. Влиянието на българските болшевики постоянно се засилвало главно върху интелигенцията, ученическата младеж, недоволната част от обществото, „благодарение съблазнителната морална красота на идеала, който тяхната политическа утопия се стреми да реализира“. Според генерала, насърчавани от примера на Русия и Германия, щедро финансирани отвън и надценяващи своята мощ, тесняците са изкушени да премерят сили с буржоазията и да „хвърлят страната в хаоса на анархията“. В това предстоящо ново изпитание той определя ролята на армията като изключително важна, защото тя се явява единствената организирана сила, на която правителството и народът могат да разчитат и защото само тя може да запази „престижа на властта, реда и спокойствието в страната и сигурността на държавата“. Чувството на самосъхранение налагало да се обмислят още от сега всички средства и начини за противодействие на българските болшеви-

[216] Великата октомврийска..., 503–505.

[217] Пак там, 513–515.

ки. Конкретно от началниците на гарнизоните се изисква: 1. Да организират „най-добро разузнаване“ за събиране на сведения за силата на тесняшките организации, за техните разполагаеми средства и планове за действие, за агитационната им дейност; 2. Да упражняват строг и постоянен надзор над местата около казармите, където може да се води пропаганда сред войниците; 3. На базата на получените сведения да съставят „съображенията си за противодействие в случай, че смутителите на обществения ред си позволят смелостта да минат от думи към дела“, които да съдържат указания за организирането и засилването на охраната на казармите, складовете, щабовете, банките, телеграфо-пощенските и другите по-важни учреждения и обществени сгради. От началниците на дивизионните области се изисква да обмислят мерките и начините за взаимното подпомагане на гарнизоните от областта. Изготвените планове трябва да бъдат прегледани и коригирани от началниците на инспекционни области. „Въобще всичко ще трябва да се предвиди до най-малката подробност, за да може още в началото да се задуши със сигурен успех всеки опит за нарушаване на обществения ред.“ В заключение Луков отбелязва, че в тежките времена, когато се очаква „вердиктът на европейския аеропаг“, ще бъде неокачествимо престъпление да се позволи на „декласирани типове“ да правят политико-социални експерименти, които могат да костват съществуването на България[218]. Заповедта на ген. Луков е доказателство за това доколко сериозно се оценява опасността партията на тесните социалисти да предизвика революция и концентрира вниманието на военните началници изключително върху организирането на адекватно противодействие. Възложените им задачи са взаимно свързани – осигуряване на пълна информираност за проявите и намеренията на българските болшевики и изработване на планове за неутрализиране на всяко конкретно тяхно действие, така както е направил Софийският гарнизон.

По места веднага са предприети мерки за изпълнение на поверителното нареждане на началник-щаба на армията. На 28 март 1919 г. от Втора военноинспекционна област в Пловдив докладват, че в Осма дивизионна област, Стара Загора, на началниците на гарнизоните е наредено да следят зорко дейността на тесните социалисти и да вземат мерки за засилване патрулирането и охраната на казармите и складовете. Във всяка войскова част е назначена дежурна част от офицери и подофицери, която денонощно е готова за действие. Пред войниците се държали беседи за създаденото положение и целите на крайните елементи – да хвърлят страната в анархия и да я разрушат[219]. На 2 април 1919 г. началникът на Софийската дивизионна област нарежда на своите подчинени войскови командири да вземат нареждането на началник-щаба за точно ръководство и изпълнение. Конкретно, той запо-

[218] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 44–46.

[219] Пак там, л. 49–50.

вядва на началника на Военнополицейската секция да събира сведенията за тесните социалисти, а на началниците на частите – да осигурят охраната на казармите и да ги предпазят от посегателства на организирани тълпи или отделни лица с цел заграбването на оръжия. Нарежда действията на частите на Софийския гарнизон в случай на смутове и вълнения да се подчиняват на специалната инструкция и допълненията към нея, а началниците на гарнизоните в Цариброд, Орхание (Ботевград), Брезник и Перник да изработят подобни инструкции. Освен това се изисква да се организира наблюдение върху домовете на по-видните тесни социалисти и анархисти и ако е необходимо – да се предприемат съответни мерки. Посочен е и начинът за оказване на съдействие на военните части в случай на вълнения и смутове в столицата и областта: от Брезник, където е настанен Пети конен полк, се изпращат 2 ескадрона в София, като единият взема Владайското дефиле; Двадесет и шести пехотен пернишки полк заема позиция между мината и входа на Владайското дефиле; от Цариброд и Орхание се изпраща по една добре въоръжена дружина в София, ако обстановката там е спокойна. До 10 април от началниците на гарнизоните се искат доклади за направените от тях разпореждания и взетите мерки[220].

На армията често се налага да се намесва с цел респектиране или разпръскване на организираните от тесните социалисти протестни събрания, митинги и демонстрации. През март 1919 г. такива случаи има във Враца, Сливен, Панагюрище, Варна, Етрополе, Орхание, Ловеч[221]. Стига се и до сблъсъци между войската и протестиращите, завършващи с използване на хладно и огнестрелно оръжие, при което има ранени и контузени. Такива случаи има в Сливен и край Търново[222]. За 6–8 април 1919 г. тесните социалисти в Нова Загора решават да проведат масови протести и да предизвикат безредици. Веднага са взети мерки от военните власти за засилване на патрулите и за спиране на идващите от селата симпатизанти на социалистите[223]. На 5 април 1919 г. Щабът на армията изпраща на военнополевия съд в Русе списък на лица от града, заподозрени като съмишленици на крайните течения и болшевизма, с искане да се нареди тяхното следене. Списъкът съдържа десет имена, сред които и това на Н. Киров. Тези действия продължават да бъдат инспирирани и от щаба на ген. Кретиен. Освен че изпращат списъци на лица, заподозрени в болшевизъм, в средата на април съглашенците настояват във връзка със засилената болшевишка агитация българското командване заедно с гражданските власти да организира най-строг контрол върху сухоземните, морските и речните граници, да проверяват самоличността на всички влизащи и излизащи от

[220] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 52–53.

[221] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 20; Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, с. 784.

[222] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 1057–1058; Великата октомврийска..., с. 580.

[223] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 8, л. 8–10.

страната граждани, а съмнителните да бъдат арестувани, „грижливо преглеждани и разпитвани“[224].

Командването на армията е недоволно от подценяването на борбата с рушителите на държавността, от липсата на достатъчна подкрепа и координация между държавните институции. Най-вече то е недоволно от Вътрешното министерство, което, въпреки съществуващото военно положение, в началото на април дава разрешение на железничарите да проведат в центъра на София манифестация. Щабът на армията протестира и иска за в бъдеще да бъде уведомявано за такива прояви, за да се вземат съответни мерки, „които да гарантират реда, безопасността и спокойствието“[225]. На 12 април 1919 г. той иска от Министерството на вътрешните работи да внуши на администрацията да действа по-енергично и с по-голяма заинтересованост за възпрепятстване на агитацията на тесните социалисти. В тази връзка Вътрешното министерство изпраща на 22 април 1919 г. специално предписание до окръжните управители в страната с разяснение, че са позволени само чисто партийни организационни събрания и то само на закрито. Всички, които нарушават това, да се арестуват и дават под съд[226]. Недоволен от позицията на административните власти спрямо служители, които открито манифестират своите антидържавни възгледи, на 14 април 1919 г. ген. Ив. Луков изпраща официално писмо до министър-председателя. Като изказва огорчението си, че армията е изолирана и оставена сама да се бори против „тесняшките“ домогвания, той поставя няколко искания: 1. Да се нареди уволняването от служба на уличените в болшевишка пропаганда държавни чиновници; 2. Да се подканят органите на администрацията към по-енергични действия спрямо смутителите на реда в страната и за даване на „истинско съдействие“ на военните власти в тази борба; 3. Да се предупредят всички министерства, че ако не се вземат своевременни мерки в духа на гореизложеното, армията ще се окаже в твърде трудно положение в случай на безредици в страната, предизвикани от „тесняците“[227]. Няма сведения дали тези искания са възприети от Т. Теодоров, но е сигурно, че военните продължават да бъдат недоволни от пасивното поведение и бездействието на столичната полиция, пропускайки факта, че при неотменено военно положение отговорността за поддържане на вътрешния ред е първо на армията, а полицията е неин съдействащ орган[228].

В навечерието на първият следвоенен празник на труда напрежението в страната се покачва. Военнополицейската секция има информация, че ако бъдат забранени готвените от тесните социалисти манифестации, те са готови да употребят оръжие. Разпространяваните слухове, че ще бъдат нападнати казар-

[224] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 82, 125, 131, 133.
[225] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 66.
[226] Пак там, л. 89, 91.
[227] Великата октомврийска..., 516–517.
[228] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 161–162.

ми и правителствени учреждения, се тълкуват като провокация, за да се стигне до сблъсъци. След анализ на първомайските позиви на тесняците се стига до извода, че празникът ще се използва, за да компрометират широките социалисти и създаването на един евентуален левичарски кабинет, защото разчитат десницата да продължи да управлява и да им разчисти пътя към властта[229]. Преди 1 май военните началници превантивно започват да искат разрешения за изпращане на роти и ескадрони в селищата, където се очаква празникът да бъде съпроводен със смутове и бунтове. Такива искания постъпват за Казанлък, Берковица, с. Лопушна и с. Саточино и получават одобрение[230].

Предстоящият празник не оставя безучастно и командването на съглашенските войски в страната. На 21 април 1919 г. ген. Кретиен връчва на министър-председателя Теодор Теодоров писмо – образец на лицемерие. От една страна, генералът декларира задоволство от добрия ред, който българското правителство е гарантирало в страната, но от друга напомня, че във връзка със съществуващата революционна пропаганда то е длъжно да продължи своите действия в тази насока, защото в противен случай ще бъдат заплашени интересите на съюзните сили и компрометирани тези на България. Като императива нужда се посочва необходимостта българското правителство да наблюдава, препятства и обуздава революционната агитация и да се противопостави на всякакви безредици, защото това би направило излишно увеличаването на войските на Антантата в България[231]. На 30 април ген. Кретиен изпраща ново писмо на Т. Теодоров, с което му съобщава, че волята на Съглашението е „да се запази на всяка цена спокойствието в страната". Междувременно командващият силите на съюзниците на изток ген. Д'Еспере съобщава телеграфически на Теодоров, че в замяна на спокойствието, което досега владее страната, ще освободи от плен всички офицери и 4000 войници. След това недвусмислено извиване на ръцете, премиерът разпорежда на Министерството на войната да се вземат необходимите мерки[232].

Въпреки съществуващите опасения и външен натиск, на 28 април 1919 г. началник-щабът на армията ген. Ив. Луков уведомява подчинените си, че съгласно решение на Министерството на войната ще бъдат допуснати първомайски манифестации, но „всички провинили се в престъпни агитации, насочени срещу обществения ред и сигурността на държавата ще бъдат преследвани по силата на закона"[233]. На следващия ден, 29 април 1919 г., Военното министерство изпраща заповед до началниците на дивизионни области, на военноинспекционните области, до Щаба на армията и МВРНЗ да имат за строго изпълнение Правилника за службата през време на военно положение

[229] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 122; 135, Великата октомврийска ..., 585–589.
[230] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 4; а.е. 350, л. 482–483.
[231] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 215–216.
[232] Пак там, л. 120–121.
[233] Пак там, л. 34.

от 1914 г., като при прилагането му да се избягват спречквания с администрацията. Началниците се предупреждават на първомайските манифестации да не се допускат малолетни и ученици[234].

Първомайските манифестации протичат по-мирно и по-тихо от очакваното. Според докладите на Военнополицейската секция, с които се запознава министър-председателят, тесните социалисти били много разочаровани от техния мирен характер, от малката численост на участващите, от отсъствието на селския елемент, от слабия дух и липсата на желание за революционна дейност. Те дори употребили насилие за извеждане на работниците и им платили по една надница. Според военното разузнаване след провала на 1 май тесните заложили на усилена работа за привличане на армията и офицерството и на изборната борба за спечелване на парламента и властта в страната[235].

Проведените първомайски манифестации са първите официално разрешени публични прояви на открито. Ходът на ген. Луков се оказва стратегически правилен и предотвратява намесата на армията и сблъсъци с недоволстващи социалисти и техни привърженици. Управляващите ще проявят колебание и непоследователност във възприетата линия на либерализация на обществения живот, което ще дестабилизира реда в страната.

През юли 1919 г. е назначен нов началник на Военносъдебната част, ген. М. Георгиев, който по правило е и главен военен прокурор. В заповедта, която издава във връзка с встъпването си в длъжност, наред с чисто практическите съвети, той посочва началата и целите, от които ще се ръководи Военносъдебното ведомство. Като отчита, че държавата се намира в състояние на необходима отбрана срещу своеволието, рушенето на законността и влиянието на крайните идеи, новият началник определя военнополевите съдилища като нужни, полезни и желани, а военното положение – като най-ефикасно средство за отстояване на държавността. От военните съдии той изисква енергия, акуратност, знание и добросъвестност, въпреки натрупаната умора и напрежение, както и вземане на превантивни мерки за закрепване на военната дисциплина и военния дух, за да не стига до дела и наказания[236].

Действително в навечерието на първите следвоенни избори и при активацията на политическия живот в страната, през юни и юли 1919 г. военните власти вземат мерки за затягане на дисциплината сред войниците и офицерите и недопускане на тяхното политизиране. Те са продиктувани от сведенията, че отделни офицери присъстват на партийни събрания, и от регулярното откриване на комунистически позиви в казармите. В началото на юни на офицерите абсолютно се забранява да посещават политически събрания[237]. На командирите на полкове и началниците на частите и управленията се на-

---

[234] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 75.

[235] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 164–166, 170–172, 179–180, 188.

[236] ЦДА, ф. 3К, оп. 1, а.е. 260, л. 1–3.

[237] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 267; ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 21.

режда да провеждат антикомунистически беседи с войниците и да претърсват вещите на съмнителните сред тях. Определени са специални лица за следене на разпространителите на позиви и е засилена охраната край и вътре в казармите. На този етап военното командване със задоволство констатира, че комунистите не са успели да покварят войниците[238].

Б. Комунистическата акция на 27 юли 1919 г. В края на април и началото на май 1919 г. БЗНС и БРСДП (т.с.) насрочват свикване на партийни конгреси. Под натиска на Съглашението и „в интерес на запазване на реда и спокойствието в столицата" правителството до второ нареждане забранява тяхното провеждане. По този повод на 23 април 1919 г. Канцеларията на Военното министерство изпраща шифрована телеграма до началниците на военните части в страната, с която ги уведомява за решението и им разпорежда да попречат на делегатите да тръгнат за столицата. От комендантите на гарите се изисква да не допускат въпросните делегати да се качат във влаковете, както и правостоящи пътници и прикачване на допълнителни вагони. За обуздаване на непокорните се препоръчва в зависимост от големината на гарата да се засили комендантството с допълнителни войници, а във влаковете да се разположи военна полиция, която да не разрешава качване и слизане от малките гари[239].

Тази забрана става повод левите министри в кабината – земеделци, широки социалисти и радикалът Ст. Костурков, да подадат оставка на 25 април. На 7 май 1919 г. е обявено ново правителство, начело с Т. Теодоров, но с мнозинство на министрите от левите партии. От управлението са отстранени представителите на Демократическата партия, включително и първият цивилен военен министър А. Ляпчев. Мястото му е заето от опитния дипломат от Народната партия М. Маджаров. В приетата платформа на лявото, но под десен контрол правителство, като „належащи негови задачи и първи дела, които трябва да извърши" са посочени разтурянето на камарата и провеждането на нови парламентарни избори „най-късно в началото на месец юли 1919 г." Освен това се предвижда премахване на цензурата, но запазване на контрола върху писаното по отношенията със съглашенските държави, „както и върху проповеди за бунтове и болшевизъм". Обещава се и свобода на събранията на закрито, която вече е факт[240]. Решението за парламентарни избори и обещанието да се премахне цензурата естествено водят до активизиране на политическия и партиен живот. Новият вътрешен министър, социалдемократът Кр. Пастухов, действително разпорежда да се разрешават всички събрания на

[238] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 356.

[239] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 67. Виж и Георгиев, В. Съглашенофилските буржоазни партии в България (1918–920). – В: *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски"*, т. 74, 1980, с. 251.

[240] Земеделско знаме, №73, 21 май 1919 г.

закрито в градовете и на открито в селата[241]. С нов правилник за цензурата от 22 юли 1919 г. се забранява да се публикуват статии, освен официални, свързани с болшевишки и комунистически успехи, с мирния договор и пленниците, както и статии и др. материали, насочени против обществения ред, държавния строй и държавния глава. По-късно Т. Теодоров ще твърди, че от този момент цензура се упражнявала само по отношение на външнополитически въпроси, но не и за ограничаване на свободата на мисълта, което не се покрива с действителността[242].

След първомайските манифестации вниманието на военното командване и на военнополицейските органи е ангажирано основно от проявите на тесните и широките социалисти и от отношението им към промените в правителството. Само периферно се отчитат действията на традиционните политически партии, като по-голямо внимание се отделя на либералните формации[243]. Продължава практиката в детайли да се проследяват и докладват дори обсъжданията и становищата на кварталните събранията на социалистите. Военното разузнаване отчита задоволството на ръководителите на тесносоциалистическата партията, че Министерството на вътрешните работи е поето от Кр. Пастухов и очакванията им да има по-големи възможности за провеждане на събрания и агитации и за привличане на недоволните широки социалисти. Безпокойство буди особеното внимание, което тесните обръщат на офицерството, застъпвайки се за неговите социални искания[244]. Според военните тесните социалисти вече са открили изборната кампания и използват като агитационно средство пропагандата на републиката, която ще се опитат да направят след сключването на мира[245].

Особено щателно се следи подготовката и провеждането на конгреса на БРСДП (т.с.). Онова, което вълнува военните. е дали партията ще остане в рамките на парламентаризма или ще поеме пътя на болшевизма – управление чрез работнически съвети и на „пряка акция“ за завладяване на властта. Според донесенията преобладаващото мнение било след като спечелят изборите, по образец на руските болшевики, да разтурят камарата и да въведат диктатура на принципа „Който не е с нас, против нас е“. Военното разузнаване е наясно с дневния ред на форума, който ще се открие на 25 май 1919 г., както и с готвените решения. То разполага и с целия комплект документи на конгреса, от които става ясно, че до 1919 г. партията разполага със 103 организации и 1915 членове, а сега вече има 582 организации и 21 577 членове. В бюлетина на Военнополицейската секция от 28 май се отчита, че 3/5 от делегатите били

---

[241] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 1778.

[242] Стенографски дневници на XVIII, ОНС, I ИС, с. 142; XIX ОНС, I ИС, с. 1858.

[243] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 184, 200–201.

[244] Пак там, л. 191–196, 210–211, 219–220, 229–230, 233–234, 279–281. Бюлетини от 8, 10, 11, 13, 16, 17, 20, 21, 30 май 1919 г.

[245] Пак там. ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 212.

за парламентаризма. Твърди се, че за конгреса от Русия пристигнал представител с пълномощно от Ленин, както и с крупни суми руски рубли, които да се използват за агитация. Военнополицейската секция констатира също така, че десните партии са се пробудили, започнали са агитация в селата, което довело до отдръпване на селяните от тесняците. Освен събранията на тесните социалисти се следи дейността на анархистите и на Работническата комунистическа партия на Н. Харлаков и П. Делирадев[246].

На проведения XXII/I партиен конгрес тесните социалисти, освен че променят името си на комунисти и стават секция на болшевишкия Комунистически интернационал, приемат нова програма. В нея се твърди, че всесветската война е отворила епохата на социалистическите революции, които са посочили и новите средства за революционна борба на пролетариата – „от масовата акция и масовата политическа стачка до въоръженото въстание". В духа на собствения си буквализъм те ще изпробват тези средства в същата последователност в най-близко време. Ясно се посочват и новите максимални цели на партията – социалистическа съветска република, всенародна милиция, червена армия и експроприация и социализация на средства за производство. Програмата отхвърля съвременната държава, която почива върху парламента, бюрокрацията и милитаризма, и обявява, че „трябва да бъде разрушена" и на нейно място да се създаде нова, почиваща на самоуправлението на работническата и малоимотните класи. Това ще бъде постигнато чрез социалистическата революция, а едно от първите условия за нейната победа е „обезоръжаването на буржоазията и въоръжаването на революционните класи", които завладяват държавната власт, сломяват съпротивата на буржоазията, подавят вътрешната и външната контрареволюция и по тоя начин осигуряват своето господство и окончателната победа на социализма. Веднага след победата се създава всенародна милиция чрез въоръжаването на работниците, бедните селяни и малоимотното население. Като активна част на милицията се образува червена армия „за постоянна закрила на революцията от контрареволюционен атентат и заговори". Тя ще се командва от избираеми от войниците военни началници, дисциплинарни комисии и съдилища[247]. Непосредствено след конгреса се свиква тайна конференция, която решава да се създаде нелегална военна организация. Нейната цел е набавяне на оръжие и организиране на военната подготовка на партийните членове. Военната организация трябва да работи и за разлагането на армията, да разузнава за намеренията „на врага", да охранява партийните имоти и акции[248].

Решенията на конгреса на БКП (т.с.), както е официално приетото название, представляват коренно нов етап не само в развитието на партията, но

---

[246] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 166, 199–200, 236–237, 245–246, 253–254, 267–268.

[247] Великата октомврийска..., 604–606.

[248] Димитров, Н. П. Нелегалната военна организация на БКП (т.с.): 1919 – юни 1923. С., 1977, с. 29.

и на страната. За първи път една българска партия се поставя в подчинена зависимост от чужда политическа партия/държава, за първи път българска партия открито приема за цел насилствено завземане на властта и пристъпва към създаване на нелегална военна организация. На този етап, под влиянието на социалдемократическите навици и силните позиции на водача на партията Д. Благоев, революцията, макар и приета като непосредствена задача, не е на дневен ред. Все още в ¾ тя се очаква като закономерен резултат от победата ѝ в развитите капиталистически страни и само като ¼ от положението в страната.

Военнополицейската секция продължава редовното следене на събранията на комунистите и речите на техните водачи в цялата страна. Особено безпокойство у военните предизвикват призивите на последните за въоръжени действия. Така например на събрание в софийския квартал Коньовица, проведено на 24 юни 1919 г., секретарят на местната комунистическа организация Й. Милев говорил, че няколко месеца ги делят от деня за разплата с буржоазията, че знаели къде се намира оръжието, което щели да вземат, след което нечии глави ще се търкалят из софийските улици[249]. Според сведения на разузнаването от средата на юли 1919 г. майор К. Янков, който е зет на Д. Благоев, е натоварен да организира един кадър на червена дружина в състав от 4 роти. В нея щели да бъдат привлечени запасни офицери и студенти, които ще преминат през специално обучение и ще бъдат в основата на бъдещата Червена армия[250]. За да се въоръжат, комунистите откраднат значително количество пушки, револвери и бомби от пристанищата и гарите в Бургас, Нова Загора, Червен бряг. Оръжие се изнася и от военни складове в Свищов, Варна, Бургас, Враца, Монтана. В Дупница, Сливен, Пловдив и Никопол местните комунисти успяват да се сдобият дори с картечници[251].

В Щаба на армията и Министерството на войната зачестява получаването на сведения за подготовка и обявяване на железничарска стачка, на стачка на пернишките миньори, на печатарите, на работниците в пловдивските тютюневи фабрики и на протести срещу спекулата и скъпотията[252]. Пристигат и донесения за готвени от комунистите акции за завземане на властта в отделни селища. По сведения на Карнобатското околийско управление такава акция се очаква на 6 юни 1919 г., когато в града се провежда традиционен панаир. Разпоредено е да се изпрати един ескадрон кавалерия за „запазване на реда и спокойствието при евентуални безредици“[253]. Военни части са изпратени за справяне със стачката на работниците в захарната фабрика в Г. Оряховица[254].

---

[249] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 283–284 , 308, 313–317, 323, 325, 329, 341–342.

[250] Пак там, л. 349–350; ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 176.

[251] Станев, Вл. Междусъюзническият военен контрол в България, 1920–1927 г.: Дисертация. С., 2003, с. 128.

[252] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 88; ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 323, 340, 347, 348, 351.

[253] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 84–86.

[254] Чехословашки извори за българската история. С., 1985, т. 1, 35–37.

Заместник окръжният управител на Русе предупреждава, че за 10 юли 1919 г. комунистите в града подготвят митинг и стачка. Военното министерство веднага реагира и усилва войските в града. Сутринта на 10 юли пред театър „Одеон" се събират около 400 души, но са разпръснати от изпратените в помощ на полицията две роти войници. Стачниците се оттеглят в клуба на комунистите и вземат решение за провеждане на митинг към 18.00 ч. пред банка „Гирдап". По искане на окръжния управител 5 роти войници заемат всички улици, водещи към площада, и изолират тесните социалисти в клуба. Водачът им Караминчев се опитва да пробие кордона, но е арестуван. Тълпата, която го последва, е върната назад с приклади. Войската остава по местата си до прекратяване на движението в града, след което се прибира в казармите. Началникът на гарнизона майор Попов нарежда усилено патрулиране праз нощта и обстановката остава спокойна[255]. По искане на окръжния управител на Плевен на 14 юли 1919 г. началникът на местния гарнизон полк. Панев дава военно съдействие за разпръсване на неразрешено мероприятие на комунистите, при което няколко души са арестувани[256]. Вземат се мерки и против разпространяваните от комунистите бюлетини с известие, че Болград и Кюстенджа са в ръцете на болшевиките и че тяхната следваща спирка ще бъде в България. На 4 юли 1919 г. Военнополицейската част на Първа софийска дивизионна област изпраща нареждане до началниците на гарнизоните в Орхание (Ботевград), Цариброд и коменданта на Перник да вземат мерки срещу разпространителите на слухове за болшевишко настъпление срещу България и за запазване на „толкова необходимото при днешното положение спокойствие"[257].

В обстановката на започнала предизборна борба, на 30 юни 1919 г. ЦК на БКП взема решение на 27 юли в цялата страна да се проведе масова протестна акция срещу политиката на управляващите и да се издигнат новите революционни лозунги на партията за българска съветска социалистическа република, конфискация на предметите от първа необходимост, национализация на банките, индустриалните заведения и едрите земевладения, работническа всенародна милиция, солидарност със Съветска Русия и др. Акцията се разглежда като „пробна мобилизация" на силите и като „един етап и подготовка към по-нататъшни борби на трудещия се свят в България". Предвижда се тя да бъде мирна и превантивно се изпраща позив до войниците да не стрелят срещу борещия се народ[258].

Разузнавателната и Военнополицейската секция към Щаба на армията са наясно както с решението, така и с изпратените позиви и указания към местните комунистически организации. По тяхна оценка готвените митинги

[255] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 116–118, 122–125; а.е. 379, л. 345.

[256] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 346.

[257] Пак там, л. 320, 336.

[258] Великата октомврийска..., 640–645; Колева, Т. Акцията на партията на 27 юли 1919 г. – В: *Известия на Института по история на БКП*, 1958, т. 3–4, с. 279.

и манифестации в цяла България ще бъдат „един вид проба за началото на социалната революция“, но ако армията не ги провокира, няма да предприемат нищо решително[259]. Управляващите са обезпокоени и от обстоятелството, че демонстрациите се насрочват във време, когато българската делегация в Париж трябва да получи условията на мирния договор и една дестабилизация може да вложи и без това незавидното отношение към страната. За да се възпрепятства комунистическата агитация, на 14 юли Министерският съвет променя Правилника за военната цензура и дава право на началника на Контролната секция да затваря печатници до 30 дни, ако работещите в нея отпечатат непрегледани от секцията материали. На следващия ден по заповед на министър-председателя Т. Теодоров за 15 дни е спрян органът на комунистите „Работнически вестник“. С окръжно МВРНЗ нарежда на окръжните управители да следят най-строго за спазване на цензурния режим[260].

Не закъсняват и мерките на военните. На 19 юли 1919 г. началникът на Софийския гарнизон генерал-майор Хр. Недялков издава Поверителна наредба №107. Като съобщава за готвените от 21 до 28 юли стачки и митинги, които „може да се изразят в метежи и бунтове“, той заповядва: да се приберат в казармите командите, които са извън гарнизона, за да се усили съставът на частите; офицерите да имат у дома си по една пушка с патрони, за да са въоръжени в случай на нужда; да се въоръжат ординарците[261]. От 20 юли 1919 г. е заповедта на ген. Вл. Вазов, назначен за началник на Втора военноинспекционна област, Пловдив, до подчинените му командири с упътвания за „безпощадно потушаване“ на подготвяната „кървава революция“ и налагане на диктатурата на пролетариата, която окончателно щяла да погуби България. По отношение на комунистите той препоръчва засилване на военнополицейската служба, за да се следи по-ефективно тяхната дейност, като се разчита и на административните власти, и на честни граждани. Изисква се предварително да се изясни кои са водачите им, къде са квартирите им, имат ли семейства и къде живеят, къде са главните им сборища – клубове и др., за да може „при избухване на революция или при първи признак за подобна, да се заловят или даже да се избият водачите им, а семействата им да се вземат за заложници“. На второ място генералът изисква организиране и използване на целия ресурс на гарнизона, на административните и полицейските органи. За тази цел и за предпазване на войниците от „зловредни агитации“ да се засили патрулирането в близката околност на казармите и засилване офицерското присъствие в тях, да се следят, арестуват и обезвреждат неблагонадеждни войници и офицери. Войската да действа в големи команди срещу главните групи на бунтовниците чрез използването на картечници. Предварително да

[259] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 351, 357, 358; ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 179–180, 182–183.
[260] Колева, Т. Цит. съч., 281–282.
[261] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 304, л. 1.

се определят начинът и частите за отбраната на ключови здания и учреждения във всеки град – казарми, оръжейни складове, гари, телеграфо-пощенски станции, затвори, банки, които „метежниците“ ще се опитат да превземат. Да се установи военен контрол върху телеграфо-пощенските станции и гарите, както и улиците и площадите, които да се завладеят от войската, снабдена с достатъчно оръжие и боеприпаси. Да се обмисли и как да се противодейства на революционни тълпи, идващи от селата, и да се съставят проекти за позив до гражданите, които да се разлепят в случай на нужда. В позива да се дадат нареждания за движението по улиците, за комендантски час, за затварянето на обществени заведения; да се предупреди населението да не се присъединява към бунтовниците, да не носи оръжие, да се подчинява на заповедите на властите и др. Вазов изисква да се състави план за действие в случай на революция във всеки отделен град, като се предвидят бързи и решителни действия от страна на началниците и не се допускат колебливи и мекушави действия. „Там, където е поставена на карта съдбата на България, заключва генералът, не бива да има място за малодушие и нерешителност.“[262]

На следващия ден ген. Вл. Вазов изпраща поверителен рапорт до министъра на войната, за да го запознае с мнението си за ситуацията и предстоящите събития и да препоръча мерки, които правителството трябва да предприеме. Вазов изразява своята увереност, че на 27 юли тесняците-комунисти ще се опитат да извършат насилствен преврат и разчитат на успех заради добрата си организация, фанатизма си и очакването да бъдат подкрепени от тълпи, готови за грабежи, насилия и буйства. Действията им щели да бъдат улеснени от безидейното и малодушно поведение на гражданството и останалите политически партии, обхванати от деморализация, неспособни за сговор и противодействие. Фактическото вдигане на военното положение, даването на пълна свобода на предизборната агитация, слабата администрация, невземането на мерки срещу „явнопрестъпните агитации и заплашвания от страна на тесняците“ според него допълнително влошават положението и правят комунистите арогантни и дръзки. За да се избегнат всякакви изненади от една революция и с оглед на намаления личен състав на войската, ген. Вазов препоръчва на правителството: „Явно и недвусмислено да постави вън от законите тесняците-комунисти и да предприеме ред мерки за преследването и унищожаването им“; да се дадат ясни и категорични нареждания на административните власти за незабавното залавяне и изгонване вън от държавата на всички водачи и най-дейни агенти на тесняците; да се разтурят клубовете им и да се затварят печатниците им; на началниците на дивизионни области да се предоставят „почти диктаторски права“; да се уредят отношенията между административните и военните власти, за да няма двувластие; да се предупредят гражданите, че в случай на безредици ще се употреби оръжие против

[262] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 181–186.

всекиго, който участва или дори само присъства на събитията. Този рапорт е докладван на министъра на войната М. Маджаров, който в резолюция посочва, че вижданията на Министерския съвет са за смело и енергично действие срещу тесните, за което са дадени разпореждания[263]. Цитираните заповеди и препоръки говорят за паниката, обхванала военните командири в навечерието на комунистическата акция, която те пресилено възприемат като начало на революция и са готови да преминат границата на легитимността с цел недопускането ѝ. Особено краен в това отношение е ген. Вл. Вазов.

В ситуацията се намесва и Военният съюз, който за първи път в окръжно на Постоянното присъствие от 18 юли 1919 г. до областните съюзни съвети дава указания по политически въпроси. В него се посочва, че предвид „особеното политическо положение П. П. намира, че засега трябва непременно да се запази редът до сключването на мира и следователно трябва да се даде съдействие на правителството както в случай на железничарска стачка, така и при избори, като съдействието в последния случай се изрази в гарантиране свободата на избирателите да изкажат волята си. Противни на горното действия могат да се предприемат само по заповед на П. П.“[264] Тези указания са напълно в духа на уставните цели и на традиционното разбиране за армията като съдействащ орган за запазване на вътрешния ред и сигурността на страната. От друга страна, те са симптоматични за бъдещото развитие на Съюза. Още от самото начало ръководството на една нелегитимна организация си присвоява заповедни и командни функции по отношение на офицерството и на армията, изземайки ги от легитимната власт. Указанията нарушават основния принцип на единоначалие в армията и я поставят в условията на двойна подчиненост и зависимост, което крие много опасности както за самата армия, така и за държавата и обществото.

На 21 юли 1919 г. ЦК на БКП (т.с.) изпраща телеграма до министъра на вътрешните работи, до Министерството на войната и до Щаба на армията с уведомление за предстоящите на 27 юли манифестации. Ръководството на партията ги определя като мирни, част от предизборната кампания и предупреждава правителството, че ако се опита да се противопостави „чрез употребяване на груба сила“, то това би било престъпление и беззаконие, на което партията „ще се противопостави с всички сили“, а последствията от евентуалните кръвопролития ще са за негова сметка[265].

От същия ден е и официалната реакция на Военното и Вътрешното министерство. Щабът на армията изпраща Шифрована телеграма №868 до всички военни началници с копие до министрите на вътрешните работи и на пощите и железниците. В нея се съобщава, че между 22 и 28 юли комунистите

[263] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 187–188.

[264] ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 55.

[265] Колева, Т. Цит. съч., с. 284. Документът е публикуван във Великата октомврийска..., 654–655, но с дата от 22 юли 1919 г.

възнамеряват да обявят обща стачка, повсеместни митинги и демонстрации и чрез бунтове и безредици „искат да разстроят вътрешния ред на страната, за да я направят плячка на съседите и да хвърлят народа в още по-голяма мизерия." От военните командири се изисква да подготвят частите си да изпълнят патриотичния си дълг, като дадат съкрушителен отпор на „разрушителите на Отечеството". Предварително, заедно с административните власти те трябва да обмислят начините за борба и да дадат най-обстойни нареждания. Като обща директива се препоръчва да се осигурят повече войници в казармите, да се поддържа бдителност и готовност за действие, да се вземат мерки за охрана на складовете, телеграфо-пощенските станции и да се организират връзки между отделните началници, да се проведе разяснителна работа както сред войниците, така и сред гражданството относно целите на комунистите. Прави впечатление, че в телеграмата, по аналогия от Първи май, отсъства забрана на готвените манифестации, а разпореждането е войската да се намеси само ако се стегне до сблъсъци. Във Вътрешното министерство намират, че препоръчаните мерки са недостатъчно енергични и изискват да се дадат нови указания на основата на Окръжно №4338 от 22 юли на министъра на вътрешните работи Кр. Пастухов. В него той нарежда да се забранят всякакви събрания на открито и закрито, а окръжните управители, съгласувано с гарнизонните началници, да вземат строги превантивни мерки срещу готвената акция. Конкретно се иска: да се спре печатането на комунистически позиви, а напечатаните да се конфискуват и унищожат; да се приканят представителите на останалите партии да издадат контрапозиви, които да изобличат целите и прийомите на комунистите; да не се допуска приждането на комунисти от селата в градовете; да се блокират улиците и да се разпръскват отделните групи; ако се налага – да се арестуват водителите[266]. След година министърът ще разкрие скритите мотиви за тези мерки. Според него целта на готвената от комунистите акция не е била свързана нито с проблемите на прехраната, нито с предстоящите избори, а е била „да се извърши една нелегална акция в изпълнение на едно международно задължение, поето от комунистическата партия". По поръчение от Москва на 27 юли те трябвало да извършат комунистически преврат, какъвто опит бил направен и от комунистите във Виена на 21 юли[267].

По решение на Министерския съвет ЦК на БКП (т.с.) е уведомен, че до второ нареждане се забраняват манифестациите и събранията на открито и закрито. Комунистическото ръководство отказва да се подчини на забраната с аргумента, че тя е незаконна. Все пак то предупреждава своите представители по места да искат предварителни разрешения за провеждане на акции на открито, като гарантират за реда и спокойствието[268].

---

[266] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 197, 200.

[267] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 1779.

[268] Колева, Т. Цит. съч., с. 287.

На 23 юли 1919 г. министър М. Маджаров изпраща Допълнителна телеграма №875. В нея се уточнява, че акцията ще бъде на 27 юли и че МВРНЗ е наредило всички митинги и демонстрации да бъдат забранени. В тази връзка от началниците на гарнизоните се изисква да дадат пълно съдействие на административните власти, за да се приведе в изпълнение заповедта и да не се допуснат манифестации. Военният министър подчертава, „че комунистите са решени със сила да нарушат реда и да обявят революция, на което на всяка цена трябва да се попречи, затова, щом като с другите законни средства бъде невъзможно, трябва да се употреби оръжие, но реда да се запази“[269]. На 25 юли от министъра на железниците, пощите и телеграфите се изисква да нареди на директорите на железниците и пощите да вземат нужните мерки, за да не се прекъснат железопътните и телеграфните съобщения[270].

Във връзка със заповедта на военния министър от 23 юли дивизионните и гарнизонните началници вземат мерки за нейното изпълнение. Разработени са планове за действие, подсилени са постовете и охраната, съсредоточени са военни части в местата, където се очакват комунистически прояви. На 24 юли 1919 г. е издадена Заповед №69 по Софийския гарнизон за вземане на мерки за запазване на реда и спокойствието в столицата и недопускане на „буйства, метежи и смутове“. Те предвиждат в казармите да се събере целият наличен състав, да се формират команди под началството на добри офицери и да се въоръжат с пушки и бомби. На командите се предоставят наличните автомобили, камиони, леки и тежки минохвъргачки, огнехвъргачки, картечници. В заповедта подробно се изброява точният състав на тези части, въоръжението им, командирите, както и районите, които трябва да заемат, като се повтаря планът от началото на годината. Задачата им е да блокират ключови пунктове в града и околностите му, да не допуснат влизането на хора отвън и да разпръснат евентуалните събирания на тълпи вътре в него. Военни караули и патрули трябва да охраняват военното министерство, военните складове и ключови административни сгради в столицата. На Въздухоплавателната дружина се възлага да осигури 4 аероплана, снабдени с бомби и картечници, които да прелитат над града с разузнавателна цел. Сведенията трябва да пускат на пл. „Ал. Невски“. На телеграфните части е възложено осигуряването на охраната и работата на телефонната и телеграфната централа и организиране на телефонна връзка с отделните позиции и команди. Свои специфични задачи получават Прожекторната и Железопътната дружина. Позициите трябва да се заемат от вечерта на 26 юли. За съдействие са привлечени и членовете на доброволческото дружество „Сливница“ и на Дружеството на запасните подофицери[271]. На 26 юли ген. Хр. Недялков заповядва частите на гарнизона да бъдат готови за действие на

[269] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 258.

[270] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 280.

[271] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 304, л. 2–3; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 296–297; ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 57–59.

27 юли в 06.30 ч. сутринта[272]. От Шестнадесети пехотен ловчански полк, разположен в Орхание (Ботевград), една рота с пълно число офицери и подофицери и с бойни патрони е прехвърлена в София и поставена в разпореждане на началника на Столичния гарнизон[273]. Същия ден Столичното комендантство издава позив до гражданите, в който ги уведомява за готвени от комунистите размирици и предупреждава, че те ще бъдат потушени „без милост и оглед на жертвите". Нарежда се затварянето на обществените заведения – вечерта на 26 и през целия 27 юли, и да не са излиза по улиците[274].

Предварителни мерки се вземат не само в столицата, но и в провинцията. След оплакване на подполк. Г. Сапов, началник на Пернишкия гарнизон, че не разполага с достатъчно сили, за да се противопостави на едно по-сериозно вълнение в мината, от Щаба на армията разпореждат там да се изпратят конни части от Брезник, 1 рота и 1 картечен взвод от Цариброд. Заповядано им е заедно с местните военни команди на всяка цена да запазят реда и спокойствието в мината и оръжейния склад и да не допуснат работниците да потеглят за София: „Ако след нужните предупреждения се намерите в невъзможност да изпълните гореизложените поръчения, ще можете да употребите оръжие в пълна мярка". Щабът на армията предупреждава командира на Двадесет и шести пехотен пернишки полк, разположен в Радомир, да вземе най-строги мерки за охрана на оръжейните складовете, защото се очаква те да бъдат нападнати и разграбени от пернишките миньори, които след това ще потеглят към София. Един взвод е изпратен в Кюстендил, където по доклад на началника на гарнизона се очаква нападение от 30 въоръжени анархисти. По искане от Вътрешното министерство 1 рота и 1 картечен взвод от Търновския гарнизон са изпратени в Г. Оряховица за предотвратяване на „тесняшка революция" в града[275]. Във връзка с очакваните безредици в Казанлък е командирован Единадесети конен полк[276].

На 23 юли 1919 г. началникът на Старозагорския гарнизон полк. Михнев издава заповед за привеждане на частите му в готовност за „съкрушителен отпор" на смутителите на реда. Той нарежда от 24 юли да се засилят караулите при склада за оръжие и окръжния затвор, от 25 да се изпращат нощни патрули по улиците, а на 27 – и дневни. Те трябва да наблюдават изходите на града и да следят проявите на тесните социалисти. Началниците на частите се предупреждават да действат „бързо, смело, решително и там, гдето трябва безпощадно". На 25 юли полковникът заповядва още през нощта на 26 юли да се блокират улиците, кварталните и централният клуб на тесняците. Същия ден по улиците на града е разлепена заповед на коменданта, с която се обявява

[272] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 304, л. 8; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 303.
[273] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 37.
[274] Народна отбрана, №86, 26 юли 1919.
[275] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 225, 227, 250, 260–261, 277, 281, 312, 314.
[276] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 156,164.

на населението, че на 26 и 27 юли събранията на открито и закрито, „където и да било и под какъвто и да е предлог са забранени". Забранява се и разпространението на позиви, публичните речи, събирането на групи, по-големи от 2 души. На гражданите се препоръчва от 21.00 ч. на 26 до 07.00 ч. на 28 юли да бъдат по домовете си. За този период се затварят всички магазини, кръчми и увеселителни заведения. Движение по улиците се разрешава до 22.00 ч. Безусловно се забранява всякаква стрелба. За нарушителите на заповедта се предвижда арест и подвеждане под отговорност, а тези, които си позволят противодействие, се считат за метежници и спрямо тях се постъпва съгласно законите и правилата на военното положение. Превантивно военните арестуват някои от водачите на комунистите в града[277].

Интересно се развива ситуацията в Трета дивизионна област с център в Сливен. Там нейният началник ген. М. Сапунаров възприема проектираната за 27 юли акция не толкова като начало на една социалистическа революция, а като „пробна предизборна мобилизация", която трябва да увеличи тежестта на комунистите, да всее страх и съкруши духа на останалите партии. В този смисъл той счита, че тя трябва да бъде разрешена, а повереният му войски да се намесят само в случай на смут и нарушаване на обществения ред, и инструктира командирите на части в този дух. След получаване на указанията от София генералът заповядва на началниците на гарнизоните в Бургас, Ямбол и Нова Загора да забранят каквито и да е прояви, а водачите на комунистите да подпишат декларация, че са запознати със заповедта и да се предупредят, че при неизпълнение ще се третират като бунтовници и срещу тях ще се действа крайно решително. В Нова Загора началникът на гарнизона полк. Пошев взема всички мерки, за да не допусне провеждане на комунистическа демонстрация. Още на 26 юли той изпраща в града караули за охрана на правителствените учреждения и патрули по улиците и в кварталите. Образувани са и специални команди с картечници за разпръскване на тълпите. В Околийското управление са извикани водачите на тесните социалисти, за да им се предаде заповедта за забрана на манифестации. Пристига само П. Енев, който отказва да се подчини и обявява, че планираният митинг ще се проведе, а ако властта им попречи – ще действат срещу нея с оръжие. Енев е арестуван, но само след час негови привърженици, водени от К. Стойнов и П. Момчилов, атакуват Околийското управление и със стрелба се опитват да го освободят. Намесва се охраната, командвана от поручик Пожаревски, която след предупредителни изстрели, открива огън срещу нападателите и ранява 4–5 от тях, а останалите се разпръсват. След тези събития се усилват патрулите в града и е направено претърсване на домовете на комунистическите водачи. Арестувани са 20–25 „второстепенни и третостепенни метежници". Примиренчески заповедта е приета от комунистите в Ямбол и Сливен. Направени са и опити за привличане на гражданството в Сливен, Ямбол и Нова Загора в подкрепа на властите

[277] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 22, 25, 26, 27.

и за противодействие на тесните социалисти, но с изключение на Сливен резултати не са постигнати[278].

Във Видин военните и полицейските власти очакват обявяването на революция, защото тежкото положение на населението в областта го прави възприемчиво към агитацията на комунистите. На 24 юли 1919 г. представители на партиите в града са събрани в театъра, за да им се предадат заповедите на правителството и да се призоват да не подкрепят комунистите. Взети са и нужните охранителни мерки, а на Т. Петров, водач на тесните социалисти, е съобщено, че не се разрешава провеждане на манифестации. Той отказва да изпълни заповедта и това е повод за арестуването му заедно с други тесни социалисти[279].

Изненадващо на 26 юли 1919 г. министър Пастухов изпраща нова телеграма до полицейските началници, с която коригира тази от 22 юли и им нарежда: „Ще разрешавате в градовете събрания на закрито на всички партии, които чрез свои представители заявят под своя лична отговорност, че ще пазят реда и не ще го нарушат“[280]. Така в самото навечерие на акцията от 27 юли се натрупват сериозни разминавания в подхода и очакванията от комунистическата акция. Докато организаторите твърдят, че тя ще има мирен характер, полицейските и военни власти я разглеждат като начало на социалистическа революция и се готвят да я спрат със силата на оръжието. Макар че изискват от своите подчинени координация на усилията за противодействие, такава отсъства сред самите силови министерства. Кр. Пастухов първоначално тотално забранява всякакви прояви, но в последния момент ги разрешава на закрито, без да уведоми своя колега – военния министър. Военните власти остават в неведение и това ще създаде сериозни проблеми в действията на войската. По места административните власти дават разрешения за провеждане на събрания, без да ги съгласуват с военните, които продължават да следват получените разпореждания да не допускат каквито и да било публични прояви.

В деня на демонстрацията – 27 юли, военният министър нарежда на началника на Софийския гарнизон в съгласие с административните власти да се арестуват и подведат под съдебна отговорност водачите на комунистите и анархистите, сред които Г. Димитров, В. Коларов, В. Мулетаров, Хр. Кабакчиев, по обвинение, че те са автори на революционни позиви, разпространявани сред войниците с цел да се деморализира армията, да се разклати военната дисциплина и да се улесни задачата на „разрушителите на България“. Действията им са определени като явен комплот „против сигурността на държавата“, за което трябва да се потърси отговорност. До втора заповед се нарежда и затварянето на печатниците, в които позивите са напечатани. Нарежданията

[278] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 29–30, 33–38, 39, 41–42, 269.

[279] Пак там, л. 131–132.

[280] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 1779. Според други сведения телеграмата е от 26 юли 1922 г.

са в противоречие със законовите и конституционните разпоредби, още повече, че част от лицата се ползват с депутатски имунитет. В изпълнение на заповедта печатницата на Комунистическата партия е затворена и поставена под охрана от стражари и войници. Кабакчиев и Мулетаров са арестувани, но не и Г. Димитров, който не е открит[281]. Предприетите мерки в столицата явно разстройват намеренията на Комунистическата партия, която провежда само две събрания в кварталите Коньовица и Банишора[282].

В провинцията без инциденти протичат събранията на закрито, проведени в Габрово, Харманли, Хасково. Мирно и тихо, макар и на открито, протича и събранието в Казанлък. В тези случаи войската не се намесва. Спокойно е и в Русе, Шумен, Бургас. Намеса се налага във Видин, където сутринта 60–70 души се събират да слушат речта на местния комунистически активист Пизанти. След това те се насочват към казармите на Артилерийския полк, където са арестуваните социалисти. Тяхното предизвикателно държание налага изпращането на войскови части. Част от демонстрантите се опитват да избягат, разкъсвайки военния кордон, но са спрени със стрелба. Все пак няколко от тях достигат до двора на казармата, където са разпръснати с два снаряда. Арестувани са 37 души, но същия ден са освободени. Към 11.00 ч. редът в града е възстановен. Следобед окръжният управител разрешава на комунистите да проведат събрание в клуба си[283].

Войската се намесва в Берковица и със стрелба не допуска влизането в града на симпатизанти на комунистите. Ранен е един, а петима са арестувани. Във Фердинанд (Монтана) е задържан водачът на комунистите Г. Генов с обвинение за подстрекателство към бунт и метежи[284].

В Стара Загора окръжният управител уведомява гражданите, че могат да провеждат събрания на закрито. Чак към 08.00 ч. на 27 юли той с телеграма съобщава това решение на полк. Михнев. Тъй като полковникът не е получил заповед от Военното министерство и имайки предвид, че допускането на каквото и да е събрание ще даде възможност на тесняците да проведат демонстрации, което ще предизвика сблъсъци между гражданите и войската, той не изменя вече дадените нареждания. Комунистите, опитали се да се съберат на митинг, са арестувани. Това предизвиква недоволство у гражданите и обвинения срещу действията на военните[285]. След събитията от 26 юли не е разрешена манифестация в Нова Загора и денят там преминава спокойно. Властите дават разрешение за провеждане на манифестации в Бургас, Сливен и Ямбол, които протичат мирно[286].

---

[281] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 494, 495; ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 157.

[282] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 186.

[283] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 174–179.

[284] Пак там, л. 135, 143; ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 186.

[285] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е 377, л. 22–23, 28.

[286] Пак там, л. 29–31, 33–39, 41–44. Погледът и оценката на организаторите за събитията на 27 юли 1919 г. може да се види в Колева, Т. Цит. съч., 291–294.

Според докладите на началниците на гарнизони в градовете на 27 юли редът и спокойствието са запазени благодарение на енергичните действия на войската. Комунистическите прояви са оценени като провал, тъй като станало ясно, че те са слаби и не разполагат с подкрепата на населението и войската. Гражданството си върнало вярата в силата на армията, а в самите войници се затвърдило съзнанието за дълг и необходимост да се пазят отечествените интереси. Тези резултати не могат да скрият безпокойството от появилото се напрежение между административните и военните власти, както и недоволството от опита на централната власт да прехвърли отговорността за вземане на решения върху местните началници след преценка на обстоятелствата, силите и средствата, с които разполагат. Анализирайки ситуацията, ген. М. Сапунаров стига и до по-общи изводи и заключения, които докладва на началниците си в София. Допуснатата дисхармония в нарежданията на Военното и на Вътрешното министерство той преценява като крайно вредна, накърняваща и уронваща престижа на властта, като неприемлива и дори пагубна, защото, виждайки колебливостта и безсилието на властта, взаимните противоречия и спънки между войската и полицията, комунистите щели да надигат глава и нямало да пропуснат случая да използват предимството, което този ред на нещата им предоставя. Те щели да станат „още по-арогантни, още по-безогледни, още по-безскрупулни“ и щели да се опитат да се наложат със сила, уверени, че не ще се намери кой да им противодейства. В този смисъл генералът препоръчва по-добро координиране и взаимодействие на властите, налагащо се и поради намаления състав на армията. Практически това можело да се постигне, като се преработи остарялата нормативна база, залегнала в Правилника за военно положение и Правилника за съдействие, което военните дават на гражданските власти. Новата ситуация налагала да се даде пълна яснота на понятието „военно положение“, да се диференцират задачите на отделните власти по постигането на общата цел – осигуряване на ред в страната, като всички права в това отношение се дадат на военните[287].

На 9 август 1919 г. министърът на войната М. Маджаров изпраща специално писмо до вътрешния министър Кр. Пастухов. В него той иска обяснение за даденото на 26 юли нареждане, без да бъде уведомено Военното министерство, което създало условия за опасно бездействие на военните командири. Изказва се и огорчението, че по този начин сред гражданите се надигнало недоволство, недоумение и възбуждане, насочено против военните власти, считани за виновни за ограничаване на правата им. Маджаров е обезпокоен, че незаслужените укори могат да се отразят върху морала на войската и нейната готовност за в бъдеще да изпълнява дълга си за опазване на реда. За да не се уронва престижът на армията и да не се улесняват противниците на властта, от вътрешния министър се иска да нареди занапред всички разпореж-

[287] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 31–32.

дания, засягащи съвместни действия, да се обмислят предварително от двете власти[288]. Министър Маджаров не повдига въпроса за промяна на нормативната база, което е и обяснимо при сложните отношения в правителството и предстоящите избори.

Въпреки търканията между двете министерства, на армията и полицията неизбежно се налага да работят заедно. На 6 август 1919 г. Щабът на армията уведомява МВРНЗ, че според сведенията, с които разполагат разузнавателните му служби, Комунистическата партия възнамерявала и за в бъдеще да предприема действия, подобни на тези от 27 юли. Тяхната цел била чрез „постоянни тревожения" да се предизвика апатия у властите и да се провери как ще действат, след което да се проведат внезапни акции. Щабът иска становище от полицията за достоверността на тези сведения и предложения за мерки, които трябва да се предприемат, за да се дадат нужните нареждания на военните части[289].

Събитията на 27 юли 1919 г. са показателни за превъзбудата, която обхваща властите след конгреса на комунистите и в навечерието на изборите. Тяхното колебливо и непоследователно поведение не отслабва, а засилва позициите на радикалната партия, обявила открито, че няма да зачита никакви ограничения. Централният комитет на БКП (т.с.) не е във възторг от проведената акция. В преценката на събитията се отбелязва само, че те са предизвикали тревога в средите на буржоазните партии и че намеренията на „подлите работнически врагове" – широките социалисти и техния министър Пастухов, да удавят в кръв протестите, не са се реализирали. Затова и призивът е усилията на членовете на партията да се концентрират върху подготовката на предстоящите избори[290].

Подкрепата, която армията „автоматично" дава на управляващите, предизвиква неоднозначна оценка в ръководството на Военния съюз. От една страна, събитията са определени като „опасност за Отечеството", породена от „желанието на някои политически партии да създават размирици и бунтове и да подготовляват революции". Поради това действията на българското офицерство се считат за напълно оправдани и показващи на дело, „че е готово наново безрезервно да защити Отечеството и да изложи живота си за потушаване всякакви безумства, които биха имали фатален край за България". От друга страна се отчита справедливостта на исканията на протестиращите, както и съчувственото отношение на част от офицерите към тях. Това предизвиква основателно опасение, че обществото ще остане с погрешно впечатление, че армията и офицерството са на страната на „капиталистите думбази" и защитават тяхната престъпна дейност. За да не бъде допуснато това и за

[288] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 45–46.
[289] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 387.
[290] Великата октомврийска..., 663–665.

да се спечели доверието на обществото, Постоянното присъствие решава да организира акция срещу скъпотията и контрабандата. С тази цел в началото на август 1919 г. е наредено да се изпратят заплашителни писма до банки, акционерни дружества и отделни лица, които да сложат край на престъпната си спекулантска дейност[291]. Позицията на ръководството на офицерската организация е разкрита от К. Георгиев в статия, публикувана във в. „Народна отбрана“ на 9 август 1919 г. В нея той пише, че „27 юлий наново подчерта значението на войската като опора на реда и законността в страната. Тя отстрани една опасност отвътре, която неминуемо щеше да повлече такава отвън“. Тук ясно проличава връзката, която офицерството прави между вътрешната и външната сигурност и убеждението му, че всяко разклащане отвътре създава реална опасност за външна намеса и нови посегателства върху целостта на Отечеството. Едновременно с това К. Георгиев заклеймява „спекулантския бяс“, обхванал определени среди, които сами засилвали духа на справедливо недоволство и изразява своята и на офицерството неудовлетвореност и недоумение от „безволието и безгрижието на властта“. Той предупреждава, че при нови безредици армията първо ще се запита на чия страна е правото и в зависимост от отговора ще действа[292]. През септември 1919 г. е направена втора крачка – решено е да се влезе във връзка с представители на науката, синдикатите на широките социалисти и с властта за създаване на комитети за борба със спекулата. Управителното тяло на Съюза решава също да се заяви на Министерския съвет, че ако не вземе мерки за преодоляване на тежката криза, „армията, която с цялата си душа е на страната на страдающите, високо ще протестира и заявява, че не може да намери в себе си никакви морални сили да спре накипялото негодувание и да се противопостави на народните манифестации“. Самият военен министър Михаил Маджаров е предупреден, че офицерството е решило да не се противопоставя на манифестациите и събранията против скъпотията[293].

Събитията от 27 юли 1919 г. извеждат Военния съюз като втори властови център в армията. Водещи в неговия начин на мислене и поведение остават, както и на Военното министерство и Щаба на армията, традиционната лоялност към държавата и нейните органи и непримиримост към всякакви държавнорушителни идеи и действия. Паралелно с това, като част от обществото, изпитваща болезнено на свой гръб непоносимостта на следвоенната действителност, офицерите и тяхната организация, водени от чувство на справедливост и социална съпричастност, се обявяват за реформи и промени, които ги противопоставят на съществуващото статукво – както политическо, така и стопанско. Техните действия не дават очаквания резултат и самите съюзни

[291] ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 41, 57–58, 159–161, 166, 167.
[292] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 100–101.
[293] Пак там, с. 108; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 84.

офицери ще оценят акцията за борба срещу скъпотията и спекулата като недостатъчно обмислена, прибързана и безрезултатна. Онова, което впечатлява, е опитът организацията да постави офицерството и армията в позиция еднакво дистанцирана и противопоставяща се както на безумствата на крайната левица, така и на „животинската алчност на капитала". В това отношение съвсем логично е установеното сътрудничество с умерените социалдемократи.

Коалиционното правителство на Т. Теодоров прави една последна стъпка по посока на преминаване от военновременни към мирни релси. Два дни след изборите на 17 август Министерският съвет взема решение да се възстанови мирновременната подсъдност, като се ограничи, но не и премахне действието на военнополевите съдилища. Изтъкнатите мотиви са два – продължилото почти седем години „с малко прекъсване" военно положение и приближаващото сключване на мира и връщането на страната към мирновременния икономически живот. Докладът е представен на царя на 23 август от Ст. Костурков в качеството му на управляващ на Министерството на правосъдието и е одобрен на 27 август 1919 г., когато царят подписва Указ №103. С него се установява мирновременната законна подсъдност за всички престъпления по общия наказателен закон, освен тези, свързани с измяна (посегателства срещу държавния глава или престолонаследника, насилствено изменение на държавния строй, съзаклятие или подбуждане на горните престъпления), престъпления, свързани с предателство и шпионство, престъпления против властта. В подсъдността на военните съдилища се връщат обаче престъпления, свързани с носенето на военната тегоба и против държавната въоръжена сила (за подбудителство към неявяване в казармата и бягство на войници, за подбуждане на престъпления или нарушения, забранени от военните закони, устави или правилници). Престъпления, свързани с грабеж, укривателство, с умишлен палеж и умишлено повреждане на железница, телеграф, телефон също остават подсъдни на военнополевите съдилища, както и извършените от анархисти[294].

В. Армията и редът в мините. В първите следвоенни месеци наред с другите си задачи армията се оказва ангажирана и с опазването на реда в каменовъгленитe мини в страната, за да бъде гарантирано тяхното функциониране.

Веднага след включването на България в Световната война мините „Перник" и „Бобов дол" са мобилизирани и милитаризирани. Производството на каменни въглища има стратегически характер и държавата чрез въведения военен ред цели да осигури армията и стопанството с тази изключително ценна суровина. На 14 април 1916 г. Главнокомандващият на Действащата армия ген. Н. Жеков утвърждава специално Положение за управлението на каменовъглената мина „Перник" във военно време. В него се постановява, че

[294] Държавен вестник, №120, 1 септември 1919.

от обявяването на мобилизацията мината преминава в разпореждане на Щаба на Действащата армия по отношение на всичко, свързано с производството и разпределението на каменните въглища. Всички чиновници, служители и работници се считат за войници и се съдят от военнополевите съдилища. Контролът по функционирането на мината и контролът на служителите се осъществяват от специално назначен от Министерството на войната комендант. На него са подчинени, освен гарнизонът, всички полицейски, общински и административни власти на селото и мината. Той носи отговорността за реда и охраната на мината[295].

След сключването на примирието, на 25 ноември 1918 г. Министерският съвет взема решение от 6 декември мините „Перник" и „Бобов дол" да се демилитаризират и демобилизират. Министърът на търговията, промишлеността и труда назначава комисия, която трябва да прегледа състоянието на мина „Перник" и да препоръча мерки за подобряване на производството. Нейният доклад е готов на 3 декември 1918 г. и в същия ден излиза постановлението на Министерския съвет двете държавни мини и след 6 декември да останат временно милитаризирани и мобилизирани, като в строево и дисциплинарно отношение се предадат към Инженерната инспекция на Военното министерство. На 9 декември 1918 г. инспекторът на инженерните войски ген. С. Добревски също изготвя доклад до министъра на войната относно милитаризирането на мина „Перник" и засилване на производството. Като стъпва на решенията на комисията от 3 декември, генералът предлага допълнителни 16 административни и организационни мерки, основната част от които са свързани с нейното военизиране. На базата на двата доклада е изработен един общ до Министерския съвет. В него се предлага кабинетът да излезе с постановление за милитаризиране на мина „Перник" и поставянето ѝ в непосредствено подчинение на военните власти, в случая – на началника на гарнизона при мината, който изпълнява и функциите на комендант. Също така военните наредби, устави и закони да станат задължителни не само за прикомандированите войскови чинове, но и за всички чиновници, служещи и работници в мината. Препоръчва се една смесена комисия от Министерството на войната и Министерството на търговията, промишлеността и труда да състави нов Правилник за управлението на каменовъгленатa мина „Перник". Междувременно около 2000 войници са изпратени допълнително на работа в мината[296]. Със заповед от 31 декември 1918 г. е формиран минен полк със задача да пази реда, да следи за духа и настроенията на работниците и да се противопоставя на евентуални техни вълнения, както и да охранява всички по-важни съоръжения и държавното имущество. Другата му задача е да усили производството на мината, като се намалят вредните агитации и терорът на

[295] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 267, л. 92–100.

[296] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 105, 106, 216, 236–238.

тесните социалисти. Полкът се състои от 2 дружини и 5 миннoработнически роти, в състав от 1200 души[297].

Причините за повторното военизиране на мините са както вътрешни, така и външни. Съществува опасност работниците да напуснат работа и рязко да спадне добивът, с което да се блокира целият стопански и търговски живот в страната и да се застраши нейната вътрешна сигурност. Новите съглашенски господари ултимативно искат да се гарантира производството на ценната и за техните транспорти суровина, в противен случай заплашват да сложат ръка на мините и да ограничат още повече националния суверенитет. Ето защо по идея на военния министър Андрей Ляпчев се решава повторното милитаризиране на мините, но под български контрол[298].

Предвиденият Правилник за държавната каменовъглена мина „Перник" е изработен от инженери от мината и на 27 януари е утвърден от Министерството на търговията, промишлеността и труда с предложение да влезе в сила от 1 май 1919 г[299]. В началото на 1919 г. е готова и Инструкция за службата на милитаризираните и мобилизираните мини „Перник", „Бобов дол", „Бялно връх" и др. Според Инструкцията всяка милитаризирана и мобилизирана каменовъглена мина „се счита в положение на войскова част, като във военно време". Всички чиновници, служещи и работници при мината се третират като военнослужещи във време на война. Те се приравняват към съответните войскови чинове и длъжности. Във всяка мобилизирана и милитаризирана мина действат три независими една от друга власти: военна, техническа и интендантска. Представител на военната власт е началникът на гарнизона или комендантът, на техническата – директорът на мината, а на интендантската – интендантът. Командирът на минния полк при мина „Перник" е началник на гарнизона, а командирът на една от дружините – комендант. Комендантът е подчинен на началника на гарнизона, който от своя страна е подчинен на инспектора на Инженерните войски. На началника на Пернишкия гарнизон се подчинява и комендантът на мина „Бобов дол", докато началникът на мина „Бялно връх" се подчинява на началника на Търновския гарнизон. Инспекторът на Инженерните войски при Министерството на войната се счита за пръв висш началник на всички милитаризирани и мобилизирани мини в Царството. Той обобщава и решава всички въпроси, които биха се породили между трите власти – военна, техническа и интендантска. Последните две власти се обръщат към него само за съдействие в крайни случаи. В строево и дисциплинарно отношение всяка мина е подчинена на инспектора на Инженерните войски съгласно постановлението на Министерския съвет от 3 декември 1918 г. Комендантът на мината се грижи за правилното носене и изпълнение на комен-

[297] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 45–48.
[298] НА–БАН, сб. IV, а.е. 145, л. 50.
[299] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 17.

дантската и военнополицейската служба, като се ръководи от нарежданията и упътванията, дадени във Временния правилник за службата през време на военно положение от 1914 г. и допълнителни указания. Те включват: забрана за печатане и разпространяване на позиви и списания, опасни за реда и дисциплината; недопускане на събрания на работниците, с изключение на такива, на които се разискват професионални и технически въпроси, и недопускане на външни лица да държат речи; най-строга забрана на каквито и да било подбуждания от страна на работниците към войниците. Според указанията прибягването до военна помощ се допуска „само в краен и изключителен случай", след като се изчерпят всички легални средства. Тя се разрешава от началника на коменданта на мината след доклад по телеграфа. В случай на стачка, която изисква военна помощ, началникът на гарнизона в Перник се обръща към началника на Първа военноинспекционна област, а комендантът на мина „Бялно поле" – към началника на Търновския гарнизон. Всички чиновници, служещи и работници за всички провинения и престъпления се подвеждат под отговорност според военните устави и закони за военно време на общо основание като военнослужещи. Когато повече от двама чиновници, служители и работници по предварително съгласие и с цел да парализират производството напуснат работа, се счита, че са обявили стачка. Стачката в зависимост от размера си може да бъде обща или частична. Обща е стачката, обхванала работниците от всички мобилизирани и милитаризирани мини, а частична – когато се стачкува само в една мина. При стачка директорът на мината и техническият цивилен персонал преминават на военно подчинение, но военните власти предават своите заповеди чрез директора на мината. С обявяването на стачката комендантът на мината взема допълнителни мерки за опазване от покушения и повреждане на инвентара, като при нужда изисква военна помощ. Войските по охраната носят и административно-полицейската служба при мината. Заловените подозрителни граждански лица се предават на близките административни или военни власти. Чиновниците, служещите и работниците, които не са се явили на работа в деня на стачката, но за по-малко от 24 часа от началото ѝ, се считат в самоволна отлъчка. Неявилите се след 24 часа се считат за избягали, както е във време на война (чл. 254 от Военнонаказателния закон). Всички стачкуващи се считат за уволнени от служба и им се спира заплатата. При стачка попълването на мината с работници на първо време става с изпращане на работници от действащите наблизо пехотни и инженерни части до събирането на наемници от населението[300].

По този начин военновременните правила в каменовъглените мини не само са запазени, но са доразвити и утежнени. Сами по себе си те се оказват недостатъчни за осигуряване на реда в мините, за пресичане на социалистическа пропаганда, демонстрации и стачки.

[300] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 1–7.

Развоят на събитията в мини „Перник“ в края на 1918 и началото на 1919 г. има две интерпретации –на тесните социалисти и на официалните правителствени и военни власти. Според първата изтощението, ниското заплащане и крайно лошите условия на труд и почивка след края на войната водят до спадане на производството в мината. На 8 декември 1918 г. делегация на пернишките миньори се среща с министъра на търговията, промишлеността и труда – социалдемократа Я. Сакъзов, и поставя своите искания за повишаване на заплатите и подобряване условията на труд. Исканията им не са изпълнени и затова на 24 януари 1919 г. започва спонтанна стачка, която е прекратена от Рудничарския съюз и тесните социалисти. Последва втора среща, този път с министъра на правосъдието д-р Петър Джидров, заместващ Я. Сакъзов, който поема ангажимент да изпълни исканията, но до 16 февруари това не е направено. На 17 февруари Г. Димитров, народен представител и секретар на Рудничарския съюз, пристига в Перник. Военните власти не разрешават неговото влизане в града и безпричинно стрелят срещу насъбралите се работници. Като реакция работниците обезоръжават коменданта, но благодарение на Димитров и Рудничарския съюз не се допускат кръвопролития и спиране на работата в мината. На следващия ден по решение на Министерския съвет мината е обградена от пехота, кавалерия и артилерия, пристигнали от София. Арестувани са Г. Димитров, жена му и петима миньори. Последва ареста на 300 миньори, които са изпратени в Сливница. Това се тълкува като правителствена провокация, беззаконие с цел смазване на социалистическото влияние в мината и на Рудничарския съюз[301].

Версията на тогавашните управляващи е по-различна. В лицето на министрите Я. Сакъзов и д-р П. Джидров исканията на пернишките миньори намират пълно разбиране и е направено максимално възможното за тяхното удовлетворяване. Въпреки изключително трудните условия в страната, в края на декември 1918 г. основната заплата е вдигната със 75% считано от 1 ноември и са гарантирани редица допълнителни придобивки. За първи път е въведен и 8-часов работен ден и 36-часова неделна почивка. След 25 януари 1919 г. е предвидено ново увеличение до 600% в сравнение с 1 ноември 1918 г., което е съобщено на работниците на 15 февруари 1919 г. Ето защо в действията на тесняшките ръководители и на Г. Димитров управляващите съзират не загриженост за работническите интереси, а преследване на чисто политически цели и стремеж да се спре стопанският живот на страната. За намерението на Г. Димитров да посети Перник военният министър А. Ляпчев е информиран предварително. Той нарежда на коменданта да допусне няколко работници да се срещнат с Димитров на гарата, но не и в мината, която е казарма. В нарушение на тези заповеди на 17 февруари 1919 г. на гарата се съби-

[301] Стенографски дневници на XVII ОНС, IV ИС, 718–721; Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 1511. Тази позиция е възпроизведена от М. А. Бирман и Хр. Христов, виж Бирман, М. А. Цит. съч., 182–185; Христов, Хр. Революционната криза..., 370–381.

рат 40–50 работници, за да посрещнат Димитров, които „отнасят“ коменданта и го набиват. Пристигат и още работници, които парализират действията на тридесетте войници, намиращи се в района. Димитров, тържествуващ, че е сломил властта, застава начело на тълпата и влиза в града, където държи речи. Тези незаконни действия и ултиматумът на Съглашенското командване да се въведе ред в мината или тя да премине под негов контрол карат Ляпчев да вземе нови мерки. Той заповядва на началника на Софийската военноинспекционна област ген. Ст. Нерезов да изпрати един офицер с достатъчно военна сила за възстановяване реда в тази мина и за да се разбере, „че в България има една държавна власт, която е под контрола на народното представителство и че друга власт няма“. Пристигналата на 18 февруари войска не арестува, а „отстранява“ Г. Димитров заедно с няколко негови последователи от Перник. В София той е освободен по заповед на Ляпчев. В Перник са арестувани 127 работници, участвали в безредиците. Част от тях са предадени на съд, а останалите – изпратени в други мини. Според военния министър тесните социалисти са обявили война на държавата и тя е принудена да я приеме и спечели[302].

Гледната точка на военните не се отличава съществено от тази на управляващите. Като орган на властта военни сили често са използвани за гарантиране на реда в мини „Перник“. Когато на 24 януари 1919 г. там е обявена стачка, по заповед на началник-щаба на армията ген. Ив. Луков е изпратена една дружина от 136 благонадеждни войници, 12 офицери и подофицери, които да овладеят ситуацията и подпомогнат коменданта на мината[303]. След инцидента с Димитров, на 18 февруари 1918 г. ген. Ст. Нерезов издава заповед за формирането на отряд начело с командира на Шести пехотен търновски полк полк. Георгиев в състав от 2 пехотни роти с картечни взводове от Първи пехотен софийски полк и Шести търновски полк, 3 спешени батареи от Четвърти и Четиринадесети артилерийски полк и 2 ескадрона от Пети конен полк в Брезник. Те трябва да заловят и арестуват Димитров, ако е в Перник, и тези от работниците, виновни за инцидента на гарата[304].

Действията на отряда са отразени в Доклад от началника на войските по въдворяване на реда в мини „Перник“ и арестуването на народния представител Г. Димитров и инициаторите-работници, по малтретиране коменданта на мината. В него се съдържат две важни констатации. Първата е, че авторитетът на властите в Перник е бил „окончателно унищожен“. Втората е, че главната причина за безпорядъка в мината се крие в тесните социалисти, „които за да постигнат своите анархистични цели, не се спират пред нищо“. Тесните социалисти се били наложили и тероризирали всички – от работниците до чиновниците и ръководството на мината. Те контролирали дори местната

[302] Стенографски дневници на XVII ОНС IV ИС, 721–735; НА–БАН, сб. IV, а.е. 145, л. 153.
[303] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 357, л. 205–206.
[304] Пак там, л. 214.

военна власт. Самият комендант, майор Славов, бил лишен от личностни и професионални качества, а в деня на пристигането на Димитров е действал неефективно, допускайки малобройният военен кордон да се изгуби в работническата маса. Това дава възможност на Димитров, който е уведомен, че му се забранява да слиза на гарата, да пренебрегне забраната. За да въдвори ред, полк. Георгиев решава да действа „безшумно, без жертви и без да се прекратява работата в мината". Без всякаква съпротива са арестувани Димитров и най-буйстващите елементи, което се отразило върху останалите работници и те предпочели да се разпръснат. Полк. Георгиев препоръчва да се направят редица промени в ръководството и работата на минния полк. Счита за наложително Димитров да се даде на съд за нарушаване на закона, който забранява всякакви публични събрания в militаризираната мина, и като интелектуален подбудител за побоя над коменданта и за призивите към работниците за извършване на беззакония и на престъпления. Негова е и идеята за интерниране на активните участници в събитията. От приложените списъци става ясно, че арестуваните на 19 и 20 февруари 1919 г. работници са 121, а интернираните са 6[305]. За своите действия полк. Георгиев и неговият отряд получават похвала от ген. Нерезов[306].

Като депутат, ползващ се с имунитет, Димитров не е даден на съд, но като подсъдими са привлечени неговите съратници от Перник Т. Ненков и Ив. Калчев. На 6 април 1919 г. Софийският военнополеви съд ги осъжда на по 6 месеца тъмничен затвор[307].

Проблемите с реда в мина „Перник" и ангажирането на войската с неговото опазване продължават и след 20 февруари 1919 г. Затова и комендантът иска да бъде определен постоянен гарнизон за мината. Налага се войници да охраняват влаковете, превозващи миньорите, защото последните системно нагрубяват и хвърлят камъни по машинистите. На 19 март 1919 г. Министерството на войната се обръща с искане към Министерството на вътрешните работи да бъде открит полицейски участък в Перник с 1 пристав и 25 стражари. Изтъкнатият мотив е, че в мината има 5000 работници, които заедно с местното население представляват един малък град[308].

През март 1919 г. е направен преглед на militаризираните мини. Констатира се изключително тежка обстановка, липса на обща и лична хигиена, лоши битови условия, саботаж от тесните социалисти, недисциплинираност, злоупотреби с храната и облеклото, неизплатени заплати. Самите военни власти предлагат да се демилитаризират мините, защото резултатите от въведената мярка са незадоволителни. В този дух е и докладът за мина „Перник" на началника на Първа дивизионна област от същия месец. Директорът на

[305] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 29–32.

[306] Пак там, ф. 43, оп. 1, а.е. 5, л. 5.

[307] Пак там, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 501–504.

[308] Пак там, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 19–22, 23, 36, 38–42.

мината през май 1919 г. също застава зад искането за нейното демилитаризиране. Той се мотивира с факта, че има много желаещи да постъпят на работа, но те не могат да бъдат назначени заради възраженията на военните. От друга страна, войниците били намалели от 2000 на 360 души, от които 160 работели в мината, а останалите изпълнявали караулна и домакинска служба. Офицерите и подофицерите не работели и били в тежест на бюджета. Неговото предложение е пазенето на реда в мината да се възложи на комендантството на гарата и на малки охранителни части от 40–45 души. Това предложение се оспорва от началника на минния полк, който в доклад до инспектора на Инженерните войски обяснява, че полкът, освен че произвежда въглища, осигурява ред, респект към законите и държавата, охранява минното имущество, предотвратява контрабандата с въглища. Към юни 1919 г. съставът на минния полк е 487 души, от които 236 работят в мината, а 251 са ангажирани с охраната и домакинството[309]. Тези възражения не са отчетени. Още в края на май 1919 г. е взето решение за разформироване на минния полк. Заповедта на Щаба на армията е от 6 юни 1919 г. За пазене на реда е предвидено да се остави команда от тридесетина войници от Двадесе и шести пехотен полк, начело с комендант – ротен командир, подчинен на началника на Първа софийска дивизионна област. Команда от 20 войници и 1 подофицер е оставена и за охраната на мина „Бобов дол“[310].

В продължение на близо половин година войскови части са пряко ангажирани както в производството на въглища, така и в охраната на мините. Това е средство този стратегически за стопанството отрасъл да остане под контрола на българските власти и да се овладеят опитите на тесните социалисти да използват миньорското недоволство за пропагандиране на политическите си цели и дестабилизация на страната. Въведените военни правила и организация се оказват неефективни и в производствено, и в политическо отношение, и са отменени по инициатива на военните власти, като се запазват само ангажименти, свързани с охраната на мините.

За разлика от периода след Балканските войни, краят на участието в Голямата война предизвиква много сериозни политически и обществени трусове с взривяващ ефект върху реда и сигурността на страната. Поради това ангажиментите и ролята на българската армия не намаляват и тя в движение е хвърлена срещу „вътрешните врагове“. Те са водени от различни мотиви и идеи, но с обща цел – незабавна и радикална промяна на статуквото в държавното и политическото устройство. Изразители на тези намерения стават част от Земеделската партия и крайната левица, най-вече в лицето на тесните социалисти. Стъпвайки върху спонтанното и справедливо недоволство на масите, резултат от дългогодишните изтощителни, но неудовлетворителни усилия за

[309] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 146, л. 38–42, 45–48, 258, 269, 272.
[310] Пак там, л. 141, 144, 268.

национално обединение, и икономическата криза, те се опитват да предложат собствена алтернатива – републиканско земеделско управление или диктатура на пролетариата. На този етап държавата чрез армията успява да парира стремежите на земеделските водачи, които ще се откажат от революционните и силови методи на действие, но не и от амбициите си за радикална промяна. Цялото внимание на военното ръководство непосредствено след края на войната се съсредоточава върху крайната левица, която, въодушевена от руския опит и тоталната криза, набира сили и публично декларира своите антисистемни възгледи и намерения. За да не се допусне тяхната реализация и за да бъдат задушени в самото начало, военното командване се нагърбва с редица както чисто теоретични, така и практически задачи. В кратки срокове са разработени планове за реакция в случай на комунистически демонстрации, бунтове и метежи, налага се тотално следене на проявите на левицата, оказва се натиск върху гражданските власти за безкомпромисни действия срещу нейните дейци, взети са превантивни мерки за недопускане на антидържавните идеи в казармите. Армията поема и нелеката задача да осигурява реда и охраната на мините, където е съсредоточен многоброен и радикален работнически елемент. На 27 юли 1919 г., макар и с голяма доза презастраховане, военните демонстрират своята непоколебимост и твърдост в отстояването на държавната сигурност и стабилитет. Ако в действията срещу крайната левица се забелязва системност, последователност и дори престараване, те не могат да бъдат открити спрямо проблемите в самия офицерски корпус. Военното командване не намира сили и желание да се противопостави на създаването на негова незаконна организация и да прекрати „в зародиш“ политическите му забежки. Политическото ръководство, включително и вече цивилният военен министър, също са прекалено деликатни с офицерството, може би защото то е нужно повече като съюзник, отколкото като враг, и защото си дават сметка за трудната съдба, която го очаква.

Трета глава

АРМИЯТА И КОАЛИЦИОННИТЕ ВОЙНИ НА СТАМБОЛИЙСКИ С „ВЪТРЕШНИТЕ ВРАГОВЕ“, ОКТОМВРИ 1919 – МАЙ 1920

1. Войната с либералите

Проведените на 17 август 1919 г. парламентарни избори са уникални по няколко причини. Това са първите следвоенни избори, първите избори, проведени в условия на действащо военно положение, и първите избори, спечелени от левицата. Очакванията за комунистически въоръжени провокации не се сбъдват. Изборите преминават „мирно и тихо“ и без намесата на армията. Само в навечерието им се налага 2 роти да бъдат изпратени на Софийската гара, за да причакат и арестуват 600–700 миньори от Перник, произхождащи от Северна България. Те насилствено се качват на влака, за да се завърнат по родните си места за гласуването. Със заплаха, че при неподчинение ще бъдат застреляни, миньорите са върнати отново в Перник. Щабът на армията в съгласие с окръжния управител заповядва поради очакваните буйства по време на изборите в Троян да се изпрати една команда от 26 войници, 3 офицери и 2 подофицери[1]. С това се изчерпва активността на войската във връзка с изборите.

В тези избори БЗНС печели 85 мандата, БКП (т.с.) – 47, БРСДП (о) – 39, Демократическата партия – 28, Народната – 19, Прогресивнолиберална – 8, а либералите – 2. Това означава, че никоя от партиите не може да управлява самостоятелно. Мандат за съставяне на правителство царят дава на Ал. Стамболийски, лидер на най-многобройната парламентарна група, който трябва да намери коалиционни партньори.

В периода до съставянето на новото правителство на войската се налага няколко пъти да се намесва, за да осигури обществения ред. По искане на търновския окръжен управител на 10 септември 1919 г. е изпратена 1 рота в Габрово за съдействие на административните власти за запазване на реда и спокойствието в града. Те са под заплаха, понеже има силно възбуждане от страна на населението, изразено в митинги във връзка с конфискуването на укритите платове от фабриканта Иван х. Беров[2]. Проблеми продължават да създават и пернишките миньори. На 23 септември 1919 г. в с. Батановци, Радомирско, пристигат 30–40 миньори, които със сила заставят работниците от местната циментова фабрика да прекратят работа и със сопи ги разпръсват

[1] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 194, 196, 197, 200; а.е. 240, л. 169–171, 184–185.

[2] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 240, л. 207.

из околността. За да се възстанови редът и да се гарантира правото на труд, както и за да се предотвратят евентуални безредици и инциденти, в селото е изпратен отряд от конници. Само след няколко дни отново се иска военно съдействие, тъй като работниците от същата фабрика обявяват стачка[3]. В края на септември 1919 г. по искане на берковския околийски началник са изпратени войници, които заедно с полицията трябва да усмирят с. Лопушна и да арестуват 12 лица, нанесли побой на стражата и освободили задържани от ареста. Заловени са 5 души, но останалите успяват да избягат[4]. Продължава и интензивното следене на всички прояви на Комунистическата партия.

Преговорите на Стамболийски с водачите на левите партии претърпяват провал. Препъникамък стават силовите министерства, към които претенции имат както земеделците, така и социалдемократите, третата сила в парламента[5]. Лидерът на БЗНС успява да се договори с две от традиционните партии – Народната и Прогресивнолибералната, и на 7 октомври 1919 г. обявява своя коалиционен кабинет, в който той поема и Военното министерство.

Идеологията на лявото крило в БЗНС, което успява да подчини партията, добива завършен вид през първата половина на 1919 г. През април Ал. Стамболийски публикува брошурата „Принципи на Българския земеделски съюз". Те са цели 25, но най-важните са за народовластие, разбирано като власт на БЗНС, и за трудова поземлена собственост. В шестия принцип Стамболийски утопично се обявява за милитаризация на целия народ по време война и то безвъзмездно, което според него ще прекрати и самите войни. Очевидно той не разглежда армията като нужен външнополитически фактор, защото българският земеделски народ „трябва да се убеди, че по-рано трябва да победи вътрешните врагове, по-рано да стане господар на собствената си земя, па тогаз да се разправя с външните си врагове"[6]. Тези идеи са наложени на проведения в началото на юни 1919 г. XV партиен конгрес. На самия конгрес Р. Даскалов се обявява против пълненето на казармите за сметка на училищата и недвусмислено заявява: „Ще имаме само толкова войска, колкото е необходимо да се пазим от разбойници, крадци и лоши хора."[7] В приетата програма на партията се предвижда установяване на парламентарен контрол върху армията и военното ведомство – върху числеността, въоръжението, обучението, военните разходи и мобилизацията, както и постепенното преминаване към милиционна система. Парламентът трябва да определя военния министър и главнокомандващия по време на война[8]. В предизборната си платформа БЗНС

---

[3] ДВИА, ф. 25, оп. 1, а.е. 106, л. 71, 74.

[4] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 96–97.

[5] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I ИС, с. 104.

[6] Стамболийски, А. Избрани произведения. С., 1979, с. 223.

[7] Даскалов, Р. Избрани произведения. С., 1986, т. 1, с. 168.

[8] Програма за дейността на Българския земеделски съюз. – В: *Устав* на БЗНС и правилници за участие на съюза в изборите, за земеделската парламентарна група, за службите на постоянния състав за ръководене конгресните заседания. С., 1922, 48–49.

се обявява за мирна външна политика и създаване на Балканска федерация, максимално намаляване на постоянната войска и срока на военната служба, уволняване на висшите офицери и прокарване на закон за замяна на армията с въоръжена милиция[9]. Антимилитаристичните намерения на БЗНС не могат да въодушевят офицерство, но са в съзвучие със следвоенните настроения и съвпадат с вижданията на победителите за бъдещето на българската войска.

Програмата на новия кабинет е обявена на 10 октомври 1919 г. в Народното събрание. Сред нейните основни приоритети е преодоляването на дълбоката криза чрез запазване на реда и мира в страната. Първата посочена конкретна цел е: „Да се създаде законна, народна и твърда власт във всички области на управлението." На четвърто място в програмата е поставено „Да се издирят и накажат виновниците за народната катастрофа", а на единадесето – „Да се ликвидира със старата военна система и да се турят основите на една нова, която външното и вътрешното положение на страната налагат". На последно, двадесет и пето място е обещанието да се разширят амнистиите от 1914 и 1919 г.[10]

На този етап създаването на законна, народна и твърда власт министър-председателят очевидно свързва със запазването на военното положение и цензурата, срещу които земеделците най-дейно протестират, докато са в опозиция. След три дни Стамболийски прави разяснения пред депутатите за правителствените намерения. Що се отнася до армията, идеите му са съобразени с новите следвоенни обстоятелства. Според него е настъпил моментът да се сложи край на милитаризма. Това се налагало поради вътрешното убеждение на управляващите и поради волята на победителите, които ще заставят страната да се разоръжи и да се създаде армия, „необходима за пазене на границите". Вече било ясно, че това ще бъде 30 000 доброволна, твърде скъпа армия. Ето защо министър-председателят предлага да се създаде една „народна милиция", да се подготви народът за самоотбрана и ако победителите не разрешат безплатното служене на отечеството, да се намери начин да се пази вътрешният ред без наемна войска. Друга идея, която лансира Стамболийски, е „създаване на една българска жандармерия за пазене на вътрешния ред". Тя трябва да бъде далеч от влиянието на централната власт и партизанството, с дисциплината на армията. Атакуван остро от комунистите с искане за отмяна на военното положение и цензурата, Стамболийски оправдава тяхното запазване с неопределеното и тежко положение на страната. Той предупреждава, че дори да се стигне до тяхната отмяна, властта няма да се поколебае да използва армията срещу вътрешните врагове и няма да позволи създаването на анархия както от дясно, така и от ляво. Посланието му към комунистите е недвусмислено: „Ако вие действате по болшевишки начин срещу държавата, срещу хората на реда, ние ще действаме болшевишки срещу вас". Стамболийски е

[9] Земеделско знаме, №94, 7 август 1919.

[10] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I ИС, 6–7.

по-склонен да бъде отменена цензурата, но без да се позволява да се създават смутове чрез словото. В това отношение той отново обвинява комунистите, че техните действия са причина цензурата да остане. Тезата му е, че в момента практически няма цензура по отношение на вътрешната политика[11]. Така разрушителят на обществения ред се превръща в негов яростен защитник. Логиката му е същата, каквато Малинов и военните използват през септември 1918 г., но която Стамболийски продължава да счита за престъпна.

Новото правителство и неговата програма са посрещнати „с известни симпатии" от Военния съюз. Той оценява положително отказа на земеделците да обявят република и обещанията да насочат усилията си към икономическото повдигане на страната и да гарантират работа за уволнените офицери и подофицери. Съюзът е поласкан и от интереса, който новите властници проявяват към него[12]. На 8 октомври 1919 г., ден след като поема постовете на министър-председател и военен министър, Стамболийски се среща с офицерството във Военния клуб, за да го успокои, като му признае заслугите в миналото и му обещае подкрепа и защита, въпреки очакваното трудно бъдеще[13]. Делегация на Съюза използва случая, за да заяви на премиера, че „офицерството няма да се бърка в управлението, стига само то да работи за запазването, закрепването и засилването на държавата"[14]. На 11 октомври 1919 г. Стамболийски назначава за началник на Канцеларията на Военното министерство полк. Димитър Мустаков, който е член на Военния съюз[15]. Декларираната пристрастност на ръководството на Военния съюз към земеделците още от самото начало се сблъсква с подозрението на част от съюзното офицерство. То е породено от бунтовническите и републикански действия на земеделските водачи през 1918 г. и от съмненията, че ще съумеят да защитят националните интереси[16].

В изпълнение на правителствената програма, в качеството си на военен министър, Стамболийски заповядва на военносъдебните части да прегледат всички дела, свързани с видни дейци на стария режим. За да не избягат или да се укрият, той предлага на Министерския съвет те да бъдат арестувани. На 30 октомври 1919 г. правителството постановява да се вземат мерки за неотклонението на министрите от кабинета на д-р В. Радославов, депутати, журналисти и военни, отговорни за намесата на България във войната. Рано сутринта на 4 ноември 1919 г. частите на Софийския гарнизон са вдигнати по тревога. Ал. Стамболийски лично се явява в казармите на Първа пехотна бригада и призовава войниците да изпълнят дълга си и да арестуват „военноп-

---

[11] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I ИС, 41–42, 46–49, 58.

[12] ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 84.

[13] Пак там, ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 124–126; Народна отбрана, № 150, 11 октомври 1919.

[14] ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 1–2.

[15] Мустаков, Д. М. Дневник (1919–1922). С., 2006, с. 37.

[16] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 150–152.

рестъпниците". В града са изпратени 23 патрули по 5 души и застави, които трябва да съдействат на полицейските органи. Арестите продължават и на 5 ноември. Същностната цел на тези арести е да се направи впечатление в Париж, като се покаже, че новите управляващи се дистанцират от предишните и сами ще накажат отговорните за съюзяването с Централните сили[17].

Тези действия са показателни за посоката, в която ще върви управлението на страната, начело със земеделците. Арестите са извършени от изпълнителната власт, без да бъдат сезирани съдебните власти и в нарушение на конституционните права. Вместо презумпцията за невинност се въвежда презумпция за виновност. Както заявява самият министър-председател в Народното събрание, арестуваните не са невинни, защото са „политически отрепки". Този акт той разглежда като начало на вътрешната война: „Аз смятам властта, която упражняваме, аз смятам нашето управление, като същинска война срещу вътрешните врагове". Тези врагове са не само радославистите, но и „всички онези, които ще искат да смутят и нарушат реда в тази страна". Стамболийски прави и друга многозначителна декларация, че не вярва в сега действащите съдии и иска „истински народен съд", в който съдиите ще се избират от общинските съвети, от парламента и изпълнителната власт. Въпреки незаконността и неконституционността на правителствените действия, те са подкрепени от депутатите, с изключение на представителите на либералите и демократите и от Постоянното присъствие на Военния съюз[18].

На 6 ноември 1919 г. представители на Военния съюз се срещат с Ал. Стамболийски и открито му заявяват, „че офицерството е организирано и ще работи за защита на отечеството". Те го запознават със своите искания, свързани с преустройството на армията и получават уверения, че ще бъдат изпълнени. След срещата със задоволство се констатира, че „няма изгледи" Стамболийски да се противопостави на Военния съюз[19]. И действително, макар че официално Стамболийски се обявява против тайната офицерска организация, той не предприема никакви мерки срещу нея. За него на този етап са приоритетни предстоящото подписване на мирния договор и овладяването на острото социално напрежение в страната, а не справянето с и без това проправителствената офицерска организация.

Едва след арестите, на 12 ноември 1919 г. Народното събрание започва обсъждането на внесения от социалдемократа Гр. Чешмеджиев и подкрепен от земеделеца Ст. Омарчевски законопроект за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа. Законопроектът брутално погазва Конститу-

---

[17] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 4, л. 1–17; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 33–40; Мустаков, Д. М. Цит. съч, 37–38.

[18] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 1–2, 31–48; Галунов, Т. Втората национална катастрофа, процесът, виновниците. Велико Търново, 1998, 18–20; Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 156; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 13, л. 126–127; ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 126–127.

[19] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 156.

цията, действащото законодателство и принципите на правото. Той предвижда наказание за всички, които са взели активно участие в подготовката, обявяването или ръководството на войната през 1915–1918 г. и пряко или косвено са съдействали за нейния злополучен край. За държавния глава, министрите, председателя на Народното събрание и главнокомандващия предвиденото наказание е смърт и конфискуване на всички имоти. За дипломатическите агенти, участвали в сключването на тайни договори, подпредседатели на Народното събрание, командващите на армии или приравнени на тях по длъжност, наказанието е строг тъмничен затвор до 15 г., конфискуване на всички имоти и лишаване завинаги от граждански и политически права. Такива са и наказанията за народните представители, началниците на отделна войскова част, висшите държавни служители. Престъпленията трябва да се съдят от народен съд, състоящ се от четирима депутати и трима съдии. Освен предвидената обратна сила на закона се допуска по него да се съдят и министри, извършили престъпления по чл. 155 от Конституцията (престъпления, свързани с измяна на отечеството и царя, нарушаване на Конституцията, предателство или вреда, причинена на царството за лична полза) след 17 септември 1912 г., което означава и търсене на отговорност от правителствата на Ив. Евстр. Гешов и д-р Ст. Данев[20]. Законът е такъв правен абсурд, че дори земеделската група не е единна в неговата подкрепа[21]. Там са смутени и от възможността техните коалиционни партньори да попаднат под съд, което би означавало загуба на властта. Приемането на този закон би означавало ликвидиране на висшия команден кадър на армията, но никой не издига глас в негова защита.

От своя страна, правителството внася нов проектозакон за съдене на министрите, който да замени стария от 1880 г., и предлага двата законопроекта да се обсъдят заедно. В него също се съдържат противоконституционни текстове[22]. Свой законопроект за съдене на виновниците за националната катастрофа предлагат и комунистите, близък до този на Чешмеджиев, но по процесуални пропуски не е поставен на обсъждане[23]. Ожесточена, груба и на

[20] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 4, л. 6; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 54–56; Чешмеджиев, Гр. Политически спомени. С. 1988, 234–244; Законопроектът влиза в противоречие с Търновската конституция, защото тя не допуска съдене на държавния глава, чиято особа е свещена и неприкосновена. Нарушава се нейният чл. 73, който забранява изключителни съдилища и специални следствени комисии под никакъв предлог и под каквото и да е наименование, както и чл. 75, според който никому не може да се наложи наказание, неустановено от законите. Нарушен е и редът за съдене на министрите, предвиден в чл. 154, 155, 156. Погазва се и чл. 193, даващ право на всеки депутат свободно да изразява мнението си, да дава гласа си по убеждение и съвест и „никой не може да иска от него за изказаното мнение сметка или да повдига за това срещу него гонение“. Законът е и в разрез с чл. 67 и чл. 75, обявяващи правото на собственост за неприкосновено и забраняващи конфискация на имоти. Нарушава се Наказателният закон, който не допуска въвеждането на закони с обратна сила.

[21] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 157, 183.

[22] Пак там, 76–77; Галунов, Т. Цит. съч., 38–54.

[23] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 158, 198–202.

моменти вулгарна дискусия съпровожда целия цикъл на обсъждане на закона, който претърпява известни корекции[24].

На 22 ноември 1919 г. Народното събрание приема Закон за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа и Закон за съдене на министрите. В окончателния вариант на първия закон като подсъдими отпадат държавният глава и командващите армии. На доживотен строг тъмничен затвор или смърт, ако са действали користно, се осъждат лицата, които са взели активно участие в обявяването на войната, в нейната дипломатическа подготовка или ръководство, и тези, които са издали и заповядали „турянето в действие на раздел 3-й от Военнонаказателния закон". Всички, които са се възползвали от своето служебно или обществено положение и са използвали създалата се ситуация за лични облаги, за спекулативни сделки и/или „са извършили изстъпления в окупираните земи", се наказват по чл. 431 от Наказателния закон, предвиждащ до 5 г. строг тъмничен затвор. Виновните за горните престъпни деяния се лишават от граждански и политически права завинаги и се осъждат „да заплатят на държавата причинените от войната вреди и загуби". Под възбрана се поставят всички частни имоти на обвиняемите по Закона, включително и тези на цар Фердинанд. Дава се право на всеки гражданин да посочи улики против лица, извършили престъпни деяния, означени в закона, без да носи отговорност за направеното донесение. Делата по този закон се разглеждат от Държавния съд[25]. По новия Закон за съдене на министрите Държавният съд се състои от седем съдии и десет съдебни заседатели. Последните се избират от състава на окръжните, градските и селските общински съвети[26]. Така е реализирана идеята за създаване на един своеобразен „народен съд", по същество политически съд. Наказанията, които той налага, са по ЗСНВНК[27]. Гласуваните закони-присъди са прецедент, който земеделците ще продължат да използват за разправа с политическите си противници. На този етап първата група от тях – либералите, са извадени извън играта.

Още на 11 февруари 1920 г. по доклад на военния министър Ал. Стамболийски в Народното събрание е внесен законопроект за изменение и допълнение на някои членове от Закона за съдене и наказание на виновниците за националната катастрофа. В доклада се предлага промяна в процесуалната му страна, като престъпните деяния по закона, с изключение на министерските, се съдят и наказват от военнополевите съдилища или от военни съдилища за мирно време. Причина за това предложение е, че Държавният съд поради своята организация, процедура и състав нямало да може да се справи в кратък

[24] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 192, 203, 205, 215.

[25] Пак там, 222–223; Държавен вестник, №203, 9 декември 1919 г.

[26] Държавен вестник, №202, 8 декември 1919.

[27] Пешев, П. Историческите събития и деятели от навечерието на освобождението ни до днес: С бележки за живота ми. С., 1993, 678–681; Гешева, Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност, 1884–1923. С., 2003, 239–242.

срок със заведените дела и няма да се постигне желаният резултат, докато при бързата процедура, предвидена във Военносъдебния закон, всички подведени под отговорност лица ще бъдат наказани съгласно строгите постановления на закона. Съществува и друг мотив. С промяната на процедурата се цели „виновниците" да бъдат съдени от български, а не от чужди съдилища, както е предвидено в Ньойския мирен договор[28]. Включените изменения предвиждат престъпните деяния, предвидени в закона, освен министерските, да „се разглеждат и наказват, докле трае военното положение, от военнополевите съдилища по реда, определен от Военносъдебния закон". Делата трябва да бъдат окончателно решени „най-късно до три месеца" от постъпването им в съда. Предварителното следствие за престъпленията, посочени в Закона, се провежда от военнополевите следователи по реда, определен от Военносъдебния закон. При постъпване на предложение за следствие те са длъжни незабавно да го започнат и да го приключат до 15 дни. Срокът може да се продължи от прокурора. Военните следователи са задължени да вземат и всички мерки за запазване имота на обвиняемите от разпиляване и укриване и за задържането им под стража, като единствена мярка за неотклонение. Военният прокурор контролира следствието и има право по всяко време да смени следователя. Той заедно с надлежните началстващи лица също придобива право да възбужда преследването на провинилите се по Закона лица[29].

Приетите изменения натоварват военните съдилища с нови отговорности и утежняват още повече тяхната работа. Оказва се, че въпреки всичките критики, отричания и недоволства от тяхната дейност, те са последното средство, към което всички управляващи прибягват, когато в спешен ред трябва да се решат проблеми, свързани не само с осигуряването на реда и сигурността в страната, но и за разправа с политическите противници.

След като се създава прецедент с провеждане на парламентарни избори в условията на военно положение, логично е да се проведат и местни избори, макар че приетите преди войната закони постановяват, че това трябва да стане два месеца след вдигането на военното положение. По този начин, както се изразява социалдемократът К. Бозвелиев, правителството нарушава законите, оправдавайки се с друго нарушение, извършено от предишното правителство[30]. В изборите за общински съвети на 7 декември 1919 г. БЗНС получава смазващо предимство и фактически овладява властта в селата[31].

---

[28] Стенографски дневници на XVI НОНС, I РС, с. 102, 1165–1166, 1173–1175.

[29] Държавен вестник, №263, 25 февруари 1920.

[30] Стенографски дневници на XVIII НОНС, I РС, 74–76.

[31] Георгиев В. Съглашенофилските буржоазни партии в България 1918–1920)..., 276–281.

2. Войната с левите организации

А. В очакване на големия социален сблъсък. Във взривоопасното следвоенно време армията не се задоволява с ролята си на изпълнителен орган на държавната власт, а сама продължава да анализира ситуацията и да предлага решения. В началото на ноември 1919 г. Военнополицейската секция издава бюлетин, специално посветен на факторите, които заплашват вътрешния ред и сигурност. Според военните специалисти „главният фактор за нарушенията на реда и спокойствието в страната са левите и крайни политически течения, които днес след една несполучлива война се твърде много засилиха и разшириха". Обективно се отчита, че освен последиците от войната са налице и други фактори, надуващи платната на тези организации. Една част от тях идват отвън – от революцията в Русия и лявата вълна, заляла Европа. Други са с домашен произход. Те са свързани с действията на управляващите, които не се справят със спекулата, контрабандата, корупцията в държавните учреждения, с мизерното положение на чиновниците. Като причина, подкопаваща реда и сигурността, се посочва и „почти съвършено изчезналия обществен морал във всички класи, разюзданост и егоизъм на имотните граждани и селяни". Всичко това от една страна карало бедните и малоимотни класи да гледат с надежда на събитията в Русия и да виждат спасение само в пролетарския строй, а от друга страна създавало среда за левите течения. Като най-опасна за обществения ред се посочва Комунистическата партия и особено нейното ляво течение, начело с Ив. Ганчев, което заложило на антипарламентаризма и преките акции. Като особено опасни се отбелязват и независимите социалкомунисти на Н. Харлаков и К. Тинева, отново поради техния антипарламентаризъм. Отбелязва се, че те имат влияние в Пазарджик, Ямбол, Сливен и Враца, но организационно са слаби. На трето място се посочва Безвластната анархо-комунистическа партия на братята Герджикови. Тя е сред най-крайните партии, сгрупира млади хора, но от най-отчаяни и неопределени тъмни елементи. Партията е силна в София, Кюстендил, Хасково, Пазарджик, Пловдив, Враца, Търново Сеймен (Симеоновград). Последна в списъка по опасност е поставена комунистическата група на П. Делирадев, обединила бивши тесни социалисти, отхвърлящи парламентаризма и следващи лозунга „Чрез преки акции към революция". Тяхното влияние е само в столицата. От категорията „опасни" се изключват широките социалисти, както и други, по-малобройни провинциални леви групи. Военните предлагат и решение на проблема чрез ограничаване на мизерията и издигне на нравственото състояние на масите, което ще намали крайните елементи и опасността от безредие[32].

Тези препоръки са твърде абстрактни, изпълнението им е въпрос на време, а крайните елементи нямат желание да чакат. На 19 ноември 1919 г. в

[32] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 302–304.

Пловдив се провежда работнически протест против политиката на правителството по прехраната. Властите се опитват да го разпръснат, при което се стига до сблъсъци с полицията и войската и до жертви. Случилото се има широк обществен резонанс и с изясняването му се заема Народното събрание. Позицията на комунистите е представена от В. Коларов, който е и организатор на протеста. Самият Коларов признава, че демонстрацията е извършена въпреки забраната на властите, че участниците не са се подчинили на заповедите на изпратените патрули, малтретирали са ги и са ги обезоръжили. Тезата му е образец на политическо лицемерие и демагогия – властта няма право да изпраща въоръжена сила срещу една мирно протестираща маса (макар и незаконна) и поради това последната не носи отговорност за действията си (които далеч не са мирни). За предизвиканата стрелба, убитите 4 и ранените 15 души Коларов обвинява ученик анархист, който първи хвърлил бомба. Цялата отговорност за случилото се, както и за последвалите „масови арести и зверски изтезания", той вменява на властите, но прави едно важно разграничение, че „най-голямата част от кръвопролитията на този митинг се дължи на местната полиция, не на войската"[33].

Позицията на управляващите е изложена от министъра на вътрешните работи Ал. Димитров. Неговата версия е базирана на докладите на административните и военните началници, участвали в събитията. Според министъра сутринта на 19 ноември полицията залавя позиви с революционно съдържание, с призиви за манифестация, превземане на общинското управление и на общинските складове, от които ще се раздават предмети от първа необходимост, затова и участниците пристигнали с торбички. Градоначалникът забранява обявената за следобед манифестация и уведомява военния комендант да вземе мерки. Въпреки забраната манифестацията се провежда, а част от манифестантите нападат и обезоръжават две групи войници и офицери, които се опитват да ги спрат. На площада, където вече се държат речи, пристига един конен взвод. Манифестантите са поканени да се разотидат, но те нападат с камъни и дървета войниците. Последват изстрели и хвърляне на две бомби бухалки, които раняват войници и демонстранти. Пристигналата още една рота стреля във въздуха, за да разпръсне тълпата, но тя отвръща с револверни изстрели. В отговор следва залп от полицаите. Равносметката от хвърлените бомби и стрелбата е 4 убити и 4 ранени от цивилните, а от военните са ранени 5 войници. Леко ранени са 15–20 души. Министърът е убеден, че комунистите умишлено нагнетяват напрежение в обществото, сеят тръни и очакват бури[34].

Началникът на Втора тракийска дивизия, разположена в Пловдив, оценява случилото се като логично следствие от провокаторската тактика на комунистите в града и опит да се демонстрира сила. Това му дава повод да се

[33] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 175–176, 294–305.

[34] Пак там, 305–311, 324; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 395.

срещне с комунистическите водачи, включително и с В. Коларов, и твърдо да им заяви, че няма да допусне анархия и че за в бъдеще всички безредици, независимо от коя партия са организирани, ще се потушават „с най-голяма жестокост". Като противодействие на комунистическите прояви на 27 ноември, бойния празник на армията, в Пловдив е организиран тържествен военен парад с присъствието на всички патриотични дружества и организации. Целта е да се демонстрира силата на армията, готовността ѝ да отстоява националните идеали и единението с обществото[35]. С царска заповед през януари 1920 г. са наградени 7 офицери и 12 войници от Втора пехотна тракийска дивизия, които със своите действия на 19 ноември 1919 г. изпълнили най-доблестно дълга си и осуетили безредиците, предизвикани от крайните елементи[36].

Официалната оценка само частично се споделя от Военния съюз, който от страниците на „Народна отбрана" застъпва становището, че правителството няма да реши проблемите чрез използването на груба сила, а като отнеме почвата, пораждаща недоволството и реши проблемите с жилищата, отоплението и прехраната[37]. Пловдивските събития са повод военните да засилят наблюдението над левите и крайните партии в страната. Министерството на войната взема мерки и за пресичане на агитациите на комунистите сред завръщащите се пленници, които те искат да привлекат под червеното знаме, възползвайки се от тежкото им положение[38].

Започналото съкращаване на армията и уволняването на заслужили генерали и офицери, сред които Вл. Вазов и Ив. Шкойнов, предизвиква напрежение между нейното професионално и политическото ръководство. Новият началник-щаб, ген.-лейт. Ст. Нерезов, назначен на този пост на 2 ноември 1919 г., реагира много остро и категорично. На 15 декември 1919 г. той подава рапорт до военния министър с искане да бъде освободен от длъжност и уволнен. Нерезов открито протестира против действията на правителството, които според него са продиктувани от политически мотиви и ще доведат до разрушаването на армията, която „при днешните неопределени времена" е „най-главният стълб на държавния строй, пазителка на реда, спокойствието, честа, имота и живота на населението в страната". Генералът предупреждава, че армията трябва да бъде запазена „чиста и непорочна за партизанските страсти, кристална в своята дисциплина и идейна в своята деятелност"[39]. В отсъствието на Ал. Стамболийски, М. Турлаков и Р. Даскалов решават да заменят Нерезов с по-лоялния полк. Мустаков, но напрегнатата вътрешна обстановка ги кара да се откажат от намеренията си, за да не задълбочават конфликта с армията[40].

---

[35] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 393–394.

[36] Пак там, ф. 1, оп. 1, а.е. 142, л. 14.

[37] Народна отбрана, №186, 24 ноември 1919.

[38] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 400, 412.

[39] ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а.е. 319, л. 1–2.

[40] Мустаков, Д. М. Цит. съч., 48–51.

По въпроса за уволненията странна позиция взема Военният съюз. Неговото Постоянното присъствие също се обявява против, но решава, че отговорен за тях не е военният министър, а началникът на канцеларията полк. Д. Мустаков, който е неспособен да наложи позицията на съюзеното офицерство. Поради това се иска неговата оставка. Мустаков отказва да се оттегли от поста си, убеден, че организацията няма право да диктува решения на министрите. Според него Военният съюз вече не преследва професионални цели, държи се като „държава в държава" и е крайно време той „да се разпердуши"[41].

Вниманието на управляващите на този етап е приковано не от офицерската организация, а от засилващото се социално напрежение сред държавното наемничество. Изгребаните до дъно финансови ресурси, инфлацията, скъпотията неизбежно водят до спад в реалните заплати и понижаване на жизнения стандарт на служителите и чиновниците. Това поражда естественото им недоволство и търсене на пътища за бърза промяна на ситуацията. Сред армията на държавните наемници особено многобroен и като цяло добре организиран е отрядът на железопътните работници и този в пощите и телеграфите. Там традиционно силно е влиянието, чрез съответни профсъюзни организации, на двете леви работнически партии – на широките и на тесните социалисти. Първите залагат на преговори и търсене на споразумения с управляващите, към които от октомври 1918 г. принадлежат. Вторите използват ситуацията, за да пропагандират крайните си цели – обявяването на съветска социалистическа република, която магично и автоматично ще реши всички проблеми. И едните, и другите не изключват стачката като средство за привличане вниманието на държавата върху тежкото положение на държавните служители и намиране на адекватно решение[42]. Проблемът е в това, че една стачка на железопътните и телеграфо-пощенските служители би блокирала комуникациите, които са от стратегическа важност не само за функционирането на държавата, но и за окупационните съглашенски войски, намиращи се на нейна територия. Предвиждайки тежките последици от евентуална транспортна стачка, съглашенското командване предварително изисква от българските управляващи да вземат мерки, за да не бъде тя допусната.

Задачата е поставена на инспектора на Инженерните войски ген. С. Добревски. На 23 март 1919 г. той представя на министрите специална тайна Инструкция за мерките, които трябва да се вземат в случай на стачка по Железопътното и Телеграфо-пощенското ведомство. След седмица, на 31 март 1919 г. Инструкцията е утвърдена от министъра на войната А. Ляпчев. Това е един подробен документ, състоящ се от 21 параграфа. В него най-напред се дава определение за стачка и нейните видове. Обявена стачка се счита, когато

[41] Мустаков, Д. М. Цит. съч., с. 42, 48.

[42] За развитието на синдикалното движение след войната виж Янулов, Ил. Социалното законодателство в България. С., 1934, 190–198.

повече от двама служители и работници по предварително съгласие напуснат своята работа с цел да парализират дейността на железниците, пощите, телеграфите и телефоните. Стачката е обща, ако е обхванала цялата страна и частична, ако е само в някои райони на царството. При обявяването на обща стачка, за да се осигурят комуникациите на страната, всички служители и работници на двете ведомства се обявяват за militаризирани и мобилизирани, като се обличат във военни униформи. Железопътната и Телеграфо-пощенската дирекция чрез командирите на Железопътната и Телеграфната бригада минават под командването и управлението на Министерството на войната, респективно на Военноинженерната инспекция. При частична стачка се militаризират и мобилизират само работниците в района на стачката, които се подчиняват на съответните командири на Железопътната и Телеграфната бригада. За „висш пръв началник" на всички мобилизирани и militаризирани служители и работници се счита инспекторът на Инженерните войски. В случай на стачка началниците на дивизионните области веднага изпращат войници, които да запазят от „всякакви покушения" железопътните, телеграфните и телефонните линии, съоръженията, гарите, работилниците, складовете, каменовъглените мини. За началници на гарите и телеграфо-пощенските станции те трябва да назначат офицери-комендanти със съответно число войници. Комендантите се грижат за правилното носене и изпълнение на комендантската и военнополицейската служба, като се ръководят от Временния правилник за службата през време на военно положение от 1914 г. и от Положение за управлението на железниците във военно време от август 1912 г. Комендантите изискват от служителите и работниците писмена декларация дали съчувстват или не на стачката, като стачкуващите се мобилизират и militаризират. Към тях се прилагат правата и задълженията на военнослужещи. Те са подсъдни по Военнонаказателния закон, съдят се от военни съдилища за престъпления във военно време. Всеки железопътен или телеграфо-пощенски служител и работник, който не се яви на работа, се счита за уволнен. При недостиг на персонал местата се запълват от войници, железничари, телеграфисти и пощальони от железопътните и телеграфните части или от запаса на армията. Докато трае стачката, военните не се бъркат в специалната служба на железниците, телеграфите, пощите и миите. Войските по охраната носят и административнополицейската служба. Подозрителните и заловените граждански лица се предават на близките административни или военни власти. На двете дирекции се вменява в длъжност да държат в течение Военноинженерната инспекция за настроенията на техните служители и възможните стачки[43].

Така още през март 1919 г. е разработена програма, чрез която да се гарантира непрекъснатост на функционирането на железниците, пощите и телеграфите в страната. Това трябва да се осъществи чрез militаризиране

[43] ДВИА, ф. 16, оп. 2, а.е. 44, л. 11–15.

на служителите, подчиняването им на военните власти и на военните закони за военно време. Армията се натоварва и с осигуряването на реда по време на стачка.

През лятото на 1919 г. опасността от избухване на железничарска стачка става все по-реална. Това особено тревожи командването на съглашенските окупационни сили в страната. На 10 юли 1919 г. главнокомандващият на съглашенските войски на изток ген. Кретиен предупреждава българския министър-председател Т. Теодоров, че е нежелателно една стачка да прекъсне съглашенските транспорти и настоява военните власти да вземат превантивни мерки. В Щаба на армията също пристигат сведения, че комунистите са взели решение да оглавят недоволството на железничарите и след още една петиция с разни искания да се обяви обща стачка, която да се доведе до размер на революция. Военното началство е обезпокоено, че в тези планове са включени и войници от Инженерните войски[44]. Управителният комитет на комунистическия Съюз на транспортните работници действително решава незабавно да обяви стачка, но правителството успява да я парира с обещание за увеличаване на заплатите[45]. На 30 юли 1919 г. ген. Кретиен уведомява Т. Теодоров, че Съглашенското командване е решило в случай на стачка по железниците да мобилизира техния персонал и да го подчини на френските военни закони. В тази връзка от българската страна се изисква да изготви списък на необходимия персонал за осигуряване на службата по железниците[46]. Използваният от френския генерал ултимативен и заплашителен тон е показателен за изключителната важност на проблема и за недоверието към способностите и възможностите на българските власти да гарантират сигурността на железниците и телеграфите.

Още на следващия ден Щабът на армията изпраща писмо чрез Министерството на външните работи до Съглашенското командване, с което го уведомява, че вече са предвидени мерки за справяне с евентуална стачка по железниците, пощите и телеграфите, и прилага Инструкцията от месец март 1919 г. Военното ръководство използва случая, за да поиска тази инструкция да придобие законова сила, като се одобри от Министерския съвет и царя[47]. Допълнително са дадени и нареждания началниците на дивизионни области да изработят свои планове за действие и прилагане на предвидените мерки.

Вниманието на съглашенците към железопътните комуникации не отслабва през следващите месеци. В началото на септември 1919 г. френското Главно командване изисква от Щаба на армията да изпрати един караул войници в Г. Оряховица, за да се осигури охраната на железопътните линии и захарната фабрика. Това се налага поради преместването на френските части,

---

[44] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 6.

[45] Христов, Хр. Революционната криза в България..., с. 507.

[46] Великата октомврийска..., с. 519.

[47] ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.е. 3459, л. 56.

разположени до този момент в града. Щабът дава съответните разпореждания на началника на Пета дивизионна област[48].

През втората половина на август 1919 г. се стига до създаването на Общ комитет от представители на синдикатите на тесните и широките социалисти за организиране и ръководство на бъдеща транспортна стачка. На 15 септември този комитет прави постъпки пред правителството за повишаване на заплатите и изплащане на обещаните добавки, но не се стига до споразумение[49]. Междувременно на 3 септември 1919 г. комендантът на мината в Перник докладва на началника на Първа софийска дивизионна област, че се е провело събрание на комунистите, „пропито със смел революционен дух", на което се взело решение да се вдигне нова стачка, ако не бъдат удовлетворени исканията им. За да бъде предотвратена, той моли за изпращането на два ескадрона. По заповед от София в Перник пристигат два ескадрона от Брезник, които предотвратяват „неминуемата" стачка. Положението остава напрегнато, защото на 18 септември 1919 г. директорът на мината отново настоятелно моли за нова военна сила против предстояща стачка[50].

Активността на синдикатите и сведенията на разузнаването карат ген. Добревски на 25 септември 1919 г. да предупреди Щаба на армията, началниците на дивизионни области, директора на железниците и командира на Железопътната бригада за готвена стачка на железопътните работници на 27 септември. Според генерала намеренията били стачката да продължи цял месец, докато не се удовлетворят исканията на работниците, а ако военните власти им попречат, нарежданията били да се противопоставят с оръжие. На военните началници се нарежда в случай на стачни действия да имат предвид инструкциите, дадени в навечерието на 27 юли 1919 г.[51]

След полученото предупреждение началникът на Пета дунавска дивизионна област, Русе, провежда среща с водачите на железничарите в града, за да ги предупреди за опасността от пълна окупация на страната и за разрушаване на обществения ред и сигурност. Самият той се ангажира да посредничи за изпълнението на исканията на железничарите, което е нетипична роля за военен началник, но в духа на вижданията на Военния съюз, към който офицерът явно принадлежи[52]. Други военни началници предпочитат да вземат препоръчаните предохранителни мерки. На 28 септември 1919 г. командирът на Осемнадесети пехотен етърски полк във Велико Търново нарежда офицерите, подофицерите и войниците да бъдат в пълно бойно снаряжение, да се сформират 3 сборни и 1 картечна рота, които да изпълняват охранителна служба, а в случай на транспортна стачка – всеки военнослужещ

[48] Великата октомврийска..., с. 522.

[49] Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960, 230–231.

[50] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 15, 104.

[51] Пак там, л. 73.

[52] Пак там, л. 78.

да се отправи към определения пункт и да действа съгласно Инструкцията от март 1919 г.[53]

Стачка на 27 септември не избухва, но за такава синдикатите продължават да се готвят, а управляващите и военните да я очакват. След като широките социалисти не влизат в коалиционното правителство на Стамболийски, техните синдикати втвърдяват позицията си. На 8 октомври 1919 г. Общият комитет предявява нови искания на министъра на железниците, пощите и телеграфите М. Турлаков за еднократно възнаграждение на служителите в Транспортното и Телеграфо-пощенското ведомство в размер на половин годишна заплата. Паралелно се изработва Правилник за ръководство на стачката и е издаден Позив към трудещия се народ за вдигане на борба, ако правителството откаже да изпълни синдикалните искания. БКП (т.с.) мобилизира организациите и групите си за осигуряване на успеха на стачката, която трябва да започне всеки момент.

При тези обстоятелства на 15 октомври 1919 г. инспекторът на Инженерните войски изпраща екстрена шифрована заповед до началниците на дивизионни области, командирите на Железопътната бригада и на Телеграфната дружина. В нея той ги уведомява, че на 16 или 17 октомври се очаква стачка в железниците, телеграфите и каменовъглените мини, като стачкуващите щели да повреждат машини, апарати и съоръжения. На началниците и командирите се нарежда да осигурят охрана на мините, мостовете, тунелите, големите станции и се разяснява, че при стачка ще се обяви мобилизация на служителите и работниците в споменатите ведомства, а „действията на въоръжените сили (войска и полиция), ...на полевите военни съдилища ще е като във време на война“. С друга заповед от същия ден ген. Добревски нарежда в случай на стачка семействата на стачниците, отклонили се или неявили се на служба, да се извадят от държавните квартири[54]. Във Военното министерство е изготвен и проект за постановление на Министерския съвет в случай на стачка. Министерският съвет одобрява постановлението на 18 октомври 1919 г. То се състои от няколко пункта: утвърждава се издадената Инструкция от 23 март 1919 г.; militаризират се всички чиновници, служители и работници по Железопътното, Телеграфното ведомство и каменовъглените мини, както и бивши такива; мобилизират се Железопътната, Телеграфната бригада и Военноинженерната инспекция; посочените ведомства, цивилни и военни, от деня на обявяване на стачката се считат във военно положение и въоръжената сила действа, както във време на война; провинилите се във връзка със стачката се съдят от военнополеви съдилища; близките до гарите села се задължават да дават съдействие на военните и административните власти за арестуване на стачниците и за „изпъждането“ им от ведомствените жилища[55].

[53] ДВИА, ф. 344, оп. 1, а.е. 80, л. 18–21.

[54] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 357, л. 546, 550.

[55] Пак там, л. 247, 260.

Правителството предприема и конкретни стъпки, насочени към успокояване на обстановката. То решава да отпусне 80 млн. лв. за подобряване положението на държавните чиновници и допълнително да им се изплати половингодишна заплата. Паралелно министър Турлаков предупреждава началниците на гари и телегафо-пощенски станции, че при евентуална стачка участниците в нея ще бъдат уволнени, лишени от квартири и пенсии и съдени от военен съд[56]. Мерките за втори път предотвратяват обявяването на обща стачка. По същото време властите не се поколебават да разгонят с полиция и войска комунистическа манифестация във Велико Търново, както и да изпратят 30 войници за засилване на комендантската служба при мини „Перник" и предотвратяване на евентуална стачка[57].

Б. Демонстрациите на 24 и 25 декември 1919 г. През декември 1919 г. социалното и политическото напрежение в страната ескалира. На 17 декември широките социалисти излизат с манифест, призоваващ за демонстрации на 24 декември, когато се открива сесията на Народното събрание. От своя страна БКП (т.с.) призовава привържениците си на масова протестна акция чрез напускане на работа същия ден следобед срещу политиката на правителството по прехраната, за възстановяване на политическите права и в подкрепа на Съветска Русия. Подготвен е и позив към войниците, подофицерите и офицерите да не се намесват и да не участват в разпръскването на демонстрациите на „бедния трудещ се народ" и да оставят „народните изедници и убийци" на собствената им съдба. Военното разузнаване обаче има сведения, че демонстрантите комунисти са въоръжени и ако се попречи на акцията им, ще използват оръжие[58].

След откритите призиви на широките социалисти и комунистите на 20 декември 1919 г. Министерският съвет взема решение всички, които на 24 декември напуснат работата си и вземат участие в демонстрациите, да се смятат за доброволно напуснали и да бъдат уволнени[59].

На 21 декември 1919 г. софийската организация на БКП (т.с.) устройва събрание в театър „Одеон", което прераства в манифестация по улиците на столицата. По време на манифестацията избухва бомба, която ранява няколко човека. Според комунистите тя е хвърлена от провокатор по нареждане на софийския градоначалник Прудкин, а според властите бомбата е хвърлена от комунистите, за да се провокира полицията и да се направи репетиция за 24 декември[60].

---

[56] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I ИС, с. 117; I РС, с. 965.

[57] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 377, л. 80–81, 107–108.

[58] Великата октомврийска..., 735–736; ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 226, л. 371.

[59] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 253.

[60] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 555–556; Работнически вестник, №140, 23 декември 1919.

В тази връзка и с оглед на обявените демонстрации на 22 декември 1919 г. началникът на канцеларията при Министерството на войната полк. Д. Мустаков издава поверителна заповед, с която съобщава на началниците на дивизионните области, че на 24 декември се допускат демонстрации на чиновниците и служителите в страната, но при три условия: 1. Да не се провеждат никакви манифестации по улиците; 2. Решенията на демонстрантите да се вземат на закрито; 3. Петициите да се поднасят от малобройни делегации. Нарежда се да не се пречи на военни чиновници да участват в демонстрацията, но последните да бъдат уволнени. От началниците на гарнизоните се изисква да вземат най-решителни и енергични мерки „за запазване на реда в гарнизоните и да се не изроди демонстрацията в бунт". В случай на стачка, да се постъпи съгласно нарежданията, дадени в Инструкцията от 23 март 1919 г.[61]

Нарежданията на Мустаков донякъде съвпадат с позицията на Военния съюз. По принцип неговото Постоянно присъствие се обявява за „решителни мерки" против стачното движение и очакваните саботажи, но в навечерието на обявената за 24 декември демонстрация тази позиция се нюансира и на местните структури се препоръчва: „Да се допускат по принцип икономически манифестации. Да се действа, когато се израждат в политически такива или се превърнат в буйство. Войската на 24-ти да е на закрито. Да се поддържа тесен контакт с ония партии, които имат поддръжката на народа, като не се поемат никакви ангажименти"[62]. Очертаната позиция е продължение на вече демонстрираната от Съюза съпричастност към тежкото положение на мнозинството от народа. Тя предвижда запазване на неутралитет при икономически демонстрации и намеса само ако те прераснат в политически и се стигне до насилия. На този етап се избягва поемането на конкретни ангажименти както към управляващите, така и към протестиращите. Широките социалисти са уведомени, че армията няма да се намесва, което засилва тяхната решителност за провеждането на акцията[63].

Позицията, официална и неофициална, на военните не съвпада с намеренията на правителството, което в отсъствието на Стамболийски решава да не се допускат никакви събрания, а още повече манифестации. От името на Постоянното присъствие на БЗНС е изпратено тайно Окръжно до дружбите №3828, с което се слага началото на партийна милиция или на придобилата по-късно гражданственост Оранжева гвардия. В окръжното се обявява, че България е застрашена от вътрешни врагове, комунисти, които в името на чужди интереси и в услуга на каузата на руските болшевики искат да разрушат отечеството, да го хвърлят в анархия, да предизвикат нова война и да разграбят храните и имотите на земеделците. Дружбите се призовават да изпратят в София свои партизани, които ще бъдат въоръжени, добре платени и

[61] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 829.

[62] Виж Тодоракова, М. Цит. съч., с. 144; ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 114.

[63] ДВИА, ф. 22, ап. 3, а.е. 226, л. 373.

хранени, и ще бъдат използвани срещу демонстрантите за охраната на реда. На 23 декември в столицата пристигат шопи, въоръжени с тояги и окичени с оранжеви ленти, на които от III полицейски участък е дадено оръжие[64]. Министрите се срещат с полк. Д. Мустаков и началника на Военносъдебната част ген. М. Георгиев, за да ги запознаят с решението си да се засили военното положение, като превантивна мярка срещу евентуални безредици на 24 декември. Следобед проблемът се обсъжда и с началника на Софийския гарнизон полк. В. Лазаров (член на Постоянното присъствие на Военния съюз) и коменданта на столицата полк. Г. Сапов. Военните се опитват да защитят становището, че икономически манифестации трябва да бъдат разрешени и само ако се наруши редът да се употреби сила, но вътрешният министър Ал. Димитров категорично отказва да го приеме[65].

Ресорните министри на вътрешните работи и на правосъдието и управляващият военното министерство Р. Даскалов изпращат доклад до царя с искане за увеличаване на изключителната подсъдност на военнополевите съдилища. Те се мотивират с извънредно тежките условия на живот в страната, резултат от войната, и невъзможността изведнъж да се премине към нормален стопански живот. Тези обективни обстоятелства създавали неблагоприятни настроения и се използвали от крайните елементи, за да застрашат „нормалния ред и съществуване на цялата страна“[66]. Моментално на 23 декември 1919 г. цар Борис III издава Указ №55 за изменение на указите за военно положение, издадени след 1914 г. С новия указ подсъдни на военнополевите съдилища остават престъпните деяния, извършени от граждански лица, посочени в указа от 27 август 1919 г. (измяна, предателство, грабеж и анархизъм) и се включват нови, свързани с насилствени действия и оскърбления против държавния глава и неговото семейство, както и всички престъпления против властта и против обществения ред, престъпления, свързани с лишаване от живот, нанасяне на телесна повреда, повреждане на имот и кражба. Не са включени само престъпленията, свързани с укривателство[67]. На практика този указ преповтаря указа от 1914 г., като отпадат всички въведени след това ограничения.

Същия ден в Министерския съвет се провежда втора среща с висши военни началници, за да бъдат запознати с правителствените решения и за да се обсъдят мерките на военните власти за предотвратяване на демонстрациите, недопускането на обявяване на стачка и провъзгласяване на „комунистическото царство“. Полк. В. Лазаров отново се опитва да убеди министрите да разрешат манифестациите, за да не се пролива кръв, но е притиснат от М.

---

[64] НА–БАН, сб. IV, а.е. 155, л. 239–240; Великата октомврийска..., с. 756.

[65] Мустаков, Д. М. Цит. съч., 51–53.

[66] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 477, л. 474.

[67] Пак там, ф. 1, оп. 1, а.е. 135, л. 760; Държавен вестник, №216, 23 декември 1919 г. Погрешно е твърдението на някои автори, че по този начин в страната е обявено ново военно положение по простата причина, че старото от 1914 г. никога не е отменяно. Виж Петрова Д. Самостоятелното управление на БЗНС: 1920–1923. С., 1988, с. 59.

Турлаков да изпълни задълженията си, тъй като войската служи на отечеството и държавата в лицето на правителството[68].

Последва Екстрена заповед №11007 от 23 декември до началниците на дивизионни области, с която до второ нареждане „не се разрешават събрания на открито или закрито с каквато и да е цел". Забранява се и натрупване на хора в групи по улиците. От началниците се изисква преследването на всякакви агитации и подстрекателства, независимо устни, писмени или чрез печата; печатниците, където се печатат такива, да се затварят, а авторите им да се придават на военнополевите съдилища[69]. Началникът на Военносъдебната част също изпраща телеграма, с указание при своите действия началниците да се ръководят от §2 на Временния правилник за службата през време на военно положение, който възлага поддържането на реда и тишината на военните власти чрез военните комендanти[70]. Със заповед по Министерството на войната се „забранява безусловно" на всички негови чиновници и служители на 24 декември да участват в каквито и да е демонстрации и манифестации, а от желаещите да се включат в тях се изисква да дадат писмена декларация, която очевидно ще послужи като мотив за уволнението им[71].

Така отново, както и при демонстрацията от 27 юли, офицерският състав получава разнопосочни нареждания. Ръководството на Военния съюз иска от своите членове да разрешават икономически манифестации на открито. Военното министерство първоначално е за допускане на публични събрания на закрито, а в последния момент изпраща заповеди за тотална забрана на всякакви прояви. Това не може да не се отрази върху поведението на офицерите и на командваните от тях части. Освен това двойственост има и в отговорностите за запазване на реда в столицата. Всички надежди за запазването на реда се възлагат на войската, но за първи път тази задача е възложена и на привърженици на една от управляващите партии, които са подчинени на вътрешния министър. Така армията, която е раздвоена по отношение на демонстрантите, трябва да действа паралелно с едни партийни групи против други. Според късни свидетелства ген. Лазаров в съгласие с командирите на софийските полкове уведомил правителството, че ако селските групи излязат на 24 декември на улиците, то войската ще остане в казармите. То се съобразило със становището на военните и на този ден не допуснало привържениците на БЗНС да излязат. Има твърдения, че все пак на войската се наложило да предотврати кървав сблъсък между оранжевогвардейци и социалисти на площад „Ал. Невски"[72].

---

[68] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 254; Мустаков, Д. М. Цит. съч., с. 53.

[69] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 11, 13, 14.

[70] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 3; а.е. 381, л. 169.

[71] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 10.

[72] НА–БАН, сб. IV, а.е. 155, л. 235; а.е. 194, л. 111–113.

След като получават Заповед №11007, военните командири набелязват мерки за нейното изпълнение. Началникът на Софийския гарнизон разпорежда частите му „да запазят реда и спокойствието и да не позволят никакви манифестации“. От гарнизона се формират 12 групи, които трябва да заемат ключови места в столицата – булеварди, площади, входовете и изходите на града, като и централната телеграфо-пощенска станция, Военното министерство, Централния затвор. В тези групи се включват пехотни, кавалерийски и артилерийски подразделения. Оставя се и стратегически резерв в казармите, който трябва да се вкара в действие, ако се стигне до сблъсъци и метеж. В заповедта се изисква офицерите да дадат указания на подчинените си за действие с оръжие и се предупреждават, че „обиди, оскърбления, провокации с думи не са повод за употребление на оръжие“. Частите трябва да заемат местата си сутринта в 10.00 ч., но още от 08.00 ч. трябва да са изпратени патрули по основните градски улици. Сигналът в случай на тревога е биене на църковните камбани. През деня камбанението звън се комбинира с развяване на националния флаг, а нощем – с прожектори от камбанарията на катедралата „Св. Ал. Невски“. Всяка част трябва да формира дежурна рота, която да е в готовност да действа при тревога[73].

Военните началници на отделните гарнизони също набелязват мерки за запазването на реда. Те са в няколко посоки: 1. Обявява се усиленото военно положение, действието на военнополевите съдилища, както и на цензура над всички печатни произведения; 2. Предупреждава се населението да не взема участие в демонстрациите, като в противен случай ще бъде съдено по военните закони и срещу него ще се използва оръжие; 3. Назначават се специални комендanti в градовете; 4. Партийните бюра се предупреждават срещу подпис, че всякакви събрания, демонстрации и манифестации са забранени, както и устната и печатната агитация; 5. Затварят се всички питейни заведения, кафенета и клубове; 6. Засилва се охраната на казармите, оръжейните складове и учрежденията, както и на телеграфо-пощенските станции[74]. Властите си дават сметка, че въпреки взетите мерки, планираните демонстрации ще бъдат проведени. Те се опасяват, че на редица места не разполагат с достатъчно военни и полицейски сили и искат изпращане на подкрепления[75].

С цел да се предотвратят готвените демонстрации, правителството решава да бъдат арестувани водачите на Комунистическата и Социалдемократическата партия и на ръководените от тях професионални съюзи. Решението е оформено в постановление на Министерския съвет от 24 декември 1919 г. В него се посочва, че предвид съществуващото военно положение и заплашванията на организаторите, че няма да се подчинят на дадените от властите раз-

[73] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 379, л. 413–416. На документа погрешно е изписано 1913 г. Същото и във ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 93–94.

[74] ЦДА, ф. 173К, а.е. 2585, л. 52, 53; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 78.

[75] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 12, 16–17.

пореждания и „щели да минат през трупове и кърви“, но да извършат проектираната демонстрация, Министерският съвет, за да предотврати проливането на невинна кръв и запази обществения ред, възлага на военния министър и подчинените му органи „незабавно“ да арестуват управителните тела на Конфедерацията на труда, Съюза на съюзите и управителните тела на двете леви партии. Конкретно са изброени 19 лица, сред които Г. Димитров, В. Коларов, Хр. Кабакчиев, В. Мулетаров, Т. Луканов, Д. Казасов, П. Алеков, Н. Исаев и др., „които подбуждат населението към измяна и метеж“[76]. Постановлението е издадено късно и военните не успяват да го изпълнят. Арестувани са само депутатите от широкосоциалистическата партия П. Алеков и Н. Исаев, а останалите водачи на левите партии и синдикати успяват да се укрият.

Според спомените на Кимон Георгиев, тогава командир на Шести полк, и на Ст. Мошанов на 24 декември 1919 г. в София се провеждат две демонстрации, като тесните социалисти се придвижват от работническия квартал Ючбунар по ул. „Цар Симеон“ към центъра, а широките социалисти се събират при еврейските гробища (около днешното Министерство на земеделието) и се сливат на площад „Св. Неделя“. С личното съдействие на К. Георгиев широките излъчват делегация от 10–15 души, която, конвоирана от взвод войници, стига до Народното събрание и връчва исканията си на депутатите. След завръщането на делегацията Д. Казасов произнася реч и събралите се се разпръсват без стълкновения с войската. Междувременно се стига до конфликт между К. Георгиев и радомирския герой Г. Дамянов, сега полицейски началник на София, който иска от войската силово да разпръсне демонстрантите. По заповед на Георгиев, Дамянов е арестуван и освободен едва след намеса на вътрешния министър Ал. Димитров[77].

Акции се провеждат не само в столицата. Тяхното протичане е докладвано в рапорти на военните началници до Министерството на войната и Щаба на армията. От Плевен съобщават, че към 13.30 ч. комунисти се опитали да се съберат в клуба си, но били разпръснати от рота войници. Същата рота разчистила и главната улица, където се движели отделни групи. Около 15.00 ч. едно отделение войници е изпратено да спре стотина железничари, които искали да влязат в града. Чрез парламентьор е направен опит да бъдат убедени да се разотидат, но те отказват. Тогава е дадено трикратно предупреждение със стрелба във въздуха, след което се стреля по железничарите. Трима от тях са ранени леко, а един тежко. След час 200 жени провеждат манифестация, пеейки интернационални песни, но също са разпръснати. Към 18.00 ч. всички опити на комунистите за демонстрации били осуетени[78]. Тази обща картина не е пълна. Според подполк. Атанасов, който пряко участва в разпръскването

[76] ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 55, л. 833.

[77] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 178–179; НА–БАН, а.е. 155, л. 236–238.

[78] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 33–34, 55.

на демонстрациите в Плевен, те са предизвикани не толкова от комунистите, колкото от мизерията и скъпия живот. По негови наблюдения ¾ от излезлите на улицата не са симпатизанти на комунистите, а вдовици на загинали във войните, жени на инвалиди или пленници, чиновници, които се чувстват изоставени от държавата в тези тежки за преживяване дни. „Мисля, заключава подполковникът, че не трябва да се употребява само грубата сила за предотвратяване на събрания от този род, но ще трябва да се вземат сериозни мерки за подобрение, поне от части, на мизерното положение, в което е хвърлена сега голяма част от населението в града."[79]

Докладите на полк. Стоянов очертават картината в Шеста дивизионна област. Във Враца 150 гимназисти се опитали да манифестират, но били разпръснати от войниците. Една рота предотвратила и опита на широките социалисти в града да проведат събрание. В Берковица комунистите успели да направят събрание в клуба си, но то било разтурено от войската с употреба на приклади. Последвал арест на 8 души. В Орхание (Ботевград) войската и полицията разпръснали комунистите и широките социалисти, които се опитали да направят манифестация и протестно събрание, само със стрелба във въздуха и без жертви. Подобна е и ситуацията в Свищов, където около стотина комунисти се опитали да направят събрание, но след предупреждение се разотишли. Войсковите части арестували 5, според други сведения 10 души от инициаторите[80].

Командирът на Втори конен полк подполк. Добрилов докладва от Лом, че въпреки предварителното блокиране на града от войската, на 24 декември към 15.00 ч. следобед комунисти и техни привърженици се събрали в крайните квартали и се насочили към центъра. Начело вървели жени и деца, които викали: „Хляб и дърва". Те били поканени да се разотидат, но отказвали. Не се вслушали и в предупреждението, че ще бъде употребено оръжие. Последвала стрелба във въздуха, но когато и това не оказало въздействие, бил открит огън по манифестантите. Ранени били 6 граждани – 4 мъже и 2 жени. На картечниците било заповядано да заемат позиция за стрелба. Чак тогава предводителят на демонстрацията – адвокатът и народен представител Пастармаджиев, дал заповед на множеството да се разотиде. И тук, както и в Плевен, местните военни отчитат, че проблемът за снабдяването на населението е реален и това дава възможност на комунистите да използват недоволството за собствени цели. Ето защо те настояват съответните органи да подобрят снабдяването, за да не се стига до такива инциденти[81].

В Русе началникът на гарнизона полк. Ковачев още от 22 декември 1919 г. дава поверителни разпореждания за запазване на обществения ред, но изпъл-

[79] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 295.
[80] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 34, 53–54, 56, 67.
[81] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 297; а.е. 381, л. 53–54.

нявайки указанията на Военния съюз, разрешава провеждането на демонстрация, което по-късно отрича. На 24 декември той заповядва да се изпратят по един взвод от 30 войници в центъра на града и вдига на крак конните ескадрони и всички полицейски части. Благодарение на взетите мерки проведената манифестация преминава без инциденти. Спокойно протичат и проявите във В. Търново и Г. Оряховица[82].

Началникът на Шуменския гарнизон полк. Златев докладва, че комунистите направили събрание на закрито и опит за манифестация, но се подчинили на предупрежденията на коменданта и мирно се разпръснали. Военните власти не успяват да предотвратят манифестациите на комунисти и широки във Варна, но те протичат без инциденти[83].

Демонстрации и манифестации се провеждат и в Южна България. По данни на началника на Трета балканска дивизионна област полк. Акрабов свиканите събрания на комунисти и широки социалисти в Бургас, Нова Загора и Ямбол са разпръснати от военните патрули без инциденти. Той констатира, че частите са се държали отлично, но се безпокои, че продължителното изпълнение на полицейски задачи не може да не окаже влияние върху духа на войската поради нейния намален състав. Ето защо настоява режимът на военно положение в градовете да се установи от военните власти според местните условия. В центъра на Сливен било свикано събрание, но било разтурено от кмета в присъствието на коменданта. Събралите се групи от деца и ученици били разпръснати от конни разезди[84].

В Стара Загора комунистите подготвят голяма манифестация с участие на привърженици от селата. За да не бъдат те допуснати, на входовете на града са изпратени военни патрули. Около 150 въоръжени от с. Дълбоки отказали да се подчинят на патрула, навлезли в града, стреляли и хвърлили бомби, при което ранили 1 подофицер и 1 войник. Войската открила огън, убила 1 и ранил няколко души. Останалите селяни били разпръсната от пристигналия ескадрон. На мястото бил заведен водачът на тесните социалисти в града К. Ципоранов, за да види резултата от собствената си агитация. В самия град редът не бил нарушен. За случилото се военните твърдят, че са действали при законна самоотбрана, а комунистите – че техните привърженици са нападнати безпричинно и че убитият кротко свирил на кавал[85].

От Хасково полк. Петров докладва, че въпреки разпорежданията и писмените предупреждения на властите, към 14.00 ч. на 24 декември работници се събират пред клуба на комунистите, за да проведат събрание. Там е изпратена военна команда и нейният началник на два пъти предупредил тълпата да се разотиде. Тя оказала да се подчини и войниците дали предупредителен залп

[82] ДВИА, ф. 738, оп. 1, а.е. 64, л. 108–109; ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 20, 21, 25.
[83] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 49, 31.
[84] Пак там, л. 98; ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 260–261.
[85] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 24, 28, 163–164; а.е. 394, л. 260.

във въздуха. Това отново не стряска демонстрантите, които започват да стрелят с револвери, раняват един офицер и настъпват към войската. Тя дава втори залп, вече в краката на работниците, и ранява 4 от тях. Стреснати, останалите се разпръсват. Във внесена по-късно в Народното събрание интерпелация депутати комунисти твърдят, че стрелбата на военните е безпричинна. След 16.00 ч. 5–6 анархисти излезли от клуба си и с бомби в ръце се противопоставили на войската, но били пръснати с картечен огън[86].

Рапортите от Пловдивската дивизионна област сочат, че благодарение на предварително взетите мерки денят 24 декември преминава без инциденти, „съвършено спокойно". Това не се оказва съвсем точно. В Татар Пазарджик, въпреки направените предупреждения от страна на военните власти, комунистическите водачи се опитват да направят събрание и манифестация. Тъй като отказали да се подчинят на нарежданията и да се разотидат, били дадени залпове от войската „в своя защита, срещу разярената тълпа", при които двама комунисти били тежко ранени. Спокойно протича денят в Радомир, Самоков, Горна Джумая (Благоевград)[87].

В рапорт до началника на Седма рилска дивизионна област комендантът на гр. Кюстендил докладва, че въпреки взетите от него мерки, късно следобед на площада се събрала тълпа, която пренебрегва предупрежденията на офицерите и отказва да се разотиде. Тя започнала да провокира войниците и хвърлила срещу тях бомба, която ранила трима. Началникът на командата дал заповед да се действа с приклади и изстрели във въздуха. Тълпата се разпръснала, преследвана от командата и патрулите. Военният началник отчита, че войската е действала „предупредително, правилно, законно и енергично". Но и според него съществуват обективни и субективни причини, които подхранват недоволството на хората в бедния Кюстендилски край, и те са свързани със скъпотията и липсата на хранителни продукти. Смята, че ако се вземат мерки за изхранване на чиновниците и непроизводителното население, ще се пресекат агитациите на крайните елементи и ще спадне общественото напрежение, необходимостта от намеса на войската и кървави сблъсъци. С тези изводи се солидаризира и самият началник на Седма рилска дивизионна област и ги препраща в Министерството на войната и Щаба на армията с препоръка за осигуряване на една по-евтина прехрана на населението, като така ще се ликвидира почвата на всички агитации против реда и спокойствието в държавата[88].

Трагична е развръзката на събитията в Дупница. Там и властта, и нейните противници извършват значителна предварителна подготовка. Началникът на Дупнишкия гарнизон полк. Ташков отчита, че силите на гарнизона са недос-

---

[86] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 35, 163–164.

[87] Пак там, л. 36, 45–47, 50, 78; ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 174; ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 27.

[88] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 69–71; ф. 23, оп. 2, а.е 381, л. 45–47.

татъчни за запазването на реда и по негово искане са изпратени подкрепления от Кюстендил и Брезник[89]. Местните комунисти пък усилено агитират, въоръжават се и привличат селяни от околните села. Въпреки забраната на Дупнишкото комендантство за провеждане на всякакви манифестации и събрания на открито и закрито, комунистите отказват да ги изпълнят и на 24 декември се събират около и в местния клуб. Веднага са изпратени 25 войници начело с поручик Ал. Манов, които се опитват силово до натикат множеството в клуба. Оттук насетне версиите естествено се разминават. Според военните доклади войниците са нападнати от тълпата, която започва да хвърля камъни, бомби и да стреля. След предупреждение стрелба откриват и войниците. В резултат на престрелката са убити двама младши подофицери и един цивилен и са ранени 5 войници и 5 цивилни. Стрелбата е прекратена след като комунистите в клуба развели бели кърпи и след молба на водача на местните комунисти Ст. Димитров. Междувременно началникът на гарнизона полк. Ташков разрешил манифестацията и войниците били изтеглени от площада. Според интерпретацията на комунистите войската е нападнала демонстриращите, хвърлила е бомба и е стреляла, при което падат двама убити, а няколко са тежко ранени. Стекъл се целият град и съмишленици от околните села и войниците били принудени да се оттеглят, а началникът на гарнизона излязъл с бяла кърпа и искал примирие. Част от войниците били пленени и разоръжени. Демонстрантите овладели града и провели многохиляден митинг. Този ден военна част разпръсква отряд на комунисти в с. Рила, готвещ се да замине за Дупница. По-късно за участието си в събитията, по нареждане на вътрешния министър и по искане на военнополевия следовател и след разрешение от председателя на Народното събрание, комунистическият депутат Стефан (Станке) Димитров е подведен под съдебна отговорност[90].

Вечерта на 24 декември 1919 г. се провежда среща на представители на тесните и широките социалисти с министри от кабинета. Според вътрешния министър Ал. Димитров на срещата е договорено арестуваните участници в акцията да бъдат освободени, а социалистите да не организират нови демонстрации. Но управляващите категорично заявяват, че участвалите в проявите на 24 декември се смятат за уволнени и няма да бъдат върнати на работа[91]. Късно вечерта Ал. Стамболийски се завръща от чужбина и след като се запознава със ситуацията, на 25 декември 1919 г. в качеството си на военен министър издава заповед по Военното ведомство, за да благодари на армията. В нея събитията от предния ден са определени като „начало на безредие и анархия", предизвикани от „крайните елементи" – анархисти и комунисти.

---

[89] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 26.

[90] Пак там, л. 38–44; ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2202, л. 1–2, 3–9; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 959, 991–992, 1179–1205; Димитров, И. Към революционните борби на Дупнишките работници: Дупнишката комуна (1919–1923). С., 1958, 11–13.

[91] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 561–562, 940.

Правителството взело необходимите военни мерки, за да не се допусне обща мизерия, да се хвърли страната в междуособици, да се разстрои окончателно стопанството и да се застраши сериозно националното съществуване. От името на Министерския съвет и от свое име Стамболийски изказва благодарност на всички офицери, подофицери и войници, които са способствали за осуетяването на безредиците. „Армията, пазителка на вътрешния узаконен ред и спокойствие, и този път доказа своята преданост към изпълнение на дълга и своя висок патриотизъм", заключава министърът[92].

Сутринта на 25 декември 1919 г. последва нова работническа демонстрация в София с искания: 1. Да се върнат на работа всички уволнени по повод демонстрациите на 24 и 25 декември; 2. Да не се предприемат преследвания против участниците в тях; 3. Да се вдигне обсадното и военно положение и да се премахне цензурата; 4. Да се вземат мерки за подобрение на положението на чиновниците и работниците съобразно поскъпването на живота. На практика това е опит да се продължи натискът върху правителството и парламента и да се изпълнят политическите и социалните искания, издигнати на 24 декември. По своя маршрут демонстрантите имат сблъсъци с полицията и земеделските отряди от селата, но не и с военните части. Дори техните организатори признават, че „благодарение благоразумието на тая власт [военната], конфликтът се избягва, кръв не се пролива и се приключва въпросът"[93]. Представители на протестиращите се срещат в Министерството на железниците, пощите и телеграфите с директора на железниците и му връчват исканията си, които той обещава да предаде на ресорния министър. След това демонстрантите се отправят към Лъвов мост, където по искане на военните се разпръскват и връщат на работа. Събитията на 25 декември комунистите и широките представят като „спонтанна" реакция, резултат от провокативни действия на полицията. За управляващите новата акция е „скроена игра и вероломност", стремеж към демонстриране на сила и налагане над властта. Затова и министърът на железниците, пощите и телеграфите М. Турлаков отказва да приеме техни представители и да изпълни исканията им[94].

Събитията от 25 декември предизвикват остра реакция от страна на Софийското комендантство, но не срещу протестиращите, а срещу действията на полицията и селяните, дошли да помагат на властта. В рапорт до Военното министерство то се оплаква от нетактичността на полицаите и неконтролираните действия на селяните, които пречели на гарнизона да изпълни задълженията си. Комендантството моли Военното министерство „да направи потребното да се приберат тия последните и в най-скоро време да се отправят към местожителствата си" и уверява, че гарнизонът е достатъчен да предотврати

[92] ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 135, л. 762; ф. 314, оп. 2, а.е. 15, л. 1.
[93] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 941.
[94] Пак там, 968–969.

всякакви безредици и смутове в столицата[95]. В това отношение началникът на Столичния гарнизон нарежда да се назначат усилени патрули, които да следят, докладват и да не позволяват събиране на групи и тълпи. От столичния градоначалник се изисква да назначава за постови стражари и патрули само редовни полицаи и да разпореди да се съберат и разоръжат отрядите, съставени от селяни[96].

Своята позиция по повод проведените демонстрации ЦК и парламентарната група на БКП (т.с.) изразяват в специално издаден позив. В него се твърди, че трудещият се народ удържал „бляскава победа". Партията провела съвсем конституционни, „мирни и безоръжени събрания и демонстрации" против грабителската и контрареволюционна политика на правителството. То, за да запази „кожата и костите на буржоазията", изпратило срещу народа „озверена и пияна полиция, ...въоръжена до зъби войска, ...и въоръжени дружбашки банди", чрез което се опитало „да разпали гражданска война". Позивът съдържа директен призив за продължаване на борбата и вдигане на обща стачка на транспортните работници и масова политическа стачка[97].

От 26 декември 1919 г. уличните протести се пренасят в залата на Народното събрание. Там комунистическата парламентарна група иска оставката на „кървавото правителство" и заплашва с масова политическа стачка. В своя интерпелация протестират и депутатите социалдемократи, които също обвиняват правителството в започване на гражданска война и организиране на метеж. Нейният вносител Д. Казасов акцентира на два момента. Първият е, че исканията на „нуждаещите се маси" са чисто икономически и дори са подкрепени от офицерството. Вторият е, че конфронтацията е търсена от правителството, а не от войската, която се държала съвсем коректно. Провокиран, министър-председателят Ал. Стамболийски преминава в контранастъпление. Той призовава двете леви партии да излязат на улицата, да се опитат да направят революция и им гарантира, че ще бъдат смазани от привържениците на правителството, от многобройното селско население и от армията, „най-ценното нещо сега в дезорганизираната българска държава". Стамболийски изказва убеждението си, че армията, която на 24 и 25 декември достойно е изпълнила дълга си, „няма да позволи насилието, няма да позволи диктатурата на едно меншинство над цял народ, няма да позволи болшевизъм". Неговият патос е насочен преди всичко към комунистите, които определя като „безумни хора, които искат да погубят България". С победата над подкупния „рублажийски" комунизъм той свърза и спечелването на доверието на победителите и перспективата за възраждане на страната[98].

---

[95] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 64.

[96] Пак там, л. 52.

[97] Великата октомврийска..., 755–758. Тези оценки залягат и в историографията след 1944 г. Виж Христов, Хр. Революционната криза в България..., 523–529.

[98] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 513–514, 520–521, 530–531, 535, 541–545.

Диалогът между двете страни, въпреки острите взаимни обвинения, не е прекъснат. Според Д. Казасов на 26 декември вечерта представители на протестиращите се срещат с министър-председателя, който се обявил против уволненията и им определил среща на 27 декември в 11.30 ч., за да чуе останалите им искания и да им даде отговор. Н. Пенев, комунист, също твърди, че на 26 декември заедно с Г. Димитров и В. Коларов се срещнали със Стамболийски и той им обещал работата да премине мирно и тихо и да няма уволнени. В уречения час се явил министър М. Турлаков, който отказал разговори и им предложил да си премерят силите[99]. Правителствената позиция е формулирана от вътрешния министър Ал. Димитров същия ден в парламента. Там той посочва както политически, така и икономически причини за отказа от преговори и споразумение с двете леви партии. Димитров повтаря вече казаното от Стамболийски, че комунистите в България са платени агенти на болшевишка Русия, от която са получили 8 милиона рубли. Тяхната цел е да направят революция и окончателно да съсипят държавата. В тези си намерения те по неволя са подкрепени от социалдемократите, които губят позиции и влияние сред работничеството. Акцията на 24 декември е първи етап на замислената революция, като планът е да се въвлече войската в ежедневни действия за усмиряване на вътрешните размирици, да се изтощи и комунистите да се наложат. От името на правителството вътрешният министър заплашително и категорично декларира: „Няма да ви позволим, служейки на чуждото злато, да въвлечете България в нова война със Съглашението, няма да ви позволим да направите България арена на нови кръвопролития, да докарате ново стопанско разорение на България. Ако е нужно кръв да се пролива, и нея ще пролеем, но няма да ви позволим това“[100]. Икономическите му аргументи са, че държавните чиновници и служители нямат право да протестират – поради своя статут и поради факта, че в трудните следвоенни условия те се ползват с редица привилегии и са задоволително осигурени. Правителството е направило това, което е по силите му, за подобряване на тяхното положение и не е уволнявало масово чиновници[101]. С други думи правителството не намира икономически, а само политически мотиви в действията на левите партии и им обявява открито война. Тези виждания на лидерите на БЗНС се споделят и оправдават не само от коалиционните им партньори, но и от останалите традиционни партии. Народнякът Г. Губиделников изтъква, че чл. 82 от Конституцията, на който се позовават комунистите, аргументирайки правото си да провеждат събрания, ги разрешава само на закрито, а на открито те се подчиняват на полицейските закони. Той се солидаризира с позицията на министър Димитров, че държавният чиновник е орган на държавата. Прогресистите и демократи-

[99] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 502, 589.
[100] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 551–557.
[101] Пак там, 561–566, 970.

те заявяват, че в случая чиновничеството и неговите проблеми се използват за политически цели и държавата има право да се защити. По-критични към правителството са радикалдемократите, но не и по отношение на мерките за запазване на реда. Само Д. Драгиев призовава да се потърси компромис[102].

Въпреки многобройните забранителни и ограничителни мерки на управляващите, в края на декември 1919 г. в цялата страна се провеждат събрания и манифестации. В тях се включват не само тесни и широки социалисти, но и недоволни и отчаяни от положението си хора. Цялата тежест за гарантиране на реда правителството прехвърля върху армията, която като цяло успява да овладее ситуацията, но с цената на използването на оръжие, на убити и ранени български граждани. Сред офицерите и войниците има жертви, които се премълчават. В някои от случаите трагичните инциденти са резултат от провокации и умишлено търсен сблъсък от страна на комунистите, чиито действия не навсякъде са мирни и невъоръжени, както и на прекалената твърдост на военните. Факт е, че част от офицерите гледат съчувствено на тези демонстрации, трезво оценяват предизвикалите ги причини и дори предлагат посредничество и се застъпват пред висшето командване и отговорните власти за предприемане на действия, които да облекчат тежкото положение на масата от населението. Тази страна се изтъква от широките социалисти, които имат установено сътрудничество с Военния съюз. За разлика от офицерството земеделските министри размахват призрака на революцията и заемат твърда, безкомпромисна и агресивна позиция, търсеща конфликт, който ще им даде възможност да се справят със следващите врагове – комунисти и социалисти. За първи път освен органите, оторизирани да отговарят за запазването на обществения ред и сигурност, управляващият Земеделски съюз се опира и на собствените си привърженици и слага началото на т.нар. Оранжева гвардия. Появата на партийна милиция от самото начало е посрещнато остро от армията, която вижда в нея само фактор, усложняващ справянето с вътрешните бъредици.

В. Общата икономическа и политическа стачка. В провинцията още на 24 декември 1919 г. железничарите обявяват стачка в Г. Оряховица. На следващия ден това правят колегите им в Русе, Търново и Пловдив. На 27 декември Съюзът на транспортните работници, ръководен от комунистите, и създаденият към него Централен стачен комитет обявяват стачка на железничарите, телеграфо-пощенците, трамвайните служители и работниците по осветлението. Целите на стачката са прокламирани в специален позив на ЦК на БКП (т.с.) и Синдикалния комитет на Общия работнически синдикален съюз. Според комунистическото ръководство стачката е акт на самозащита срещу стремежа на правителството да удави в кръв работническото и комунистическото

[102] Стенографски дневници на XVIII, I РС, 566–587.

движение. Издигнатите искания са идентични с тези, обявени на 25 декември, допълнени с искания да се изгонят руските контрареволюционери от страната и да се спре изпращането на храни, въглища и оръжие „на руския разбойник Деникин". В позива присъства и заявлението, че това ще се превърне в обща политическа стачка[103]. След като към нея се присъединяват и професионалните съюзи, намиращи се под влиянието на широките социалисти, стачката се превръща в обща. На 28 декември 1919 г. стачка обявяват и миньорите в Перник и Бобов дол. Общата стачка се ръководи от два комитета – на комунистите и на широките социалисти. На 29 декември ЦК на БКП (т.с.) обявява и първата по рода си едноседмична обща политическа стачка. Тя има за цел да демонстрира силата на партията и способността ѝ да мобилизира привърженици извън своите членове и наемното работничество. Стачката не постига очаквания ефект. Тя не е подкрепена и от широките социалисти и техните синдикати и на 3 януари 1920 г. е прекратена. Именно обявяването на обща политическа стачка служи на управляващите като доказателство за намеренията на тесняците да вземат властта и за оправдание на безкомпромисната им позиция.

Какви са действията на управляващите в новата ситуация? Още на 26 декември 1919 г. министърът на железниците М. Турлаков нарежда стража от пионерните войски да поеме охраната на Централната телефонна и телеграфна станция, на железопътното депо и локомотивите в него. Със заповед на Щаба на армията на военните власти в провинцията също се нарежда да осигурят охраната на местните станции, гари и депа[104].

Рано сутринта на 27 декември Ал. Стамболийски се среща с висшите военни началници, за да ги призове да останат верни на дълга си в борбата срещу вътрешните врагове и получава уверенията на началник-щаба ген. Ст. Нерезов, че може да разчита на армията и офицерството[105]. През деня Министерският съвет приема радикални мерки за справяне със стачката. Те включват спиране на частните телефонни и телеграфни разговори, както и прекратяване изпращането на колети и пари по пощите. На работниците и служителите в железниците, пощите и телеграфите се дава срок до 18.00 ч. да подадат писмена декларация за лоялност и да се върнат на работа. След този срок, ако постъпилите са недостатъчно, се пристъпва към прием на доброволци и бивши служители. Предвижда се мобилизация на набор 1841 и 1842 г., служили в горните ведомства, както и на работниците в жп работилниците, депата и арсеналите. Тези, които отказват да постъпят на работа, се уволняват, лишават се от хлебна дажба и се отстраняват от държавните жилища. В сила влиза Инструкцията от 23 март 1919 г. В решението на правителството изрич-

[103] Великата октомврийска..., 762–763; Стачните борби на работническата класа..., 239–241.
[104] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 1.
[105] Мустаков, Д. М. Цит. съч., с. 56.

но се подчертава: „При изпълнението на това постановление всички власти ще се ръководят от специалните инструкции на Военното министерство“[106]. На 29 декември 1919 г. самото постановление е публикувано като Царски указ №58[107]. Опозицията определя този указ като антиконституционен, защото е издаден, без да бъде одобрен от Народното събрание и защото утвърждава една тайна инструкция. Според нея щом указът е незаконен, незаконни са и всички мерки, произтичащи от него[108]. За управляващите всичко е законно, защото се действа в условията на военно положение. С ново постановление на Министерския съвет от 30 декември 1919 г. се обявява мобилизацията и милитаризацията на всички чиновници, служещи и работници от армейската железопътна работилница и на част от запасните железопътни и телеграфни офицери, които Инженерната инспекция ще посочи. На 31 декември 1919 г. Народното събрание гласува допълнение към Закона за експлоатацията на Българските държавни железници и пристанища. Неговият единствен член постановява всички уволнени и отстранени от служба служители, на които са дадени служебни помещения, да ги опразнят[109]. Узаконяването на антистачните мерки на правителството продължава с издаването на два царски указа на 6 януари 1920 г. С Указ №3 се одобрява искането на военния министър Стамболийски да се утвърди Инструкцията за мерките, които трябва да се вземат в случай на стачка по Железопътното и Телеграфното ведомство от март 1919 г., а Указ №4 одобрява постановлението на Министерския съвет от 30 декември 1919 г.[110] На 9 февруари 1920 г. е гласуван и Закон за паричното доволствие на мобилизираните и привлечените на служба по Железопътното и Телеграфо-пощенското ведомство по случай обявената обща стачка. Според закона мобилизираните чиновници, служители и работници получават заплата като войници във военно време. Мобилизираните като запасни офицери получават само половината от полагащата им се заплата по чин. Мобилизираните чиновници, служители и работници, назначени отново на служба, след подаване на съответните декларации и заявления получават заплата според длъжността и класа си. Необявилите стачка, както и доброволците, назначени на местата на стачниците, имат право и на дневни пари. Предвидена е заплата и за всички офицери, военни чиновници и войници, привлечени в Инженерната инспекция, Железопътното и Телеграфо-пощенското ведомство. Паричните възнаграждения по този закон, за които няма предвидени кредити по бюджетите на Министерството на железниците, пощите и телеграфите и Министерството на войната, се изплащат от кредита за военни нужди. Законът влиза в сила от 24 декември 1919 г.[111]

---

[106] ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а.е. 321, л. 1.

[107] ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 135, л. 769.

[108] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 496, 509, 513–516.

[109] Държавен вестник, №226, 10 януари 1919.

[110] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 673, л. 1–3.

[111] Държавен вестник, №258, 19 февруари 1920.

В разгара на стачката на 31 януари 1920 г. в Народното събрание постъпва искане от софийския военнополеви прокурор за разрешение за възбуждане на углавно преследване и даване на съд на нейните ръководители и вдъхновители, народните представители Г. Димитров Хр. Кабакчиев, Д. Благоев, Н. Пенев, Т. Луканов, Д. Казасов, П. Алеков, Н. Исаев, Ст. Тодоров и Ал. Атанасов. Те са обвинени в „подбуждане на чиновниците и военнослужещите към метеж". Същия ден Благоев и още петима депутати комунисти са арестувани[112].

Що се отнася до политиката спрямо милитаризираните работници и доброволците, постъпили на работа, министър-председателят и министър на войната Ал. Стамболийски, вътрешният министър Ал. Димитров и министърът на железниците, пощите и телеграфите М. Турлаков изработват специални Инструкции за уреждане на персонала по Железопътното и Телеграфо-пощенското ведомство във връзка със стачката. Те са предназначени за комендантите, окръжните управители, околийските началници, началниците на гари, депа и телеграфо-пощенски станции. Според инструкциите уволнените стачници се мобилизират и се изпращат за обучение в казармите. Създават се специални комисии, включващи коменданта, окръжния управител или негови представители и началника на депото, които комплектуват персонала от дошлите доброволци. Препоръчва се при назначаванията да се дава предимство на лицата със съответната подготовка и ценз, дори той да е два класа по-нисък от изискваните. Мобилизираните без квалификация се приемат като практиканти и се обучават под ръководството на началниците на депата[113]. Така освен с другите задължения, свързани със стачката, армията се натоварва със задачата да охранява и контролира мобилизираните работници, да не допуска политически прояви сред тях и да им намира работа. Онези, които не могат да се използват в железниците, пощите и телеграфите, както е посочено в една заповед на Щаба на армията от края на януари 1920 г., не трябва да се оставят в бездействие, а да бъдат изпращани да строят пътища. Със съдействието на административните власти военните началници са длъжни да залавят мобилизирани стачници, които не са се явили в казармите[114].

На базата на тези държавни и правителствени решения конкретни мерки предприема и централната военна власт. Военноинженерната инспекция с Телеграма №18175 от 27 декември 1919 г. изпраща министерското постановление до началниците на дивизионните области и им заповядва най-напред да се заемат големите железопътни и телеграфни станции, като се назначат коменданти – офицери, и охрана на всички съоръжения. Нарежда се към всяка пионерна дружина да се назначи и по един военнополеви следовател[115]. На 2 януари 1920 г. Щабът на армията разпорежда не само на главните, но

[112] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 922, 963.

[113] Пак там, с. 252.

[114] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 178; а.е. 382, л. 42.

[115] Пак там, л. 65.

на всички железопътни гари да се назначат офицери за коменданти[116]. Със заповед от 28 декември 1919 г. на Инспектора на Инженерните войски всички железопътни и телеграфо-пощенски чиновници се militаризират съгласно Инструкцията от 23 март 1919 г.[117] На следващия ден ген. Добревски нарежда на началниците на дивизионни области да влязат във връзка с административните власти, които да им препратят доброволци. Под командването на офицери и подофицери доброволците да се организират и въоръжат с цел да подпомогнат и усилят охраната на всички телефонни, телеграфни и жп съоръжения в страната. След няколко дни тази заповед е доуточнена. Нарежданията са охраната да става с по-малко войници и повече доброволци, които се зачисляват на храна към частите. Препоръчва се войниците да се използват предимно за гарантиране на сигурността в големите жп центрове. На началниците на дивизионни области се нарежда да съгласуват мерките за запазването на реда с окръжните управители и да донасят за положението всеки ден в 08.00 и в 16.00 ч. Изискванията за коректно отношение към гражданските власти ще бъдат повторени след няколко дни и от началник-щаба на армията ген. Ст. Нерезов. На 3 януари 1920 г. той заповядва на началниците на дивизионни области строго да спазват Правилника за военното положение и да действат „в хармония" с окръжните управители[118].

Своеобразно обобщение на стореното от властите в първите дни на стачката е писмото от 30 декември 1919 г. на Щаба на армията до Министерството на външните работи, което трябва да информира външния свят. В него се известява, че е разпоредено следното: 1. Да се повикат на служба всички войници от набор 1841 и 1842 г., които възлизат на 1200 човека; 2. Всички стачкуващи да бъдат заместени с доброволци и със запасни войници от горните два набора; 3. Всички железопътни и телеграфо-пощенски линии, станции и съоръжения да се охраняват от войскови части; 4. Изпратени са войски в Перник със задача да възстановят работата на мината[119]. Не се отбеляза, че армията е натоварена и с арестите на водачите на двете партии, организирали стачката, както и със залавянето, охраната и контрола над militаризираните работници, които са отказали да се явят на служба. При Щаба на армията е формирана и специална Комисия за борба със стачниците.

Началото на стачката предизвиква реакция и от страна на Военния съюз. На 27 декември ситуацията е обсъдена от съюзните офицери в Шуменския гарнизон. Сред тях се оформят две становища. Според първото причините за стачката са напълно уважителни, а исканията на стачкуващите – справедливи. Ето защо Военният съюз трябва да настоява правителството бързо да ги изпълни, за да се прекрати стачката, която неизбежно ще влоши стопанското

[116] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 84, л. 6.

[117] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 4.

[118] Пак там, л. 7, 8, 10.

[119] Пак там, л. 5.

положение на страната, ще увеличи числото на недоволните и ще засили позициите на крайно левите партии и групировки. Армията да не възпрепятства мирните събрания и манифестации, но да не допуска безредици и въоръжени сблъсъци, независимо дали са организирани от управляващите или от опозицията. Настоява се за вдигане на военното положение и за прекратяване арестите на стачниците. Второто становище също признава исканията на стачниците за справедливи, но не ангажира Военния съюз с тяхното изпълнение и е за най-строго прилагане на военното положение до момента на неговата отмяна. То се подкрепя от мнозинството[120]. На 28 декември 1919 г. Висшият съюзен съвет обсъжда ситуацията и се обявява за помирение между протестиращите и управляващите, както и за готовност офицерството да бъде посредник между тях. В този дух на управляващите се препоръчва да водят държавна, а не партийна и съсловноегоистична политика, политика на уталожване на страстите и конфликтите чрез задоволяване на законните и справедливи нужди на населението и добиване на стабилен вътрешен ред. Висшият съюзен съвет смята, че правителството трябва да разчита на армията, а не на партийни въоръжени формирования, и се обявява за премахването на Оранжевата гвардия. Едновременно с това ръководството на офицерската организация се обявява против силите, които открито се стремят да дестабилизират обществения ред и страната като цяло. Те са назовани съвсем конкретно: „Към комунистите и анархистите В. С. ориентира своето бъдещо държание явно против тях". Независимо от декларирания стремеж за неутралност и посредничество, съюзните членове са призовани да дадат „пълна подкрепа на правителството, даже ако то обяви диктатура". Това се мотивира с обстоятелството, че стачката на железничарите и телеграфо-пощенските служители се израждала в едно общо повдигане на цялото държавно наемничество, последиците от което не могат да се предвидят, както и с действията на комунистите, които „правят усилия да заграбят властта". Допуска се диктатура и „ако това се наложи по начин да се отстрани външна опасност"[121]. На 29 декември, когато ЦК на БКП обявява първата в страната обща политическа стачка, съюзното ръководство вече категорично нарежда на своите групи: „Действате против стачката. Саботаж не допускайте на всяка цена."[122] До края на стачката съюзното и несъюзното офицерство застават на страната на правителството и дават цялото си съдействие за нейното потушаване, но не се отказват и от позицията си, че трябва да се работи за „облекчаване на участта на измъчения и изгладнял народ"[123]. Те не пропускат и да искат отмяна на ограниченията, въведени по

[120] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. 5, л. 83–85.

[121] ЦДА, ф. 27К, оп. 2, а.е. 298, л. 1–2; ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 114–115. Тези решения са преди, а не след обявяването на политическата стачка, както твърди В. Георгиев. Виж Буржоазията и Транспортната стачка 1919–1920 г. – В: *Известия* на Института по история на БКП, 1979, т. 41, с. 81.

[122] ЦДА, ф. 370К, оп. 16, а.е. 13, л. 158.

[123] Народна отбрана, №240, 4 февруари 1920.

повод стачката, и разрешаване на предизборната агитация, свободата на словото, печата и събранията[124].

На 5 януари 1920 г. Щабът на армията заповядва като допълнително средство за борба със стачката началниците на гарнизони и командирите да формират „летящи отряди". Те трябва да отговарят за „въдворяване на реда", за предотвратяване на престъпления, разграбване на складове и за охрана. Отрядите са под командата на офицери от съответните гарнизони и се попълват от войници и доброволци милиционери посредством административните власти. Числеността им е до 50 души в по-големите гарнизони и до 25 в по-малките. Те се въоръжават, обличат и изхранват от съответните военни части. Освен с леко стрелково оръжие се снабдяват и с по 1–2 картечници. Общото им подчинение е на началника на Военнополицейската секция в областта, от когото получават инструкции за действие и поддържане на реда. Още на 6 януари 1920 г. началникът на Седма дивизионна област, Дупница, докладва, че такива отряди са формирани в Самоковския, Кюстендилския, Радомирския, Дупнишкия, Горноджумайския (Благоевградския), Светиврачкия (Сандански), Мехомийския (Разложкия) и Неврокопския (Гоцеделчевския) гарнизон[125]. Макар че в отрядите се включват доброволци с различни политически пристрастия, военните началници разчитат най-вече на земеделците, изпращани от местните дружби. Те осигуряват и доброволци за охраната на гарите и жп линиите. На практика по този начин се легитимира Оранжевата гвардия.

От първите дни на януари 1920 г. Щабът на армията започва да издава бюлетин за хода на железопътната и телеграфната стачка и мини „Перник". Той е в противовес на издавания от стачното ръководство бюлетин и съдържа официалната позиция за състоянието на железопътните и телеграфните линии, за съществуващите повреди, за действията на стачниците и техните ръководства[126]. За разминаванията може да се съди по стачния бюлетин от 10 януари и този на Щаба на армията от 17 януари 1919 г. Първият твърди, че стачката продължава при пълен ред и с голям ентусиазъм, въпреки мерките на правителството. Движението на влаковете практически било спряно, както и производството на въглища. Цялата отговорност за продължаването на стачката е на правителството, а приписваните на работниците разрушения и провокации се вършат от Оранжевата гвардия[127]. Вторият бюлетин опровергава всички съобщения на стачния комитет за катастрофи и жертви по жп линиите, както и за повредени локомотиви. Като заблуда се определя и констатацията, че стачниците твърдо стоят на позициите си и се посочва, че по-голямата част от тях са подали заявления за постъпване на работа[128].

---

[124] Народна отбрана, №281, 23 януари 1920.

[125] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 21, 289–292.

[126] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 153.

[127] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 342.

[128] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 173.

Блокирането на нормалните железопътни, телеграфни и телефонни линии кара военните власти да използват самолети. От началото на 1920 г. съобщенията между Шумен, Варна, Бургас, Айтос, Карнобат, Казъл-агач (Елхово), Ямбол, Сливен се подържат с аероплани, изпратени от аеродрум Божурище[129].

Към 1 февруари 1920 г. по повод на стачката вече са мобилизирани 2921 войници и 67 запасни офицери от Железопътния и Телеграфния полк[130]. От запасните офицери полк. К. Куцаров е назначен за инспектор на Телеграфната служба, подполк. Ст. Георгиев за инспектор на Железопътната служба. Останалите получават назначения като офицери за поръчки, командири на роти, коменданти на жп депа, завеждащи движението или поддръжката[131].

За да се сложи ред в охраната на железниците, за да се подобри нейната ефективност и да се стегнат доброволците, които твърде нехайно се отнасят към задълженията си, Инспекцията на инженерните войски решава да централизира цялата охранителна дейност и да я подчини на едно лице. За общ началник на охраната на линиите и завеждащ комендантските служби на 10 януари 1920 г. е назначен майор А. Траянов, като са му дадени правомощия да проверява и следи за правилното носене на охранителната служба и да предложи мерки за нейното подобряване. Това решение среща противодействие от началниците на дивизиони области, които не желаят още едно лице да им се меси в работата. Те се опитват да убедят Щаба на армията, че провеждат нужния контрол, а назначените офицери по охраната на линиите съвестно си вършат работата. Противодействието има резултат, тъй като на 23 януари 1920 г. Щабът на армията изпраща разяснение, че майор Траянов не е началник на охраната, а само проверява и донася за нейното състояние. Все пак е решено железопътната мрежа да се раздели на две зони и да се назначат щаб-офицери за началници на охраната на тези зони. Изисква се охраната и техническата служба по железниците и телеграфите в отделните дивизионни области също да се възложи на отделен щаб-офицер[132].

От своя страна военното ръководство е недоволно от не съвсем прецизните доклади на дивизионните началници, в следствие на което се появяват разминавания в оценките на ситуацията и мерките, които се вземат. В началото на януари 1920 г. началникът на Оперативния отдел в Щаба на армията подполк. Ат. Ватев предупреждава началниците, че описват положението като спокойно, а от други източници става ясно за сблъсъци на стачкуващите с войската, важни повреждания и други проблеми, и изисква пълна и точна информация[133].

---

[129] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 78.
[130] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 62, л. 9.
[131] Пак там, ф. 26, оп. 1, а.е. 47, л. 329.
[132] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 99, 101, 103; ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 116.
[133] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 73.

На 29 януари 1920 г. военният министър Стамболийски назначава за главен инспектор на железниците, пощите и телеграфите от 1 януари с права на генерал-лейтенант запасен генерал-майор Ангел Христов. Това се прави, тъй като целият персонал на тези служби е милитаризиран[134]. Ден след това, на 30 януари 1920 г. той одобрява и специални Наставления по охраната на железопътните и телеграфни линии през време на общата стачка по железниците, пощите и телеграфите, обявена на 25 декември 1919 г. и заповядва да се вземе за сведение и точно изпълнение. В Наставленията се определя целта на охраната – да обезпечи „пълното и безпрепятствено" движение на всички влакове и съобщенията по телеграфната и телефонната мрежа чрез предотвратяване на всякакви покушения срещу тях. Самата охрана се възлага на доброволци милиционери, които образуват по една доброволческа дружина във всеки окръг. Дружината се разделя на роти според числото на околиите в окръга. Формирането на ротите и дружините се възлага на местните административни и военни власти, като при недостиг на доброволци се допуска използването на войници. За началници на формированията се назначават запасни офицери и подофицери от явилите се доброволци или се командироват офицери от местните части. И командирите, и доброволците получават заплащане. Всяка рота охранява определен участък от железопътната и телеграфната мрежа чрез създаване на застави, постове и патрули. Определят се и задачите на дружинните, ротните и взводните командири. Комендантите на гарите и телеграфо-пощенските станции по отношение на охраната се подчиняват на командирите на охраняващите дружини. От дружинния командир се изисква да вземе всички възможни мерки за осигуряване на надеждна охрана и отбрана на съоръженията. Само той има право да иска съдействие от близките гарнизони или от местното „надеждно население". За населението „враждебно настроено или със злонамерени цели" наставленията препоръчват редовно да се наблюдава чрез патрули или засади. При нужда се допуска вземане на заложници от това население. Проверката на частите по охраната се извършва от главния инспектор по железниците, пощите и телеграфите, началниците на дивизионни области и лицата, упълномощени от тях, както и от лица, натоварени с тази задача от Министерството на вътрешните работи[135].

През целия период на стачката от Щаба на армията непрекъснато припомнят на дивизионните началници да вземат мерки за затягане на дисциплината и за недопускане на вредни агитации сред войниците, за да могат те да изпълняват възложените им задачи[136]. Като вредни се определят агитациите на комунистите и анархистите. В края на януари 1920 г. във връзка със заловени агитационни материали на анархистите Щабът на армията се обръща

[134] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 491, л. 72–73.

[135] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 196–199. ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 177, л. 56–60.

[136] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 272.

с едно странно искане към Вътрешното министерство – да се вземат мерки против тях „извън законите“ или в най-скоро време да се видоизмени законът така, че органите на реда да могат да ги залавят и осъждат с най-строги наказания. Опасенията са, че „в противен случай те постепенно ще се засилват и ще бъдат в положение да нанесат най-големи пакости на държавата“[137].

Своят „принос“ за справяне със стачката дават и военнополевите съдилища. Те разглеждат делата и осъждат неявили се на служба милитаризирани чиновници и служители по железниците, пощите и телеграфите. Присъдите не са леки – 3 г. затвор. Поради големия брой на такива дела в началото на февруари 1920 г. при военнополевите съдилища във София, Пловдив и Русе се откриват втори състави[138].

След началото на стачката и получените заповеди от София военните началници по места предприемат конкретни мерки. Началникът на Пета дивизионна област, Русе, полк. Ковачев веднага издава заповед за изпращане на военни команди за заемане на гарите, тракциите (железопътните работилници), мостовете на жп линиите. Във всяка част на Русенския гарнизон е формирана дежурна рота и дежурен конен взвод. Офицерите и войниците са предупредени да избягват „всякакви грубости с работниците и стачкуващите“. За поддържането на реда и тишината в града са изпратени патрули, състоящи се от офицери и войници. От полицейските началници се изисква да донасят редовно за всички произшествия. Включилите се в стачката са обявени за милитаризирани и мобилизирани и им е наредено да се явят веднага на служба. Неявилите се са предупредени, че ще бъдат съдени от военнополеви съдилища[139]. На 26 декември полк. Ковачев докладва в София, че в резултат на взетите мерки са възстановени връзките по телеграфа и телефона и не са допуснати саботажи[140]. В следващите дни рапортите от Русе са оптимистични – армията контролира всички гари и станции и надеждно охранява телеграфните и жп линии. В Русе, Г. Оряховица, Търново са се явили стотици доброволци. Всичко това разколебало стачкуващите[141].

Не толкова оптимистични са докладите на търновския окръжен управител. На 31 декември 1919 г. той докладва в София, че телеграфни и телефонни връзки има само с Русе, с началника на дивизионната област. Управителят е особено притеснен от поведението на стачкуващите чиновници от Горнооряховската гара и от захарната фабрика в града. Техният брой бил около 1500 души, слабо въоръжени с чифтета, револвери и около 30 пушки. Има съмнения, че дори разполагали с една картечница. Стачкуващите се събрали в с. Калтинец, образували кордон и запазили периметър на влияние, като по-

[137] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 268.
[138] Пак там, л. 89, 90; ф. 991, оп. 1, а.е. 64, л. 55–65.
[139] Пак там, ф. 738, оп. 1, а.е. 64, л. 110, 113.
[140] Пак там, ф. 23, оп. 2 а.е. 381, л. 51.
[141] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 8–11; а.е. 381, л. 73, 100; ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 11.

ставили постове за охрана на селото, захарната фабрика и пътя Горна – Долна Оряховица. Тези постове обирали селяните и им вземали парите и оръжието. Изпратените да разузнаят положението войници били посрещнати с изстрели и се завързала престрелка. Тези действия окръжният управител оценява като метеж и настоява „овреме“ да се изпратят военни части, за да се прекрати тормозът над населението в окръга и да се сложи край на произволите на стачниците. В другите части на окръга владеело спокойствие[142]. В тази връзка управителят се обръща към военния министър с искане да нареди на началника на Търновския гарнизон да му даде 5000 пушки с по 150 патрона, които да бъдат раздадени на околийските и общинските управления. Чешките собственици на фабриката в Г. Оряховица чрез легацията в София също притискат българската страна да вземе мерки за прекратяване на стачката[143]. На 6 януари 1920 г. началник-щабът ген. Ст. Нерезов издава заповед да се изпратят 1–2 роти с картечници и да въведат ред в Г. Оряховица, като арестуват въоръжените, стачкуващите фабрични работници да се въдворят по постоянно местожителство, а жп работниците, като мобилизирани, да се предадат на Пионерната дружина. На търновския окръжен управител да се дадат исканите пушки и патрони, които да се раздадат на доверени правителствени доброволци, организирани от офицери. Тези пушки не стигат до доброволците, защото с последвала заповед е наредено те да се дадат на формиращата се Търновската жандармерийска дружина[144]. От Търново идва и друг проблем. Поради голямото количество на арестувани стачници, местният гарнизон среща сериозни затруднения с тяхната охрана и разквартируването им[145].

По време на стачката властите изпитват сериозни трудности с обезпечаването на реда в Габрово. Според коменданта на града кап. Попов причините са две. От една страна, влиянието на комунистите и широките социалисти в града и неговата околност е силно и голяма част от гражданите симпатизират на стачкуващите железопътни и телеграфо-пощенски работници. От друга страна, в града има само 10 души войници, крайно недостатъчни за охрана на железопътните и телеграфните линии и за арестуване на стачниците. Не може да се разчита и на доброволци, които са малобройни и ненадеждни. Ето защо още на 15 януари 1920 г. кап. Попов моли началника на гарнизона в Търново да му изпрати редовна войска, за да бъде респектирано гражданството, да се повдигне авторитетът на властта и да се арестуват стачниците. Опасенията на коменданта се оправдават след дни. На 18 януари в града се провежда митинг против крутите мерки на правителството срещу стачкуващите, който е разпръснат от полицията. Митингуващите са подкрепени от огромна тълпа, идваща от клуба на комунистите, която напада стражарите, отнема им пушките,

[142] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 77.а

[143] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 1, 7–8.

[144] Пак там, л. 4, 5.

[145] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 216–233.

арестува полицейския пристав и шестима стражари. В околийското управление остават 8 стражари, но те не смеят да излязат от сградата, защото улиците около нея са заети от работническа полиция с червени ленти, заплашваща ги със смърт. Околийският началник отчита, че полицейската власт в града е напълно компрометирана и безсилна да се справи със ситуацията, и иска помощ от военните. От София ген. Нерезов нарежда към Габрово да замине 1 рота и 1 картечен взвод от Търново, 1 ескадрон от Шести конен полк в Казанлък, 2 оръдия от Г. Оряховица и доброволци от Севлиево. За началник на всички войски, изпратени към града, се назначава полк. Н. Топалджиков. От Русе за Габрово тръгва и подполк. Панайотов с 1 сборна рота и 1 картечен взвод. Неговите части пристигат първи, блокират града и вечерта на 19 януари влизат в него. Панайотов издава заповед стачниците да се предадат доброволно в срок до 15.00 ч. на 20 януари, но желаещите не са много. Извършени са и първите арести. Според негов доклад стражарите били съчувственици на стачниците и сами допуснали да бъдат обезоръжени. На 20 януари късно през нощта пристига и Топалджиков, който веднага нарежда да бъдат обискирани и арестувани инициаторите на стачката и демонстрацията, както и самите стачници. Последва арестуването на 150 души. За да се повдигне престижа на властта и да се повлияе върху настроенията на населението, той иска изпращането на военен следовател и откриване на военнополеви съд в града. На 24 януари 1920 г. от София е разпоредено изпращането на военен следовател в Габрово. През следващия месец нарушения на обществения ред в града не са отбелязани. Обстановката там е спокойна в резултат и от въведените допълнителни мерки, сред които забрана за придвижване след 21.00 ч. и денонощното патрулиране на 5 патрула. Изпратените войски постепенно са оттеглени, с изключение на 1 ротата и 1 картечен взвод[146].

От запазените многобройни доклади на полк. Георгиев, началник на Втора дивизионна област, Пловдив, и на началника на Трета дивизионна област, Сливен, полк. Нейков, може да се проследи развоят на събитията в Южна България. След обявяване на стачката в Пловдив военните предприемат всички действия и мерки, наредени им от София, за осигуряване охраната на железопътните, телеграфните и телефонните съоръженията, на реда в града и възстановяване на комуникациите. Според техните донесения до 3 януари 1920 г. в Пловдивската дивизионна област всичко е „тихо и спокойно“, въпреки че към стачката се присъединяват и работниците от тютюневите фабрики и складове, както и от захарните фабрики. „Изобщо никакви буйства няма, казва полк. Георгиев. Всичко е тихо и мирно, но животът е спрял.“ Обявяването на стачката изправя гражданите и войската пред сериозни проблеми, свързани със снабдяването с хранителни продукти, тъй като наличните запаси са минимални. От друга страна, ангажирането на военните части изця-

[146] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 23, 24–27, 48–49, 50, 54, 60, 65, 90–95, 97, 101.

ло с опазването на реда води до тяхното изтощаване, защото поради своята малобройност практически те са денонощно на служба. Освен че охраняват, военните части редовно извършват арести на укрили се мобилизирани стачници, на комунисIти, които тормозят връщащи се на работа железничари или цели населени места. Такъв е случаят в Брацигово, където местните комунисти системно тероризират населението и се налага изпращането на военна част с цел да се възстанови авторитетът на властта. Военни части се намесват и за да предотвратят устройване на комунистически събрания, забранени от властите, и за извършване на обиски за скрито оръжие. Внимателно се следят и всички други антиправителствени агитации и прояви. Вземат се и мерки за предотвратяване на евентуални гладни бунтове[147]. Проблеми създават милитаризираните железничари в Пловдив. На 11 януари 1920 г. 56 от общо 173 отказват да отидат на работа. Военното командване се опасява от бунт, но решава да се действа мирно. Полк. Разсуканов, командир на Втора пионерна дружина, изпраща 1 рота и 1 ескадрон, които в присъствието на военен прокурор арестуват подстрекателите и възстановяват реда, без да използват оръжие[148].

В градовете на Сливенската дивизионна област, освен железопътните чиновници, стачка обявяват и чиновниците от БНБ, основните учители, работниците от някои фабрики, но не се стига до инциденти и обстановката е спокойна. Инциденти има по железниците. Поради повредени жп линии и скъсани телеграфни жици на 29 декември 1919 г. дерайлира влак на влизане в Бургас. На другия ден в Айтос е спрян влакът от София за Бургас. Пътниците са разгонени, персоналът – малтретиран, а локомотивът – откаран в Каяли (Каменово, Бургаско). Веднага е разпоредено половин ескадрон от Седми конен полк да замине за Айтос и Каяли, за да „въдвори реда". Войски са изпратени да разпръснат ученици от Казанлък, които, подстрекавани от комунистите, протестират против мобилизацията на набор 1841 и 1842[149].

Много по-неспокойно е началото на новата 1920 г. Още в първия й ден е направен опит да бъде разграбен вагон с трилинейни пушки на гарата в Нова Загора. Опитът е провален след намеса на караул, но не е ясно колко пушки са изчезнали. На 2 януари се провеждат събрания и манифестации в селата Тулово и Дъбово, както и в Котел, където се обединяват тесни и широки социалисти. В този ден военните в Стара Загора арестуват водача на тесните социалисти в Нова Загора Петко Енев. Той е определен „като опасен за спокойствието – заплашвал с терор и бой чиновници и ги принуждавал да стачкуват". На 3 януари в Нова Загора са задържани 4 железничари стачници, един от които с бомба в ръка заплашвал длъжностни лица. На 4 януари комунистите от Сливен се опитват да свикат протестно събрание в защита на стачниците, но са предупредени от военните власти и се разпръсват. До сериозен инцидент се

[147] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 37, 78–80; ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 25–27.

[148] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 154, 155–156.

[149] Пак там, л. 260.

стига в Бургас. Там на 7 януари 1920 г. е заловен кантонер, повреждащ жп линията, и е откаран в комендантството. През нощта пред сградата се струпват стачници с искане за неговото освобождаване. Караулът се противопоставя, но тълпата задържа прокурора от Окръжния съд, за да го размени с кантонера. На следващия ден полицейските власти се опитват да освободят прокурора, при което се завързва престрелка, в която 19 души са ранени. В други сведения се говори за 5 убити и 20 ранени. Следобед комунистите организират митинг. Разпоредено е 1 полуескадрон от Седми конен полк да отиде в Бургас за овладяване на ситуацията, а в Карнобат са изпратени 3 офицери, 2 подофицери и 8 войници с 300 пушки и 300 комплекта облекло, за да формират доброволческа рота, която да засили гарнизона в Бургас. На 9 януари военните власти предотвратяват манифестация на тесни и широки социалисти в Нова Загора, а в Пловдив арестуват 73 железничари и пощенци. Сериозен сблъсък между военните и стачкуващите има на 10 януари в Нова Загора. Там по искане на военния следовател е арестуван комунистът К. Стойков, което предизвиква около 60 души да се съберат и да искат неговото освобождаване. За разпръскването им е изпратен офицерски патрул, но той е посрещнат с изстрели. Офицерите залягат и стрелят, при което убиват 1 на място и раняват 5, като впоследствие 2 от тях умират. Позицията на комунистите е, че военните откриват стрелба по събралото се множество, след като то вече е разпръснато, и убиват 4 невинни граждани[150].

Сериозни проблеми създават и стачниците от захарната фабрика в с. Каяли. Те откачат един вагон с оръжие и пушки, въоръжават се, повреждат железопътните и телеграфните линии и въобще „вършат буйства“. В заповед от 9 януари 1920 г. А. Стамболийски в качеството си на военен министър нарежда на полк. Войников да въдвори ред във фабриката. В негово подчинение са дадени 1 строеви и ½ картечен ескадрон от Ямбол, както и 1–2 роти от Сливенския гарнизон. Заповедта на Стамболийски е категорична: „След като изчерпите всички легални средства, в случай на съпротива от страна на буйстващите стачници, заповядвам Ви, Господин Полковник, да употребите оръжие и напълно да запазите авторитета на властта“[151]. Отрядът влиза в действие на 13 януари към 05.30 ч. сутринта, когато 1 доброволческа рота от 180 души, 6 офицери и 8 редника с 2 картечници атакува и превзема захарната фабрика. Завързва се кратка престрелка, но до жертви не се стига. Около 300 стачници се предават и са арестувани, като голяма част от тях са пуснати по домовете си[152].

Заповедта на Стамболийски е израз на недоволство от началника на Бургаския гарнизон, който не успява да се справи с проявите на комунистите и

[150] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 91, 94, 260–261; ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 163–164.

[151] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 15; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, л. 971.

[152] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 191.

широките социалисти в града и със стачката в с. Каяли. Въпреки оправданията му, че не може да действа силово, защото няма достатъчно войници и не получава съдействие от местните земеделци, заради допуснатото нарушаване на реда в гарнизона и проявена слабост и мекушавост на 15 януари 1920 г. началникът на Бургаския гарнизон е отстранен от длъжност[153].

На 19 януари 1920 г. Стамболийски заповядва на началника на Военносъдебната част да се открият военнополеви съдилища в селата Калтинец и Каяли, които по най-бърз начин да разкрият и подведат под отговорност извършителите на изстъпления и разрушения по жп линиите и да разследват откъде стачниците са се сдобили с оръжие[154].

Военните трябва да се справят и с други предизвикателства. В началото на януари 1920 г. около с. Борущица се появява чета, която тероризира железничарите и не им позволява да работят. За нейното залавяне е изпратен ескадрон от гр. Казанлък, който успява да я разпръсне[155]. Проблеми създават и анархистите в Ямбол, където през нощта на 12 срещу 13 януари са арестувани 9 от техните водачи. В Мъглиж се образува болшевишка дружина от 900 души с 1 картечница и 3 автоматични пушки, която има за цел да се противопостави на арестуването на стачкуващите и изхвърлянето им от квартирите. Тъй като гарнизонът там е много слаб, от Щаба на армията разпореждат на 15 януари 1920 г. 1 ескадрон да се изпрати и да въдвори ред в района. Поради големите преспи ескадронът не успява да изпълни задачата[156].

В селата край Казанлък през целия януари е изключително неспокойно. Според рапорт на началника на Казанлъшкия гарнизон в с. Шипка е „пълна анархия". Там е обявена обща стачка и са затворени всички общински учреждения. За въдворяване на реда пристига един ескадрон, но местните се противопоставят, обезоръжават един войник и го пребиват. Инициаторът Д. Тонев е арестуван и бит по пътя към Казанлък. На 6 януари комунистите от Казанлък и с. Енина, „готвейки се за близката революция", откраднат 2200 бомби от склад в Казанлък. Арестуван е народният представител Ив. Ганев, заподозрян като организатор на кражбата. При неизяснени обстоятелства той е убит. Арестувани са и селяни от с. Крън във връзка с кражба на оръжие, дадено от войската на общините[157]. В края на януари жителите на с. Янино нападат ескадрон, изпратен да направи обиск. У селяните са намерени 10 пушки, откраднати от общината. Проблеми създава и кметът на с. Градец, Котленско – комунист, който отказва да изпълни разпорежданията на властта и въоръжава с общински пушки съмишлениците си[158]. На 24 януари 1920 г. ген. Ст.

---

[153] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 242–245.

[154] Пак там, л. 317.

[155] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 246, 250.

[156] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 382, л. 19, 21; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 971

[157] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 180–183.

[158] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 208.

Нерезов нарежда на началника на дивизионната област в Сливен да изпрати 1 ескадрон с 2 картечници в Котел, където имало безредици, за да възстанови реда и арестува „агитаторите и злосторниците“[159]. Военни части преследват и залавят криещи се из планините стачници[160].

Следвайки стъпките на централната власт, и в провинцията превантивно се извършват арести на комунистически активисти. На 5 януари 1920 г. полк. Кабакчиев, комендант на Кърджали, заповядва арестуването на комуниста П. Топалов, който агитирал за стачката и събирал помощи за стачкуващите[161]. Комендантът на Дупница докладва на 17 януари 1920 г., че във връзка с указанията на военното министерство за запазване на реда и обществената безопасност намерил за „уместно и целесъобразно“ да задържи в предварителния арест 62 души, едни заради участие в събитията на 24 декември, други – за да им се отнеме възможността да агитират и да предизвикват нарушаване на обществения ред. При тези арести е убит и един от местните комунистически водачи – Г. Мустурков[162]. Арестуват се автори и разпространители на позиви[163].

Изключителното стопанско значение на мини „Перник“ и съществуващият там социален и политически кипеж кара властите да бъдат особено внимателни и отстъпчиви. Министърът на търговията, промишлеността и труда в правителството на Стамболийски – народнякът А. Буров, в края на октомври 1919 г. подписва споразумение с Рудничарския съюз за изпълнение на 23 искания на миньорите, при задължение от тяхна страна да повишат добива на въглища. Министърът не реагира, когато в края на ноември, по повод смъртта на 5 миньори, е обявена стачка. На 24 декември 1919 г. той нарежда да не се препятства евентуален протест на миньорите, но при условие, че не се започва стачка[164]. Но на 26 декември 1919 г. „за всяка евентуалност“ в Перник е изпратен 1 ескадрон с 2 картечници. Особени мерки се вземат и за охраната на жп линията София–Перник[165].

На 28 декември 1919 г. вечерта пернишките миньори обявяват стачка, последвани и от тези в Бобов дол. Техните искания са формулирани от секретаря на Рудничарския съюз Хр. Тодовичин. Те са крайно разнопосочни. Наред с искането за връщане на работа на уволнените служители и чиновници, участвали в демонстрациите на 24 декември, и повишаване на заплатите, се издигат и искания за конфискуване на банките, спиране на помощта за контрареволюционерите в Русия и затваряне на всички кръчми в района на мината за 10 дни. На 29 декември се провежда второ събрание с участието на

[159] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 109.
[160] Пак там, л. 315.
[161] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 166– 67.
[162] Пак там, л. 119.
[163] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 267.
[164] Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, 1000–1001.
[165] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 37–38, 147.

Т. Ненков и народния представител комунист В. Власковски. На тази среща се добавят нови икономически, но и чисто политически искания – републиканско управление и премахване на военното положение и цензурата. Т. Ненков призовава в случай на мобилизация да не се работи, а да се разрушават машините, линиите и апаратите[166]. Формалните и неизпълними искания карат управляващите да виждат в тях стремеж на Комунистическата партия да използва своята червена миньорска армия, за да се прекрати добивът на въглища, да се блокира животът в страната и да се принудят властите да капитулират. Затова веднага се прибягва до помощта на армията. По искане на министър Буров на 29 декември 1919 г. ген. Нерезов назначава полк. Н. Топалджиков за началник на отряд, който се изпраща в мина „Перник" със задача да я приведе в действие. В отряда са включени целият Пети конен полк, без 1 полуескадрон, 4 команди в състав от 1 офицер, 2–4 подофицера и 60 войници, които в момента се намирали в Радомир, и ½ картечна рота. Отрядът трябва да се допълни с 300–400 доброволци от Радомир. В допълнение на предписанието за формиране на отряда лично Ал. Стамболийски изисква от Топалджиков в кратки срокове да се възстанови работата в мината и да се осигури свободното постъпване на работа на желаещите от околните села. В случай, че се изчерпат легалните средства за постигането на тези цели или при съпротива срещу властта и нейните разпоредби, той заповядва да се употреби оръжие[167]. Изпращането на полк. Топалджиков и военни части в Перник се възприема и като демонстрация, че държавата не е банкрутирала и е в състояние да обуздае няколкостотин комунисти, които чрез терор и насилие принуждават пет хиляди души да спрат работа. Успоредно с това министър Буров дава своите нареждания на началника на мината, от когото изисква стачкуващите работници да се лишат от храна, жилища и държавни дрехи, да осигури със съдействието на военния комендант постъпването на нови работници и да организира минна полиция с помощта на запасни офицери и подофицери[168].

На 30 декември 1919 г. полк. Топалджиков пристига в Перник, където вече се намират частите от Пети конен полк, въоръжени със 132 карабини и 4 картечници, 1 полубатарея с 2 картечници от София и 1 офицер и 20 войници от пехотния полк от гара Перник. По това време в Радомир са събрани около 180 души доброволци, но годни за служба се оказват само 80. На 31 декември полковникът се запознава с обстановката в мината и констатира, че работата в нея е блокирана от излъчената от стачниците комунисти полиция, която не позволява никаква дейност, дори и по потушаване на избухналите пожари. Този ден се издава заповед по Пернишкия гарнизон за въвеждане на ограничителни мерки в района на мината, включващи затваряне на всички кръчми и

[166] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 174–176; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 1001–1002.

[167] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 5, 150, 151.

[168] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 1003.

забрана за продаване на спиртни питиета, вечерен час, забрана за провеждане на каквито и да е събрания на открито и закрито. Въпреки предупреждението, че нарушителите на заповедта ще бъдат арестувани и предавани на съд, тя не се изпълнява от стачниците. Макар и да не разполага с достатъчно сили, Топалджиков решава да започне действия, за да не допусне да се организира въоръжена съпротива. Той извиква на среща водачите на стачката и ги предупреждава да я прекратят и да не пречат на желаещите да започнат работа. Тъй като тези искания не са изпълнени, вечерта са предприети арести, при които са заловени 40 от водачите на стачката. Арестите продължават и на 1 януари 1920 г., като броят на арестуваните достига 95. Междувременно Дирекцията на мината издава обявление за уволнение на стачкуващите, прекратяване на хлебната дажба и храната. Със заповед на Топалджиков стачкуващите работници са предупредени да напуснат служебните жилища. Тези мерки разколебават част от стачкуващите, но не успяват да накарат работниците да подновят работата си. Комунистите продължават да заплашват и да не допускат идването на желаещи да постъпят на работа от селата. След като пристигат нови попълнения от офицери и войници, на 2 януари 1920 г. Топалджиков изпраща 7 разезда в околните села, за да арестуват „терористите“ и да осигурят свободното идване в мината на желаещите работници. Един от тези разезди арестува 5 комунисти в с. Голямо Бучино, но при напускането на селото бащата на един от арестуваните открива стрелба, „дава около 20 изстрела“ и ранява двама от конниците. В престрелката нападателят е убит. На 3 януари претърсванията продължават. Започва и възстановяване на работата в мината, където се явяват 1 3 от работниците. На следващия ден се явяват половината от работниците в нормално време. Възстановяването на реда и работата в мината продължава и през следващите дни, като към 6 януари 3/4 от работата е възстановена. С това задачата на отряда е изпълнена и той е разформирован. Части от него са оставени в мината, за да осигурят безпроблемната ѝ работа[169].

На базата на натрупания опит полк. Топалджиков препоръчва на Щаба на армията серия от мерки, които трябва да гарантират в бъдеще реда и спокойствието в мината и нейната ефективна работа. Основната е обявяване във военно положение на мината и района около нея, „което да се подържи по-дълго време“. В конкретен план той препоръчва ръководството да се поеме от офицер или „началник с твърда ръка“, охраната на рудниците да се повери на началници запасни офицери и да се изпратят поне 2 пехотни роти с 2 картечници. Наред с това да се създаде тайна полиция, която да следи за настроенията сред работниците и да не допуска организирането им. Не на последно място – да се ограничат правата на синдикатите, но да се вземат и мерки за подобряване условията на живот и патриотичното възпитание на миньорите[170]. В Щаба на армията не се вслушват в съветите на Топалджиков, но са

[169] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 184–187, 192, 194; ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 6, 12.

[170] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 186–187.

доволни от неговата работа. В края на януари 1920 г. ген. Нерезов му изказва специална благодарност „за много доброто изпълнение на възложената задача по възстановяването реда и подновяване на работата в мината Перник“[171].

По време на стачката често приплямват искри между военните и гражданските власти. Военните са недоволни от недостатъчното съдействие, което местните власти и земеделските дружби им оказват с набирането и предоставянето на доброволци. В началото на януари 1920 г. началниците на гарнизоните в Самоков, Неврокоп, Г. Джумая, Петрич донасят в София, че до момента не са се явили правителствени доброволци за формирането на жандармерийски дружини и летящи отряди, и искат да се направят постъпки пред МВРНЗ да ускори процеса по тяхното набиране. Те настояват и за отстраняването на околийски началници, които отказват съдействие. Военните власти проявяват открита сдържаност и неохота при исканията на земеделските представители да бъдат въоръжени техните привърженици. На няколко пъти вътрешният министър Ал. Димитров изисква от началника на Канцеларията полк. Мустаков да издаде нареждане да се даде оръжие на населението, но такова така и не е дадено. От страна на гражданските власти също има прояви на недоволство. Депутати от Земеделския съюз често си позволяват директно да се месят в действията на войската, да я обвиняват в пасивност и едва ли не в съчувствие на стачниците[172]. Проблеми създават и исканията на вътрешния министър военните да арестуват народни представители, без достатъчно правни аргументи и в нарушение на депутатските права. Такъв е случаят с арестуването на народния представител Н. Габровски от БКП (т.с.)[173].

Ежедневните доклади на началниците на дивизионни области за развитието на стачката свидетелстват за постепенното упадане на духа на стачниците, особено след средата на януари 1919 г.[174] Но правителството отказва всякакви преговори със стачкуващите и очаква тяхното *пълно изтощение и* капитулация. Едва на 19 февруари 1920 г., след 54 дни стачката е прекратена.

Още същия ден ген. Ст. Нерезов уведомява началниците на дивизионните области за това и им нарежда назначените мобилизирани стачници веднага да се освободят. Останалите, срещу които няма заведено следствие, да се уволняват в отпуск до демобилизацията. Генералът разяснява, че специални комисии ще разглеждат новите декларации за постъпване на работа. Въпреки края на стачката, той изисква охраната по линиите да не се отслабва. Началниците на дивизионни области веднага забелязват, че няма указания какво да се прави с мобилизираните стачници, срещу които са заведени дела. Чак на 4 март 1920 г. Нерезов нарежда последните да останат в казармите до демобилизацията, а началниците на частите да запитат съответния прокурор относно

[171] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 195.

[172] Пак там, л. 68, 117, 131–133, 313–314, 316.

[173] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 114; ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 213, 215.

[174] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 394, л. 230, 260, 261, 295.

мярката, която трябва да се вземе за неотклонението им от следствието и съда, когато се разпореди демобилизацията. Седмица след края на стачката, на 26 февруари 1920 г. се отменя заповедта, задължаваща началниците на дивизионни области два пъти на ден да докладват обстановката. В бъдеще доклади се изискват само ако настъпи някаква промяна. Със заповед на Щаба на армията от 5 март 1920 г. започва откомандироването в частите на комендантите на гарите, с изключение на централните. Назначените военни началници на телеграфо-пощенските станции са откомандировани със заповед от 17 март 1920 г. В началото на март летящите отряди са преобразувани в доброволчески чети, подчинени на административните власти, а офицерите и подофицерите се прибират по частите си[175].

На 6 март 1920 г. цар Борис III подписва указ за демобилизацията на войниците от набор 1841 и 1842, мобилизирани във връзка със стачката. Същия ден е издаден и указ за демобилизирането на офицерите от телеграфните и жп части. От 10 март 1920 г. се демобилизират и демилитаризират всички чиновници, служещи и работници, мобилизирани и милитаризирани съгласно Инструкцията за мерките, които трябва да се вземат в случай на стачка по Железопътното и Телеграфното ведомство, обявена с Указ №3 от 6 януари 1920 г.[176]

Голямото число на арестувани и осъдени квалифицирани работници създава сериозни проблеми за функционирането на железниците. Затова новото самостоятелно правителство на Стамболийски е принудено да ревизира мерките, взети по време стачката. На 21 юни 1920 г. Министерският съвет разрешава на министъра на железниците, пощите и телеграфите да задържи на служба осъдени от военнополевите съдилища негови служители[177]. На 28 юни 1920 г. правосъдният министър П. Радолов изпраща писмо до окръжните прокурори в Русе, Плевен и Пловдив с нареждане да се разпоредят осъдените железничари „да не се държат при положение да се пречи на движението на железниците“, каквото и да значи това. С тези нареждания започва връщане на осъдените на работа, но на групи, охранявани от полицейска стража[178].

Още в края на април 1920 г. комунистическата парламентарна група внася предложение за амнистиране на всички уволнени, съдени и осъдени във връзка със стачката на железниците и телеграфите[179]. Във връзка с обсъждането на промени в Закона за амнистията в началото на юли 1920 г. опозицията остро поставя въпроса за необходимостта да се даде амнистия на участвалите в стачката и осъдени от военнополевите съдилища. Правителството демонстрира солидарност и по спешност е изготвен законопроект „за отлагане изпълненията на наказанията по извършените престъпления по повод демонстрациите и

[175] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 296, 288, 296, 289–292, 297, 300, 326, 333.
[176] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 498, л. 49, 51, 54.
[177] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 21.
[178] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 12, л. 2–3, 8.
[179] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 95.

стачките, започнати от 24 декември 1919 г.“ На 8 юли 1920 г. този законопроект е предложен за одобрение от депутатите. В мотивите му правителството оценява положително взетите мерки за прекратяване на стачката, но странно се дистанцира и прехвърля отговорността върху военнополевите съдилища, които едва ли не по собствена инициатива масово осъдили мобилизирани стачници, които не са се явили навреме на работа, и обрекли семействата им да останат гладни на улицата. Сега държавата трябвало да прояви снизходителност и „да се смили над непослушните си синове“, но без да отива в крайностите на всеопрощението. Затова не се предвижда амнистия, а отлагане на изпълнението на наложените наказания за 3 години и ако през това време осъдените не се провинят, наказанията напълно се заличават. Законопроектът предвижда осъдените да могат да останат или да бъдат възстановени на работа. Това не се отнася до онези, които са разрушавали или присвоявали държавни материали[180]. Законопроектът е критикуван от комунисти и социалисти, които се обявяват за пълна амнистия, която да не позволи на правителството да държи под контрол железничарите и телеграфо-пощенците, запазвайки правото си да изпълни наложените присъди. Те не отказват да подкрепят законопроекта, стига да бъде разширен. Такова становище застъпват и демократите[181].

На 9 юли 1920 г. Народното събрание приема Закон за отлагане на присъдите по извършените престъпления по повод демонстрациите и стачките, започнати от 24 декември 1919 година. В него е записано: „Отлага се изпълнението на присъдите, издадени или които ще се издадат против чиновници, държавни и други служещи, работници, помагачи на властта и други частни лица за престъпления, извършени в свръзка с демонстрациите на 24 декември 1919 г. и последвалите стачки, борби, конфликти, публични събрания и избори, както и по повод мобилизацията с Указ №58 от 29 декември 1919 г...“[182]. В сравнение със законопроекта законът е много по-широк както по отношение на включените в него лица, така и на деянията. Макар и да не заличава престъпленията, свързани с нарушаването на обществения ред и вътрешната сигурност, с него се отлага изпълнението на присъдите на лица от двете страни на барикадата и то не само по повод на стачката, но и на всички политически борби и конфликти от края на 1919 и началото на 1920 г. През декември 1920 г. Министерският съвет одобрява нови изменения в Закона за амнистията, приети от парламента на 12 април 1921 г. С тях се амнистират всички военни чинове, полицейски органи и техните помагачи, които при потушаване на стачката и последвалите я манифестации от 24 декември 1919 г. до 20 февруари 1920 г. са извършили престъпления без користна цел[183]. След

[180] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 12, л. 14.

[181] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1608–1615.

[182] Държавен вестник, №86, 20 юли 1920.

[183] ЦДА, ф. 242К, оп. 5, а.е. 7, л. 6–9; оп. 4, а.е. 151, л. 27; Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, 1341–1342, 2119–2127; Държавен вестник, №18, 22 април 1921.

като постига целта си и съставя самостоятелно правителство, БЗНС проявява пестеливо благородство към опонентите си от ляво и благодарност към тези, които са му помогнали, дори с цената на нарушаване на законите.

Според комунистите и широките социалисти стачката е провокирана от правителството и е проява на самозащита от страна на трудещите се. Тя е чисто икономическа, но управляващите я използват, за да предизвикат гражданска война и прибягват до провокации – взривяват мостове и електрически стълбове, разрушават жп линии и локомотиви – деяния, които се преписват на стачкуващите. Действията на правителството, предприети срещу тях, са обявени за антиконституционни, незаконни и терористични. Неговата победа комунистите определят като пирова, а своето поражение – като морална победа. Провалът на стачката те обясняват и с предателството на широките социалисти и тяхното съглашателство с властта. С оглед на бъдещето комунистите правят един очакван извод, че стачката е показала „недостатъчността и безсилието на професионалната борба“ и е разчистила пътя на „класовата революционна борба за завладяването на политическата власт от пролетариата“[184].

Оценката на управляващите за стачката не е по-различна от тази за събитията на 24–25 декември 1919 г. Неколкократно министър-председателят и министрите от кабинета декларират, че със стачката комунистите са обявили война на държавата и тя е била принудена да вземе мерки за своята отбрана, да започне бой със своите вътрешни врагове и да се справи с тях. Още на 31 декември 1919 г. Стамболийски обявява: „Ние ще ви смажем“[185]. Самата стачка управляващите разглеждат като политическо продължение на демонстрациите и начало на опит за революция. Като доказателство за политическия характер на стачката те посочват исканията за премахване на военното положение, цензурата и прекратяване на подкрепата за антиболшевиките. Правителството счита, че държавните служители нямат право да стачкуват и държавата има законовото право по чл. 44 от Закона за чиновниците да ги уволни. Чиновниците искат да наложат, по израза на Стамболийски, „бюджетен болшевизъм“ и правителството използва случая, за да се отърве от ненужните „кърлежи“ и да прочисти „чиновническия плевел“. Освен това стачката не е мирна – разграбва се оръжие, стреля се, разрушават се железопътни и се прекъсват телеграфни линии, което оправдава извънредните мерки. Управляващите отказват да водят преговори със стачните ръководства, защото преговори се водят преди обявяването на война и след нейния край. Те не се посвеняват открито да заявят, че преминават границата на закона, но в името на самосъхранението на държавата. Според думите на вътрешния министър Ал. Димитров: „Когато вие [комунистите] излизате извън рамките на закона, когато вие престават да зачитате властта и нейните нареждания и поставяте

[184] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 647–648, 681–683, 935–949, 960; Великата октомврийска..., 805–808.

[185] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 684–685, 965, 1021–1028.

вашите разбирания и идеи над закона, позволете и на властта със същото това средство да ви отговори и тя да ви постави извън закона, и на нарушителя на законите да отговори с нарушение на законите“[186]. Като аргумент, оправдаващ действията им, управляващите посочват още, че стачката, освен че съсипва държавата и стопанството, улеснява домогванията на съседите и им дава възможност да нахлуят в страната под предлог, че се борят с болшевизма. Смазването на стачката е и сигнал към победителите, че в България няма да се допусне болшевизъм. Цялата „черна работа“ в това отношение е стоварена върху армията, която два месеца е на бойна нога, за да не допусне дерайлиране на държавната машина, докато настоящи и бъдещи машинисти изпробват възможностите си. Опитът да се направи разграничение в това кой е по-отговорен за смазването на стачката и да се оневинят Ал. Стамболийски и Р. Даскалов, които „не участваха непосредствено в организирането на разгрома ѝ“, не се потвърждава от фактите, поне що се отнася до Стамболийски[187]. Не само ръководството на БЗНС и управляващите Народната и Прогресивнолиберална партия, но и останалите извън конфликта политически сили като цяло застават зад правителствените действия. Радикалдемократите осъждат насилието и погазването на човешките свободи от двете страни, но са на мнение, че революция не бива да се допуска. Лидерът на демократите Ал. Малинов определя стачката като пакостна за стопанството, за държавата и за самите работници. Той защитава становището си от есента на 1918 г., че на насилията против държавата „държавата има не само правото, но и длъжността да противопостави всички законни преси и репресии“ и тя не може да застане в евангелската позиция на непротивене на злото. Малинов не приема и поставянето на чиновниците в услуга на партийнополитически домогвания. Стамболовистът Н. Генадиев също оправдава мерките на властта[188]. Така след като нанася удар върху либералната коалиция от дясно и се справя с опонентите си от ляво, след като е констатирало анемията на традиционните партии, ръководството на БЗНС решава, че е настъпил моментът за слагане на край на коалиционните експерименти и за самостоятелно поемане на властта.

Г. Симбиозата Военен – Земеделски съюз. В разгара на стачката, отново в нарушение на закона, са насрочени избори за окръжни съветници на 25 януари 1920 г. Това решение предизвиква недоумение сред гражданските и военните власти по места. Те вече са натрупали опит по организиране и провеждане на избори в условия на военно положение, но не и при тотална забрана на всякакви публични прояви и блокирани комуникации. За указания

[186] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 999.

[187] Виж Петрова, Д. Цит. съч., с. 62.

[188] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 933, 1007–1009, 1016–1018, 1019; Георгиев, В. Буржоазията и Транспортната стачка 1919–1920 г., 71– 93.

военните началници се обръщат към Щаба на армията и Военносъдебната част. Началникът на Пета дивизионна област, Русе, дори настоява Военното министерство да издейства решение на Министерския съвет за допускане на събрания, за да се проведат изборите при известни свободи, обезпечени от закона. Оказва се, че правителството цели точно обратното – изборите да се проведат без каквито и да било политически прояви. С Телеграма №385 от 17 януари 1920 г. до окръжните управители и околийските началници МВР НЗ абсолютно забранява всякакви публични събрания, манифестации, митинги и разпространяване на печатни възвания във връзка с изборите. Нарежда се спрямо нарушителите на горното разпореждане да се вземат най-строги мерки и да се предават на военносъдебните власти. Тази заповед е препратена от Щаба на армията до началниците на гарнизони. По места военните власти вземат мерки за гарантиране на реда по време на изборите, които протичат спокойно. Само в Стара Загора, Радомир и Дупница са изпратени конни части, но тяхното участие не се налага, защото местната стража се оказва напълно достатъчна за обезпечаването на реда[189]. Изборните резултати показват значително увеличаване на позициите на БЗНС, който печели 305 800 гласа или със 129 519 повече от парламентарните избори през август 1919 г. Само с 15 494 са се увеличили гласувалите за БКП, която получава 134 889 гласа[190].

При тези резултати още на 30 януари 1920 г. Ал. Стамболийски изготвя доклад до царя с искане за разпускане на XVIII ОНС и насрочване на нови избори. Мотивите, които той посочва, са, че настоящето събрание не отговаря на народната воля, която в общинските и окръжните избори е дала предпочитанията си за земеделците, че се е променила политическата обстановка след подписването на мира, преследването на виновниците за националната катастрофа, борбата със стачкуващото чиновничество и със смутителите на реда. Новите избори, особено след въвеждането на задължително гласуване, трябва да излъчат стабилно земеделско парламентарно мнозинство и самостоятелно правителство, които да проведат радикални реформи[191]. На 20 февруари царят издава указ за предсрочното разпускане на XVIII ОНС, а на 26 февруари с нов указ насрочва изборите за 28 март 1920 г.

Провеждането на парламентарни избори допълнително ангажира армията с проблеми на вътрешната политика още преди да бъдат снети отговорностите ѝ, свързани с транспортната стачка. Военните началници отново искат разяснения дали насрочването на изборите означава вдигане на военното положение и дали могат да разрешават провеждането на агитационни събрания. На 28 февруари 1920 г. в заповед на Щаба на армията до началниците на ди-

[189] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 110, 255–260; ф. 23, оп. 2, а.е. 381, л. 113, 147; ф. 23, оп. 2, а.е. 393, л. 124; Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, с. 1178.

[190] Георгиев, В. Съглашенофилските буржоазни партии в България (1918–920), с. 283.

[191] Държавен вестник, №260, 21 февруари 1920 г.

визионни области се уточнява, че военното положение не е вдигнато, но не се и изключва провеждането на събрания. За тяхното разрешаване началниците трябва да се съобразяват с Окръжно №1470 на МВРНЗ, според което занапред публичните събрания на закрито в градовете и на открито в селата са позволени[192]. По този начин военните власти се натоварват със задачата да следят партиите да не провеждат открита агитация в градовете, което е в услуга на БЗНС, разчитащ на подкрепа, идваща от селското население.

Намеса на армейски части се налага на 3 март 1920 г., когато в центъра на София избухва адска машина, поставена в мазето на театър „Одеон". В резултат на взрива има убити и ранени. По разпореждане на столичния комендант 1 ескадрон от Първи конен полк отцепва района и разпръсква насъбралата се тълпа. Три разезда са оставени в помощ на полицията за запазване на театъра до извършване на огледа от следствените власти[193].

В разгорещената предизборната борба изглежда, че БЗНС е сам срещу всички. Но това не е съвсем вярно. Оказва се, че той може да разчита на Военния съюз или по-точно на неговото ръководство. Последното капитализира подкрепата си за управляващите по време на транспортната стачка и започва да се вживява в ролята на единствен кадровик на цялата армия. В *началото на* февруари 1920 г. Постоянното присъствие успява да наложи свой представител – полк. Славейко Василев, за помощник на началника на Канцеларията на Военното министерство. По-късно Василев става титуляр на мястото на загубилия доверие полк. Мустаков, с което Военният съюз засилва още повече влиянието си в армията[194]. Както и по-рано, някои от провинциалните структури не споделят позициите на ръководството. Те се обявяват против пасивното отношение на организацията спрямо съсловната и неефективна политика на правителството, която ще доведе до „печални явления" в обществения, политическия и икономическия живот: настройване на селото против града, разширяваща се икономическа мизерия сред служителите и чиновниците, стремеж да се превърне Земеделският съюз в единствен политически фактор в страната и да се елиминират всички останали. Изказва се и неодобрение, че по повод на стачката ръководството е поставило Организацията в услуга на правителството, вместо да се възползва от затрудненото му положение и да наложи своите искания. Постоянното присъствие е обвинено в недалновидност, тъй като не си давало сметка, че след като се справи със стачката, правителството ще има достатъчно кураж и авторитет „да хвърли ръкавицата" на Военния съюз и да го разгроми. Част от съюзните офицери се обявяват и против Оранжевата гвардия поради нейния чисто съсловен характер и скрит замисъл – „при евентуалност"

---

[192] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 393, л. 89, 90, 93, 101, 102.

[193] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 305. Според Ст. Мошанов атентатът е организиран от столичния градоначалник А. Прудкин, за да бъдат избити водачите на опозиционните партии. НА–БАН, сб. IV, а.е. 155, л. 282–283.

[194] ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 141.

да се противопостави дори и на законната българска армия. Затова те настояват да се свика извънреден конгрес до 15 февруари 1920 г., на който да се преосмисли отношението към управляващите и да се определят по-ясно целите на съюза[195]. Ръководството в София е принудено да се съобрази с повдигнатите въпроси и да ги включи в проекта за дневен ред на конгреса, насрочен за февруари 1920 г. Създава се и комисия, която трябва да преработи устава и по-ясно да определи неговите цели. Подготвено е Изложение на Постоянното присъствие до съюзните офицери с отчет за свършеното и за състоянието на Съюза. В това изложение има един абзац, който по най-недвусмислен начин свидетелства за начина на мислене и себеоценка на водачите на Военния съюз: „Доскоро ний като офицери схващахме себе си не като граждани – патриоти, не и като съзнателни личности, а като слепи, безсъзнателни и безволеви оръдия на други, външни законно установени разпоредни фактори. Сега обаче, поради сполетялата ни катастрофа, въпреки нашите огромни военни усилия, успех и жертви, ние се сплотихме чрез съюза за обща дейност и с това само разширихме дълга си до пълните му предели единствено и изключително за в полза на отечеството и схващаме себе си не вече като чужди оръдия, а като фактори от висока морална стойност, единствено пригодни и затова безусловно длъжни да прочистят обществото и го поведат към един по-възвишен обществен живот, защото изгубихме вече, и то напълно основателно, всяка вяра в нашите граждански фактори и институти". Това не е обикновена декларация, не е патетична фраза, това е истинска нова платформа на Военния съюз, който вече разглежда себе си и армията не като изпълнители на държавната воля, а като единствен фактор, способен да поведе и промени обществото. Ето защо се предлага да се въведе по-голям централизъм и едноличност в управлението, организацията да се превърне в действително тайна, като запази своя надпартиен характер. Постоянното присъствие отхвърля и внушенията, че се е поставило в услуга на Земеделската партия и защитава становището, че то само изпълнявало дълга си, давайки подкрепа не на една отделна партия, а на законното правителство в борбата му срещу гробокопачите на Отечеството. Бъдещите задачи на Военния съюз ръководството вижда в култивирането на чувство за дълг, за чест, за ред, законност и обществена дисциплина, възраждането на патриотизма и работа за социални реформи, „отърсвайки се от крайностите на капитализма, превръщащ човека във вълк за човека; отърсвайки се от крайностите на социализма, превръщащ човека в индиферентно животно"[196]. Но на този етап разочарованото от всички политически сили в страната съюзно ръководство, въпреки предупрежденията на членската си маса, запазва симпатиите и лоялността си към Земеделската партия. И за да

[195] ЦДА, ф. 370К оп. 6, а.е. 13, л. 157, 162, 164; Из личния архив на К. Георгиев..., т. 1, 196–197.

[196] Из личния архив на К. Георгиев..., т. 1, 188–195.

стигне тази позиция до всички членове на съюза, в края на март 1920 г. Постоянното присъствие изпраща специално писмо до българското офицерство с изискване то да се прочете внимателно, да се вникне в реалния смисъл на идеите, прокарани в него, и да се работи в неговия дух. В него преживяваният исторически момент се характеризира като „борба между капиталистическия строй и болшевизма при наличността на силна тенденция на масите наляво". Прогнозира се, че събитията ще се развиват в посока на противопоставяне на нетърпимите крайности на капитализма и на бруталността и утопичните крайности на болшевизма. На основата на тези твърдения и на руския опит се стига до заключението, че здравият смисъл и патриотичното чувство диктуват на България легалния път на постепенно отиване наляво, като се прилагат онния болшевишки социални реформи, които ще донесат по-големи културни блага на народа. Политическата сила, способна да поведе страната по този път според ръководството на Съюза, е БЗНС. „И моментът, и конкретните условия на нашия държавен живот налагат, пише в писмото, пълна подкрепа на сегашното правителство, единствено мощното у нас да се справи с болшевизма, имайки на страната си голямата част от народа..." Още повече, че това правителство възнамерява да прокара всички реформи, целящи общото благо, в това число и всички добри мероприятия от болшевишката програма. Подкрепата все пак не е безусловна. Тя ще трае, докогато правителството следва пътя на широко обновление на обществено-държавния живот. Затова и офицерството щяло да съдейства и подкрепя управляващите, но и ще ги контролира и коригира, насочвайки ги по „правия път"[197].

Така в началото на 1920 г. Военният съюз конкретизира своите обществено-политически възгледи, като се обявява за постепенно отиване наляво чрез прокарване на онези социални реформи, които биха предотвратили разширяването на влиянието и позициите на болшевизма. На този етап то разчита, че тази нелека задача може да бъде изпълнена от земеделската партия, която е декларирала своята реформаторска програма и успешно се е справила с опитите на левите сили да дестабилизират страната. Позициите на Военния съюз не блестят с оригиналност. Те възпроизвеждат възгледите на проф. Александър Цанков за последиците от войната, които налагат нов преходен период и преходна икономика. Довоенната капиталистическа стопанска система, при която господства принципът на либерализма, а в политическата система – традиционната демокрация, според него нямат вече бъдеще. В новите условия трябва да се засили ролята на държавата в икономиката, а в обществения живот да се намери компромис между буржоазията и набиращия сила социализъм, като „социализмът ще трябва да стане по необходимост малко буржоазен, а буржоазията – малко социалистическа"[198]. Общите идеи скоро

[197] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 198–200.

[198] Цанков, Ал. Войната на народите. С., 1916, с. 193; Последствията от войната. С., 1919, 98–109.

ще обединят проф. Цанков и водачите на Военния съюз, но не в подкрепа, а срещу земеделското управление.

Една година след опита за държавен преврат и силово завземане на власта, БЗНС, възползвайки се от общественото недоволство и „предимствата" на военното положение, поема чрез избори контрола върху управлението на страната, споделяйки го с част от старите партии. Във вътрешнополитически план, къде от външни, къде от чисто партийни съображения, действията му се насочват не към омиротворяване, а към раздухване на „огъня на раздора, взаимните гонения и отмъщения". Първи в жаравата са хвърлени водачите и министрите от трите либерални партии, като отговорността за тяхното „правилно" наказване, освен на приетия закон-присъда, се поверява на военнополевите и военните съдилища. След разчистването на част от конкуренцията в дясно усилията на управляващите се концентрират на ляво – срещу комунистите и социалдемократите. С оправданието „срещу болшевиките – по болшевишки", целенасочено, с хъс и настървеност, те очакват и търсят конфликт, за да пречупят тяхното възходящо развитие в следвоенното политическо пространство. В това отношение се залага на армията и офицерството, забравят се старите конфликти, незаконната офицерска организация и се започва с ласкателствата. На армията се разчита да разработи предварително мерките, които да гарантират функционирането на държавата в условията на един продължителен социален конфликт и да наложи волята на управляващите над протестиращите. Правителството се изправя пред вътрешната разколебаност на организираното и на неорганизираното офицерство, което за разлика от 27 юли отчита справедливостта на исканията на работничеството и смята, че управляващите трябва да предприемат не само силови мерки. Ето защо земеделските водачи ще потърсят резервен вариант, организирайки и собствените си привърженици. Крайните и провокативни действия на комунистите на 24 и 25 декември, безсмисленото обявяване на обща политическа стачка на практика способстват за постигане на единодействие между управляващите и войската. Последната не само поема отговорността за функционирането и охраната на железниците, пощите, телеграфите, мините, но и за справянето с проявите на открита съпротива от страна на стачкуващите и на съмишлениците им в цялата страна. Правителството отказва да търси споразумение и чрез заплахи и заповеди за употреба на оръжие насърчава силовите действия на армията срещу стачкуващите. Неговите безкомпромисност и твърдост се подкрепят и адмирират от ръководството на Военния съюз, убедено, че това е пътят за спасението на страната. На гърба на армията БЗНС се справя с основни политически опоненти и решава, че хоризонтът на самостоятелната власт не е толкова далечен.

Четвърта глава

САМОСТОЯТЕЛНИТЕ ВОЙНИ НА СТАМБОЛИЙСКИ, МАЙ 1920 – ФЕВРУАРИ 1923

1. За контрол и реорганизация на въоръжените сили

А. Армия по вкуса на победителите. Изборите от 28 март 1920 г. не дават очакваното парламентарно мнозинство на БЗНС. Той печели 110 от 229 депутатски места. Тъй като левите политически партии не приемат да влязат в правителство, доминирано от земеделците, а те не желаят коалиране с десните партии, се създава патова ситуация. Земеделското ръководство решава да я преодолее, като по недемократичен начин касира част от опозиционните депутати. Така то успява да обяви на 21 май 1920 г. самостоятелно правителство, което разчита на едно крехко мнозинство от 4 гласа в парламента и не е прието от всички останали политически партии. Без да обявява нова програма, правителството насочва своите усилия към реформи в стопанската и социалната сфера с акцент върху многобройното селско население.

По неизбежност една от основните задачи на самостоятелното управление на БЗНС е свързана със следвоенното преустройство на армията.

Битката за запазването на българската армия от гнева на победителите започва още през пролетта на 1919 г. През май управляващите изпращат една „Про мемория“ до ген. Кретиен, в която настояват да се запази досегашната численост и система на комплектуване на армията, защото в противен случай може да има непоправими последствия за опазването на вътрешния ред и натоварване на финансите на страната[1]. Надеждите тези искания да бъдат удовлетворени буквално са попарени от генерала и от получения на 19 септември 1919 г. проектодоговор за мир. По отношение на армията той предвижда тя да бъде доброволческа, с численост от 20 000. Допуска се и 10 000 жандармерия, митническа, акцизна и горска стража. България няма да има право на флот и авиация. Очевидното намерение на победителите е страната да притежава армия, способна да решава вътрешнополитически, но не и външнополитически задачи. След широк публичен дебат, включително в Народното събрание, и интензивна работа от страна на експерти, на 24 октомври 1919 г. българската делегация връчва в Париж своите възражения. Четвъртата им част се отнася именно до предвидените в проектодоговора военни клаузи. Основният контрааргумент е, че с ограничената доброволческа армия няма да може да

[1] ДВИА, ф. 25, оп. 4, а.е. 105, л. 194–195, 205–207.

се осигурят дори вътрешният ред и сигурността в страната. Първо, защото поради финансови и социални причини е невъзможно въобще създаването на доброволческа армия. Второ, защото дори и да се набере такава армия, като доброволци ще постъпят декласирани елементи, авантюристи, привърженици на крайните политически идеи и „вместо да бди за реда и спокойствието в страната, тя [армията] ще представлява за нея една постоянна опасност". Трето, във времена на „политическа несигурност и на всеобщо недоволство" запазването на задължителната служба е „една абсолютна необходимост, без която страната ще стане жертва на размирните елементи". Четвърто, исканото уволнение на 1800 офицери, които не ще могат да бъдат обезщетени и трудно биха си намерили работа, е предпоставка за въвличането им в политическия живот и то на страната на противниците на управляващите партии. Според българската страна за запазването на реда и спокойствието и за охраната на държавните граници е необходима 25 000 наборна армия и 5000 гранична стража, както и по-голямо от предвиденото число офицери. Настоява се и за оставането на една малка ескадрила от няколко самолета в София и Варна, които освен за военни цели, да се използват и за потушаване на вътрешни бунтове и борба с контрабандата. Възраженията на българската страна не са приети от победителите. Единствената отстъпка, която те правят, е за създаване на гранична стража от 3000 доброволци[2].

Договорът за мир между съюзените и сдружените сили и България е подписан в парижкото предградие Ньойи на 27 ноември 1919 г. Той определя премахването на задължителната военна служба и въвеждането на доброволна такава. Според чл. 66 общото число на военнослужещите, включително офицерите и чиновниците от допълващите части, „не трябва да надминава 20 000 души". От тях офицерите ще бъдат 1/20 (1000), а подофицерите 1/15 (1334). Недвусмислено и императивно е записано: „Българската войска ще служи изключително за поддържане на реда вътре в територията на България и за гранична полиция". Забраняват се всички мерки за мобилизация или имащи връзка с мобилизацията. Числото на жандармерията – стражарите, митничарите, горските стражари, местните и общинските полицейски агенти, според чл. 69 „не трябва в никой случай да надминава цифрата 10 000 души". Допуска се и образуването на гранична стража, рекрутирана на доброволен принцип и ненадминаваща 3000 души. Този размер на въоръжените сили трябва да бъде достигнат в течение на три месеца след влизането в сила на договора. Строго е регламентирано и въоръжението на армията. То трябва да включва 23 376 пушки или карабини с по 500 патрона, 305 картечници с по 10 000 патрона, 61 оръдия или гаубици с по 1000 снаряда и 40 минохвъргачки с 1500 снаряда. Забранява се внос и производство на отровни газове, огне-

[2] Българската делегация за мира: Документи по договора в Ньойи. С., 1919, 201–204, 234–236.

пръскачки, бронирани коли и танкове. България се лишава от военни кораби и подводници. Тя има право да поддържа по Дунава и по своите черноморски брегове „за полиция и надзор на риболовството“ само четири миноносци и шест моторни лодки с цивилни екипажи, както и леко въоръжени патрулни кораби, които нямат военен характер. Страната се лишава от военна или морска авиация, както и от балони. Изпълнението на клаузите ще се извършва под надзора на междусъюзнически комисии, назначени от Главните съюзени и сдружени сили. След изтичането на един тримесечен срок от датата на влизане в сила на договора българското законодателство трябва да бъде изменено и съобразено с неговите изисквания[3].

Ньойският договор ограничава до миниум въоръжените сили на България и прави практически невъзможно използването им при възникване на външнополитически усложнения. Дали ще бъдат в състояние да се справят с вътрешнополитическите усложнения зависи от способността на политическото и военното ръководство за бързото им трансформиране, запазването на дисциплината и недопускането на политизирането им.

Решаването на тази задача се оказва изключително трудно поради различни обстоятелства. За разлика от предишния период, единството между факторите, определящи военната политика на държавата, е разбито. След войните царят, който продължава по Конституция да е върховен главнокомандващ, практически е лишен от възможността да определя съдбата на армията и неговата функция е сведена до формалното одобрение на вече взети от изпълнителната власт решения. Налице е и дисхармония между военното и политическото ръководство на армията. Преустройството на армията практически е в ръцете на самостоятелното правителство на Ал. Стамболийски, който запазва и поста си на военен министър[4]. Единомислие липсва и в средите на самите управляващи. Те се оказват в много трудна ситуация, тъй като освен изключителната сложност и дори непосилност на задачата, техните действия се оспорват и контролират от два фактора. Единият е вътрешен и се представлява от Военния съюз. Другият е външен – в лицето на победителите от Съглашението и установената в страната през август 1920 г. Междусъюзническа военноконтролна комисия, оглавявана от ген. Де Фурту. Именно тя трябва да следи точното и неотклонно изпълнение на мирния договор[5]. От февруари 1922 г. комисията е заменена от Съглашенски ликвидационен орган начело с полк. Д'Амарзи.

---

[3] Кесяков, Б. Д. Принос към дипломатическата история на България, т. 2, Ньойски договор – чл. 1–147. С., 1926, 108–141.

[4] В самостоятелния кабинет на БЗНС Ал. Стамболийски е военен министър до 24 юни 1921 г. Тогава той е наследен от Александър Димитров до неговото убийството на 22 октомври 1921 г. За две седмици военен министър отново е Стамболийски, а от 9 ноември 1921 г. до 9 февруари 1923 г. титуляр е Константин Томов. След отстраняването му министерството за месец е поето от Стамболийски, а от 12 март до 9 юни 1923 г. се оглавява от К. Муравиев.

[5] За структурата и задачите на военния контрол виж Станев, Вл. Цит. съч., 58–91.

Б. Разправата с Военния съюз. Преустройството на армията започва с разчистване на сметките с офицерската организация. След като съставя самостоятелно земеделско правителство, Стамболийски променя курса на отстъпки и съобразяване с нея. Въпреки натиска на Военния съюз за отстраняване на отдавна наречените за корумпирани и недостойни ген. Михаил Георгиев и полк. Никола Топалджиков, първият е назначен за началник на жандармерията, а вторият – за командир на Седма рилска дивизия. Конфликтът с тези офицери се пренася и по страниците на печата, което предизвиква земеделските дружби да поискат разправа с незаконната организация. Поел по пътя на назначаване на лично предани офицери на ключови постове, в средата на май 1920 г. Стамболийски отстранява Славейко Василев от военното министерство, макар че му поверява не по-маловажния пост на началник на Военното училище. За началник на Канцеларията той назначава полк. Стефан Нойков. Нойков е член на Военния съюз, но не е склонен да изпълнява всички искания на Постоянното присъствие и симпатизира на управляващите[6]. При започналите съкращения първи в списъците се оказват именно съюзните членове. Предупрежденията, че след справянето с политическите опоненти БЗНС ще посегне на Военния съюз, са на път да се изпълнят.

Още преди да обяви самостоятелното си правителство, със заповед от 19 май 1920 г. Ал. Стамболийски назначава комисия, която да прегледа, групира и преработи „в духа на новото време“ всички закони, наредби, правилници и устави по военното ведомство. В нейния състав са включени началник-щабът на армията ген.-лейт. Ст. Нерезов, началникът на Военносъдебната част ген. М. Георгиев, запасните генерали М. Савов, С. Савов, Хр. Недялков, Вл. Вазов, Т. Марков, полковниците Константин Георгиев, помощник началник-щабът Н. Каблешков, инспекторът на артилерията П. Бананов, инспекторът на конницата М. Каридов, инспекторът на пограничната стража В. Лазаров, началникът на Първа софийска пехотна дивизия П. Мидилев, началникът на Главното интендантство Сл. Василев, началникът на канцеларията на Военното министерство майор Н. Николаев, председателят на Втори русенски полеви военен съд, както и по един ротен командир и един младши офицер от всеки род войски[7]. Една част от тези офицери като М. Каридов, Н. Каблешков, В. Лазаров, Сл. Василев, К. Георгиев са в ръководството на Военния съюз, което дава възможност на последния пряко да участва в преустройството на армията. Тяхното включване може да се третира и като опит на Стамболийски да ги използва за гръмоотвод на недоволството от неизбежните промени и съкращения в армията.

---

[6] Василев, Сл. 9 юни и събитията около Т. Пазарджик: Из дневника ми. С., 2005, с. 27; Хр. Стойков пише, че Сл. Василев е началник на канцеларията до 15 юни 1920 г. ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 82, л. 141–142.

[7] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 177, л. 340.

Правителствените действия, насочени към стесняване на позициите на Военния съюз, предопределят и решенията на проведения на 6–7 юли 1920 г. негов конгрес, чиято първа разгледана точка е „уясняване на положението". Приетата резолюция е коренно противоположна на становището, защитавано в началото на годината. В нея се заявява, че поради обстоятелството, че „правителството провежда открита борба против Съюза", без да държи сметка за злините, които ще нанесе на армията, държавата и народа, той решава: „1. Да поведе смела борба спрямо личностите из нашата среда, обявили се за тайни или явни врагове на Съюза; 2. Да заеме положение на достойна самозащита спрямо ударите, произходящи от правителството, като, ако трябва, се отиде докрай, използвайки всички средства"[8]. В това решение проличава, че Военният съюз не приема да играе второстепенна роля и ще се бори да запази статута си на основен разпоредител в армията.

Изразената позиция не затваря вратата за едно споразумение с управляващите, ако те отново се съгласят да изпълняват исканията и вижданията на офицерската организация. В началото на август 1920 г. Постоянното присъствие констатира, че „контактът с правителството не е още възобновен", поради което не можело да се узнаят неговите намерения към Съюза. Поради това се препоръчва „пълна готовност за посрещане на всяка евентуалност"[9].

Правителството не търси споразумение, а засилва натиска срещу офицерството. С Царски указ №63 от 13 август 1920 г. е въведено ново Положение за службата, правата и задълженията на офицерите от българската войска. За да се запази единството, дисциплината, високият боен дух на армията, на офицерите „се забранява да посещават всякакви събрания, дружества и заведения, които не съответстват на тяхното служебно положение" (чл. 18). Те „нямат право да вземат участие в политически събрания, агитации и манифестации, както и да изразяват със слово и на дело съчувствие към която и да е политическа партия" (чл. 19). На офицерите се забранява да печатат статии с политически характер в частни вестници и списания, но са свободни да пишат и печатат статии по „всички обществени въпроси, които не засягат общата политика на държавата" (чл. 25). Според Положението такива въпроси са подготовката на офицерите, подофицерите и войниците; защитата на интересите на армията и нейните чинове; поддържането на патриотичния дух на народа; осветляване на общественото мнение относно военната организация, възпитанието и обучението на войските и народната отбрана. Те са длъжни да опровергават своевременно всички клевети и неверни съобщения, които се появяват по вестниците и списанията по техен адрес. На офицерите не се разрешава да образуват дружества с каквато и да е цел и да се записват за членове на съществуващи такива без санкцията на военния министър. Без разрешение

[8] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 208–209.

[9] Пак там, с. 221.

могат да бъдат членове само на разни благотворителни, ученолюбиви и хуманитарни дружества. По задължение всички офицери членуват в дружество „Червен кръст“. Позволява се да образуват само сдружения за взаимно подпомагане и кредитиране, за подпомагане в случай на смърт, за взаимно доставяне на предмети за употреба, за построяване на жилища. Създаването на тези сдружение не е безусловно. Ако някое от тях излезе вън от границите на военните устави и правилници и започне да се занимава с работи, които са забранени от законите или такива, които отслабват дисциплината и единението в армията, то се унищожава „по искане от надлежното началство“. Офицерите, които остават членове на такива забранени сдружения, или вземат участие в образуването им, са длъжни да напуснат доброволно армията или се уволняват по дисциплинарен ред. На офицерите се забранява да се занимават с търговия или други неотговарящи на положението им занятия, или да имат учреждения и заведения, които носят техните фирми[10]. Положението не внася някакви принципно нови моменти относно правата и задълженията на офицера като обществен фактор. Прилагано стриктно, то трябва да не допусне въвличането на офицерството в политиката и да затвърди позицията му на гарант на държавните интереси. Проблемът е, че тези правила се прилагат селективно и важат само за тези, които не споделят възгледите и позициите на управляващите в момента.

Истинско предизвикателство за съюзените офицери е изпратеното от земеделското ръководство на 25 август 1920 г. окръжно до техните организации, с обвинения срещу офицерството, че се готви да извърши държавен преврат и да обяви нова война[11]. На 31 август 1920 г. Ал. Стамболийски в качеството си на военен министър упълномощава полк. Гаврил Личев, отявлен привърженик на БЗНС, да свиква Висшия военен съвет. Освен че Личев няма такива правомощия, той кани офицери, които не са членове на съвета. На този нелегитимен Висш военен съвет Стамболийски обявява решението на Министерския съвет за уволнение на началник-щаба на армията ген. Стефан Нерезов, както и на няколко дивизионни началници, бригадни и полкови командири. Това е направено без каквото и да е предупреждение. През нощта софийската полиция е държана в пълна бойна готовност и е предупредена да бъде готова за осуетяване на военен преврат. Тези постъпки предизвикват ген. Нерезов и на 2 септември 1920 г. той сам подава рапорт за уволнение. В него предупреждава Стамболийски, че действията му дискредитират офицерството и армията, от която не ще може да се очаква полезна дейност като пазителка на реда и законите. „В името на отечествените интереси Ви моля, пише генералът, да държите офицерството далеч от партизанските страсти, иначе с действия, каквито са горепосочените, неволно Вий го хвърляте в прегръдките

[10] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 178, л.143–146.

[11] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 224.

на безскрупулните партизани, а тогава тежко и горко на нашата злощастна страна." Ген. Нерезов е убеден, че „засега" офицерството е на висотата на своето положение, няма нищо общо с която и да е политическа партия и само законната власт е меродавен фактор. „Лигата, която съществува в него, не е опасна; тя не е вредна. Тя скоро, с такт и умение, ще улегне и по еволюционен път ще изчезне"[12].

Стамболийски не мисли по този начин. На 3 септември 1920 г. той уволнява ген. Нерезов и неговия помощник полк. Константин Георгиев. Ако генералът е известен с това, че не пречи на дейността на Военния съюз, полковникът е сред неговите водачи. Нерезов е заменен от полк. Петър Мидилев, а К. Георгиев – от полк. Стефан Нойков. За началник на Канцеларията е назначен полк. Г. Личев, който бързо се заема да подготви уволнението на нова партида „неблагонадеждни" офицери.

Като реакция на 7 септември 1920 г. съюзни членове от Софийския тежък артилерийски полк предлагат да се прибегне до терор и заплахи за убийство на военния министър и на началника на канцеларията полк. Личев, за да подадат оставките си. На 9 септември 1920 г. офицерите от Софийския гарнизон, членове на Военния съюз, организират демонстрация в двора на Военното министерство и връчват заклеймяващо писмо на полк. Г. Личев с искане да напусне поста[13].

Демонстрацията не постига очаквания резултат, но предизвиква реакция, която организаторите едва ли са очаквали. Ал. Стамболийски свиква Висшия военен съвет, който единодушно решава: „1. Да се осъди и порицае най-строго деянието, извършено от офицерите от Софийския гарнизон поради вредните и даже гибелни последици, които подобни действия могат да имат за армията и държавата; 2. Да се ликвидира окончателно с всякакви тайни организации като вредни и забранени от законите и положенията във войската". С негова заповед военните началници са задължени да доведат до знание тези решения и са предупредени, че лично ще отговарят, ако разрешат организирането на офицерите вън от рамките и целите, определени в Положението за техните права и задължения. На 24 септември 1920 г. Ал. Стамболийски изпраща поверителен рапорт до царя, в който го запознава с последните събития в армията и предприетите от него действия. Той се мотивира с това, че не може да остане нито равнодушен, нито спокоен при „едно такова тежко нарушение на дисциплината и на установения във войската ред, когато офицерите, без знанието на своите началници и по заповед на една непризната от законите власт, се явяват да демонстрират публично своето незадоволството" от неговите разпоредби. Премиерът и военен министър не може да скрие от царя, че е бил наясно със съществуването на тайната организация, но оправдава свое-

[12] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 155–157.

[13] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 226.

то бездействие до момента с това, че очаквал мерки от старшите началници и от началник-щаба ген. Нерезов. Накрая Стамболийски „изплюва камъчето". Истинският мотив за решението му за разтурването на Военния съюз са зачестилите слухове за обща акция от страна на офицерите и опозицията срещу правителството[14]. Това той потвърждава и на проведена среща с офицерите от Софийския гарнизон, където брутално заплашва, че посегателството върху неговата глава ще коства не само главите на офицерите, но и тези на жените и децата им.

През следващите месеци членовете на Постоянното присъствие и най-активните дейци на Съюза са уволнени в запаса, преназначени в отдалечени гарнизони или сами напускат армията. Сред тях са полковниците Н. Каблешков, В. Лазаров, Сл. Василев, М. Каридов, Константин Георгиев, подполковниците Кимон Георгиев и Д. Велчев, майор Н. Рачев. Привидно официалната власт успява да се справи с тайната и неофициалната власт в армията. Земеделското правителство с право отказва да се отрече от своя суверенитет над въоръжените сили, но вместо да потърси разбирателство с офицерската организация, в типичния си стил решава да превземе тази запазена територия чрез провокация и назначаване на свои подставени и верни лица. Така то си спечелва сериозен противник, който му обявява открита война и се съюзява с опозицията. Както ще заяви във в. „Военно слово" Кимон Георгиев, ако не получи подкрепа от царя, офицерството ще бъде принудено лично да се противопостави на „незаконните и престъпни стремления на властимащите", чрез което сигурно ще се стигне до опасни сътресения. Ако пък в името на запазването на страната от външна агресия противопоставянето се избегне, армията ще престане да бъде опора на реда и сигурността в страната[15]. Царят отказва намеса и дейците на Военния съюз започват да търсят свои пътища и средства за връщане на контрола върху армията.

Позицията на правителството спрямо армията и офицерската организация публично е обявена в Народното събрание. Във връзка с обсъждането на проектобюджета на Министерството на войната, на 8 ноември 1920 г. финансовият министър М. Турлаков обяснява предприетото прочистване с решението на част от офицерството да изостави конституционната клетва и да приеме Устава на Военната лига. Този устав изисквал офицерите да се подчиняват на избрано Постоянно присъствие, което превръщало армията в обикновена демократична организация, нарушавало единоначалието и дисциплината в нея. Цяла година правителството изчаквало офицерите да се вразумят, но Лигата продължила „да продава чалъми". Нейните членове, като директно се визира Сл. Василев, работели не в интерес на военния министър, а в интерес на организацията. Те атестирали положително само офицерите, членове на

[14] ДВИА, ф. 42М, оп. 1, а.е. 258, л. 143–146.

[15] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 242–244.

лигата, а тези, които са извън нея, омаскарявали, и също така отказвали да приемат решения на военния министър. След демонстрацията на 9 септември държавата била длъжна да вкара дерайлиралото офицерство в правия път. Министърът отрича тези действия да се продиктувани от партизански мотиви и набляга върху факта, че мерките не са радикални и офицерите не са подведени под съдебна отговорност, за да им се даде шанс да се вразумят. Той декларира, че дотогава, докогато офицерството се държи настрани от политическите партии и борби, никой няма да го укорява, но не може да се допусне една офицерска лига да диктува позициите си на правителството, защото това взривява държавността[16]. Позицията на управляващите има резон, доколкото Военният съюз разклаща съзнанието за дисциплина, за институционалност и неполитичност, доколкото насажда съзнанието, че офицерите не само могат, но и са длъжни да преценяват политиката, политическите сили и дейци и да предлагат решения вместо тях, и доколкото налага двойно командване и двойно подчинение в армията. От друга страна, в условията на тотална криза Военният съюз вдъхва вяра в собствените сили на офицерството, армията, нацията и запазва жив националния идеал при едно управление, стремящо се да обсеби и партизира въоръжените сили и да направи радикален завой в политиката по националния въпрос. Прави впечатление, че управляващите говорят за вярност към военния министър и Конституцията, но не и към царя, и не споменават каква е позицията му във връзка с тези събития. Ясно проличава, че правителството се разглежда не като посредник, а като върховен разпоредител с армията, и че Борис III практически е изгубил правомощията си на главнокомандващ.

След разправата с Военния съюз земеделското правителство прави следваща стъпка към овладяване и подчиняване на армията. Нейното професионално ръководство отново е подменено, като на 3 декември 1920 г. за началник-щаб е назначен близкият до земеделците и противник на Военния съюз полк. Никола Топалджиков. Изборът е лично на Стамболийски, който му поставя една главна задача – да очисти армията от лигарите. Полк. Г. Личев е назначен за началник на ключовия Софийски гарнизон[17]. От началото на декември 1920 г. започва и масовото уволнение на офицери и подофицери, за да се изпълнят изискванията на мирния договор[18].

В. Жандармерията и нейните отговорности за обществения ред и вътрешната сигурност. Както бе отбелязано, съгласно чл. 101 от Ньойския мирен договор до три месеца от неговата ратификация (която е на 9 август 1920 г.) правителството трябва да видоизмени законодателство и да приведе

[16] Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, 253–255.

[17] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 411, л. 187.

[18] Йонов, М. Българската армия като държавна институция след Първата световна война: 1919–1929 г. С., 1995, с. 91.

армията съобразно неговите изисквания. Това е нереално кратък срок, затова подготовката започва още в началото на 1920 г. Първата стъпка в реорганизацията на въоръжените сили на страната е създаването на предвидената в мирния договор жандармерия.

През януари 1920 г. комисия, включваща военни и чиновници от МВРНЗ, изработва законопроект за нейното устройство. През февруари са публикувани и условията за приемане на служба в жандармерията, които не се различават от тези за армията, а Народното събрание гласува свръхсметен кредит от 30 млн. лв. за новата институция. На 1 април 1920 г. министърът на войната Ал. Стамболийски изпраща доклад до царя с молба законопроектът по спешност да се гласува в едно от първите заседания на новия парламент. Цар Борис III одобрява искането[19]. На 29 април 1920 г. Министерският съвет прави втора стъпка, като решава да се внесе в Народното събрание и вече готовият законопроект за структурата и функциите на пограничната стража, което е направено на 14 май 1920 г.[20] В последствие намерението за отделен закон за пограничната стража е изоставено и проблематиката е включена като част от новия закон за войската.

Първото четене на законопроекта за жандармерията е едва на 13 септември 1920 г. Той е внесен без официални мотиви. Управляващите не намират за нужно да изтъкват такива, защото създаването на жандармерия се налага от подписания с победителките мирен договор. В чл. 1 се посочват същността и целите на жандармерията. Тя е определена като въоръжена сила с военна организация и дисциплина, предназначена „да пази вътрешния ред, спокойствието и безопасността и изобщо да бди за изпълнение законите и наредбите на страната". Проектозаконът в чл. 2 определя седем основни задачи пред жандармерията: да взема предпазни мерки „за предупреждаване престъпленията" от всякакъв вид; да открива и залавя престъпници и нарушители на законите и да ги предава на полицейските и съдебни органи; да осигурява реда и безопасността по пътищата, в населените места и извън тях; да не допуска и разпръсква незаконни публични събрания; в случай на нужда да дава съдействие на горските, митническите и акцизните стражи; да конвоира военни и граждански затворници, подследствени и подсъдими лица и при нужда да изпълнява караулна служба при държавните и обществени здания и имоти; да се грижи за реда при тържества, събрания, сборове, празненства, процесии и др. Според чл. 3 като военно тяло жандармерията се намира във ведомството на Военното министерство, което се грижи за нейната издръжка, но като орган на полицията тя е подчинена на вътрешния министър и изпълнява наредбите на местните полицейски началници – окръжните управители и околийските началници, на съдебните и други власти, натоварени да прилагат закона[21].

---

[19] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 214, л. 1–2.

[20] Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4230, л. 2; ф. 173К, оп. 3, а.е. 2127, л. 1.

[21] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1746–1747.

Внесеният законопроект е посрещнат „на нож“ от опозицията. За комунистите със създаването на жандармерията буржоазията в страната, която е изгубила контрол върху войската, се сдобива с нов силов орган, за да запази своето господство[22]. Подобно е и тълкуването на социалистите, които считат, че земеделците пристъпват към организиране на жандармерията, за да имат своя собствена военна сила, в противовес на монархическата армия и като средство за запазване на властта си. „Но вие, заявява Г. Черноков, вървите от развала към провала и затова ние няма да дадем в ръцете ви никакви обществени сили или организации, чрез които вие искате да действате против народа и в полза на вашите лични, котерийни интереси“[23]. Против законопроекта се изказват и радикалите, народняците и демократите. Най-задълбочено и премислено е изказването на Н. Мушанов. Той поставя редица съществени въпроси, които остават без отговор от вносителите. Най-вече какво е мястото на жандармерията в силовите органи на властта и тя замества ли или допълва съществуващите до момента полицейски органи? Според Мушанов мирният договор не ни задължава да създаваме отделна жандармерия, тъй като тя е спомената като част от полицейските органи, в състав от 10 000 души. Следователно не трябва да се бърза с организирането на нова сила, а да се насочат усилията към увеличаване състава на армията, дори и предназначена да пази вътрешния ред. Депутатът не приема и предложената подчиненост на жандармерията на вътрешния министър и нейните функции, които я превръщат не в съдействащ, а в зависим от неговата волята орган. Мушанов вижда и реална опасност от възникване на сблъсъци между многото сили, предназначени да създават ред и законност. Обществото според него няма нужда от появата на орган „пенкилер, който цери всички болести и в края на краищата никоя не изцерява“[24].

Законопроектът е разгледан в Комисията по Министерството на войната, която прави съществени поправки. Като допълнения към предназначенията на жандармерията са включени запазването и възстановяването на съобщенията (обикновени, железопътни, телеграфни и телефонни) както вътре, така и вън от селищата, а също и упражняване на охраната на всички държавни гори и земи. Основната промяна е в чл. 3 по отношение на подчинението на жандармерията, която вече трябва да бъде под командата на военния министър. „По негово разпореждане става също разпределението и предаването ѝ в подчинение и служба на разните министерства според нуждите“[25]. С тези промени законът е гласуван на 22 октомври 1920 г.

---

[22] Пак там, 1748–1754. Това становище се налага и в историографията. Виж Иванов, Р. Военните закони и реформи на земеделското правителство (1920–1923 г.). – В: *Военноисторически* сборник, 1972, №2, с. 166.

[23] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1766–1788.

[24] Пак там, 1760–1764.

[25] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2114, л. 21; Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 2112–2113.

Според приетия закон жандармерията се състои от Централно управление при Министерството на войната и разположени във всеки окръг по една жандармерийска дружина от 2 до 4 роти, по 1–2 ескадрона и 1 обща пионерна дружина. Постоянните жандармски „стоянки“ се определят от министъра на войната със съгласието на вътрешния министър. „В бързи и изключителни случаи“ окръжните управители заедно с командирите на дружини могат да извършват временни разместванията, но са длъжни да уведомят респективните министерства. Предвижда се и отделно Жандармерийско училище с учебна дружина. Началникът на жандармерията се назначава от царя по предложение на военния министър. Съставът на жандармерията се попълва от юнкери, завършили общия курс на Военното училище, офицери от всички родове войски и мъже, отбили военната си служба на възраст до 30 години. Срокът за служба е 12 години. По отношение на дисциплината, обучението, вътрешния ред и домакинството в жандармерията задължителни са всички войнски устави и положения. Изрично се подчертава, че жандармерийските чинове, „докато са на служба, не могат да принадлежат на никоя политическа партия или класова организация, нито да вземат участие в събрания с партиен характер“. Производството на офицерите става по реда, приет в армията, а провинилите се жандарми се съдят от военните съдилища. Законът, чл. 21, допуска гражданските власти да искат съдействие от жандармерията, но не допуска те да се месят в начина на действие за постигане на поставената цел. „За тези действия са отговорни началниците на жандармерийските части“. В преходните разпоредби е предвидено с особен правилник, приет от Министерския съвет и утвърден с указ, да се определят редът и начинът, по който гражданските и други власти искат съдействието на жандармерията, отношенията ѝ с полицията и прилагането на Закона. Законът е одобрен от царя на 16 ноември 1920 г.[26]

В началото на март 1921 г. е готов и Правилникът за прилагане на Закона за жандармерията. По предложение на военния министър Ал. Стамболийски на 9 март 1921 г. царят издава Указ №3 за неговото утвърждаване. Прави впечатление, че правилникът не само доразвива и разяснява постановленията на Закона, но го допълва и разширява. По отношение на състава на жандармерията, освен пехотните и конните части, се предвижда крайбрежна и крайдунавска част, както и въздухоплавателно отделение. Към всяка жандармерийска рота се добавя и по един картечен взвод. Постъпилият в жандармерията полага клетва да бъде верен на Отечеството и царя, да пази и изпълнява свято и ненарушимо законите на страната, да изпълнява заповедите и всички законни разпоредби на началниците си и да не пожали живота си „за запазване на реда и спокойствието на роди-

[26] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 2130–2131. Държавен вестник, №185, 16 ноември 1920.

ната ни и прилагане на нейните закони". Правилникът детайлно разписва службата на жандармерията „за запазване реда, спокойствието и безопасността". Като задължение ѝ се вменява и вземане на мерки за предотвратяване разпространението на заразни болести, за спазване на обществената хигиена, защита на хората и имуществото при пожари, наводнения и други бедствия. Разписани са и задълженията за гарантиране на реда по гарите, във влаковете и населените места. Според чл. 57: „При появяване на въоръжени чети, които смущават реда в даден район, жандармерията взема веднага мерки за залавянето им или унищожаването им. Когато жандармерията е повикала местните полицейски власти на помощ за отбиване на някое нападение или гонене на смутители, те се подчиняват ней". Доразвит е и въпросът с подчинеността на началника на жандармерията. В чл. 73 на Правилника е записано, че началникът на жандармерията е подчинен на военния министър по всичко, което се отнася до личния състав, обучението, възпитанието, въоръжението и домакинството, но „нарежданията си относително полицейско административната работа дава, след като получи нужните инструкции от Министъра на Вътрешните работи". На няколко места в Правилника се засягат отношенията между жандармерията и останалите власти. В чл. 69 се препоръчва да се избягват всякакви конфликти с полицията, която има сходни задължения, и по споразумение между полицейските и жандармерийските началници работата да се разпределя между тях „така, че взаимно да се допълват и подпомагат в еднаквите задачи, които им се възлагат". Това е повторено и в чл. 167. По същия лиричен начин в чл. 166 е записано, че жандармерията, гражданските и военните власти „се намират в най-тесни връзки и взаимно си помагат". Според чл. 168 всяко служебно искане на окръжния управител или околийския началник, писмено или устно, до местния жандармерийски командир или началник „подлежи на незабавно изпълнение". Но веднага се уточнява, че жандармерийският началник може да откаже съдействие, ако намери искането за неуместно. Това той може да направи само веднъж. Повторно искане началникът трябва да изпълни под отговорността на този, който го е заявил, като незабавно докладва на началника на жандармерията. При възникване на пререкания и разпри между полицейските и жандармерийските власти на местно ниво те се решават от окръжния началник и дружинния командир, а на централно – от военния и вътрешния министър в присъствието на началника на жандармерията. Уточнява се, че жандармерията дава съдействие на съдебните и общинските власти, на горските, пограничните, митническите и акцизните стражари само при условие, че няма местна полицейска стража и само след мотивирано писмено искане. При липса на време се допуска и устно поискване, но при първа възможност то се потвърждава писмено. Ако полицейската стража е недостатъчна, местният полицейски началник иска съдействие от жандармерията. Според

чл. 180 „Когато се случи жандармерията и войската да действат задружно за възстановяване на реда, командването поема войсковият началник, ако е в чин, по-горен от оня на жандармския началник“. Какво става, ако е обратното или са с равни чинове, не е ясно[27].

Отвъд формалната причина, свързана с изпълнението на мирния договор, в бързането за създаване на жандармерия могат да се прозрат и други мотиви. Чрез жандармерията българската страна вижда възможност да запази военни части и командири, които трябва да бъдат съкратени и да създаде, както се изразява министър К. Томов, „същата войска под друго име“[28]. На второ място жандармерията трябва да освободи войската от нетипичните ѝ задачи, свързани с намесата във вътрешнополитически проблеми. Не на последно място жандармерията се създава като военна сила, командвана от верни на земеделското правителство офицери, за да бъде неутрализиран Военният съюз и да бъде опора на земеделската власт. Жандармерията се появява като специфична военна сила, чиято основна задача е опазването на вътрешния ред и сигурност. Тя заема междинно място между двата останали силови органа на държавата – армията и полицията, като това място не е точно фиксирано. Жандармерията трябва да замести първата по отношение на задълженията ѝ, свързани със съдействието, което дава на гражданските власти, и да усили потенциала на втората. Прави впечатление, че концепцията за жандармерия не е добре обмислена и се доработва в движение. Има съществени разминавания между първоначалния проект, гласувания закон и приетия правилник относно нейната подчиненост и функции. Проличава стремеж тя да се натоварва с все повече задачи.

Институционалното уреждане на жандармерията продължава през юли 1921 г. Със заповед на министъра на войната Ал. Димитров от 6 юли 1921 г. въз основа на чл. 1, 3, 4, 12 и 20 от Закона за жандармерията и чл. 16 от Закона за устройството на войската и пограничната стража се дава право на началника на военносъдебната част, който е и главен военен прокурор, да инспектира частите от армията, пограничната стража и жандармерията в „дисциплинарно и съдебно отношение“ и да изисква и събира сведения в това отношение[29]. На 23 юли 1921 г. със Заповед №311 на военния министър се обявява Правилник за служебните отношение между войсковите и жандармерийските части, влизащ в сила от 1 август 1921 г. Според този правилник висшият контрол за общността и единството в обучението и подготовката на войсковите и жандармерийските части принадлежи на министъра на войната и началниците, специално упълномощени от него. Военните началници нямат право да се разпореждат с жандармерийските части в строево отношение (подготовка, носене на жандармерийската служба, инспекции и пр.). Във все-

[27] Държавен вестник, №287, 24 март 1921.
[28] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 74, л. 1.
[29] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 180, л. 553.

ки населен пункт, където квартируват съвместно войскови и жандармерийски части, началник на гарнизона е най-старшият от войсковите началници и неговите разпореждания по службата в гарнизона са задължителни и за началниците на жандармерийските части. Според чл. 9 жандармерийските части носят караулната служба съвместно с войсковите части, като охраняват само затворите, държавните банки – Народната и Земеделската, и техните клонове, и конвоират затворници и арестувани лица. От принципно значение е чл. 16: „Поддържането на реда в населените пунктове е права обязаност на административните и жандармерийски органи. Когато обстоятелствата наложат съдействието на войскова част, началникът на последната се ръководи от правилника за съдействието, което войската дава в такива случаи, и от временния правилник за военното положение. Когато едновременно действат войскови и жандармерийски части, командването се поема от старшия началник". Накрая се допуска спорните въпроси по прилагането на този правилник да се уреждат от по-горните инстанции[30].

Към декември 1921 г. жандармерията има численост от 12 474 души, от които 441 офицери, 486 подофицери, 670 доброволци и 10 877 наборници, прехвърлени от армията[31]. Тези данни естествено се занижават в докладите пред съглашенските органи. Със създаването и комплектуването на жандармерията обществения ред и вътрешната сигурност са обект на защита и гаранция от три силови държавни институции, които трябва да опровергаят или да потвърдят народната мъдрост „Много баби – хилаво бебе".

Междусъюзническата военноконтролна комисия не одобрява както Закона, така и Правилника за жандармерията. Ген. Де Фурту настоява жандармерията да има специална организация, различна от военната. Българската страна защитава необходимостта в жандармерията да има 16 пехотни и по една учебна, инженерна и въздухоплавателна дружина, за да може да бъдат ефикасно решавани проблемите на вътрешната сигурност. Тези аргументи не са приети от МВКК и под неин натиск картечните взводове и въздухоплавателното отделение са разформировани[32].

Управляващите не успяват да изградят жандармерията като стабилна институция нито в командно, нито в организационно отношение. В командно отношение те винаги залагат на верни на БЗНС офицери. Такъв е нейният първи началник ген. Михаил Георгиев. Георгиев скоро губи доверието им и на 15 октомври 1921 г. е заменен с близкия на Стамболийски полк. Димитър Мустаков, дотогава началник на Пограничната стража. Въпреки високите постове, които получава от земеделската власт, той не споделя партизанското й отношение към армията и ненавистта, която храни към офицерите. Негово-

[30] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 180, л. 568–569.

[31] Йонов, М. Цит. съч., с. 76.

[32] Станев, Вл. Цит. съч., 259–260.

то убеждение още от края на 1920 г. е, че мерките на БЗНС спрямо армията „не са патриотични и водят страната към лошо“[33]. След година за кратко мястото му се заема от инспектора на жандармерията полк. Попиванов, човек на Р. Даскалов. През февруари 1923 г. той е заменен от полк. Гурко Мархолев[34].

В началото на 1922 г., вероятно по идея на новоназначения вътрешен министър Р. Даскалов, Стамболийски решава да подчини жандармерията изцяло на МВРНЗ, но без да се променят Законът и Правилникът[35]. По този начин в ръцете на Даскалов ще бъде концентрирана сериозна въоръжена сила. Намерението не е одобрено от началника на жандармерията и ръководството на армията. Полк. Мустаков е силно възмутен от неспособността и нежеланието на министър Р. Даскалов да създаде една истинска работеща, а не партизанска полиция и от намирането на лесни решения чрез приватизация на жандармерията. Мустаков е категоричен: „Това ще бъде върха на безумието у земеделците и ще означава създаването на нов партизан[ски] институт, комуто авторитета ще се понижи преди да се е създал“[36]. Такова е и становището на полк. Топалджиков, който определя решението като „фатално“, защото хвърля семето на раздора в офицерството[37]. На 2 март 1922 г. военният министър К. Томов внася доклад в Министерския съвет в защита на старото положение. Томов изтъква, че в състава на Министерството на вътрешните работи жандармерията ще загуби авторитета си, ще се партизира и ще се създадат редица проблеми, свързани със статута и обучението на офицерския кадър и домакинското осигуряване. Като компромис допуска жандармерията да се предаде към МВРНЗ за носене на службата за запазване реда и спокойствието в страната, както е предвидено в Правилника, но да запази връзката си с армията в организационно, строево и домакинско отношение[38]. Стамболийски защитава решението с несъстоятелния мотив, че така военният характер на жандармерията ще се скрие от Съглашението. През април 1922 г., когато Народното събрание одобрява новия бюджет за 1922–1923 г., в чл. 46 от приетия закон се постановява, че жандармерията „се отделя от Министерството на войната и се предава в разпореждане на Министерството на вътрешните работи и народното здраве“. Само в домакинско отношение тя остава причислена към Военното министерство[39]. В предприетата стъпка най-вероятно се крият вътрешнопартийни мотиви. Стамболийски отнема контрола върху жандармерията от недолюбвания и несигурен военен министър К. Томов и я

[33] Народна отбрана, №870, 23 ноември 1922; Мустаков, Д. М. Цит. съч., с. 90, 93–94, 133–134.

[34] Народна отбрана, №796, 1 юни 1922.

[35] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4615, л. 1. Заседание на Министерския съвет от 13 януари 1922 г.

[36] Мустаков, Д. М. Цит. съч., с. 159, 164–166.

[37] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 188.

[38] БИА – НБКМ, ф. 812К, а.е. 74, л. 1–3.

[39] Мустаков, Д. М. Цит. съч., с.166; Държавен вестник, №10, 13 април 1922.

предава на верния вътрешен министър Р. Даскалов. Веднага след като Томов е отстранен от поста, на 12 февруари 1923 г. с постановление на Министерския съвет жандармерията отново е подчинена на Министерството на войната[40].

С честите кадрови промени и преподчинения, управляващите земеделци не успяват да изградят жандармерията като стабилна институция. За това допринасят и нейните недъзи по рождение, свързани с неясните статут и функции. Откритото обвързване на нейното командване с властващите, тяхното фаворизиране и бързо израстване в йерархията предизвикват напрежение и дори неприязън от страна на офицерите в армията. Сериозните усилия за нейното партизиране и превръщане в сигурна опора на земеделската власт претърпяват провал и в решителния момент жандармерията ще действа като част от армията срещу властта на Стамболийски.

Г. Армия за вътрешна употреба. Ако има единство в позициите и действията на военното и политическото ръководство, то е по отношение на защитата и връщането на наборната армия. Непоклатимостта на победителите в това направление пренасочва българските усилия към запазване на ядката на съществуващата организация, като дивизиите се трансформират в полкове, а полковете – в дружини. Така, макар и останала с минимален състав, армията запазва възможността за разгръщане и провеждане на мобилизация. Реорганизацията на войсковите части започва с Указ №96 на цар Борис III от 29 декември 1920 г. С него се определя новото устройство на армията, включващо три военноинспекционни области. Първа, с щаб в София, обема териториите на Първа софийска, Шеста бдинска и Седма рилска дивизионна област. Втора, с щаб в Пловдив, включва териториите на Втора тракийска, Трета балканска и Десета беломорска дивизионна област. Трета, с щаб в Шумен, обема териториите на Четвърта преславска и Пета дунавска военна област. В съответствие с тази структура военносъдебните учреждения се състоят от един Главен военен касационен съд и 3 военни съдилища. Пехотните полкове се трансформират в дружини, състоящи се от 3 строеви, 1 картечна рота и 1 домакински взвод. В армията остават 3 конни полка, а 8 отиват към жандармерията. Артилерийските полкове се свеждат до 8 артилерийски отделения с по 3 батареи. В София, Пловдив и Шумен се разполага по 1 пионерна дружина. В армията остава 1 железопътна и 1 техническа дружина. Както бе посочено, при Министерството на войната се формира Управление на жандармерията[41]. Въздухоплавателната дружина и флотът са закрити.

Извършената промяна на практика запазва организационната структура на армията, както и нейната дислокация. Логично тя не е одобрена от МВКК,

[40] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 512, л. 51; ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 203, л. 33.

[41] Българска военна история, т. 3, 303–306.

която настоява да се изработи нов закон за организацията на армията, напълно съответстващ на изискванията на мирния договор[42].

В края на февруари 1921 г. е приет Закон за попълване на войската, жандармерията и пограничната, горската, акцизната, митническата стража с войници, подофицери и офицери, с който въоръжените сили трябва да преминат от наборна към доброволческа система. Наред с другите изисквания към младежите, които искат да постъпят на служба като войници или жандарми, е и това „да не принадлежат на организации, противни на държавния строй". Те се задължават да служат непрекъснато 12 години, срещу което получават заплата, храна, облекло и редица други привилегии. В Закона е прокарано изискването войската, жандармерията, пограничната стража да се попълват с офицери от младежите, завършващи Военното училище (чл. 21), което е удар срещу по-опитните и знаещи, но нелоялни офицери[43].

В началото на април 1921 г. е изготвен законопроект за устройството на войската и пограничната стража в българското царство. Както се изтъква в неговите мотиви, Законът е съобразен с постановленията на мирния договор, които определят числеността и предназначението на въоръжените сили – „да гарантират вътрешния ред и спокойствието в страната"[44]. Още в чл. 1 на проектозакона недвусмислено е подчертано вътрешното предназначение на армията: „Назначението на войската и пограничната стража е да пазят установения законен ред в страната и неприкосновеността на отечествените земи". Последното очевидно е смутило чуждите контрольори и след разглеждане в Комисията по Министерството на войната е направена редакция: „Назначението на войската и пограничната стража е да пазят реда в страната и сигурността на границата"[45]. Съставът на пехотата е определен на 8 полка с по 3 дружини, конницата – на 3 полка с по 4 ескадрона, артилерията – на 8 отделения с по 3 батареи. Предвидени са 3 инженерни и 2 колоездачни дружини. Към учрежденията в армията са включени и Главният военен касационен съд, и 3 военни съдилища. Пограничната стража е предимно от пехота с численост, ненадминаваща 3000 души. Състои се от 8 погранични сектора, 24 погранични участъка и 72 погранични подучастъка. Законопроектът е гласуван в Народното събрание на 26 април и е утвърден с указ на царя от 27 май 1921 г.[46]

Приетите закони не разрешават автоматично проблемите, свързани с преустройството и попълването на армията. Въпреки минималното количество записали се доброволци, през август 1921 г. Междусъюзническата военноконтролна комисия окончателно решава да се разпусне наборната армия. Изход от ситуацията се намира чрез въвеждането на военен данък от началото на

[42] Станев, Вл. Цит. съч., 234–237.

[43] Държавен вестник, №287, 24 март 1921.

[44] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2467, л. 1–4.

[45] Пак там, л. 8, 16; Държавен вестник, №43, 27 май 1921.

[46] Държавен вестник, №43, 27 май 1921.

1922 г., който принуждава повече младежи да се запишат като доброволци[47]. Що се отнася до офицерските кадри, в една тайна заповед от 10 септември 1921 г. началник-щабът на армията полк. Топалджиков уверява подчинените си, че въпросът е окончателно уреден, положението е напълно стабилизирано и няма да има повече уволнения. Обещава да се подобри и тяхното материално положение[48].

Българската страна продължава да отстоява тезата за необходимостта от връщането на наборната армия като единствено ефективно и изгодно средство за справяне с вътрешнополитическите проблеми. В изпратения през юни 1922 г. отчет на правителството до Посланическата конференция и Международния военен комитет в Париж за положението на българската армия се твърди, че такава „почти не съществува". Страната разполагала само със 7124 доброволци от нужните 33 000, число „съвършено недостатъчно да запази реда при най-малкото му нарушение, съвършено недостатъчно и за в случай на затруднения по границата – запазване от бандити, контрабандисти и пр". Посочените причини, поради които попълването на армията с доброволци се оказало „невъзможно и дори опасно", не се различават от тези, изтъкнати и през 1919 г. Набирането на доброволци било невъзможно поради дребнособственическия характер на българското стопанство и липсата на свободна работна ръка, и опасно, защото доброволците произхождат от най-нисшите слоеве на обществото, трудно се поддават на дисциплиниране и обучение и на тях не може да се разчита в критични ситуации. Според правителството именно такова е настоящото положение в страната, което е описано в най-мрачни краски – продължаваща икономическа и политическа криза, разгорещени партийни борби и остри атаки на дясната и лявата опозиция срещу властта. Като особено опасна е отбелязана Комунистическата партия, „броящa в редовете си със стотици хиляди фанатизирани последователи, които чакат само първия благоприятен момент, за да реагират и чрез революция и оръжие да наложат положението на Съветите в България". Комунистическата пропаганда проникнала и в казармите сред доброволците. Недостатъчните размери на армията също окуражавали комунистите и подхранвали техните надежди, „че ще могат лесно да се наложат в управлението". На следващо място, като проблем, пряко свързан с вътрешната сигурност и реда в страната, се посочва незадоволителната охрана на българските граници. Изтъква се, че българските граничари не успяват да се справят с ежедневните непредумишлени нарушения и инциденти и с незаконното преминаване на контрабандисти, разбойнически банди и политически чети по 3 причини. Първата е с обективен характер. Границите на България са над от 2000 км, преминаващи основно през планини и пресечени местности без необходимата инфраструктура.

[47] Йонов, М. Цит. съч., 57–59; Станев, В. Цит. съч., 328–330. Станев не потвърждава заключенията на Йонов за резултатността на данъка.

[48] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 232.

Втората е субективна. Предвиденият от мирния договор трихиляден състав на граничните войски, от които 150 офицери и подофицери и 2650 войници, практически определя един войник да охранява почти километър гранична линия, а тъй като войниците се групират по 4–5 човека в постове, то разстоянието между тях е от 5 до 15 км. Това било равносилно на липсата на охрана, „на паяжина, която всеки може да разкъса". На трето място, намалената армия имала за последици и други лоши прояви във вътрешния живот на страната, като появилото се разбойничество, което създавало и сериозни проблеми в отношенията със съседните държави. Недостатъчната въоръжена сила лишила от солидна охрана всички държавни складове и ценности, банките, военните магазини, които ставали лесна плячка на разбойници и последователи на крайните партии. Това безпомощно положение на страната и компрометирането на държавната власт според правителството се дължи на непосилните военни условия на мирния договор. „Съвършено недостатъчната организирана военна сила излага страната вътре на анархия от крайните политически партии и разбойническите банди, а по границите – на външна необезпеченост и на пагубни конфликти със съседните нам държави". Освен това огромните финансови разходи за издръжката на доброволната армия затруднявали държавата при изпълнението на репарационните задължения. Тъй като наборната армия е много по-икономична, иска се да се разреши ежегодното свикване на 85 000 наборници за срок от 3 години. Така армията щяла да достигне 25 000 души, които естествено ще бъдат използвани само за вътрешни нужди[49].

Тази песимистична до безнадеждност картина не трогва силните на деня нито в Париж, нито в София. Съглашенският ликвидационен орган продължава да настоява за уволнението на останалите в армията наборни войници, което е направено в края на 1922 г. Той възразява и срещу приетия през април 1921 г. Закон за устройството на войската и пограничната стража и това налага неговата преработка. На 28 декември 1922 г. Министерският съвет одобрява мотивите към поредния законопроект за устройството на войската и пограничната стража, чиято цел е устройството и числеността на българските въоръжени сили максимално да отговарят на изискванията на мирния договор и съглашенските контролни органи[50]. Новият закон, приет на 16 февруари 1923 г., леко редактира чл. 1 за предназначението на армията и пограничната стража, които трябва „да пазят реда и спокойствието в страната и осигурят реда и неприкосновеността на границата". В него точно е фиксиран броят на войниците и офицерите във войската и пограничната стража, числеността на пехотните и конните полкове, на артилерийските отделения и инженерните дружини[51].

---

[49] ЦДА, ф. 369К, оп. 1, а.е. 447, л. 1–9.

[50] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3186, л. 1, 2; Станев, Вл. Цит. съч., 237–247.

[51] Държавен вестник, №229, 29 март 1923.

На 16 февруари 1923 г. Народното събрание приема и нов Закон за попълване на войската, пограничната стража и жандармерията с доброволци (войници, граничари и жандарми), подофицери и офицери. Предвижда се доброволците войници да служат в армията 12 години, но като им се зачита службата от 1915 до 1918 г., а в пограничната стража и жандармерията срокът е намален на 6 години[52].

Въпреки обречеността на каузата, българската страна продължава да настоява за връщане на наборната армия. През април 1923 г. Щабът на армията отчита пред победителите нарастване на доброволците, които достигат 17 307, но и фактът, че са с 11 839 по-малко от предвидените в мирния договор. Той иска да допълни липсващите до 33 000 доброволци с наборни войници, които да служат 2 години в пехотата и 3 в артилерията, конницата и инженерните войски[53].

Наложените от мирния договор ограничения практически правят невъзможно армията да гарантира териториалния суверинитет на държавата, а още повече – да преследва национални цели. Задачите ѝ са концентрирани във вътрешен план, а това създава обективна опасност да се превърне в политически фактор. След десетилетия на постоянно възходящо в числено и в материално отношение развитие въоръжените сили навлизат в етап на драстични ограничения, което естествено поражда недоволство и противопоставяне. То е не само срещу предизвикалите ги външни фактори, но и срещу вътрешните, които по неизбежност трябва да ги прокарат.

След разпускането на Военния съюз в продължение на две години, въпреки дестабилизацията на офицерския корпус, общия упадък на морала с въвеждането на доброволческия корпус, хаоса в обществения и политическия живот, в армията не са регистрирани прояви, подкопаващи нейните дисциплина и единство. Безпокойство сред началници ѝ предизвикват само опитите на опозиционните политически партии и най-вече на БКП (т.с.) да разпространяват своите идеи сред войнишкия състав. През пролетта на 1920 г. комунистите решават да създадат Военнотехническа комисия при ЦК, която да ръководи нелегалната въоръжена организация на партията. Към нея се създава секция начело с К. Янков, отговаряща за работата в армията. Пристъпва се към изграждане на нелегални тройки и петорки в нейните части, които на този етап се посвещават на пропаганда, разузнаване, изнасяне на оръжие. От декември 1920 г. БКП започва да издава и вестник „Народна армия“ за комунистическа пропаганда сред войнишкия и офицерския състав, неговото разлагане и революционизиране. След като Третият конгрес на Комунистическия интернационал (средата на 1921 г.) разпорежда на подопечните партии да засилят своята нелегална дейност в армейските части, БКП прави опити за по-системно изпращане на свои членове като доброволци в армията, за тяхно-

[52] Държавен вестник, №3, 4 април 1923 г.

[53] ЦДА, ф. 369К, оп. 1, а.е. 447, л. 10–19.

то организиране, за разширяване на агитацията и пропагандата в казармите[54]. Активизира се и пропагандата на останалите опозиционни партии. Това не остава незабелязано от ръководството на армията, което си дава сметка, че партийната пропаганда води до възникване на спорове сред войниците и ги отвлича от правилното изпълнение на войнишкия дълг. Основното опасение е от комунистическата пропаганда, която цели да направи армията „негодна за действие при евентуална нужда за въдворяване на нарушения вътрешен ред". На 18 юли 1922 г. военният министър К. Томов издава заповед, с която забранява в района на казармите да се разпространяват и четат „каквито и да било партийни вестници"[55]. След няколко месеца, на 23 декември 1922 г. Томов издава нова заповед, насочена конкретно срещу „пакостната и срамна агитация" на комунистите и нарежда: 1. Да се вземат всички законни мерки за залавяне на разпространителите на комунистически позиви и литература и да се предават на съдебните власти; 2. В беседи да се обясни на войсковите чинове фалшивостта на комунистическите идеи; 3. Незабавно да се опровергават писанията в „Народна армия", а редакторите му да се дават под съд. Министърът припомня и забраната за внасянето в казармите на каквито и да било издания на политическите партии[56].

За да гарантира контрола върху офицерството, на 28 декември 1922 г. Министерският съвет одобрява законопроект за военните лица, който е внесен в Народното събрание в началото на февруари 1923 г. В мотивите военният министър К. Томов посочва, че целта е да се предложи един кратък, но изчерпателен закон, който в съгласие с постановленията на мирния договор да гарантира и систематизира всички права и ограничения, отнасящи се до военните лица. Това те трябва да знаят предварително, преди да поемат ангажимента да служат в армията. Според министъра малката ни народна войска като пазителка на закона и реда в страната трябва да остане общ държавен орган, „да се организира, устрои, попълни по начин такъв, че да дава пълна гаранция за запазване на държавните интереси и да бъде един непоколебим страж на порядъка в страната". Изтъква се необходимостта да се създаде стабилност на началническия персонал в армията и да се ограничат възможностите за посегателства върху него „поради вътрешни политически промени". Посочват се и други мотиви – да се гарантира относителна материална обезпеченост, която да позволи на военнослужещите да се отдадат изцяло на професионалните си задължения и да не се стига до случаи на разрушаване на духа и дисциплината, които трудно се възстановяват. Законопроектът е съгласуван със Съглашенския ликвидационен орган[57].

---

[54] Димитров, Н. Нелегалната военна организация на БКП (т.с.), с. 31, 89, 94, 103, 112–113.

[55] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 202, л. 90.

[56] ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 166, л. 212–213.

[57] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3187, л. 2–3; Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 1041–1045.

Законопроектът задължава всяко военно лице при постъпване на военна служба да положи клетва пред знамето, кръста, евангелието, пред началниците и другарите, че в името на всемогъщия Бог ще служи честно и вярно на Царя и Отечеството и няма да пожали живота си, както в мирно време за запазване на реда и законите в страната, тъй и във време на война против враговете на своето Отечество. В няколко члена са прокарани ограниченията за военните лица. Според чл. 21 те не се ползват с политически права, за което им се забранява да посещават политически и др. събрания, дружества и заведения, които не са съвместими с безпристрастното им призвание; не могат да вземат участие в политически манифестации, агитации, както и да изразяват публично, със слово и дело, съчувствие към която и да било партия; забранява им се да печатат статии с политически характер. Тези ограничения се налагат поради обстоятелството, че военните лица служат на държавните интереси, орган са на върховната изпълнителна власт и не бива да се допусне създаването на партизанска войска, което е равносилно на унищожаване авторитета на закона и властта, основани на Конституцията. Така армията ще остане далеч от политическите борби и чужда на личните и егоистични цели и домогвания на известни политически групировки. В чл. 22 категорично се забранява на военните лица да се записват за членове на дружества, без предварително разрешение на командира, а в чл. 23 – да се занимават с търговия и други неотговарящи на званието им занаяти или да имат на свое име фирми. В законопроекта за първи път се допуска повишаване в по-горен чин за особени бойни отличия в службата в мирно време[58]. Този законопроект не внася нищо ново и различно в досега действащите правила за офицерите от българската армия. Превърнат в закон, той трябва публично да демонстрира тяхното обвързване единствено с интересите на Отечеството. Очевидно това не е изгодно за управляващите, които не внасят законопроекта за гласуване. Против някои от постановленията му се обявява и Ликвидационният орган.

След края на войната българската държава фактически губи суверинитета над армията си. Нейният състав, организация и цели се определят от победителите по начин, който не трябва да допусне тя да бъде заплаха за съседите. Нейното основно предназначение става опазването на реда и сигурността вътре в страната. Позицията на българските управляващи е, че предвидената организация и състав са недостатъчни дори за изпълнението на тази задача, но не успяват да убедят в правотата си французи и англичани. След като не могат да променят условията, те се заемат с тяхното изпълнение, като подготвят и приемат съответните закони, но под стриктното и педантично наблюдение на победителите, които не оставят поле за импровизации. Последните не се намесват при решаването на „вътрешните проблеми на армията“, свързани с опита на част от офицерството да се наложи, чрез създаването на собствен съюз

[58] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 1045–1048.

и при определянето на подчинеността на създадената жандармерия. Така под натиска на победителите българската държава се сдобива с две силови военизирани институции за опазване на вътрешния ред. За земеделското управление дори те ще се окажат недостатъчни и то ще потърси и други средства за укрепването и утвърждаването на властта си. На този етап не се забелязват признаци на деморализация на армията, въпреки опитите и на опозицията, и на управляващите за нейното партизиране.

2. За народовластие чрез военно положение

А. Усъвършенстване на „остарелите" военни и военнополеви съдилища. Когато БЗНС е в опозиция, Стамболийски залага принципи, които би трябвало да реализира с поемането на властта. Според тях „земеделският съюз е за едно пълно народовластническо конституционно-парламентарно управление" и ще работи за поддържането на всички демократични постановления в сегашната Конституция, за изменението и допълването ѝ, за да се разшири и оздрави народовластието в страната. И още: „Земеделският съюз е за едно управление на България, което да се води точно според законите, издадени по надлежния парламентарен ред и непротиворечащи на Конституцията. Всяко отклонение от тях по негови дълбоки и непоколебими разбирания е произвол"[59]. В битността си на опозиционери земеделските водачи се обявяват категорично против използването на военните съдилища срещу граждански лица не само в мирно, но дори във военно време. Това е записано и в програмата на БЗНС от юни 1919 г. по правосъдното дело: „Съвършеното премахване на военните съдилища в мирно и военно време за гражданските лица. На военнополевите съдилища да се оставят подсъдни само престъпленията, извършени от военнослужещи на фронта."[60] Вече на власт, те радикално сменят позицията си и не само не премахват военните съдилища и военното положение, а ги запазват и се заемат с тяхното усъвършенстване. Така се стига до парадокса народовластническият Земеделски съюз да постави рекорд в новата българска история за най-продължително управление в мирно време чрез военно положение – цели две години и пет месеца от общо три години и осем месеца управление. Да припомним, че при военно положение са суспендирани основни политически и граждански права – неприкосновеността на личността и жилището, свободата на словото, на печата, на събранията.

[59] Стамболийски, Ал. Принципите на Българският земледелски съюз (писано в затвора). С., 1919, 13–15; Програма за дейността на Българския земледелски съюз. – В: *Устав* на БЗНС и правилници за участие на съюза в изборите, за земледелската парламентарна група, за службите на постоянния състав за ръководене конгресните заседания. С., 1922, с. 39.

[60] Пак там, с. 42.

Въпреки че съдбата на избраното през август 1919 г. XVIII Народно събрание вече е решена, след предварителното одобрение на цар Борис III на 5 февруари 1920 г. управляващите внасят законопроект за изменение в съдоустройството и съдопроизводството на Военносъдебния закон за мирно време и във време на военно положение[61]. Той е изготвен от началника на Военносъдебната част генерал-майор Михаил Георгиев. По настояване на Стамболийски законопроектът е разгледан на първо четене на 16 февруари 1920 г. В мотивите към него се посочва, че се предлагат „съществени промени" във Военносъдебния закон, наложени от натрупаната през войните практика и от новите задължения на военните съдилища след войната. Предвижда се съставът на военните съдилища и на Военнокасационния съд да е само от лица с юридическо образование и като изключение да се назначават офицери от строя. Членовете на военните съдилища се намаляват от петима на трима: един председател и двама постоянни или временни членове. Те имат правото да съдят всички военнослужещи, независимо от техния чин, с което отпада останалото от руските закони изискване висшите офицери да се съдят само от равни или по-старши от техните чинове. Самият Стамболийски държи особено на тази промяна, тъй като след уволнението на генералите от армията няма кой да съди генерали, подведени под отговорност за престъпления, извършени по време на войната. Все пак законопроектът предвижда углавното преследване на висшите началници да се извършва само от главния прокурор. Предвидени са промени и във Военнокасационния съд. Той трябва да се състои от две отделения, едното от които се попълва с двама граждански съдии от Върховния касационен съд. Това трябва да доведе до единство в тълкуването и прилагането на наказателното законодателство в страната. Въпросното отделение поема делата по общия Наказателен закон, по Закона за реквизициите и Закона за стопански грижи и обществена предвидливост, придадени за разглеждане от военните съдилища по силата на изключителната подсъдност на тези закони и на продължаващото военно положение. Второто отделение, което ще се състои само от офицери юристи, ще разглежда дела, постъпили по касационен ред, преимуществено засягащи военните дисциплина и ред. Предвижда се председатели на отделенията да бъдат генерали или щабофицери. Новост по отношение на съдопроизводството е допускането на касационни жалби и протести един ден до първото заседание по делото във Военнокасационния съд. Този съд получава и правото да се самосезира, ако открие пропуски и грешки в разглежданото дело. Съдебното преследване се предоставя на военното началство и на военните прокурори, но веднъж образувано, военното началство губи права върху него[62].

В пленарна зала правителственият законопроект е подложен на унищожителна критика от комунисти и социалисти. Те използват случая, за да

[61] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 177, л. 17; а.е. 1885, л. 1–5.

[62] Пак там.

поставят отново въпроса за военното правосъдие, военното положение, цензурата и принципно да ги отхвърлят. С цитати от в. „Земеделско знаме“ и от дневниците на V Велико народно събрание се изобличават земеделските лидери, които от най-яростни противници на извънредното военно законодателство са се превърнали в най-големите му апологети. Основното обвинение е, че вместо да изпълни своите обещания и да премахне военното правосъдие за гражданските лица, „народовластническото правителство“ разширява техните компетенции и ги превръща в постоянен инструмент за погазване на правата и свободите на гражданите и разправа с политическите противници. Но дори опозицията отчита, че законопроектът е крачка напред в сравнение с досегашното военно съдоустройство и съдопроизводство, макар и незначителна и незадоволителна от гледна точка на необходимостта от радикални реформи[63]. Такава е и позицията на опитния юрист, демократът Вл. Моллов. Той прави две конкретни предложения, които биха довели до засилване на контрола върху решенията на военните съдилища и ограничаване на грешките и произвола в тях. Първото е да се вписват в протокола показанията на обвиняемите и свидетелите, а второто – да се мотивират присъдите[64].

Защитата на правителствения законопроект се поема от министър Р. Даскалов. Неговите аргументи са, че те са принудени да си служат със старите заварени средства до момента, до който не създадат изцяло ново правосъдие. Мнозинството приема законопроекта на първо четене, но само след дни Народното събрание е разпуснато, което връща проблема в изходна позиция[65].

След като се проваля опитът за бързо преустройство на военносъдебната част, управляващите решават да не чакат свикването на новото Народно събрание и на 3 март 1920 г. по предложение на военния министър Ал. Стамболийски и на основание чл. 47 от Конституцията цар Борис III утвърждава с указ, „като временна наредба“, Закон за изменение на статии 32, 32а, 33, 34, 34а, 998 и 998а от Военносъдебния закон. Според измененията „военният съд разглежда делата на всички военнослужещи, независимо от техния чин и длъжност“[66]. Още през май 1920 г. указът е внесен за одобрение в Народното събрание, но е разгледан чак през октомври. Тогава стават ясни и мотивите за правителствените действия. Управляващите изтъкват три причини. Наложило се да се бърза, защото имало сведения, че Съглашението е решило да съди в свои съдилища провинилите се в Сърбия, Гърция и Румъния български генерали като П. Тантилов и Р. Петров. Заведени са много дела срещу запасни генерали, които не могат да бъдат разгледани, тъй като по действащия военносъдебен закон съдиите трябва да бъдат генерали, а няма достатъчно такива за образуване на съдебни състави. Наложително е да се ускори разглеждането

[63] Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 1246–1259.

[64] Пак там, 1259–1261.

[65] Пак там, с. 1249, 1254, 1261.

[66] Държавен вестник, №270, 5 март 1920.

на тези дела, за да се удовлетворят очакванията на обществото[67]. Независимо доколко са основателни тези причини, факт е, че правителството си присвоява законодателни функции в нарушение на Конституцията и прилага същия подход, както и д-р В. Радославов, който чрез указ въвежда раздел от Военно-наказателния закон. Народното събрание одобрява въведените изменения във Военносъдебния закон. Те се утвърждават и влизат в действие с Указ №78 на цар Борис III от 21 октомври 1920 г.[68] По този начин се премахва правилото офицерите да бъдат съдени само от по-висши или равни по чин.

Седмица след откриването на XIX ОНС, на 24 април 1920 г. главният военен прокурор отново внася законопроекта за изменение на съдоустройството и съдопроизводството на Военносъдебния закон с искане за бързо разглеждане, но това е направено на 1 юли 1920 г.[69] Дебатът по Военносъдебния закон е продължение на започнатия през февруари. Опозицията настоява за промени, които, както по състав, така и по действие, да приближат военните съдилища до гражданските и да се даде право на гражданския Касационен съд да контролира решенията на военните съдилища. Като възможна първа крачка към една по-цялостна реформа, тя отново предлага да се въведат протоколи при водене на делата и мотиви за присъдите. Мнозинството не приема тези предложения[70].

Законът за изменение в съдоустройството и съдопроизводството на Военносъдебния закон за мирно време и във време на военно положение е приет на 15 септември и утвърден с царски указ на 23 септември 1920 г. Според приетите изменения военният съд се състои от един председател и двама членове. Техният състав, както и съставът на военните прокурори и следователи, се набира от „действующи или запасни офицери с висше юридическо образование, които са прекарали установения стаж и са издържали кандидатски теоретико-практически изпит". Тези изисквания не се отнасят за офицерите юристи, които вече са на служба във военносъдебното ведомство. Чл. 3 от Закона допуска попълването на военносъдебното ведомство „в мирно или военно време, както и при военно положение, при недостиг на военни юристи, да става от правоспособни съдии и адвокати със завършено юридическо образование от гражданското ведомство, като се предпочитат тези с по-дълга практика". Тези юристи се назначават на щатни офицерски длъжности и им се присвоява първи офицерски чин. Като чл. 6 е включена поправката от 4 април 1920 г., според която военният съд разглежда делата на военнослужещите, независимо от техния чин и длъжност. Военнокасационният съд според чл. 7 се състои от две отделения, всяко от които има един председател и двама членове. Едното отделение е с председател генерал или щаб-офицер и двама съдии

[67] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 2021–2025.

[68] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 178, л. 197; Държавен вестник, №169, 27 октомври 1920.

[69] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2116, л. 1, 2, 12.

[70] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1359–1362, 1732–1741, 1728.

от Върховния касационен съд, назначени по съгласие на министъра на войната и на правосъдието с височайши указ. Другото отделение е чисто военно и се състои от един председател и двама членове – щаб-офицери с юридическо образование. Съдиите от Върховния касационен съд се назначават за срок от 1 година. В процесуално отношение се дава право съдебното преследване срещу военнослужещи да се възбужда от военното началство (командири на полкове и „по-горни началници“) и от военните прокурори. Те назначават и дознание срещу военнослужещите. Чл. 15 се отнася за разследванията по престъпления, извършени от граждански лица, „подсъдни на полевите военни съдилища“. За тези разследвания се допускат, освен полеви военни следователи, и граждански следователи, но определени от полевия военен прокурор. При съдопроизводството на Военнокасационния съд се въвежда изискването участващите в делото да се уведомяват с призовка „или по друг начин“. До един ден преди първото заседание по разглежданото дело могат да бъдат подавани допълнителни касационни жалби и протести. Военнокасационният съд постановява своето решение след изслушване на доклад по делото от негов член и от военния прокурор[71].

Приетият закон не е толкова радикален, колкото очаква опозицията, но доразвива и усъвършенства военносъдебното дело в страната, като засилва неговия професионализъм. За първи път съставът на военните съдилища е само от офицери с юридическо образование. В касационната инстанция се вкарват и висши граждански съдии от гражданския Върховен касационен съд, което е предпоставка за уеднаквяване на военното и гражданското съдопроизводство. Създават се повече гаранции за правата на подсъдимите граждански лица. Има известно залитане, като се изключва армейският офицерски елемент от военносъдебното дело[72].

Във вече очертаното направление са и прокараните изменения в Закона през февруари 1921 г., с които са коригирани неясностите относно реда за прекратяване и възобновяване на делата, гледани от военните съдилища. Допуска се лицата, възбудили углавното преследване, и потърпевшите, ако не са съгласни с прекратяването, да имат право: първите да протестират, а вторите – да обжалват пред Главния военен касационен съд в едномесечен срок. На този съд се дава право окончателно да реши прекратяването или възобновяването на делата и да възобновява дела, за които преди изтичането на давността се открият нови доказателства[73].

Стремежът за издигане на професионалното ниво на военните съдилища продължава с приемането на два нови закона. „За да се привлекат и

[71] Държавен вестник, №148, 1 октомври 1920; Урумов, Б. Военна подготовка на държавата за война,1918–1944, ч. 1. Мирновременната организация на войската, с. 36.

[72] Народна отбрана, №478, 25 ноември 1920.

[73] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2462, л. 4–5; Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, 1523–1527; Държавен вестник, №288, 24 март 1921.

задържат по-добри сили във военносъдебното ведомство", през септември 1921 г. военният министър внася в пленарна зала законопроект за даване на дневни пари на военносъдебните офицери. Опозицията определя предложението като фаворизация на военните юристи, но мнозинството го одобрява[74]. На 21 декември 1921 г. Военносъдебният закон отново е променен. Добавен е член, според който военносъдебното ведомство се попълва и с офицери от действителна военна служба, но с висше юридическо образование. Те трябва да са прекарали едногодишен стаж във военни или военнополеви съдилища и да са издържали кандидатски теоретико-практически изпит[75]. Целта е да се приберат на служба във Военносъдебното ведомство всички офицери, които притежават юридическо образование и които биха отишли в гражданските съдилища.

Б. Смекчаване, но не и отмяна на военното положение. След февруари 1920 г. политическата обстановка е относително спокойна. Много рядко са случаите, когато се налага и прибягва до използване на армията във вътрешнополитически план. По правило това са случаи, свързани с действия на комунистите. През пролетта на 1920 г. Щабът на армията нарежда да се вземат мерки за ограничаването и залавянето на моторни лодки, които се движат между Русия и България, пренасяйки средства за комунистическа пропаганда и съмишленици. Предвижда се и създаването на подвижна охрана – морска полиция[76]. На 7 ноември 1920 г. войска е използвана за разгонване на комунистически демонстрации в София по повод годишнината от Октомврийската революция в Русия[77]. В средата на март 1921 г. по искане на врачанския окръжен управител е изпратен един взвод с двама офицери за поддържане на реда във Фердинанд срещу евентуално действие на 150 комунисти от с. Превала, които възнамерявали да освободят арестувания си кмет[78]. Взети са превантивни мерки за охрана на военните складове, за да не бъдат разграбвани от комунистите. В навечерието на 1 май 1921 г. военните части са приведени в готовност, но без да се наложи тяхното използване[79].

Въпреки че у нас гражданската война изглежда заглъхнала, Министерството на войната внимателно следи и отчита опита на другите армии в това отношение. През май 1920 г. то изпраща по гарнизоните едно извлечение от немски документи, публикувани във в. „Тан" и посветени на поуките от уличните боеве в Берлин. Министерството акцентира на следните изводи, които

[74] Стенографски дневници на XIX ОНС, II ИС, 1225–1234, 1239, 1261.

[75] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2847, л. 4; Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 822–823, 843; Държавен вестник, №225, 4 януари 1922.

[76] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 380, л. 214, 215; а.е. 382, л. 322, 330.

[77] Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, с. 245.

[78] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 192.

[79] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 191; ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 106–107.

да се вземат предвид и от нашите военни: 1. При буйства на тълпата първо да се забранят публичните телефонни съобщения, за да се осигури предаването на заповедите; 2. За воденето на сражения в града войските да се събират в предградията и настъпват в колони с всички родове оръжия. Авангардът да настъпва в колона по един след брониран автомобил, следван от картечници и оръдия, за да се сломи всякаква съпротива. Ариергардът да е в двойна колона, като следи за странични нападения и стрелба от покривите; 3. Срещу тълпата да се използва всякакво оръжие, включително и танкове, и да се действа без колебание само след три кратки предупредителни изстрела. Артилерия и тежки минохвъргачки да се използват за далечна стрелба, както и срещу барикади и опорни пунктове. За близък бой да се използват ръчни гранати, огнехвъргачки, запалителни снаряди, без да се държи сметка за материалните щети. На най-високите покриви да се монтират картечници, а против стрелбата от покриви да се употребят противоаеропланни оръдия. Да се разрушават къщите, от които се стреля[80]. Тези указания имат информативен характер. Част от тях действително се вземат под внимание при разработването на оперативни планове и при конкретните мерки при вътрешни смутове. Други са неприложими, защото армията ни е лишена от бронирани машини и танкове.

При очерталия се спад на социалното напрежение, липса на остри политически конфликти и почти две години след излизането от войната на преден план естествено излиза проблемът за наложителната отмяна на военното положение, продължаващо вече шеста година. Този въпрос е в основата и на противопоставянето между управляващи и опозиция, между военни и граждански власти. Показателно в това отношение е случилото се в гр. Русе. Във връзка със зачестилите там убийства, грабежи, слухове за война, провеждане на публични събрания на политическите партии и за да се предотвратят евентуални последващи безредици, началникът на Русенския гарнизон подполк. Кръстев заповядва на 28 август 1920 г. да се усилят мерките за запазването на реда и тишината. Те включват разделянето на града на 4 подкомендантства и изпращане на военни караули, които да действат заедно с полицейските. Срещу мерките се обявява градоначалникът Бахчеванов, който заповядва на полицейската стража да действа с оръжие срещу всеки офицер и войник, изпратен в участъците. Той заплашва да арестува всеки военен, нарушаващ полицейския час и заявява, че не признава никакви военни власти и военно положение. Подполк. Кръстев преценява тези намерения като провокация и начало на неизбежен конфликт. За да не се стигне до такъв, той предупреждава Министерството на войната и иска отстраняването на градоначалника Бахчеванов, който действа в нарушение на правилата на военното положение. Полковникът използва случая, за да предложи, „ако нуждата от военното положение е преминала, да се отмени

[80] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 13–14, 18.

това положение и грижата за пазене на реда и тишината се оставят всецяло на полицията". Щабът на армията назначава анкета по случая и изисква такава да бъде направена и от Вътрешното министерство[81]. Анкетата констатира, че причината за недоразуменията между военните и административните власти се дължат на различното схващане на военното положение. Военната власт смятала, че военното положение съществува и трябва да се действа съгласно Временния правилник за службата през време на военно положение, а административната, макар и да не отрича продължаващото военно положение, приемала, че то е значително намалено и тя носи основната отговорност за реда и тишината в града и следователно трябва да се действа, както е при обикновено време, съгласно Правилника за съдействието, което войската дава на гражданските власти. За да се предотвратят всякакви конфликти и дискредитация на властите, респективните министерства трябвало да разяснят същността на военното положение и да определят точно длъжностите на военните и административните власти, за да не си пречат при изпълнението на функциите си[82]. Русенският случай показва нормативния хаос в страната, проблемите и трудностите, пред които се изправят местните военни и полицейски власти поради отказа на правителството да приеме фактическото мирно състояние и да отмени ненужното военно положение. Той е показателен и за напрежението, което съществува между местните представители на земеделската власт и военните.

От своя страна, комунистическата парламентарна група още на 22 май 1920 г. внася законопроект за отмяна на Закона за обявяване Царството във военно положение от 1 август 1914 г., но той не е вкаран в дневния ред[83]. На 16 септември 1920 г. в пленарна зала е разгледана интерпелация на социалдемократическата парламентарна група по повод продължаващото военно положение и цензура. От името на вносителите Кр. Пастухов развива тезата, че след ратифицирането на мирния договор не съществуват нито външни, нито вътрешни причини за продължаване на военното положение и цензурата, освен една – запазването на властта за земеделската партия. Обръщайки се към нейните представители, той заявява: „Вашето не е народовластие, то е диктатура, то е управление на една част от народа, на една партия, и в тая партия на една шепа хора, които искат, като погазват закони, правилници и всичко, което основният закон осветява, да поддържат своето владичество"[84]. Тезата се споделя и подкрепя и от комунистите, радикалите, прогресистите, демократите, народняците. Те настояват управляващите да премахнат военното положение и цензурата и да се откажат от двойния стандарт, тъй като съществуващите ограничения не важат за собствената им партия. Както зая-

[81] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 393, л. 338, 333.

[82] Пак там, 336–337.

[83] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2128, л. 2.

[84] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1780–1782.

вява Т. Теодоров, продължаването на военното положение е „един неоправдан политически цинизъм“[85].

За Стамболийски използването на „остарели и ръждясали оръжия“ като военното положение и цензурата се налага поради продължаващата вътрешна война и необходимостта да се накажат виновниците за погромите и да се прочисти атмосферата. Тези средства били необходими най-вече, за да се пресекат намеренията на комунистите и част от широките социалисти да водят война и да правят преврати, за да обезпечат господството на новия руски монархизъм - ленинизма, в страната и да оправдаят отпусканите им рубли. „Дотогаз докато болшевизмът в Русия съществува и лудува, дотогаз таз лудост ще се предава и в България и опасност от вкарване България във война, опасността от смутове в България не ще престане. И ние ще действаме така, както намерим за добре, за да спасим България, за да спасим българския народ от нова война, от нова катастрофа“. Военното положение, военните съдилища и цензурата според него са необходими и за вътрешната война срещу десните партии, виновни за погрома. Те са необходими и за прокарване на новите реформи, и за да се приложи подписаният мирен договор. Напълно открито Стамболийски заявява, че запазва военното положение, за да се справи с военните и тяхната организация, които в опита си да се самосъхранят и да не напуснат армията поради съкращенията, ще се опитат да се съюзят с десните, да свалят правителството и да тласнат страната към хаос. Министър-председателят обещава, че военното положение и цензурата ще бъдат премахнати едва когато десните се примирят с положението си на бламирани политици, а левите престанат да изпълняват инструкциите от Русия и да мислят за смутове и войни[86]. Въпреки демонстрираното огромно самочувствие и самомнение, определяйки се като образец за други европейски правителства, Стамболийски фактически признава, че две години след края на войната и година след като е начело на държавното кормило, той не може да го удържи без помощта на войската, военното положение, военните съдилища и цензурата, че не може да осигури вътрешен мир чрез съгласие и че единственото му основание за използването на тези извънредни средства е разправата с политическите противници.

Обективното развитие на ситуацията и натискът на опозицията имат за резултат ако не отмяната, то поне смекчаването на военното положение. На 6 декември 1920 г. вътрешният министър Ал. Димитров, правосъдният министър Ал. Радолов и управляващият военното министерство М. Турлаков предлагат на царя да промени Указ №55 от 23 декември 1919 г., с който се разширяват правомощията на военнополевите съдилища по отношение на гражданските лица в навечерието на транспортната стачка. В обосновката на предложението се отчита, че вътрешното положение на страната позволява да

[85] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 1847–1859.

[86] Пак там, 1786–1799.

се ограничи компетентността на военните съдилища, с което ще им се даде възможност да ускорят разглеждането на вече заведените дела. С Указ на Борис III №62 от 8 декември 1920 г. действието на военнополевите съдилища се разпростира върху граждански лица само по обвинения, предвидени в Наказателния закон: измяна, предателство, насилствени действия и оскърбления против държавния глава и членовете на семейството му, престъпления против властта, против държавната въоръжена сила, против обществения ред, за грабеж, но извършен от повече от едно лице, укриване на лица, извършили колективно грабеж, общоопасни престъпления и престъпления по Закона от февруари 1909 г. срещу анархистите[87]. Това не задоволява опозицията, която продължава да атакува управляващите с интерпелации и законопроекти за вдигане на военното положение и премахване на цензурата[88].

В края на декември 1920 г. комунистическата парламентарна група вече предлага законопроект не само за отмяна на военното положение, но и за „наказване виновните във връзка с неговото обявяване, упражняване и користно използване". В законопроекта военното положение се разглежда като средство на буржоазията, чийто проводник е земеделското правителство, за налагане на диктатура над работниците. Затова се иска със закон да се закрият военните съдилища, да се премахнат ограниченията върху събранията и сдруженията и да се унищожи цензурата. Ненаказаните виновници за войните и обявеното военно положение трябва да се съдят от народен съд, чиито съдии се избират от всички мъже и жени над 18 години, по един на 20 000 души. Притежателите на имоти и живеещите от чужд труд се лишават от право да избират и да бъдат избирани. Самият съд си определя следователи и обвинители. Всеки гражданин има право да повдига обвинения и да се явява като обвинител. Бъдещият народен съд трябва да съди не по закони, а по съвест[89]. Законопроектът е абсурден, но именно това ще се хареса на управляващите, които ще заимстват някои от неговите предложения.

В. Нови врагове и ново „усилено военно положение". През есента на 1921 г. „остарелите и ръждясали оръжия" не само не са изхвърлени, но са излъскани и отново вкарани в действие. Причина за това става конфликтът между управляващите и ВМРО.

Една от пулсиращите болки на българското общество след края на войната е съдбата на сънародниците от Македония, останали под сръбска и гръцка власт. След като силата на оръжието не успява да намери решение на проблема, управляващите и особено самостоятелното правителство на БЗНС се опитват чрез сближение със Сърбо-Хърватско-Словенското кралство, лоял-

[87] Държавен вестник, №213, 30 декември 1920.

[88] Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, с. 753, 973.

[89] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2471, л. 1–5.

ност към победителите и стриктно изпълнение на мирния договор да облекчи съдбата на македонските българи. Но за ръководството на БЗНС Македонският въпрос е затворена страница и то концентрира усилията си в посока на Тракия и връщане на излаза на Бяло море. Тази позиция не се възприема от ВМРО начело с Т. Александров, която от лятото на 1920 г. възобновява своята четническа дейност и се опитва чрез въоръжена борба да постави отново Македонския въпрос във фокуса на Европа и да постигне автономия на областта. От своя страна, земеделското правителство предприема мерки, които да ограничат четническото движение и да предотвратят изостряне на отношенията със съседите. По този въпрос то залага на противниците на автономистите в самите македонски среди, на армията и пограничната стража. Сред първите е и самият министър на вътрешните работи Александър Димитров, сам част от привържениците на Яне Сандански и на идеята за Балканска федерация. За да парира дейността на ВМРО, Димитров назначава в Пиринския край за окръжни и околийски управители свои съидейници и организира контрачети. През декември 1920 г. с активното участие на него самия и на Гьорче Петров, назначен за началник на Бюрото за бежанците, се основава Македонска федеративна организация, чиято цел е и борба срещу ВМРО и нейните чети. Във външен план земеделското правителство предлага на югославското пограничните власти съвместно да действат за преследване на четите на ВМРО. Тъй като въоръжена борба се подема и от тракийските и добруджанските българи, засегнатите съседи притискат българската страна да се справи с четничеството, за което депозират и колективна нота от 11 април 1921 г. За да демонстрира принципната позиция на правителството, Ал. Димитров се среща на 30 май 1921 г. в Белград с министър-председателя Н. Пашич и обещава, че няма да допусне да се организират чети на българска територия. Той се съгласява сръбски офицери от контраразузнаването да се настанят в Кюстендил, за да следят обстановката и да вземат мерки за препятстване действията на четите на ВМРО[90].

В изпълнение на поетите ангажименти към Белград на 10 юли 1921 г. депутатите разглеждат законопроект за престъпните деяния против вътрешния ред, личната или имотна безопасност в чужди държави. В мотивите на правосъдния министър Ал. Радолов се посочва, че законопроектът е продиктуван от искреното желание на българската държава да бъде в добри и приятелски отношения със съседните държави, което би ѝ дало възможност да се отдаде на работа за моралното, стопанското и икономическото си повдигане. Затова било нужно да се разсее всяко подозрение, че на българска територия се допуска извършването на престъпни деяния като съставяне на чети с цел пре-

[90] Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. С., 1991, 74–99; Неврокопските и Кюстендилските събития през 1922 г. – В: *Военноисторически сборник*, 1990, 3, 5–7; Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981, 380–384.

минаване в съседни държави и произвеждане на смутове или престъпления срещу тяхната сигурност. Именно за това се предлага и усилването на репресията против подобни престъпления. Самият законопроект предвижда предводителите и участниците в чета, която е съставена на българска територия, но с цел да върши смутове и престъпления против вътрешния ред, личната или имотна безопасност на съседна държава, да се наказват със строг тъмничен затвор от 5 до 15 години. Ако се действа индивидуално, наказанието е от 3 до 7 години. Такива са последиците и за укривателите на четите. Органите на полицията, които бездействат при залавянето на такива чети, се наказват със строг тъмничен затвор от 3 до 5 години. Мярката за неотклонение от следствието за извършителите на престъпления по Закона е задържане под стража[91]. Опозицията не се противопоставя на законопроекта. Опасения сред нея предизвиква само предвиденото задържане под стража за неограничен период от време, защото това създава предпоставки за сериозни злоупотреби от страна на властта. Вносителят отчита това и на трето четене правосъдният министър се съгласява делата по Закона да се разглеждат най-късно до 4 месеца след арестуването на престъпника. Традиционно комунистите са на особено мнение. За тях Законът е илюзорен и израз на сервилната позиция на правителството спрямо Съглашението, от което очаква помощ, за да остане на власт. Според тях чрез Закона се създава ново средство „за борба против смъртния враг – работния и трудящ се народ, и против неговата партия – Комунистическата“[92]. Може да се приеме, че Законът обслужва чужди интереси, но едва ли има някаква връзка с борбата срещу трудещите се, освен ако четничеството не се признае за професия. Междувременно се вземат и конкретни военни мерки. Още на 27 септември 1920 г. инспекторът на пограничната стража докладва в Щаба на армията за направеното против организирането и заминаването на чети в Македония: 1. Дадени са нареждания на началниците на пограничните сектори да не се допускат никакви чети под какъвто и да е предлог; 2. В Кюстендил са назначени специални лица, които да разузнават и своевременно да донасят за всичко, което се готви в този център на Македонската революционна организация; 3. По важните посоки в пограничната зона се устройват засади, в резултат на което са заловени четници, отиващи в Македония[93]. Тези действия на управляващите подписват смъртната присъда, издадена от ВМРО на министър Ал. Димитров.

Острите противоречия и конфликти вътре в правителството, включително и по отношение на ВМРО, довеждат до преструктурирането му в края на юни 1921 г. Ал. Димитров, който не се справя особено успешно с Вътрешното министерство, получава Министерството на войната. Неговото място е заето от К. Томов, симпатизиращ на автономистите. Промяната

[91] Стенографски дневници на XIX ОНС, II ИС, 814–815.

[92] Пак там, 815–817, 996–998, 1013.

[93] ДВИА, ф. 23, оп. 3, а.е. 61, л. 290.

може да се тълкува като дистанциране от действията на Димитров срещу ВМРО или като решимост за окончателно справяне с организацията, като срещу нея се хвърли и войската. Що се отнася до армията, по свидетелство на Топалджиков, Ал. Димитров не искал да я партизира и бил подложен на „страшни атаки" от колегите си депутати и дружбите, на които не позволявал да се бъркат във вътрешните работи на Военното министерство[94]. Но на Димитров не е оставено много време, за да защити позициите си. По заповед на Т. Александров на 28 юни 1921 г. е убит Г. Петров, което е сериозно предизвикателство за управляващите и тяхната национална политика. Ал. Димитров в качеството си на военен министър предупреждава водача на автономистите, че правителството ще се разправи с ВМРО, ако тя продължава да нарушава държавния суверенитет и да създава затруднения на властта както във вътрешен, така и в международен план. В отговор Вътрешната организация издава смъртни присъди на Ал. Димитров и на Ал. Стамболийски. Окръжният и околийският началник на Петрич, натоварени от правителството да действат енергично срещу четите на ВМРО, са застреляни от хората на войводата Ал. Василев. Кулминацията на наказателните действия е на 22 октомври 1921 г., когато край Кюстендил от автономистка чета е убит военният министър Ал. Димитров[95]. Така преди да посегне на някой висш сръбски политик или военен, ВМРО посяга на живота на български военен министър, което няма аналог в новата ни история.

Убийството предизвиква сериозен трус във властта. Правителството отново е преустроено, като на 9 ноември 1921 г. с указ на царя за военен министър е назначен дотогавашният вътрешен министър К. Томов. Правосъдният министър Ал. Радолов поема Вътрешното министерство, а депутатът Петър Янев – Министерството на правосъдието. На 11 ноември министър-председателят Ал. Стамболийски предлага новите министри за одобрение от депутатите. Изненадващо промените са обосновани с началото на нов етап в политиката на правителството. Ако до този момент неговите усилия били насочени към ликвидиране на последиците от войната, прокарване на социални и икономически реформи, издигане на „огнеупорна стена" срещу анархизма, идващ от Русия, то оттук нататък предстояли по-спокойни времена. Както се изразява Стамболийски „изпъплихме вече из стръмнината и сме вече на завоя към равнината". Министър-председателят очертава и ново разположение на силите с оглед опасностите пред вътрешния ред. Според него комунистите вече не са заплаха, те са се превърнали в елемент на реда. Главната опасност в настоящия момент идвала от старите политически партии, които за дълго време щели да бъдат „елемент на безредие". Стамболийски дори очаква един съюз между комунисти и земеделци срещу десницата. Той обещава да се ре-

[94] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 187–188.

[95] Чехословашки извори за Българската история. С., 1985, т. 1, 138–141; Василев, В. Правителството на БЗНС..., 99–108.

формират полицията и правосъдието, за да се гарантира спокойствието на хората и техния мирен труд[96].

Позицията на министър-председателя очертава нова посока на действие от гледна точка гарантиране на вътрешния ред и сигурност. В това отношение комунистите са оставени на втори план и като основен враг са определени традиционните партии, като въобще не се споменава ВМРО автономисти. Това премълчаване на проблема е израз и на противоречията вътре в самия кабинет, част от който е за радикални действия срещу ВМРО, а друга – около К. Томов, М. Турлаков, Хр. Манолов, е за избягване на конфронтацията. Точно по това време крайно ляво настроени по-млади функционери на БЗНС като Крум Попов, Спас Дупаринов, Стоил Стефанов, Недялко Атанасов, Стоян Калъчев, Димитър Кемалов залагат основите на един таен Комитет за селска диктатура, който трябва да продължи и да наложи линията на Ал. Димитров. Младите са подкрепяни от Р. Даскалов и Н. Атанасов. Те се обявяват против умереното крило в ръководството на Съюза и правителството, склонни са на сътрудничество с БКП и са за радикални действия срещу старите политически партии. Комитетът за селска диктатура създава свои секции и ядра в страната и започва да издава двуседмичник „Селски глас“, а от февруари 1922 г. – и в. „Победа“, който се превръща във втори партиен официоз. Стамболийски симпатизира на младите и им прави реверанс, като в началото на 1922 г. приема искането им за назначаване на Р. Даскалов начело на ключовото Вътрешно министерство. Появата на това радикално крило представлява една опасна тенденция не само за вътрешнопартийното развитие на БЗНС, но и за демокрацията в страната.

Предприетите конкретни действия от правителството далеч не се вписват в обещаната нормализация. Те бележат една нова, по-радикална фаза на нормативни и практически действия срещу ВМРО и срещу опозицията. Във връзка с убийството на военния министър и „за улеснение залавянето на престъпниците по това злодеяние“ по доклад на министрите на войната, правосъдието и вътрешните работи на 24 октомври 1921 г. цар Борис III подписва Указ №75. С него Софийски, Кюстендилски и Петрички окръг се обявяват в „усилено военно положение“ и действията на военнополевите съдилища се разпространяват върху гражданските лица от тези окръзи по обвинения в престъпни деяния, посочени в Указ №62 от 8 декември 1920 г., като се добавят и тези, свързани с лишаване от живот, телесна повреда, кражба, грабеж, повреждане на имот[97]. Така в българското правно пространство, а може би и в световното, се появява ново явление – „усилено военно положение“ при съществуващо военно положение. Новото изобретение на земеделската мисъл трябва да бъде формулирано и изтълкувано, което управляващите решават да направят с изменения в отдел IV на Военносъдебния закон.

---

[96] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 124–134.

[97] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 601, л. 255; Държавен вестник, №171, 31 октомври 1921.

В спешен порядък са направени и промени в Правилника за службата през време на военното положение, одобрени с Царски указ №76 от 25 октомври и обявени на 2 ноември 1921 г. Тези изменения също са по искане на министрите на вътрешните работи, войната и правосъдието. Те обосновават промените с „нуждите на времето, което преживява царството", каквото и да значи това[98]. Новото е, че в местностите, обявени във военно положение, поддържането на реда и тишината се възлага на военните власти, които имат в пълно разпореждане, освен местната полиция, така и жандармерията и органите на обществената безопасност. В населените пунктове, в които няма военни власти, вместо както е по съществуващия правилник полицията да поема отговорността за реда и тишината, като действа по указания на най-близкия военен комендант – пряко или чрез окръжния управител, се предвижда не полицията, а кметът или един от съветниците да поеме отговорността, като му се дадат права на комендантите на градовете и въоръжената команда. Правата на военните началници и военните коменданти на градовете остават същите, но с две промени. Либерализира се режимът за отстраняване на чиновници по гражданското ведомство и на изборни длъжностни лица. Това вече става от военнополевия следовател, а не по искане на военнополевия прокурор, в съгласие с вътрешния министър. Отпада и изискването арестуването на чиновници да става с разрешение на непосредствения им началник, принцип, който е въведен още през 1881 г. с цел да не се допускат произволни действия. Ново е и даденото право на военните да определят часовете, когато се разрешава воденето на частни разговори по държавната телефонна мрежа. Отпада и чл. 11 от стария Правилник за дивизионната военнополицейска стража, действаща под ръководството на военния прокурор[99]. Новият Правилник отменя този от август 1914 г.

Някои от промените се налагат по обективни причини – заради създадените нови институции, имащи отношение към вътрешния ред и държавната сигурност. Даването на изключителни права и въоръжена сила на кметовете и дори на съветниците сериозно променя статута и философията на военното положение, в което армията има абсолютно върховенство. Очевидно по места земеделската власт иска да разчита на собствени сили, като избягва прекия контрол на военните началници. С даването на право за безконтролно уволняване и арестуване на чиновници се създава възможност за политически чистки и освобождаване на неудобни чиновници, които не симпатизират на земеделската власт. По този начин, вместо да се ограничават, се разширяват възможностите за произволни действия по време на военно положение.

Освен на централно ниво, мерки се вземат и по места. Още на 24 октомври 1921 г. началникът на Софийския гарнизон полк. Г. Личев издава Запо-

[98] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 601, л. 256.

[99] Пак там, л. 417–418; Държавен вестник, №173, 2 ноември 1921.

вед №61 за ограничителни мерки в столицата. Те включват вечерен час от полунощ и затваряне на всички заведения и театри най-късно в 23.00 ч. Вечер се забранява движение и събиране по улиците и площадите на групи, по-големи от 5 души, както и всякакви събрания без предварително разрешение от началника на гарнизона. Абсолютно се забранява носенето на оръжие. Печатането и разпространението на разни печатни произведения се допуска само след предварителна цензура. Въвежда се ограничителен режим за частни телефонни разговори, които могат да се провеждат само от 06.00 до 11.00 и от 14.00 до 18.00 ч. Всички лица, живущи и временно пребиваващи в София, се задължават в седемдневен срок да се снабдят с карти за легитимация, които да бъдат заверени от съответните полицейски власти. Влизането и излизането от столицата може да става само денем, през точно определени девет пропускателни поста. Дава се право на постовите стражари, на военните и жандармерийските патрули да стрелят по нарушители, които след трикратно предупреждение отказват да спрат[100]. Със Заповед №62 от същата дата полк. Личев обявява по Гарнизона съдържанието на Указ №75 и уведомява, че за залавянето на убийците на министър Димитров в негово разпореждане се дават жандармерийските части, квартируващи в столицата, столичната полиция и органите на обществената безопасност. Техните началници са длъжни да му докладват за взетите от тях мерки и дадените разпореждания. От своя страна, полицейските власти и органите на обществената безопасност по отношение на издирването и залавянето на убийците действат самостоятелно и в съгласие с жандармерийските органи. Те са непосредствено подчинени на началника на жандармерията и по отношение на чисто полицейската служба за запазване на реда и спокойствието в града. В тази връзка Личев заповядва на полк. Д. Мустаков, началник на жандармерията, да организира с подчинените си части пропускателни постове, предвидени в Заповед №61 и да организира смесени патрули от стражари и жандармеристи. На началниците на армейски войскови части е разпоредено да назначат дежурни роти, ескадрони и батареи, които да бъдат в бойна готовност и да вземат мерки за осигуряване на свръзка и за охрана на казармените помещения и складовете[101].

Подобни мерки би трябвало да са взети и от началниците на гарнизоните в Кюстендил и Петрич.

Предложените изменения в отдел IV на Военносъдебния закон, заедно с указа за обявяването на военно положение в трите окръга, са внесени за обсъждане и одобрение от Народното събрание на 2 ноември и разгледани на 11 ноември 1921 г.

Мотивите на временно управляващия военното министерство Ал. Стамболийски за законовите промени са много кратки и много неясни. В тях се

[100] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 306, л. 76.

[101] Пак там, ф. 3К, оп. 5, а.е. 307, л. 1.

изтъква, че целта е да се даде точно определение на понятието „военно положение“, но такова липсва. Предлаганите промени фактически са две. Поради „изключителните обстоятелства, които страната преживява“, освен обикновено, се допуска въвеждане на още две категории военно положение – усилено и обсадно. Втората промяна се отнася до състава на военните съдилища. В тях при усилено и обсадно военно положение се вкарва „народен елемент“ в лицето на окръжни съветници като хора, най-близко стоящи до местопрестъплението[102].

Опозицията реагира много остро и негативно на предлаганите промени. Ал. Гиргинов оценява каскадирането на военното положение като „едно ново откритие, една нова творба на българската спекулативна мисъл (...) една много голяма българска глупост“, защото военното положение е военно положение, то не може да се разделя на категории и да се създават различни видове съдилища. Представителят на демократите се обявява против съденето по изключителен начин, защото това не е съд, а акт на отмъщение, на насилие, вършено от държавната власт. „Това е чрезвичайка, само че дружбашка.“ За Т. Теодоров това е един „чудовищен закон“. Ц. Бръшленов намира, че разделянето на военното положение на категории не е оправдано нито от практическо, нито от конституционно гледище. Като безумие той определя намерението при обсадно положение всички престъпления и нарушения по Закона за горите, акцизите, лова, санитарния контрол да се съдят от военнополеви съдилища. Според опозицията новите чрезвичайки ще компрометират България пред външния свят. Те се създават като инструмент за налагане на селска диктатура и за да гарантират за дълго земеделската власт, като обезглавят политическите ѝ противници. Такова е становището и на Вл. Моллов, на Гр. Василев и на представителя на комунистите Т. Цеков[103].

Въпреки несъгласието на опозицията, предложените промени в отдел IV на Военносъдебния закон са одобрени от депутатите и утвърдени от царя. В Закона се добавят пет нови члена. Според чл. 1098 под думите *„военно положение“* се разбира „времето през което царството се обявява в такова положение със закон или указ съгласно чл. 73 от Конституцията“ и то бива „обикновено, усилено и обсадно“. При обикновено военно положение гражданските лица са подсъдни на военнополевите съдилища само за престъпни деяния по Наказателния закон, изрично изброени във височайшия указ. „Усилено военно положение е тогава, когато гражданските лица в местностите, които са обявени във военно положение, се предават на полевите военни съдилища с височайшия указ, между другите престъпни деяния и за лишаване от живот, глава XVI, чл. 247, 248, 249 (лишаване от живот чрез убийство – б.м.) и за грабежи, гл. XXIV, чл. 324–329 от наказателния закон“. Обсадно военно поло-

[102] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2845, л. 5.

[103] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, с. 39, 184–196, 206.

жение се обявява, когато гражданските лица „са подсъдни на полевите военни съдилища за всички престъпления и нарушения". Член 1099 предвижда при усилено и обсадно военно положение гражданските лица да бъдат съдени от полеви военни съдилища в състав един председател – военносъдебен офицер, и двама членове съдии, подбрани измежду окръжните съветници на окръзите, обявени във военно положение. Членове 1100–1101 описват процедурата за набиране на гражданските „членове съдии". С обявяването на даден окръг в усилено или обсадно военно положение, Окръжният съвет избира „по вишегласие" 10 съветници – кандидати за членове на военнополевите съдилища, които се одобряват със заповед на министъра на войната. Мандатът им е до края на военното положение. С неговото вдигане всички висящи дела се изпращат на „съответните граждански лица и места" (чл. 1102)[104].

Приетите промени се вписват във философията и логиката на управляващите земеделци, но не и в конституционните принципи и модерните тенденции на правото. Те са типичен пример за правене на закон *ad hoc*, за конкретен случай, а не принципен закон. Прави впечатление, че земеделската власт отказва да формулира и узакони съдържанието на военното положение и да обоснове кога, при какви обстоятелства се обявява един или друг негов вид. В случая не става ясно кое налага обявяване на усилено военно положение, при условие, че „обикновеното" по дефиниция е най-изключителната мярка на държавата за запазването на реда и сигурността, когато поради война или въоръжено въстание гражданските власти и съдилища не могат да изпълнят задълженията си. Логиката на вносителя е, че обикновено военно положение има, когато се съдят по-леките престъпления по Наказателния закон, а усилно – когато военните съдилища съдят по-тежки престъпления, макар че практиката е това да се решава чрез упоменаването им в царския указ или приетия от Народното събрание закон[105]. Обсадното положение не е новост. То е предвидено в чл. 1024 от Военносъдебния закон, който гласи: „В крепостите, които са обсадени от войска, воннополевите съдилища съдят не само военните, но и гражданските лица, не само за престъпленията, показани в указа, но и за всички престъпления и нарушения". Буди недоумение защо при по-леките престъпления и при по-неутежнени обстоятелства гражданските лица се съдят от нормалния състав на военнополевите съдилища – трима военни с юридическо образование, а за по-тежките престъпления и при по-усложнени обстоятелства отговорните решения се вземат само от един юрист и две граждански лица, които не са компетентни и не са в състояние да преценят и отсъдят по

[104] Държавен вестник, №202, 7 декември 1921.

[105] След години проф. П. Стайнов признава, че Конституционният текст не допуска видове военно положение, но оправдава въвеждането на „усилено" такова от земеделското правителство със „специалната опасност" от нелегалните действия на македонската организация в трите окръга. Виж Стайнов, П. Управлението на държавата пред и през войната: Военно-административно право. С., 1941, с. 37.

всички престъпления и нарушения. Отговорът е в стремежа на земеделците да вкарат „народен елемент“ и във военното правосъдие, както е направено в състава на Държавния съд за съдене на виновниците за националната катастрофа, да го политизират, да го направят заинтересован и пристрастен, с което погазват принципа за справедливо правораздаване. Освен това тези граждански лица са представители на администрацията, което е в противоречие с чл. 13 от Конституцията, недопускащ смесването на администрацията със съдебното дело[106]. Необяснимо е и как ще се свика Окръжният съвет и ще се изберат представители за съдии при условие, че са налице извънредни обстоятелства. Наложените промени представляват завой на сто и осемдесет градуса в следвания до този момент от управляващите стремеж да се професионализира военносъдебното дело и да се приближи до гражданското. Не е ясно дали заложеният от тях модел е приложен на практика при вече обявеното усилено военно положение в трите окръга.

На 11 ноември 1921 г. Ал. Стамболийски предлага за одобрение от депутатите и законопроект за туряне в действие височайшия указ №75/1921 г. по Министерството на войната с единствен член – указът да влезе в сила не от деня на обнародването му в „Държавен вестник“, а от 20 октомври 1921 г. Това искане е мотивирано със значително увеличилото се число на убийствата в страната, сред които и това на министър Димитров, на грабежите и други престъпления, което налага да се вземат строги, навременни и ефективни мерки[107]. Защитата на законопроекта е поета от министрите Р. Даскалов и П. Янев с аргументи, които са против, а не в защита на предложението. Те твърдят, че не обявяват ново военно положение, а само се усилва старото и се разширява компетенцията на военнополевите съдилища в три окръга. Терминът „усилено“ бил технически за едно положение, което не се отличавало от съществуващото. Нямало и нищо незаконно да се предатира указът, защото това било в обществен интерес и ще даде възможност да се накажат много повече престъпници. Практически Даскалов и Янев косвено признават безсилието на властта да се справи със ситуацията чрез нормалните законови средства и институции и затова измислят нови, като буквално повтарят думите на Стамболов, че за разбойниците и престъпниците не може да съществува нормално законодателство. Цялата отговорност за своите действия те хвърлят върху предишните управляващи, които съсипали България, защитавали интересите на разбойници и затова трябва да бъдат избесени[108].

Опозицията отрича законността и целесъобразността на предприетата мярка, защото нарушава чл. 73 от Конституцията, защото няма условия за обявяване на ново военно положение при съществуващо такова, защото не е

[106] Чл. 13 гласи: „Съдебната власт във всичката нейна ширина принадлежи на съдебните места и лица, които действат от името на Царя“.

[107] ЦДА, ф. 173, оп. 3, а.е. 2846, л. 4; Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 135–136.

[108] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 167–169, 176–179.

спазен петдневният срок, в който указът трябва да бъде внесен в Народното събрание, защото не е подписан от всички министри. От тази гледна точка тя обявява и промените в Правилника за военното положение и заповедите на началника на Столичния гарнизон за нелегитимни и следователно незадължителни за гражданите[109]. Въпреки това законопроектът е одобрен на трето четене на 16 ноември 1921 г.[110]

Мнозинството отново се налага, нарушавайки драстично основни принципи на правото и Конституцията, като дава обратна сила на закон, с който се ограничават правата и свободите на гражданите и който предвижда те да бъдат съдени по нови законоположения и от нови по състав съдилища. В неговите действия има много политическа целесъобразност и много малко логика. Военното положение в трите окръга се усилва, при условие че няма нито война, нито въоръжено вътрешно въстание. Предприетите мерки откриват фронт срещу ВМРО, въпреки че управляващите не отиват в крайности и дори правят опити за постигане на примирие. Лично Стамболийски през януари 1922 г. инструктира новия вътрешен министър Р. Даскалов да направи всичко възможно за обезвреждането на ВМРО. По негови указания Обществената безопасност преминава от полицията на подчинение на жандармерията. Но новото усилено военно положение е неразбираемо дори за новоназначения началник на жандармерията полк. Д. Мустаков. Според него то е въведено единствено, за да се запази животът и властта на министрите. Прилагането му се оказва трудно, тъй като административните власти системно пречат на военните. Липсата на единство в подхода и действията на властта Мустаков си обяснява с нежеланието на министър-председателя да се действа грубо и заради няколко македонци терористи да се обявява война на македонския народ[111]. При условие, че управляващите сами не знаят какво точно искат, усиленото военно положение не дава резултат. В началото на януари 1922 г. чешкият шарже д`афер в София ще напише в доклад до Прага, че „до ден днешен около убийството на Димитров не е арестуван никой“ и причина за това е, че изплашеният Стамболийски се е съгласил да престане да преследва македонците, ако те не го застрашават[112].

Г. Отмяната на цензурата и военното положение. Сред многобройните врагове на земеделското управление очевидно е и свободата на словото и печата. За това то запазва цензурата, която далеч не се ограничава само върху външнополитическите писания. Решение на проблема правителството предлага с внесения на 23 ноември 1921 г. законопроект за печата. Обявената цел е чрез него да се гарантира свободата на словото, но и ефективно да се преслед-

[109] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 136–148, 156–167, 171–176, 179–182.

[110] Държавен вестник, №203, 8 декември 1921.

[111] Василев, В. Правителството на БЗНС..., с. 127; Мустаков, Д. М. Цит. съч., 134–134, 143.

[112] Чехословашки извори..., т. 1, с. 141.

ват и наказват тези, които злоупотребяват с него. Ето защо се предвижда да се търси отговорност от издателя, печатаря и раздавача, ако писателят не е известен и не живее в царството. Когато издателят, печатарят, раздавачът се представляват от дружества, отговорност се търси от ръководството на дружеството. Законопроектът предвижда на съдебно преследване да подлежи и редакторът на периодично издание, в което се публикуват изявления с престъпно съдържание. Регламентира се и изземането и унищожаването на издания с такова съдържание. Опозицията и от ляво, и от дясно определя законопроекта като противоконституционен, насочен към преследване и малтретиране на политическите противници като поредно доказателство за реакционната политика на земеделците, на която дори военното положение и цензурата не стигат[113]. Впрочем управляващите не скриват, че тяхната цел е именно тази – да се отнеме думата на комунистите и на партиите и личностите, „опропастили" страната. Вносителят, министърът на правосъдието Ал. Радолов, не без доза цинизъм заявява, че този закон е преходна форма от цензурно към спокойно време, и логично е одобрен от мнозинството на 12 декември 1921 г.[114]

Паралелно със Закона за печата, правителството предлага и изменения и допълнения на Наказателния закон. Част от тях предвиждат строг тъмничен затвор и глоба до 20 000 лв. за лица, които разгласяват или обсъждат сведения или обстоятелства чрез печата, вредни за международното положение на страната. Строги наказания се предвиждат и за разгласяване на неистински обстоятелства, които могат да подкопаят реда в страната чрез реч пред събрание или чрез печата, както и за клевета против министри, народни представители и дори кандидати за народни представители. По този начин вносителите считат, че ще се възпре политическата партизанщина и ще се издигнат отечествените интереси над котерийно-партийните. Според опозицията целите на този закон са други – да се огради властта от обществената критика и да се отстрани обществеият контрол върху управлението, да се отнемат правата и свободите на гражданите и да се наложи режим на тирания и насилие[115]. Някои от спорните текстове отпадат при окончателното гласуване на промените в Наказателния закон през февруари 1922 г, но други се запазват. Увеличават се наказанията за подбудителство към извършване на престъпления чрез проповед или печатни произведения срещу законните разпореждания на властите, срещу религиозните и етнически общности, срещу неприкосновеността на държавния глава, на престолонаследника, държавния строй, целостта и единството на държавата[116]. С влизането в сила на Закона за печата и на приетите изменения в Наказателния закон управляващите обещават, че цен-

[113] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 304–328, 331–337.

[114] Пак там, с. 337, 334; Държавен вестник, №217, 24 декември 1921.

[115] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 347–360.

[116] Сборник на действащите съдебни закони в Царството (1878–1937). С., 1937, ч. 2, 46–47.

зурата в страната ще се премахне[117]. Измененията в Наказателния закон са публикувани в „Държавен вестник“ на 18 февруари, но не последва отмяна на цензурата. Това кара народните представители д-р П. Джидров, М. Донсузов и Д. Нейков от Социалдемократическата партия да внесат поредното питане в Народното събрание на 23 февруари 1922 г. и да получат отговор, че правителството е взело решение за вдигане на цензурата от 4 април. Действително на 22 февруари 1922 г. Министерският съвет одобрява доклад на министър-председателя за премахване на контрола по печата[118]. След няколко дни, на 28 февруари, министрите решават да се отмени пункт „г“ от §4 на Временния правилник за службата през време на военно положение в частта, която дава право на военните началници и комендантите на градовете да забраняват печатане и внасяне на вестници и списания, и всякакви печатни произведения, които считат опасни за реда и тишината. От мотивите не става ясно дали за в бъдеще цензурата при военно положение ще се въвежда и осъществява от изпълнителната власт или въобще няма да се допуска. Последното е малко вероятно. Царят утвърждава исканата промяна с Указ №9 от 4 март 1922 г., с което се слага край на цензурата в страната[119].

На следващия ден управляващите решават да се откажат и от усиленото военно положение, въведено в края на октомври в Софийски, Кюстендилски и Петрички окръг, с мотива, че е „минала нуждата“ от него. Те обаче запазват обикновеното военно положение в цялото царство. Решението им е санкционирано от царя с Указ №4 от 5 февруари 1922 г.[120]. След месец, на 13 март 1922 г., Министерският съвет без каквито и да е аргументи преценява, че въобще е минала нуждата от военно положение в страната и предлага на царя да го отмени. С Указ №2 на царя от същата дата е вдигнато военното положение, въведено на 1 август 1914 г. [121] Със Заповед на военния министър К. Томов №51 от 14 март 1922 г. се демобилизира военносъдебната част заедно с военносъдебните учреждения. На 17 март са разтурени военнополевите съдилища[122].

По този начин приключва най-дългото военно положение в следосвобожденската история на България, продължило 7 години, 7 месеца и 12 дни, от които само 3 години са реално военно време. Продължителността на военното положение свидетелства за неспособността на политическата класа да управлява чрез нормалните политически инструменти, за безсилието и паниката, която я обзема, особено след 1918 г. Тя няма силата да се откаже от военното положение и възможностите, които то ѝ дава за контрол над обществото, но няма и волята да го прилага в цялата му строгост. Изпълнителната

[117] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, с. 1150.

[118] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4626, л. 3.

[119] Пак там, ф. 3К, оп. 5, а.е. 328, л. 3; Държавен вестник №274, 8 март 1922.

[120] Държавен вестник, №250, 7 февруари 1922.

[121] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4633, л. 1; Държавен вестник, №279, 14 март1922.

[122] ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 169, л. 32.

власт ерозира и деградира смисъла на военното положение, отнемайки права на войската като негов изпълнител, допускайки свободно провеждане на събрания и демонстрации, на местни и парламентарни избори, въвеждайки непрофесионален, политически елемент в един от неговите най-съществени елементи – военнополевите съдилища. По този начин се засилва държавническият и правният нихилизъм, разрушават се основни принципи и правила, не всякога конституционни, но върху които се изгражда и крепи редът и сигурността на обществото. В това отношение демагогията на БЗНС достига най-големи висоти.

Паралелно с отмяната на военното положение управляващите подготвят два законопроекта – за определяне подсъдността на военните и военнополевите съдилища и за устройството на военните и военнополевите съдилища и тяхната подсъдност. И двата са подложени на обсъждане в края на юни 1922 г. Законопроектът за подсъдността на военните и военнополевите съдилища е мотивиран от военния министър К. Томов с необходимостта след 10 години да се изпълни чл. 72 от Конституцията и най-накрая да се определи кои криминални работи, извършвани от военните лица на действителна служба, ще се съдят от военни съдилища и кои – от общите съдилища. Това се налагало и поради новите условия, в които се намира армията – намален състав, доброволческа организация и необходимост да се укрепи дисциплината и да се повдигне нейният дух. Поради тези причини министърът счита, че военните съдилища трябва да ограничат своята подсъдност само до дела на военнослужещи, които непосредствено се отнасят до военната служба, а всички останали дела, които до този момент са им възлагани, да се ограничат, ако не може и въобще да се премахнат. Това трябва да издигне техния авторитет и да ги направи максимално полезни за армията. Предлаганият законопроект определя организацията на военнополевите съдилища, срока и размера на тяхната подсъдност и по отношение на гражданските лица във военно време и по време на военно положение с цел „ограничението до миниум“ на тази подсъдност чрез съкращаване на престъпленията, за които цивилните се съдят от военнополевите съдилища[123].

Конкретно законопроектът за подсъдността на военните съдилища се състои от две части. Първата част разглежда действието на военните и военнополевите съдилища в мирно време по отношение на военните лица[124]. Вто-

[123] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2851, л. 6–7.

[124] Пак там, л. 8. Детайлно е разписано, че военните лица са тези, намиращи се на военна служба и имащи определено звание или чин и носещи униформа; принадлежащите към войската лица – лекари, военни чиновници и служители; милитаризираните, които не принадлежат към армията, но с министерско постановление, одобрено с указ, тяхната дейност е призната за необходима и полезна на армията; наемните работници в армията; военнопленниците. Те се съдят от военните и военнополевите съдилища за точно изброени престъпления, извършени по време на службата и наказуеми по военнонаказателния закон, в това число и раздел III, включващ престъпленията по време на война и в местностите, обявени във военно положение. За

рата част определя подсъдността на военнополевите съдилища във военно време и при обявено военно положение, като се преповтаря чл. 73 от Конституцията относно условията и начина за въвеждане на военното положение. Новото е в прибавения параграф, който гласи: „В закона или указа за обявяването на военното положение изрично трябва да се посочи за какви престъпни деяния гражданските лица ще бъдат съдени от военнополевите съдилища, за какъв период от време ще продължи тази изключителна подсъдност и кои местности от царството се обявяват във военно положение". При военно положение военните лица се съдят от военнополевите съдилища и за престъпленията, посочени в царския указ за неговото обявяване, отнасящи се за гражданските лица. Във военно време, което проектозаконът определя като времето от деня на обявяването на общата мобилизация на въоръжените сили на царството до деня, когато е обявена демобилизацията, военните лица се съдят от военнополевите съдилища за всички извършени от тях престъпления. Предвижда се с влизането на закона в сила да се премахне подсъдността на военните съдилища за дела по Закона за реквизицията и срещу органите на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост, а делата по Закона за съдене и наказване на виновниците за националната катастрофа да се предат на гражданските съдилища, където трябва да бъдат довършени[125].

В пленарна зала законопроектът е отхвърлен от комунистите, които считат, че той създава нови възможности военнополевите съдилища да бъдат използвани срещу „трудещия се народ". Техният оратор д-р Ю. Данчев обръща внимание върху един интересен факт. Предвидените престъпни деяния, подсъдни на военните и военнополевите съдилища, включват и раздел III от Военнонаказателния закон, въведен антиконституционно от радославистите, за което в момента те са подсъдни. Показателно е, че независимо от политическото говорене на земеделците, те не само не отменят, а преутвърждават действията на иначе заклеймяваните от тях бивши управляващи. На второ четене, 28 юли 1922 г., този законопроект претърпява странна метаморфоза без всякакви мотиви и аргументи. Той вече е предложен само като Закон за подсъдността на военните съдилища, като отпада частта за военнополевите съдилища[126]. Отпадат и изискванията военното положение да се обявява за опре-

---

тези престъпления се съдят и напусналите военната служба, ако престъпното деяние е извършено, докато са били във Военното ведомство. За всички останали престъпни деяния военните лица се съдят от общите съдилища. Ако военно лице извърши престъпно деяние, подсъдно на военните или военнополевите съдилища, заедно с гражданско лице, подсъдно на общите съдилища, делото се разглежда от военен съд, но на гражданското лице се определя наказание, предвидено в общия Наказателен закон.

[125] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2851, л.8; Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 466–469.

[126] В новия законопроект се преповтаря първата част на стария, но с известни промени. Като подсъдни на военните съдилища отпадат милитаризираните лица и военнопленниците. Военните лица и принадлежащите към войската се съдят от граждански съдилища, ако са извършили престъпление извън предвидените във Военнонаказателния закон.

делен срок и за определено място, както и дела по граждански закони, водени до този момент от военнополевите съдилища, да бъдат предадени на гражданските съдилища. Според чл. 8 от законопроекта „Лицата от гражданското ведомство, освен в случаите на смесена подсъдност, се предават на Военния съд изключително в местностите, които са обявени във военно положение, и само за такива престъпни деяния, които поименно са означени в издадения по този случай Височайши указ. За същите престъпни деяния подлежат на военен съд и военните лица“[127]. Законът за подсъдността на военните съдилища е гласуван и приет на трето четене на 29 юли 1922 г.[128]

Законопроектът за устройството на военните и военнополевите съдилища и тяхната подсъдност предлага за в бъдеще да останат само полковите военни и военните съдилища[129]. Предвижда се гражданските лица, подсъдни на военнополевите съдилища, да бъдат разследвани от граждански следователи. Допуска се и защита пред военните съдилища – по двама на подсъдим, един адвокат и един офицер. При военно положение се откриват местни военнополеви съдилища, в които вместо двама съдии офицери от строя, участват двама съдии от окръжния съд, назначени от министъра на правосъдието и титулярния председател на съда. Тези съдилища съдят военни и граждански лица, но само за престъпления, указани в закона или указа за обявяване на военното положение. Занапред правото да възбужда углавно преследване ще принадлежи на военното началство, а предаването на съд ще става от военносъдебните органи. Законопроектът предвижда да се премахне Върховният военнокасационен съд, а делата на втора инстанция да се разглеждат от гражданския Върховен касационен съд, попълнен с военен съдия и военен прокурор.

Опозицията твърде вяло реагира на този законопроект. Дори един от най-отявлените критици на военните съдилища д-р Й. Фаденхехт приветства опита да се ограничи подсъдността на военните съдилища, но е недоволен, че това намерение не е доведено до край и граждански лица отново ще бъдат съдени от военни съдилища за редица престъпления, с които спокойно могат да се занимават и гражданските. Като напредък той определя въвеждането на германската практика при военно положение във военнополевите съдилища да се включват двама граждански съдии. Фаденхехт разумно предлага

---

[127] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2851, л. 30; Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 719–720.

[128] Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 737–738; ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 328, л. 19–20; Държавен вестник, №105, 11 август 1922.

[129] Съставът на полковите военни съдилища трябва да бъде от строеви офицери, които ще съдят само долните чинове и надничарите за престъпления, за които се предвижда като най-тежко наказание изпращане в дисциплинарна рота за срок до една година. Военните съдилища ще се състоят от председател и прокурор военни юристи и двама съдии – офицери от строя. Офицерите се избират по жребие за определен срок. Военните съдилища се подчиняват на военния министър, който упражнява контрола върху тях лично или чрез съдебни инспектори. Военните следователи ще бъдат офицери, „преимуществено лица с юридическо образование“.

двата законопроекта да се обединят, тъй като вторият практически включва първия. Такова е становището и на д-р П. Джидров[130]. При второто четене на 24 ноември 1922 г. законопроектът претърпява съществени изменения, като проблемът за устройството и подсъдността на военнополевите съдилища отпада. Според чл. 12 „При военно положение и във военно време (ст. 1097 от Военносъдебния закон) учредяват се военно-полеви съдилища, съставът и дейността на които се определя от отдел IV на Военносъдебния закон (ст. 990 и следните от Военносъдебния закон)". Така, както и при Закона за подсъдността на военните съдилища, в сила остават вече приетите правила[131].

За три години на три пъти управляващите предлагат и приемат законопроекти, посветени на военносъдебното дело, несвързано, без обща логика и надграждане. Някои от намеренията им са добри, но не и крайният резултат. Приетите закони не осъществяват замислената реформа във военносъдебното дело, поне що се отнася до военнополевите съдилища. Изобретяването на усилено военно положение, вкарването на граждански елемент във военнополевите съдилища, промените в Правилника за службата през време на воен-

[130] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3182, л. 4; Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 471–476.

[131] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 260–266, 284–287; ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2615, л. 4; Държавен вестник, №105, 11 август 1924. В приетия Закон за устройството на военните съдилища и тяхната подсъдност се предвиждат полкови и военни съдилища. Полковите съдилища се учредяват в армейските полкове – пехотни или конни, в пограничната стража и жандармерията в частите, чиито началници се ползват с правата на полкови командири. Числото им се определя от военния министър. Военните съдилища са три – в първокласните военни гарнизони в София, Пловдив и Шумен. Територията на царството се разделя на военносъдебни окръзи, като министърът на войната определя подчинеността им на военните съдилища. Касационните дела се разглеждат от гражданския Върховен касационен съд. За председатели, прокурори, постоянни военни членове, военни следователи се назначават офицери с висше юридическо образование, които имат съдийска правоспособност. Военните съдилища се състоят от един председател, един постоянен и един временен съдия. Председателят се назначава от числото на щабофицерите юристи. Временните членове се избират измежду офицерите във войската по жребие. Военнопрокурорският надзор при военните съдилища се състои от прокурора и неговите заместници. Подсъдимите имат право на защита – лична или чрез избор на офицер на действителна служба, или адвокат. Надзорът за правилността в съдопроизводството и делопроизводството на делата от военните съдилища принадлежи на Върховния касационен съд, а общият надзор над военносъдебните места и лица – на министъра на войната или на инспекторите по военносъдебната част. Подсъдни на полковите съдилища са долните чинове и надничари за дисциплинарни престъпления и такива, причинили загуби или предвиждащи глоби до 3000 лв. На военните съдилища са подсъдни офицерите и принадлежащите на войската лица за всички престъпления, които не са подсъдни на углавните граждански съдилища, както войниците и надничарите за дела, неподсъдни на полковите съдилища. Военните съдилища разглеждат и дела, срещу които има несъгласия от полковите командири или жалби от лицата, претърпели вреди и загуби. Новите положения в устройството и подсъдността на военните съдилища имат краткотраен живот. След година и половина новите управляващи ще ги променят, като възстановят Върховния военнокасационен съд, засилят военния елемент в състава на съдилищата и върнат изцяло правото на военното началство за възбуждане на углавно преследване. Виж ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2615, л. 4; Държавен вестник, №105, 11 август 1924.

но положение не изчистват, а задълбочават проблемите, свързани с неговия статут и приложение. Причините могат да бъдат търсени в няколко посоки – липсата на достатъчно подготвени и компетентни юристи, на политическа воля за прокарване на защитавани в опозиция принципи и най-вече наличието на голяма доза политическа целесъобразност.

3. Срещу чужди и родни заговорници

А. Врангелистите – от съюзници до врагове. С отмяната на военното положение и цензурата обществеият и политическият живот в страната би трябвало да се нормализират. На практика това не се случва. При новите условия традиционните партии се опитват да се структурират и да потърсят пътища за връщане във властта. За управляващите такава опция е недопустима. За да държат в крайна мобилизираност своите привърженици, за да оправдават незаконосъобразните удари върху политическите си противници и концентрацията на властта в ръцете на партийния вожд, те системно създават заговори и преврати. Косвено или пряко в тези събития се замесват офицерството – запасно и действащо, и войската.

Започва се с пребиваващите в страната белогвардейски части[132]. През юни 1921 г. правителството на БЗНС решава да приеме 6000–7000 офицери и войници от разбитите войски на ген. Врангел, за да пробие международната изолация и да спечели симпатиите на победителите, и като противодействие срещу натиска на Коминтерна и на болшевишката активност вътре в страната. То не е далеч от мисълта да използва белогвардейците като резерв в случай на комунистически метеж и за подсилване на армията. За гаранция, че тези войски няма да послужат за дестабилизиране на вътрешния ред, управляващите си запазват правото при неподчинение да ги екстернират по всяко време. В страната пристигат Първи армейски корпус на ген. А. П. Кутепов и Донският корпус на ген. Ф. Ф. Абрамов в състав съответно от 10 795 и 4334 войници и офицери. С разрешение на правителството тези войски запазват по 20 пушки на 1000 души, а офицерите – сабите и револверите си за поддържане на вътрешния си ред. Корпусът на ген. Кутепов практически съхранява военната си организация и системно се готви за бъдещи операции в родината.

Проблемите се появяват още през януари 1922 г., когато един случаен инцидент предизвиква въоръжен сблъсък между български и руски военни части по улиците на Свищов. Това дава повод на началник-щаба полк. Топал-

[132] По въпроса за Врангеловата армия в България виж Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 1342–1343; III ИС, 3–6, 59–121, 130–152; Спасов, Л. Конфликтът между правителството на БЗНС и Врангеловите войски. – В: *ИИВИВИНД* 1999, т. 64, 112–144; България и СССР: 1917–1944 г.: Политико-дипломатически отношения. В. Търново, 2008, 67–132. Петрова, Д. Цит. съч., с. 224, 248–255.

джиков да нареди на полковите командири да не допускат руски офицери да се движат въоръжени извън казармите и да вземат мерки за предотвратяването на опасности за обществения ред в страната. През февруари и март 1922 г. българските военни власти нареждат да започне разоръжаване на руските части и те да бъдат изпратени да работят в миите или да се завърнат в страната си. Тези действия са продиктувани както от вътрешно, така и от външнополитически съображения. Опасявайки се от евентуално съюзяване на дясната опозиция с Врангеловите войски, Стамболийски решава да се отърве от последните. Намеренията му са подкрепени от комунистите, които през март 1922 г. организират два масови митинга срещу „контрареволюционните" войски. На практика и правителствените, и комунистическите действия са внушени от московското правителство чрез изпратени в страната емисари. Управляващите са склонни да се вслушат в съветите на последните, защото разбират, че победителите вече не подкрепят активно евентуални въоръжени действия срещу болшевишкия режим. След две години В. Коларов ще съчини твърде съмнителната теза, че през април 1922 г. Партийният съвет на БКП приел резолюция, която обявява „техническо сътрудничество" с БЗНС и готовност да се противопостави *с оръжие на всеки опит за преврат от страна на* буржоазията[133]. За тази резолюция през 1922 и 1923 г. никой не знае и никой не я споменава. В действителност, на същото това заседание Партийният съвет определя БЗНС като „непримирим враг на работническите и малоимотни класи", които са призовани да се сплотят под комунистическото знаме[134]. Резолюцията е съмнителна и с оглед действията на земеделската власт спрямо вътрешните прояви на комунистите, които няма начин да предизвикат желание за нейната защита. Примери в това отношение са случаите в с. Ветрен, Казанлъшко, с. Лисичево, Татарпазарджишко, и в Дупница. На 11 февруари 1922 г. по искане на кмета на с. Ветрен войници и жандарми разтурят събрание на местните комунисти със стрелба и бой. Казусът е поставен в Народното събрание и е проведена специална анкета, която констатира, че събитията са провокирани от комунистите, които отказали да се подчинят на заповедите на гражданските и военните власти и им са се противопоставили силово. След десет дни по искане на пловдивския окръжен управител началникът на Пловдивския гарнизон разпорежда да се изпрати в с. Лисичево една команда от 30 войници и 2 офицери за усмиряване на разбунтувалите се там комунисти[135]. На 30 юли 1922 г. в Дупница се провежда събор на българските туристически дружества, а комунистите провокативно насрочват своя спартакиада с митинг. Мероприятията са в центъра на града, едно след друго. Поради арогантно поведение и заплахи от страна на комунистите за разправа с туристите око-

[133] БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. 3, 1919–1923. С., 1951, с. 159.

[134] Пак там, с. 153.

[135] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 366, л. 1, 8–14; ДВИА, ф. 23, ап. 1, а.е. 11, л. 121.

лийският началник иска съдействие от местната войска за запазване на реда. Комунистите действително нападат участниците в туристическия конгрес, при което патрули от полицаи и войници успяват да въдворят реда, но има един убит от стрелбата на комунистите. Те твърдят точно обратното – че те са били провокирани и нападнати от „фашистките банди на буржоазията", дегизирани като туристи, и от офицерите[136]. Няма как при такива обстоятелства комунистите да бъдат призовани с оръжие в ръка да защитават земеделската власт, но по дефиниция те биха подкрепили всяко нейно действие в интерес на Съветска Русия и насочено против „буржоазните партии".

Натискът на украинското правителство, свикването на конференцията в Генуа, подписването на Рапалския съветско-германски договор и срещата на Стамболийски с Кр. Раковски затвърждават курса на разтуряне и изгонване на белогвардейските войски и сближение със Съветска Русия. На 6 май 1922 г. е арестуван началникът на Врангеловото контраразузнаване в България полк. Самохвалов и е обвинен в шпионаж. Комунистическата и земеделската преса разтръбяват за разкрит заговор на буржоазната опозиция и Врангеловите войски. В тази посока активно работят и болшевишките агенти в страната Комисаров и Чайкин, които обработват началника на жандармерията полк. Д. Мустаков, а вероятно и други висши военни и политици, че врангелистите, лигарите и блокарите готвят преврат. На 11 май 1922 г. полк. Топалджиков изготвя доклад до военния министър К. Томов. В него липсва констатация за готвен вътрешен заговор, но началник-щабът е категоричен, че врангелистите са изучавали България с оглед да им послужи като база за съсредоточаване на всички пръснати из Европа руски войски за действие през Добруджа към Бесарабия и че са действали в съгласие със страните от Малката Антанта. В този контекст те са проучвали и състоянието на въоръжението, казармите, складове на българската армия, за да ги използват за своите цели. Дислокацията на военните части също е била обект на внимание с оглед на способността им да се противопоставят на навлизането на руските войски. Според Топалджиков всичко това представлява опасност за страната и е необходимо постепенно да се екстернират от България всички висши руски офицери и щабове, а живущите в казармите руснаци да се разпръснат по провинцията на групи максимум до 100 човека, като им се осигури работа и подслон. Правителството трябва да улесни желаещите да се завърнат в родината си. Тези предложения са приети и одобрени в специално министерско постановление. Началник-щабът на армията и началникът на жандармерията дават нареждане на войската и жандармерията да окажат съдействие на административните власти за изпълнение на решението[137].

---

[136] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 310–312; Димитров, И. Към революционните борби на Дупнишките работници: Дупнишка комуна (1919–1923). – В: *Известия на института по история на БКП*, 1958, кн. 3–4, 38–39.

[137] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 398, л. 280, 282; Мустаков, Д. М. Цит. съч., 170–171, 177–180;

По цялата страна започват арести на руски офицери и войници и изпращането им към Варна за репатриране. През май и юни са екстернирани общо 35 руски генерали и 60 офицери, включително и ген. Кутепов. Военните и полицейските власти изземат от руските части близо 1000 пушки и 53 картечници. Междувременно около 2500 руски войници и офицери са разпределени за работа в българските мини.

В тази обстановка в края на май 1922 г. се провежда XVII конгрес на БЗНС. В неговото навечерие Комитетът за селска диктатура излиза с призив към сдружените земеделци, в който директно се обявява, че старите партии с подкрепата на вътрешни и външни врагове (запасните и действащите офицери, части от гарнизоните, врангелистите) готвят преврат, „насилствено сваляне на правителството, за да възкресят страшното минало". Превратът ще се изрази в покушения над водачите на съюза, за да бъде той обезглавен. Затова Комитетът препоръчва в тайни заседания дружбите да проверят духа и волята на съюзните членове, да им се разясни какво трябва да правят в случай на опасност и да се актуализират или изработят планове за действие. Свободната част от „най-добрите другари" да се изпратят на гарите въоръжени („всеки да бъде снабден с всичко") и да чакат нареждания. Делегатите за конгреса също трябва да пристигнат с оръжие, защото „не отивали на сватба". В околиите, в които има врангелисти, да се подготви обезвреждането им и внимателно да се обмисли заемането на градовете. Сигнал за „установяване на селска диктатура" ще бъде убийството на кой да е от министрите или съобщението, че старите партии са извършили преврат. Тогава настоятелствата на дружбите и земеделските общински съветници трябва да заемат общинските управления и да действат с „неограничени права за осигуряването на реда и спокойствието". Едновременно трябва да се заемат телеграфо-пощенските и телефонните станции, гарите и по железниците да се отправят колкото може повече хора към София[138]. Тези позиции буквално са възпроизведени по време на самия конгрес. В своята реч Стамболийски открива „кървав фронт" на офицерството, буржоазията, ВМРО. Делегатите решават да се изгонят врангелистите и да се обяви селска диктатура в случай, че буржоазните партии се опитат да извършат преврат или физическа разправа с членовете на правителството и на земеделското ръководство. Всички инициатори на такива действия трябва да се избият за възмездие. Радикалите вземат връх в Постоянното присъствие и Управителния съвет на съюза. Опит да предупреди и предпази своите колеги от опасната посока, в която поемат, прави лидерът на Полската аграрна партия и министър-председател Витос. И на конгреса, и в изявления пред пресата той обръща внимание, че трайно може да се управлява само законно, ръководейки се от чувство за справедливост към всички граждани и при сътрудничество между съсловията, че не одобрява насаждания от българските земеделци ан-

[138] ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105807, л. 11.

тагонизъм между селото и града, отварянето на вътрешни фронтове и лозунга за селска диктатура[139].

Гласът на Витос не е чут. В средата на 1922 г. под благовидния мотив за предотвратяване на евентуален държавен преврат БЗНС започва опипване на почвата за възможността той сам да извърши преврат, като унищожи съществуващото демократичното устройство, установи селска диктатура и елиминира останалите политически субекти. През следващата година призивът за налагане на селска диктатура ще бъде отправян и повтарян многократно и ще се направят конкретни стъпки в тази посока. Константни ще останат мотивите страхът от покушение върху живота на водачите и стремежът за запазване на партийната земеделска власт, като ще се сменят враговете. Давайки си сметка за антиконституционната и незаконна същност на своите намерения, кандидат-диктаторите не залагат на държавните институции и органи, които няма как да ги подкрепят, ако предварително не бъдат овладени и подчинени, а само на сляпо следващата ги партийна маса. Но и тази маса трябва да бъде впрегната не само идейно и партийно-организационно, но и в що-годе ефективна военна структура. В тази посока ще продължат и действията на радикалите в БЗНС.

Възползвайки се от демонстрираното на конгреса антиврангелистко поведение и за да засили натиска върху правителството, през юни 1922 г. комунистическата парламентарна група поставя проблема с Врангеловите войски в Народното събрание. Свое питане, но срещу политиката на управляващите спрямо врангелистите, внася Обединената народнопрогресивна партия. По това време съветските емисари в България решават в действията си срещу руските войски в България да заложат не на масовите акции на комунистите, а на споразумение с правителството. Така се стига до тайното разпореждане на полк. Топалджиков от 10 август 1922 г. началниците на първокласните гарнизони в София, Пловдив и Шумен да съдействат на околийските управители за отнемане на всички войнски отличия на руските офицери и войници. Това е начало на практическа девоенизация на Врангеловите войски и привеждането им в бежанско положение. След няколко дни в Търново български военен патрул безпричинно стреля срещу руски юнкери, при което убива един, а друг е тежко ранен. Инцидентът е използван от радикалите около „Победа“ като доказателство, че руските военни не се подчиняват на българските закони. В началото на септември следва нова провокация с подхвърляне и намиране на оръжие в двора на руската църква в София, което дава основание за извършване на обиски и арести на двама руски генерали. Заловени са документи, изработени от съветските агенти, които „свидетелстват“ за заговор на Врангеловите войски и буржоазните партии за сваляне на правителството. На 14 септември фалшивите документи са публикувани в „Земеделско знаме“

[139] Петрова, Д. Цит. съч., 271–276.

заедно с призивите на Постоянното присъствие и на Стамболийски за масова земеделска акция срещу готвения събор на опозицията. Едновременно съветските агенти подхвърлят сведения на Външно министерство, че руски части, намиращи се в Сърбия, са прехвърлени на българската граница и се готвят да нахлуят в страната. Топалджиков ги възприема насериозно и нарежда да се вземат военни мерки за предотвратяване на подобно действие. На 16 септември 1922 г. правителството дава 48-часов срок на арестуваните руски висши руски офицери да напуснат страната, което е и направено.

По този начин чрез един „инсцениран заговор" управляващите ликвидират проблема с Врангеловата армия на българска територия. Действията им са продиктувани от преценката за безполезността ѝ във външен план, от начертания курс на сближение със Съветска Русия и от опасенията, че тя може да застраши вътрешния ред в страната. Военното командване също е сериозно обезпокоено от пребиваването на чужди войски на българска територия, но не с оглед въвличането им във вътрешните политически борби, а с оглед превръщането на страната в плацдарм за военни операции, което неминуемо ще изправи нейната сигурност и малобройната българска армия пред сериозна опасност. Затова то изцяло съдейства на правителството за изгонването на Врангеловите войски. Това дава възможност на управляващите да концентрират *вниманието* си и да предприемат мерки срещу останалите „вътрешни врагове".

Б. Запасното офицерство и неговите заговори. След забраната на Военния съюз и чистката в офицерските среди управляващите побързват да приемат желаното за действително. Те наистина нанасят сериозен удар върху офицерската организация, но не успяват да я унищожат. Съюзни групи под една или друга форма остават да действат в големите гарнизони, а уволнените ѝ ръководители се вливат в Съюза на запасните офицери. Както ще напише К. Георгиев, осъществява се „пренасяне на движението от армията в организацията на запасното офицерство"[140].

Своя организация българското запасно офицерство създава още през 1907 г. Тя си поставя родолюбиви и културно-просветни цели и се стреми да играе роля на посредник между армията и обществото и да защитава специфичните интереси на запасните офицери. След края на Първата световна война над 4000 офицери се вливат в редиците на запасното войнство. Поради професионалните си нагласи, попадналите в запаса бивши командири не могат да останат встрани и от кардиналните въпроси на обществото, държавата и политиката. През 1920 г. те възстановяват Съюза на запасните офицери и приемат нов устав, който си поставя за цел чрез културно-обществена дейност да ратува и да се бори: „1. За най-добре разбраните народни интереси. 2. За законността, обновата и реформирането на страната в духа на новото

[140] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 259.

време. 3. За създаването на една истинска народна армия, която да се издигне до степен на върховен страж на народните интереси. 4. За пълно единомислие и единодушие между армията и Съюза като цяло, неделимо по дух и назначение." Остава и задачата Съюзът да спомага за подобрение на материалното положение на членовете си. Организацията на запасното офицерство, която на този етап вече обединява 2300 членове, започва да се оформя като важен обществен фактор и се самоопределя като гарант на общонационалните интереси и на вътрешния ред и спокойствие. В своите публични прояви тя се обявява за обединение на народните сили, включително на сродните политически партии, за поддържане на патриотичен дух и търсене на пътища за излизане от стопанската и моралната криза. Тези идеи и цели автоматично я вкарват в конфликт както с управляващия Земеделски съюз, така и с БКП – партиите, които имат за основа съсловни и класови теории, които проповядват разделение и противопоставяне на обществото и които, не на последно място, имат отрицателно отношение към войската и офицерството.

Вливането на дейците на Военния съюз в редовете на СЗО става на неговия III конгрес, проведен в края на май 1921 г. Тогава ръководството на организацията се поема от бившия началник-щаб на армията ген. Иван Луков, а за негови заместници са избрани бившите лигари Велизар Лазаров и Кимон Георгиев. В настоятелството на най-голямото дружество в страната – Софийското, освен Велизар Лазаров са и другите ръководители на забранената организация – Славейко Василев и Дамян Велчев. На този конгрес цялата идеология на запасното офицерство е концентрирана в приетия по предложение на ген. Луков девиз „България над всичко"[141]. В следващите месеци ген. Луков, в единомислие със своите заместници, недвусмислено заявява позициите на запасното офицерство, а и на симпатизиращото им действащо, относно политическите фактори, които пречат на страната да излезе от кризата. Като главен е посочен управляващият Земеделски съюз: „Ний живеем при режим на политически абсолютизъм, народовластнически деспотизъм, с тенденции да се изроди в съсловна диктатура." Вторият е социализмът, определен като „най-опасната утопия, създадена досега от човечеството" и „велико национално зло". Третият фактор, отговорен за историческото отчаяние и моралната анемия, обхванала обществото, са буржоазните партии, които „продължават своя живот на разединение" и поради това не могат да се превърнат в обществена сила[142]. В тази пропита с песимизъм обстановка СЗО според Луков може и трябва да изпълни две основни задачи: да инфилтрира запасните офицери в традиционните политически партии с цел обновлението и обединението им, и да се превърне в техен партньор в борбата срещу земеделското правителство.

---

[141] За историята на СЗО виж Янчев, В. Офицери без пагони: Съюзът на запасните офицери в България, 1907–1945. С., 2000, 7–41.

[142] Отечество, №17, 10 септември 1921; Народна отбрана, №731, 10 декември 1921.

Позицията на СЗО предизвиква гневната реакция на началник-щаба на армията полк. Топалджиков, който заплашва организацията с разтуряне, защото противоречала на договора за мир, имала конспиративни намерения и била ръководена от бивши лидери на Военния съюз[143]. В същото време предложението на военния министър за издигане на паметник на войниците от Двадесет и седми пехотен полк, които са протестирали против арестуването на Ал. Стамболийски и обявяването на войната, и в памет на убитите по време на владайските събития, се посреща като истинско предизвикателство спрямо честта и достойнството на армията. Срещу тази инициатива СЗО мобилизира всички дружества в страната, които провеждат събрания и изпращат протестни декларации до военното министерство[144].

В съзвучие с декларираните позиции ръководителите на СЗО и на бившия Военен съюз се включват активно в основаването през октомври 1921 г. на една нова формация – Народен сговор. Тази междупартийна и надпартийна елитарна организация, начело с безпартийни интелектуалци като Александър Греков и проф. Александър Цанков, също си поставя за цел да сплоти политическите и обществените сили, привърженици на правовия ред и на мирния стопански и обществен напредък в духа на обществената справедливост и полза, и за „парализиране на отрицателните и разрушителни сили в нашия обществено-политически живот". Сред основателите на Народния сговор са запасните генерали Иван Луков, Велизар Лазаров, Иван Русев, подполковниците Кимон Георгиев, Хр. Герджиков, майор Никола Рачев и др.[145]

Веднага след основаването на Народния сговор Никола Рачев, Кимон Георгиев и Дамян Велчев се заемат с възстановяването на Военния съюз. Това е направено на таен конгрес, проведен в Пловдив на 15–16 ноември 1921 г., в който участват представители на гарнизоните от София, Пловдив, Шумен, Бургас, Стара Загора, Самоков, Плевен, Хасково. Конгресът избира за председател на съюза полк. Иван Вълков, началник на Картографския институт, който е по-скоро лице, от името на което действат К. Георгиев, Н. Рачев и Д. Велчев. Конгресистите определят политиката на правителството като „лекомислена и партизанска", а по отношение на Македония – като „предателска". Повдига се въпросът за сваляне на земеделците чрез военен преврат, но не като непосредствена задача. Възобновеният съюз не търси масовост, а залага на спечелването на младшите офицери, които реално държат в ръцете си армията[146].

---

[143] Отечество, №13, 10 август 1921.

[144] Пак там, №53–54, 28 май 1922.

[145] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 246–248. В спомените си от 1953 г. Цанков пише, че идеята за създаването на Народния сговор е подсказана от цар Борис и Военната лига. Цанков, Ал. България в бурно време: Спомени. С., б.г., с. 153; Георгиев, В. Народният сговор 1921–1923. С., 1989, 34–43.

[146] ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 83, л. 5–6; Крум Колев в своите спомени за Военния съюз датира този конгрес през 1920 г. НА–БАН, сб. IV, а.е. 115а , ч. 2, л. 15. За конгреса си спомня и Д. Порков. Виж АКРДОПБГДСРСБНА, II сл., т. 2, л. 13; Марков, Г. Парола „Сабя"..., 34–38.

Така се появява един своеобразен триумвират от Съюза на запасните офицери, Народния сговор и Военния съюз, спойката в който са едни и същи запасни офицери. И трите организации изповядват необходимостта от търсене на нови пътища за развитието на страната, за създаване на нови надпартийни и междупартийни центрове, за обединение на т.нар. „партии на реда и законността" и за противопоставяне на земеделското управление и на дейността на комунистите.

При възстановяването на Военния съюз две неща заслужават да бъдат отбелязани. Този път лица, които са вън от армията, се опитват да я овладеят, разчитайки на своите контакти и позиции сред офицерския корпус, и да я откъснат от контрола на земеделското правителство. Възстановената организация вече не си поставя професионални цели, а чисто политически – сваляне на Земеделския съюз от власт чрез бъдещ военен преврат. За антиконституционния и незаконен характер на тези действия коментарът е излишен.

За чисто организационната работа на водачите на Военния съюз липсват конкретни свидетелства и това е обяснимо с оглед дълбоко конспиративния й характер. За техните идейни нагласи и цели може да се съди от запазения в архива на К. Георгиев „Апел на Военния съюз към офицерството" и от публичните им прояви в Съюза на запасните офицери. В споменатия „Апел" с един крайно невъздържан и ругателен тон се твърди, че дружбашкият съюз има пъклен план за „съвършено разрушение на армията", тъй като тя се явява пречка за „безконтролно хазяйничане" с нещастната страна. „Животинската омраза" на управляващите към офицерския корпус се обяснява и с факта, че той не му е позволил да загреби властта още през 1918 г. Авторите на апела призовават армията и офицерството да останат надпартийни, но не и безучастни към съдбата на армията и държавата, и да не служат на „една тайфа от полуинтелигентни маниаци, алчни за власт и разгулен живот", които от две години грабели и рушали не само материалните блага, но и интелектуалните ценности на нацията. Чрез цензурата, военното положение, атентатите, преследването на професори, студенти, учители, владици и свещеници, видни държавници от опозицията властта целяла „да всели терор и да се удуши всичко, което не мисли по дружбашки, което обича своята родина, което не може да търпи произволите, злобата и невежеството, на една тъмна и престъпна сган, която насила влачи един жизнен народ към пропастта". В тази си дейност управляващите са намерили много допирни точки и са се сближили с комунистите, „другите рушители на нашата страна". Те нямало да се спрат, докато не се разправят с офицерството, защото в неговите редове продажниците като полковниците Топалджиков, Личев, Манолов, Мустаков, Каблешков били единици, а масата е част от интелигенцията, от честното и доблестното гражданство. В заключение офицерите отново се призовават да не подкрепят „едно незаконно действащо правителство" и неговите посегателства срещу народа[147].

[147] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 252–255.

В един по-фризиран вид тази позиция ще бъде защитена и от името на запасното офицерство на страниците на съюзния орган – вестник „Отечество“. В програмна статия от края на месец април 1922 г. се прави равносметка на политиката на земеделците и се изтъква, че „Съюзът на запасните офицери няма да забрави никога предателското поведение на днешните управници, които инсцениираха войнишките бунтове и оперетната радомирска революция в момент, когато армиите на нашите противници нахлуха в България и нейното съществуване висеше на косъм“; фалшифицирането на народния вот с касирането на народните представители от опозицията през 1920 г.; недостатъчното внимание, което управляващият БЗНС отделя на армията и офицерството, откритите подигравки и обиди, които някои земеделски водачи си позволяват спрямо запасното офицерство; политическите уволнения и поставянето на ръководни длъжности на предани, но с нищо не блестящи офицери; насаждането на антагонизъм между града и селото; кръстоносния поход срещу българската интелигенция; политиката на грабежи, тъмни афери и безразборно ограбване и незаконно обогатяване. „Наблюдавайки борбата, която дружбашкото правителство води по всички фронтове: „борба“ против работническото движение в лицето на партиите на левицата; „борба“ против капитала и представителите на дребната собственост в лицето на партиите на центъра; нахалното предизвикателство към интелигенцията и градското население изобщо – наблюдавайки, с една дума, непрестанната тази „борба“ ... съзнателното запасно офицерство е длъжно да отбележи, че в тази му форма на необуздани проявления, дружбашкото правителство представлява истинско политическо недоразумение.“ При това положение мястото на запасното войнство е „в авангарда на всички обществени сили, които се борят за провалянето на днешното брутално и корумпирано правителство, което позори България и носи пакостни изненади за този излъган и онеправдан народ“. Преодоляването на това недоразумение според запасното офицерство може и трябва да стане по мирен, парламентарен път[148].

Съвпадението в оценката на ситуацията и препоръките за изход от нея е повече от видно. Може да се приеме, че на този етап и двете организации считат, че все още мирните и легални средства за противопоставяне на земеделското управление не са изчерпани и предстои упорита работа за събиране в едно на разпилените сили на народа.

Демонстрираната от запасното офицерство позиция на категорично отхвърляне на цялостната политика на земеделското правителство, на открито заставане в редиците на неговите противници, както и ясно формулираното искане за свалянето му от власт, определено стряска управляващите. Те веднага обвиняват СЗО, че подготвя преврат, като царят бъде заставен насилствено да подпише указ за това[149].

---

[148] Отечество, №47, 24 април 1922.

[149] Земеделско знаме, №71, 22 май 1922; Янчев, В. Офицери..., 41–42.

Напрежението се покачва в края на месец май 1922 г., когато и Земеделският съюз, и Съюзът на запасните офицери провеждат своите конгреси в столицата. Ключов проблем за IV следвоенен конгрес е позицията на запасното офицерство по отношение на обществено-политическата ситуация в страната. След бурни дискусии конгресът решава, че то „ще се противопостави с всички свои сили и средства срещу всеки опит за промяна със сила на днешния законоустановен ред в страната". Конкретната мярка, предвидена от делегатите, е свикването на един събор на запасното офицерство. Във връзка с проникналите сведения, че на земеделския конгрес министър-председателят се е заканил, че ще унищожи Централното управление и СЗО, конгресът декларира: „за всяко посегателство срещу съюзен член ще бъде държан отговорен министър-председателят". Делегатите протестират против безразличието на правителството към инвалидите, вдовиците и пострадалите от войните, към съдбата на армията и на Тракия. Критиката към правителството е съпроводена с недоволство и от партиите на реда, за тяхното бездействие и взаимно противопоставяне. Отново е отправен апел за обединение на всички патриотични сили, които да се противопоставят на тиранията. Конгресът изключва от Съюза министър Ал. Радолов и изказва презрение към началник-щаба на армията полк. Никола Топалджиков, защото е „изневерил на офицерския дълг"[150].

Работата и решенията на конгреса на СЗО са следени с внимание от политическите сили. Делегатите са приветствани от шефа на Националliberалната партия Димо Кьорчев, от Александър Цанков от името на професорската колегия, от д-р Т. Кулев от Народния сговор и от други политически и родолюбиви организации. Вестниците „Мир", „Слово", „Ден" акцентират върху изказванията на Никола Рачев, на Славейко Василев и други делегати, които призовават за открита борба с комунистите и дружбашите. „Слово" подчертава солидарността на запасните офицери с идеите на убития основател на Народния сговор Александър Греков и необходимостта от координиране на действията между Народния сговор, Военната лига и СЗО[151]. Съставът на избраното ръководство говори, че реализацията на тази координация не представлява проблем. За председател е преизбран ген. Иван Луков, а негови подгласници са генералите Владимир Вазов, Велизар Лазаров и подполк. Кимон Георгиев. Членове на Централното управление са Н. Рачев, Д. Митов, Хр. Герджиков, В. Тошков, А. Трънка, Вл. Тумпаров, В. Юруков, Ст. Мошанов, Л. Кузупов, Хр. Статев, А. Кантарджиев. На практика ръководствата на СЗО и Военния съюз се припокриват.

Конгресът изиграва ролята на една демонстрация, на предупреждение към управляващите. Посланието е, че запасното, а очевидно и намиращото се под влиянието на Военния съюз действащо офицерство, на този етап „не иска

[150] Отечество, №55, 9 юни 1922; НА–БАН, сб. IV, а.е. 146, л. 354–356; а.е. 194, л. 141.
[151] Ден, №373, 21 май 1922; №374, 1 юни 1922; Слово, №40, 31 май 1922; №41, 1 юни 1922.

властта и не се стреми към нея", но не приема и не подкрепя сегашната власт. Заявлението на ген. Луков, че „никога запасното офицерство няма да се турне в услуга на някоя политическа партия, защото е несъвместимо с престижа и достойнството на организацията" също има стойност, доколкото става дума за обвързване с някоя конкретна партия, но не и за обществени и политически сили, които се обявяват против т.нар. нова левица – БЗНС и БКП[152].

Интересна е интерпретацията на участника в тези събития Стойчо Мошанов. Според него точно на този конгрес Военният съюз „превзема" Съюза на запасните офицери и го превръща в „бъдещия резерв на действащата армия за евентуални политически военни акции". Ключова роля на конгреса изиграва Никола Рачев, секретар на Военния съюз, по чието настояване е формирано управителното тяло на съюза[153]. По-скоро като оправдание и споделяне на отговорности звучат и показанията на 78-годишния ген. Иван Вълков пред комунистическия съд, че през 1922 г. Военният съюз се реорганизирал, създавайки две поделения – на действащи офицери начело с него и на запасни начело с ген. В. Лазаров[154].

Решенията на конгреса веднага предизвикват острата реакция на самия министър-председател, който публично заявява, че „този кървав и черен съюз на запасното офицерство" иска да свали правителството и да върне в България Фердинанд[155]. За да бъде неутрализиран СЗО, комунистите и земеделците, с подкрепата на правителството, пристъпват към създаването на собствен Народен съюз на запасните офицери и подофицери. Това е една от причините за сближаване на позициите на СЗО и Съюза на запасните подофицери, които на 14 септември 1922 г. обявяват създаването на Федерацията на запасните офицери и подофицери. Това също е демонстративна стъпка, която трябва да покаже на Земеделския съюз, че към многобройните политически, творчески и професионални организации, които са *против неговото управление*, се прибавя още една[156]. Много по-сериозна е опасността от възобновения таен Военен съюз, който е на път да измъкне армията от контрола на властта. Опасност, която управляващите земеделци и професионалното ръководство на армията проспиват.

В. Заговорът срещу опозицията. Стремежите на дейците на Военния съюз, на Съюза на запасните офицери и на Народния сговор са на път да бъдат реализирани през лятото на 1922 г. На 6 юли се учредява Конституционен блок от Обединената народнопрогресивна, Демократическата и Радикалната партия. Неговата поява е сигнал за преодоляване на разномислието и разно-

---

[152] Отечество, №55, 9 юни 1922.

[153] НА–БАН, сб. IV, а.е. 146, л. 354.

[154] АКРДОПБГДСРСБНА, с.д 1556/1954, т. 2, л. 184; т. 4, л. 241.

[155] Земеделско знаме, №87, 21 юли 1922 г.

[156] Янчев, В. Офицери..., 45–47.

езичието сред „партиите на реда“ и стъпка за адекватна противотежест на управляващия БЗНС. Блокът се обявява за сваляне на БЗНС от власт по парламентарен път, възстановяване на Конституцията и независимостта на правосъдието. Той започва битка за избиратели с насрочване на събор на своите привърженици във Велико Търново. Водачите на новото обединение разчитат на намесата на царя, който да поиска оставката на правителството, да разпусне парламента и да насрочи нови избори, проведени от едно неземеделско правителство. Няма сигурни данни, че организаторите на събора имат намерение силово и с оръжие да се противопоставят на властта и да започнат гражданска война, както и за обвързаност с Врангеловите войски, но точно това се внушава от управляващите, които откриват в действията на Блока поредния опит за преврат[157].

Земеделското ръководство очевидно преценява, че не съществува сериозна заплаха нито за вътрешния ред, нито за сигурността на страната, затова то не дава никакви разпореждания на армията, каквато е практиката до момента за много по-незначителни прояви. Независимо от пропагандните клишета за готвен преврат, начало на въоръжена акция и на гражданска война, то оценява чисто политическия характер на насрочената акция и възможността да се смаже опозиционната коалиция още в зародиш, да се сплашат военните, врангелистите и „македонските наемни убийци“, като залага основно на собствените си привърженици в духа на приетата стратегия за налагане на селска диктатура. В известна степен се разчита и на полицията, която под ръководството на Р. Даскалов вече е попълнена с партийни кадри, и за първи път – на верните федералисти. Мобилизацията на земеделците върви по две линии – чрез Постоянното присъствие на БЗНС и на Комитета за селска диктатура. С поверително окръжно от 2 септември 1922 г. Постоянното при-

---

[157] Като доказателство за намеренията на „фашистите“ да „катурнат“ законоустановената власт и да докарат диктатура на „шепа кръволоци и капиталисти“, в Народното събрание Р. Даскалов цитира думите на Ат. Буров пред Обединителния младежки конгрес на народняци и прогресисти на 29 август 1922 г.: „Ние ще трябва да смажем тази смет, тези разбойници, ние ще трябва да преминем през техните трупове, ние ги викаме в Търново, за да ги унищожим, че по-добре славна смърт, отколкото позорен живот“. Виж Стенографски дневници на XIX ОНС, IV ИС, с. 28. Тезата му е наложена в историографията, виж Петрова, Д. Цит. съч., 277–278, но според други източници Буров казва: „Ние сме готови да смачкаме престъпниците или те да минат през нашите трупове. По-добре славна и доблестна смърт за България, отколкото позорен живот. Бъдете винаги мобилизирани. Не чакайте позиви или нареждане от нас, защото в най-решителния момент на борбата, ние можем да бъдем или в затвора или избити“, виж Недев, Стефан Савов. Откраднати илюзии: Спомени, изживявания, преценки. С., 1997, с. 112. В предварително напечатаната реч на Ал. Малинов за събора в Търново се обявява, че смяната на властта трябва да бъде извършена не чрез бунт, метежи или въоръжени действия, а чрез широки масови протестни политически акции. Виж Гешева, Й. Допитването до народа от 1922 г. или доколко може да се нарушава Конституцията. – В: *Исторически преглед*, 1999, №5–6, 59–60. На 14 септември А. Ляпчев посещава Р. Даскалов и го уверява, че опозицията не готви никакви насилия и преврати и че са взети мерки акцията да има „напълно мирен и законен характер“.

съствие призовава народните представители, председателите на околийските и местните дружби, по 10 членове от дружбите в Търновски, Плевенски, Шуменки и Русенски окръг да се явят в Търново. Проформа за същата дата и на същото място е насрочен конгрес на Цвеклопроизводителния съюз и конгрес на инвалидите, сираците и вдовиците от войните. С манифест от 12 септември Постоянното присъствие призовава членовете на Съюза на бойните им позиции и иска от тях да създадат „летящи отряди" и да охраняват народните ценности. Обещава се образуването на народен съд за съдене на министрите, виновни за народните катастрофи. В отсъствието на Стамболийски Райко Даскалов, който го замества, предупреждава, че „черният блок" или „фалшивистите" гласят въоръжени банди за сваляне на земеделската власт, и заповядва на водачите на дружбите да следят техните действия и да му докладват. Той предупреждава, че ако на 17 септември се направи опит за насилствено събаряне на властта, в качеството си на вътрешен министър ще използва полицейски и жандармерийски части. От своя страна, Комитетът за селска диктатура решава съборът на опозицията да бъде използван за решителна разправа с нея, като не се изключва и физическата ликвидация на нейните водачи. В поверително Окръжно №4 от 5 септември той изисква началниците на местните секции и ядра от Търновски, Шуменски и Русенски окръг да се явят още на 15 септември в Търново, за да получат „оперативния план", а на 16–17 септември да пристигнат и техните въоръжени привърженици. Предварително във всяко село да се определят трима души от ядрата, които при необходимост да поемат местната власт. На 16 септември в Търново да се избере „народен съд", който да съди бившите министри. Планът на Комитета е при евентуално въоръжено сблъскване с опозиционните представители да се обяви „селска диктатура" в Северна България[158]. *В синхрон с дадените нареждания, полицейските органи по места започват арести и натиск върху представителите на* Блока. Според чешкия посланик Б. Павлу в Търново пристигат федералистите Ване Арсов, Гр. Циклев, Т. Паница, „всички многократни убийци и страшни крадци", които трябва да дадат рамо на управляващите[159]. *Тези действия,* показващи преднамерен стремеж за силова разправа с политическите противници и за използване на случая за „пробно" обявяване на селска диктатура в част от страната, не са одобрени от умерените в правителството[160].

[158] ЦДА, ф. 2124, оп. 1, а.е. 105807, л. 34; Митев, Й. Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и юнското антифашистко въстание. С., 1956, 116–120; Петрова, Д. Цит. съч., 287–294; Гешева, Й. Цит. съч., с. 60; Василев, В. Александър Стамболийски и Комитетът за селска диктатура: 120 години от рождението на Ал. Стамболийски: Доклади от тематичната конференция, организирана от БЗНС – Народен съюз с помощта на фондация Ханс Зайдел и фондация XXI век – Стара Загора. С., 1999, 51–52.

[159] Чехословашки извори за българската история, т. 1, 174–175.

[160] Таков, П. Съдбоносни дни: Протокол, държан в заседанието на Върховния съюзен съвет на Българския земеделски народен съюз, Постоянното присъствие, Земеделската парламентарна група и министрите от Земеделския кабинет, станало на 8 февруари 1923 г. в за-

На 15 септември от София за Търново потегля влак, в който пътуват водачите на Блока и представители на БЗНС, сред които Р. Даскалов, К. Муравиев, Ст. Стефанов от Комитета за селска диктатура. По гарите започват стълкновения между земеделци и представители на опозицията. В Долни Дъбник блоковите водачи, бивши министри, но и настоящи депутати, са малтретирани и арестувани, защото отказват да подпишат декларации, че повече няма да се занимават с политическа дейност. Представителите на Комитета за селска диктатура изпращат чрез телеграма „радостната вест", че водачите на блоковите партии са пленници и ще бъдат съдени от народен съд. В Търново те са отведени в казармите, където военната охрана ги спасява от екзекуция, за която настояват събралите се в града селяни. На 17 септември се провежда само митинг на правителствените привърженици. Те не се вслушват в призивите на военния министър К. Томов за законност, но остават доволни от обещания от Р. Даскалов референдум за съдене на министрите от кабинетите Гешов, Данев и Малинов. Даскалов ги уверява, че арестуваните няма да бъдат освобождавани и че ще бъдат задържани останалите бивши министри[161].

В челния сблъсък между управляващи и опозиция, съдържащ огромен потенциал да взриви обществения ред и сигурността на страната, само косвено се намесват царят и армията. За да бъде наясно със случващото се, цар Борис III изпраща в Търново свой специален пратеник – майор П. Драганов. В шифрована телеграма до подполк. Хр. Калфов, флигел-адютант на царя, вероятно от 15 септември, Драганов определя положението в града като „още неясно", но „твърде сериозно". За разлика от армията, която под командването на полк. Христов се държала неутрално, то жандармерията, командвана от подполк. Попов, взела страната на управляващите и участвала във въоръжаването на пристигащите „дружбаши". Предвиждало се жандармерийски части да заемат с картечници крайградските хълмове „за въздействие". Влизащите в Търново блокари се обискирали и обезоръжавали. За запазване на спокойствието Драганов разчита на разума на военния министър К. Томов, който се очаквал да пристигне в града. На следващия ден по обяд Драганов изпраща втора телеграма, в която описва влошаващото се положение, предизвикано от побоищата на земеделците над блокарите, и докладва за проведено събрание на „дружбашките големци", на което се обсъждало дали да се обяви

седателната зала на Народното събрание, с необходимите разяснения от Марко Ив. Турлаков. С., 1926, 54–55.

[161] Има данни, че на 17 септември 3000–3500 или 2000 въоръжени блокари, предвождани от Ат. Буров, тръгват от Г. Оряховица към В. Търново, за да освободят арестуваните министри. Срещу тях се насочили 5800 селяни, въоръжени от началника на Великотърновския гарнизон по заповед на К. Томов, и при Арбанаси ги разбили, превзели Г. Оряховица и се отдали на грабежи. Тази информация е трудна за доказване и звучи твърде произволно. Будят съмнение както числата, така и позицията на министър Томов, виж Спасов, Л. Конфликтът между правителството на БЗНС и Врангеловите войски. – В: *ИИВИВИНД*, 1999, т. 64, с. 138; Петрова, Д. Цит. съч., 296.

селска диктатура или да се запази редът. Според майора надделяло второто мнение и се очаквало земеделските водачи да укротят своите хора. Към края на деня Драганов не е толкова оптимистичен. Той уведомява Калфов за побои и убийства, станали по гарите към Търново, и арестуването на бивши министри, включително и на Малинов. Предава и нарастващото безпокойството, споделяно и от подполк. Христов, че има голяма опасност водителите на дружбашите да изпуснат хората си. Според него военният министър също е смутен. „Войската е много малко и само благоразумие може да предотврати утре кърваво сбиване."[162] На 16 септември 1922 г. и търновският кмет Станчов предупреждава царя, че не изключва кървави саморазправи и жертви, и го моли за застъпничество пред надлежните власти за обуздаване на всички предизвикателни елементи. Царят е призоваван да сложи край на беззаконията, вършени от управляващите, и да предотврати започнатата от правителството и от комитета на блокираните партии гражданска война[163]. Разтревожен от получените сведения, цар Борис III изпраща телеграма до Райко Даскалов: „Получавам оплаквания, твърде обезпокоителни сведения за станали прискръбни инциденти в Търново и по гарите с посегателства над личната свобода и живота на български граждани. В името на върховните интереси на страната считам за свой повелителен дълг да Ви напомня още веднъж устните си предупреждения, като апелирам най-настоятелно пред Вас и правителството, да употребите всички усилия и ръководени от чувства на българи, да предотвратите непоправимите и фатални може би за България последици, в дни, когато се нуждаем най-вече от вътрешно спокойствие и външен престиж. Царя."[164] В отговора си *Даскалов го уверява, че е тръгнал за Търново с* мисия, възложена му от Министерския съвет, да запази „на всяка цена реда" и да се дистанцира от разправата с бившите министри в Долни Дъбник. Той твърди, че е дал нареждане за освобождаването им, но народът, срещу когото те стреляли, отказал да се подчини и искал да ги екзекутира. На гара Левски спрял влака и държал реч за нуждата да се запази мира в страната и да не се допуска нарушаване на законите и цапане с кръв, с което предотвратил екзекуцията. В Търново предал арестуваните министри под охраната на военните, а на свиканията митинг изтръгнал обещание да не се извършват насилия над арестуваните, срещу обещанието, че ще се проведе референдум за виновността на кабинетите от 1911 до 1918 г.[165] Въпреки логичността на обяснението си, Даскалов не може да скрие и да оправдае отказа си да наложи спазването на Конституцията (чл. 73 и 74) и законите в страната, които не допускат не само народните представители, но и обикновените граждани да бъдат арестувани и наказвани без съдебно решение. Освен това чл. 82 дава право на гражданите

[162] ЦДА, ф. 3К, оп. 12, а.е. 853, л. 14–15, 17–18, 19.
[163] Пак там, л. 4–5.
[164] Пак там, л. 22.
[165] Пак там, л. 6–9.

да се събират мирно и без оръжие, за да обсъждат всякакви въпроси. Според чл. 93 депутатите имат право да изказват свободно своето мнение и никой не може да им иска сметка или да ги подлага на гонение за това. Член 95 и 96 постановяват, че дори за криминални престъпления те не могат да бъдат арестувани и да се предават на съд само с решение на Народното събрание. Поведението на Даскалов свидетелства, че конституционните и съдебните правила не важат за политическите противници[166].

Всички опозиционни партии и организации, включително и комунистите, са възмутени от поведението на управляващите. В изложение до царя от Софийското градско бюро на Обединената народнопрогресивна партия случилото се преценява като начало на оранжева диктатура и се иска решително становище от държавния глава[167]. Царят получава и десетки писма и обръщения от „гласове от народа", които го обвиняват, че е дружбашки, а не народен цар, но той не се решава да поеме риска и да поиска оставката на правителството на Стамболийски[168]. В търновските събития армията остава неутрална и не взема страна в конфликта, за разлика от жандармерията, която явно подкрепя управляващите. Тези събития имат един страничен ефект. Несъгласен с позицията на царя, в знак на протест Хр. Калфов подава оставка и в края на октомври напуска армията[169]. Твърденията, че той продължава да бъде очите и ушите на царя, не почиват на доказателства.

В Народното събрание на 4 октомври 1922 г. е внесен протест на парламентарната група на Социалдемократическата партия. В него се изтъква, че на 17 септември опозицията е насрочила една конституционна и законна акция, но вместо да гарантира реда за нейното провеждане, правителството започнало нелегална борба и изработило предварителен план за справяне с противниците си, малтретирало е бившите министри и е възпрепятствало пристигането на опозиционери в Търново. Според социалдемократите тази „неописуема и неокачествима вандалщина не е и не може да е дело на протестиращия народ, както цинично обяснява министърът на полицията...", а е дело на властта, която нарушила неприкосновеността на народните представители и допуснала те да бъдат арестувани без постановление на съда и разрешение на парламента. С демонстрираното беззаконие, произвол, насилия и анархия, правителството компрометирало страната и за това се иска оставката на вътрешния министър Р. Даскалов. С това становище се съгласяват всички опозиционни сили, включително и комунистите. Според самия Даскалов не е имало предварително на-

---

[166] Според Н. Захариев, частен секретар на министър Н. Атанасов и зет на Ал. Димитров, Р. Даскалов на всяка стъпка си служел с лъжи и подлости. Винаги устройвал най-ниски сцени като тая на 17 септември и след това се криел зад гърба на другите и на „народа". Във влака той не е спял и знаел какво се случва. ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105654, т. 2, л. 152.

[167] ЦДА, ф. 3К, оп. 12, а.е. 853, л. 11.

[168] Пак там, л. 1–3, 16, 20–21, 24, 26–27, 29–32.

[169] ЦДА, ф. 369К, оп. 1, а.е. 3, л. 1.

гласен план на правителството. Отечеството се е намирало в опасност, защото опозицията е подготвила тайни организации, запасни офицери, фашистки банди, въоръжила ги е и се е готвела да хвърли страната в хаос и гражданска война, гласяла се е да извърши преврат. Случилото се според неговата интерпретация е едно спонтанно възмущение на народа, който искал да избие престъпниците, но той ги е спасил. Така е пресечена „престъпната ръка на Катилина и Каина“ и е завършено започнато във Владая. Даскалов твърди, че кметът на Г. Оряховица Обрешков е събрал банда от 70 души, която не е пропускала никого през града, освен блокари, а Буров с 1200 въоръжени души заел височините край Търново. След търновските събития настъпвала нова ера на ред, мир и спокойствие, защото „убийците, джелатите и кръвопийците“ ще бъдат предадени на народен съд[170]. Такава е и позицията на Стамболийски, който след завръщането си в страната заявява, че новата история на България „не ще помни по-велика и по-светла дата от 17 септември 1922 г.“, защото тя е качила старите партии на погребалната колесница, а насроченият за 19 ноември референдум ще бъде техният погребален марш. Той не приема въобще идеята, че старите партии могат да имат претенции към властта и смята, че с тяхното унищожаване се слага край на политическото преустройство. Стамболийски предупреждава и царя да гледа само на ляво, но не и на дясно[171].

За позицията на Военния съюз може да се съди по бележките на К. Георгиев скоро след събитията, в които той определя 17 септември като „зле замислена акция“[172]. След няколко десетилетия Ст. Мошанов ще свидетелства, че Военният съюз се дистанцирал от събора на Блока, защото считал, че още не е готов за решителни действия[173]. С акцията не се ангажира и СЗО. В специално окръжно още в навечерието на събитията Централното управление на съюза предупреждава председателите на дружества, че СЗО и СЗПО няма да вземат участие в тези борби, но ще ги наблюдават отблизо, готови в случай на невинно проливане на кръв да гарантират, „даже с жертви“, запазването на спокойствието и реда в страната. Веднага след 17 септември вестник „Отечество“ определя случилото се като „позорно петно върху лицето на България“, което изправя страната пред опасност, защото правителството суспендира гражданските права и запрещва всички пътеки на една морална и законна политическа борба[174].

Започналото настъпление срещу дясната опозиция ръководствата на БЗНС и на Младежкия земеделски съюз решават да развият с провеждането на референдум и приемането на закони за съдене на кабинетите Гешов, Данев,

---

[170] Стенографски дневници на XIX ОНС, IV ИС, 23–30.

[171] Пак там, III РС, 164–179.

[172] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 260.

[173] НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 357.

[174] ЦДА, ф. 27, оп. 2, а.е. 303, л. 1; Отечество, №75, 23 септември 1922. Това говори, че СЗО и СЗПО са в течение на готвената акция от Конституционния блок, но не се ангажират с нейната „военна подготовка“, както твърди Ст. Радулов. Виж Управлението на БЗНС и българската буржоазия, 330–331.

Малинов и за защита на Отечеството. На 24 септември 1922 г. Министерският съвет приема постановление за арестуването на министрите от кабинетите на Гешов, Данев и Малинов и налагане на възбрана за недвижимите и секвестър върху движимите им имоти, считано от 15 септември. Законът за защита на Отечеството трябва да даде право на правителството да екстернира лица, застрашаващи със слово и дела вътрешния ред, да забранява партии, дружества и организации, които си служат с непозволени от законите средства за постигане на целите си, и да спира печатните им издания. Под давлението на умереното крило, което е за спазване на Конституцията и законите, този законопроект не е внесен в Народното събрание.

Въпреки противодействието на опозицията, скоростно депутатите от мнозинството, с подкрепата на комунистите, гласуват Закон за допитване до народа за виновността на министрите от кабинетните Ив. Евстр. Гешов (от 16.03.1911 до 01.06.1913), д-р Ст. Данев (от 01.06.1913 до 04.07.1913) и Александър Малинов (от 21.06.1918 до 18.10.1918) за обявените и водени войни и за последвалите ги катастрофи през 1911–1913 г. и 1918 г. Още в мотивите към законопроекта, изготвени от правосъдния министър П. Янев, се посочва, че освен за отговорностите по време на войните, бившите министри се обвиняват и за дейността си след 1918 г., защото вместо да признаят прегрешенията си, те формират „фашистки банди" и заедно с врангелистите „комплотират срещу реда, законността и сигурността на държавата и законното народно правителство". С други думи, бившите министри ще бъдат дадени на съд не само за служебните си деяния, но и за политическите си прояви, след като са престанали да бъдат министри. Това е очевадно доказателство, че целта на този противоконституционен законопроект е разправата и унищожаването на политическите противници, дръзнали да оспорват властта на управляващите – власт, която те разглеждат като монополно право. Законът предвижда да се гласува с бели бюлетини за виновност и с черни за невиновност. Ако мнозинството се произнесе за виновност на министрите, те трябва да бъдат съдени от специален Държавен съд, определен със закон[175]. При проведения на 19 ноември 1922 г. референдум 647 313 гласуват с бялата бюлетина, главно привържениците на БЗНС и БКП, 223 548 са против съденето на бившите министри, а 55 593 от бюлетините са недействителни. На практика референдумът показва дълбокото разделение и противопоставянето между града, гласувал с черните бюлетини, и селото, избрало белите. Той довежда до поредната остра поляризация на българското общество[176]. Както ще напише видният конституционалист и познавач на българската действителност проф. П. Милюков, „едва ли може да се намери друг, по-възпиющ пример на демагогско злоупотребление на принципа на народовластието" от референдума на земеделците[177].

[175] Стенографски дневници на XIX ОНС, IV ИС, 14–15, 32, 65, 87, 100–105, 171, 217; Държавен вестник, №160, 17 октомври 1922 г.

[176] Галунов, Т. Четвъртият държавен съд 1913–1923 г. В. Търново, 1999, с. 109.

[177] Гешева, Й. Допитването до народа от 1922 г..., с. 77.

Тези стъпки запасното офицерство определя като подготовка за „един режим на най-реакционна диктатура, която ще суспендира постановленията на Конституцията и ще постави под ботуша на полицията гражданските права и свободи на българина". Изненадващо призивът е не за организиране на борба срещу диктатурата, а за търсене на компромис между правителството и опозицията „за една общобългарска полезна дейност"[178]. Едновременно с това, запасните офицери непрестанно подчертават, че правителството носи отговорност за ситуацията в страната, че то пренася политическата борба извън парламента, че в крайна сметка земеделците вървят по пътя на фашистите в Италия[179].

Един от последните приети закони от XIX ОНС е този за изменение и допълнение на Закона за съдене и наказание на виновниците за народната катастрофа. Към текстовете на стария закон са прибавени нови членове, които трябва да изпратят на съд лицата, участвали в подготовката и обявяването на войната от 1912–1913 г. и пропуснали благоприятните времена и обстоятелства за привършването на войната през 1918 г. На второ четене се прибавят и лицата, които са заповядали и допуснали избиването и малтретирането на завръщащите се от фронта български войници или офицери през септември и октомври 1918 г., без да е имало присъда срещу тях. С тези промени се цели да се забие последният пирон в ковчега на старите партии и да се накажат офицерите, взели пряко участие в потушаването на метежа. Малкото опозиционни депутати напразно се опитват да убедят мнозинството, че приетите закони за амнистия са решили този проблем, както за разбунтувалите се, така и за представителите на властта, но разбират, че разумните доводи са без значение и вдигат бялото знаме. Промените са гласувани на трето четене на 1 февруари 1923 г.[180] Фактът, че цар Борис не връща, а подписва горния закон, дава повод на запасното офицерство да отправи остри и нелеки обвинения към него. Убедено, че е изпълнило своя дълг и своята клетва, то негодува, че царят допуска ново посегателство върху достойнството на армията, при условие, че самият той е участвал в отблъскването на бунтовниците край София[181]. Този натиск срещу царя съвпада и с недоволството на опозицията от пасивната позиция на конституционния фактор.

Отмяната на военното положение и на цензурата не довежда до успокояване и омиротворяване на политическия живот. Радикалите в БЗНС, Ал. Стамболийски и Р. Даскалов обявяват нов етап във войната срещу политическите противници, сред които включват врангелистите, офицерството и стари-

[178] Отечество, №76, 27 септември 1922; №77, 2 октомври 1922.

[179] Пак там, №77, 2 октомври 1922; №78, 7 октомври 1922; №80, 19 октомври 1922; №83, 13 ноември 1922.

[180] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 876–889, 922–940; 986–987; Държавен вестник, №256, 15 февруари 1923.

[181] ДВА – В. Търново, ф. 17К, оп. 1, а.е. 2, л. 7; Отечество, №99, 24 февруари 1923.

те политически партии. Логично след справянето с либералите идва ред на народняците, прогресистите, радикалите и демократите, с което трябва да се сложи кръст на партиите, участвали в управлението на страната по време на войните. Срещу техните мними заговори управляващите организират добре обмислен реален заговор с мобилизация на собствените си привърженици, на полицията, на федералистите. Войската не е замесена пряко в тази разправа, въпреки сериозните опасности, които се създават пред обществения ред. Тя ще бъде използвана срещу мощната ВМРО, дейността на която се преценява като проблем за държавната сигурност. Левите партии на този етап са оставени на спокойствие по чисто прагматични причини. Социалдемократите не представляват сериозна сила, а комунистите са нужни за разправата с вранге-листите и „черния блок". Ако не са предприети мерки срещу организацията на запасното офицерство, то това се дължи на очакването тя да загуби позиции след изчезването на старите партии и да бъде парализирана от алтернативната земеделско-комунистическа организация. Управляващите остават в неведение относно възстановения Военен съюз и неговите намерения за истински заговор.

4. Войната с автономистите

А. Неврокопските събития. През пролетта и лятото на 1922 г. обстановката в Югозападните български земи остава напрегната. Причината е конфликтът между федералисти и автономисти. В него се намесва и правителството, което дава подкрепа на федералистите. То влиза във връзка с противниците на Т. Александров от Македонската федеративна организация и в Неврокоп и Кюстендил са настанени федералистки чети на Тодор Паница и Григор Цик-лев, които трябва да блокират автономистките. Засилва се и външният натиск. През юни 1922 г. Румъния, Гърция и Сърбо-Хърватско-Словенското кралство изпращат нова предупредителна колективна нота, а Белград заплашва с военна акция, ако не се спре преминаването на български чети през границата. Всичко това, както и стремежът на правителството да намери решение на Тракийския въпрос с помощта на победителите и Сърбия, го кара да влезе в открита конфронтация с ВМРО. Р. Даскалов нарежда на новия окръжен управител на Петрич Хр. Димитров брутално да бъде унищожена автономистката четническа организация и обещава изпращането на допълнителни въоръжени сили. Започва и преследване на активистите на ВМРО, интерниране на техните близки и обезоръжаване на населението[182]. В тези действия е ангажирана и войската.

[182] Василев, В. Правителството на БЗНС..., 133–134, 152–154, 166–167.

По заповед на военния министър К. Томов от 10 август 1922 г. в Неврокопско е изпратена една рота за усмиряване на района. Тя, заедно с жандармерията и администрацията, влиза в подчинение на началника на Седми пограничен участък майор Никифор Никифоров. Неговият избор не е случаен. Никифоров е привърженик на БЗНС и се ползва с покровителството на радикалното крило на съюза, което е твърдо против ВМРО. Полк. Топалджиков го определя като „честолюбец и кариерист", интригант, склонен да злепоставя колегите си и да си измисля техни антиправителствени прояви[183]. По време на земеделския конгрес през май 1922 г. майор Никифоров успява да убеди управляващите, че офицери от 37-ми випуск на Военното училище и запасни офицери готвят преврат. Министерският съвет решава действащите офицери да се изпратят по частите в провинцията. Намесва се Топалджиков, който подава оставка като протест срещу абсурдността на тези твърдения и правителственото решение. В крайна сметка заповедта отпада, но не и доверието към Никифоров[184]. Със заповед от 12 август Топалджиков извиква майора в София, за да получи инструкции. Инструкции Никифоров действително получава, но не от Военното министерство или от Щаба на армията, а от Министерството на вътрешните работи, което показва, че изборът и мисията му са дело на Р. Даскалов[185]. Обединяването на административната и военната власт в ръцете на един военен командир означава негласно въвеждане на военно положение в областта.

В края на август 1922 г. Т. Александров пристъпва към създаване на „спомагателна" организация, на местни чети и милиции в Пиринска Македония, както и на паралелни на държавната администрация органи, които трябва да гарантират тила на ВМРО за действията ѝ в Егейска и Вардарска Македония. Спомагателната организация си поставя за цел закрепването на реда и законността в този „най-размирен" край на царството, като подпомага законоустановените власти. Сред основните ѝ задачи е и смекчаването на партийните борби до степен да не бъдат вредни „за каузата на роба", но без да се меси във вътрешните политически конфликти в държавата и да взема страна в тях. Условие, което е абсурдно и практически неизпълнимо. По този начин ВМРО създава държава в държавата с въоръжена сила, паралелна на официалната, и се появява реална опасност правителството да изпусне контрола върху Пиринска Македония[186].

За да бъде предотвратена тази опасност, управляващите прибягват до намесата на армията и жандармерията. Правата на военните власти се разширяват не само в Неврокопско, но и в Петричко. На 13 септември 1922 г.

---

[183] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 188–189.

[184] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 189.

[185] Пак там, ф. 23, оп. 1, а.е. 497, л. 2.

[186] БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО: Непознатата война. С., 2009, 226–227; Василев, В. Цит. съч., 171–172, 175–176.

военният министър К. Томов издава заповед, с която назначава началника на Втори пограничен сектор (Св. Врач) полк. Гашаров за началник на всички военни, жандармерийски и погранични части в Петричко и Неврокопско. Поставената му задача е да обедини действията на административните, жандармерийските и военните власти „за запазване на реда и спокойствието в този край". За негов помощник е определен майор Н. Никифоров. При недостиг на сили военният министър обещава да се изпратят такива от вътрешността на страната. Полк. Гашаров преценява, че не може да се справи с наличните сили и още на 16 септември иска допълнителни военни части за Неврокопско, където положението било „ожесточено". На 20 септември 1922 г. следва ново искане за изпращане на една пехотна дружина и два ескадрона конница, както и за попълване на Шеста жандармерийска дружина, за да бъде „възстановен авторитетът на властта" в Петричко и Мелнишко[187].

Предприетите мерки не успокояват обстановката, която се нагнетява и от двете противостоящи си организации. По време на общинските избори на 1 октомври 1922 г. в Неврокоп околийският началник и федералистите, начело с Т. Паница, извършват насилия над противниците на компрометиралите се и корумпирани правителствени кандидати. След няколко дни, на 6 октомври, стотина автономисти блокират с. Сатовча, Неврокопско. Те нападат полицейския участък и обезоръжават стражарите, събират селяните на площада и ги заставят да дадат клетва, че ще се борят срещу всяка власт, която пречи да се реализира принципа „Македония за македонците"[188]. Създалата се реална опасност от избухване на въоръжени сблъсъци между федералисти и автономисти сериозно безпокои както централната власт, така и носещите пряка отговорност за реда в района полк. Гашаров и петричкият окръжен управител Хр. Димитров. В предлаганите от тях решения липсва еднопосочност. На 4 октомври 1922 г. Министерският съвет обсъжда ситуацията в Югозападна България и постановява предвид значително засилилото се „разбойничество" в Петрички окръг и застрашеното спокойствие на гражданите, които били принудени да се подчиняват на „разбойниците" и да им плащат данъци, както и предвид необходимостта да се запази неутралитета на страната в изострените борби на Балканите, местните военни и административни власти да се засилят с изпратени от вътрешността 1 планински взвод артилерия, 2 пехотни роти и 2 ескадрона кавалерия. Конкретните разпореждания са дадени от военния министър на 6 октомври с нареждане до 10 октомври частите да са пристигнали в Св. Врач. На 9 октомври 1922 г. е разпоредено в Св. Врач да се изпрати още 1 рота. Паралелно са предприети мерки и за засилване на гарнизона в София. На 7 октомври 1922 г. Щабът на армията нарежда на началника на Шуменския гарнизон да сформира една сборна рота от 8 офицери и под-

[187] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 6, 7, 8.
[188] Пак там, л. 27, 323.

офицери и 100 войници, която да изпрати в столицата до 10 октомври[189]. Полк. Гашаров и Хр. Димитров са убедени, че сблъсъците могат да бъдат предотвратени и редът запазен, ако централните власти се откажат от намеренията си да смажат автономистите, влязат в преговори с тях и ограничат произволните действия на федералистите и местните власти. В доклад до министрите и до началниците на Щаба на армията и на жандармерията, полк. Гашаров, в пълна противоположност на правителствените мотиви за изпращане на военни части, подчертава: „Твърдя с положителност, че в Петричко, Мелнишко и Горноджумайско разбойници няма." Без да го заявява открито, според него проблемите и убийствата идват не от средите на автономистите, а от федералистите и местната администрация, а репресивните мерки ще предизвикат само нови сътресения. Ето защо Гашаров препоръчва да се заложи на търсенето на разбирателство с ВМРО, което ще даде по-добри резултати[190]. От своя страна, Хр. Димитров също моли вътрешния министър да се прояви умереност и да бъде преместен околийският началник на Неврокоп, което ще успокои обстановката[191]. В София тези предложения не са чути и се потвърждава вече приетата линия за силова разправа.

Междувременно автономистите прогонват администрацията и установяват своя свободна територия в района между р. Доспат и р. Места. Със задачата да възстанови реда е натоварен заместникът на Гашаров и комендант на Неврокоп майор Н. Никифоров, който начело на 2 роти и картечен взвод от гарнизона на 13 октомври 1922 г. заминава за с. Сатовча. След два дни Никифоров докладва в Министерството на войната, че „порядъкът между Доспат и долината на р. Места бързо се възстановява"[192].

Възползвайки се от обстоятелството, че Неврокоп е оставен без военна защита, автономистите решават да го окупират. Сутринта на 16 октомври 1922 г. техен отряд начело с окръжния войвода Алеко Василев, началник-щаба П. Вангелов и запасния подполк. Г. Атанасов, специален пратеник на ЦК на ВМРО, нападат града, където има не повече от трийсетина войници. В рапорт за събитията, изготвен на 24 октомври 1922 г. от началника на Седми пограничен участък, и в поверителен доклад на Щаба на армията до Министерството на вътрешните работи от 16 ноември с.г. се твърди силно преувеличено, че отрядът е бил от 2000–2500 души с 8 картечници. Неговата цел била да се справи с тези, които открито и със сила се противопоставят на идеала – освобождението на Македония, а именно – „околийския началник, общинския кмет, Т. Паница и техните хора". Част на отряда, 55 четници, след кратка престрелка превзема казармата на Седми пограничен участък, в която

[189] Пак там, л. 9, 11, 16, 17.

[190] Пак там, л. 26.

[191] Правителството на Стамболийски и Македонското освободително движение: Според данни на Вътрешната македонска революционна организация, май 1923 год., 106–108.

[192] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 6, 39.

има 22 войници, 14 от които обозни, и ги обезоръжава. Оръжейният, вещевият и хранителният склад в града са разграбени. Заета е и телеграфо-пощенската станция. Автономистите последователно овладяват улиците и кварталите и достигат до щаба на пограничния участък, където, готови за отбрана, се намират 4 войници и 1 фелдфебел под командването на кап. Н. Печев. Нападателите настояват военните да се предадат, но капитанът отказва и предлага взаимно да не се закачат. Последва ожесточена престрелка и хвърляне на бомби от двете страни. Тъй като в сградата има значително количество боеприпаси, а автономистите тръгват да я палят, кап. Печев нарежда да се спре стрелбата и се предава. Офицерът и фелдфебелът са жестоко бити и затворени в казармата, а личните им вещи и оръжие са разграбени. Търсените от автономистите техни противници – околийският началник Попов, общинският кмет Атанасов и Т. Паница, се барикадират в отделни къщи в центъра на града и откриват упорита стрелба. За да ги принудят да напуснат укритията си, автономистите започват да палят сградите, в резултат на което изгарят къщи и дюкяни. Попов, Атанасов, Паница и техните привърженици се оттеглят под прикритието на нощта с бомбов огън. Автономистите дават двама убити и няколко ранени, а техните противници – осем убити. Жертвите на цивилното население са три. Сутринта на 17 октомври с писмо Ал. Василев предлага на кап. Печев да поеме управлението на града и околията до пристигането на майор Никифоров, който да установи чисто военно управление с назначени от него честни чиновници. Войводата използва случая, за да се извини от името на организацията за нанесения на капитана побой и да декларира „най-топли чувства към братските български офицери и войници“. Той изказва и убеждението си, че ВМРО и армията споделят еднакви идеали, а отговорно за противопоставянето им е правителството. По здравословни или други причини Печев не приема предложението. Странно е поведението на майор Никифоров, който разбира какво се е случило в града, но не тръгва към него. Ал. Василев изпраща свой представител, а след това лично се среща с Никифоров и му предлага споразумение: четниците доброволно да напуснат Неврокоп, но при условие още един ден войските да не влизат в него и да не се връща старата корумпирана администрация. Условието е прието и на следващия ден започва предаването на по-важните обекти на пристигналия конен взвод. Късно вечерта хората на ВМРО се оттеглят, запазвайки контрола върху околностите и пътищата, а военните части влизат в града без каквито и да е сблъсъци. Като жест Василев оставя хляб и месо за войниците. Едва на 19 октомври 1922 г. към 10.00 ч. Никифоров пристига в Неврокоп и поема управлението. Той суспендира гражданската власт като назначава областен военен комендант – ротмистър Токлуджанов, и абсолютно неправомерно, антиконституционно и незаконно, лично обявява военно положение в Неврокопска околия. Това е безпрецедентен акт в новата българска история, когато един офицер иззема функциите на държавния глава, Народното събрание и Министерския съвет и си присвоява

правомощия на най-висша държавна власт. Едва след това Никифоров определя и мерки за отбраната на града. Неправомерно майорът назначава нов общински съвет, областни и пунктови военни коменданти, нарежда да се цензурират телеграмите и телефонните разговори. Пред местни дейци Никифоров заявява, че събитията са резултат от партийните цели на Конституционния блок. Несъгласни с оценката му, те решават на 20 октомври да се събере един областен съвет с участието на шест души от града и по двама представители на околните общини. Свиканият съвет защитава позицията, че нетърпимото положение е създадено не от Блока, а от действията на административните власти и федералистите с тяхното противозаконно присвояване на ниви, лозя, къщи, нанасяне на побои, изнудвания, преследвания, изнасилвания, убийства. Това вбесява Никифоров, който започва да псува и да обижда събралите се и те отказват да подпишат подготвената от него телеграма до Военното и Вътрешното министерство, че благодарение на взетите мерки редът е възстановен[193]. Прави впечатление, че майорът не поема риска от директен и силов сблъсък с ВМРО, но става извънредно смел, след като контролът над града му е отстъпен. Проличава и неговата амбиция да си припише заслуги, които не му принадлежат, и да вкара политическа интрига, каквото в София очакват. Неговият началник, полк. Гашаров, и петричкият окръжен управител продължават да настояват за търсене на помирение. Хр. Димитров на 19 октомври 1922 г. иска от вътрешния министър да не се изпращат войски, а да му се даде мандат по мирен начин и „най-евтино“ да намери изход от положението, споразумявайки се с автономистите[194].

Водачите на ВМРО обясняват неврокопската акция с това, че те работят за България, но българските власти не им сътрудничат и им пречат. Взели града, за да си разчистят пътя към Драмско, да накажат корумпираните чиновници и да дадат възможност на населението да си отдъхне, както и за да спрат преследването на хората на организацията. Действията им не били насочени срещу държавата и армията, но са демонстрация на готовността им да се борят срещу всеки, който се опитва да им пречи. В тази акция проличава, че те не търсят и не желаят конфликт с армията, въздържат се от предизвикателства и разчитат на видимото съчувствие на войниците и офицерите[195].

Заемането на цял един град от нелегални формирования, разправата със законните, макар и компрометирани местни власти, неспособността на военните да се справят със ситуацията и фактическата им капитулация сериозно подкопават вътрешния и международния авторитет на правителството. То е

---

[193] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 111, 112–117, 118; а.е. 411, л. 33, 36, 37–38, 40, 41; НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 85, л. 1–2, 7. По-различни сведения за броя на убитите и нанесените щети дава Г. Йорданов. Виж ЦДА, ф. 695К, оп. 1, а.е. 44, л. 1–3; БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО..., с. 246.

[194] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 31, 40, 46–49, 59.

[195] ЦДА, ф. 695К, оп. 1, а.е. 44, л. 12.

толкова изненадано, че няколко дни не реагира публично и се опитва да скрие информацията за случилото се. Едва на 26 октомври 1922 г. в Народното събрание министър-председателят, за да успокои съседите, заявява, че „никога и в никакъв случай правителството не е имало каквито и да било връзки с четниците, с македонстващите или с други нелегални организации", че се е борило и ще се бори с всички, които създават напрежение в отношенията с тях. Стамболийски изказва убеждението си, че организираните от ВМРО чети вредят на самите македонци и препоръчва легална борба, макар и да си дава сметка, че условия за такава в заетите от сърбите земи не съществуват. Във вътрешен план Стамболийски изразява готовност правителството да се раздели с корумпираните чиновници, но не по начина, налаган от автономистите. И той, както и Никифоров, е убеден, че те са „подкокоросвани" от старите партии[196]. На 8 ноември 1922 г. премиерът заминава на официално посещение в Белград. Там той заявява, че България при никакви обстоятелства не желае Македония и изказва двусмислени оценки за македонските българи. Независимо от контекста, изказванията му предизвикват истински взрив от негодувание и възмущение, не само в средите на ВМРО, но и в обществото като цяло.

След случилото се правителството изпраща вътрешния министър Р. Даскалов в Неврокоп, Разлог и Г. Джумая, за да се запознае лично с проблемите. Пред местните министърът обещава да се вземат мерки срещу провинилите се административни органи и лица. По поръчение на Даскалов и на военния министър К. Томов в Пиринска Македония е изпратен и старият земеделски деец Г. Йорданов. В изготвения от него на 30 ноември доклад се прави цялостен анализ както на ситуацията, така и на позициите на БЗНС по отношение на ВМРО. Като отчита всички обстоятелства, Г. Йорданов оценява ВМРО като опасна за държавата, защото създава впечатление за нейната слабост в Петрички окръг и омаловажава претенциите ѝ за Източна Тракия, и защото с действията си може да предизвика сръбска или гръцка окупация на български земи. Той вижда два начина за справяне с автономистите: чрез оръжие и терор или чрез мирна борба. Ако правителството заложи на въоръжената борба, трябва да даде широки права на един офицер, който да действа „с огън и меч", да му се изпратят още войници и снаряжение, за да се изземе оръжието от населението и да се изловят всички войводи и четници. Йорданов препоръчва това да бъде майор Никифоров, който бил „верен човек на правителството", имащ желание да направи нещо, но на когото се пречело от Щаба на армията. Той не пропуска да предупреди, че хващането на това „кърваво хоро" крие и сериозни опасности. В следствие от въоръжените сблъсъци между автономистите и войската, населението ще се настрои срещу БЗНС, ще последват атентати в София срещу министри и депутати и негативни реакции в чужбина. Това ще подсили опозиционните партии в борбата им срещу правителството.

[196] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, с. 133.

Отчитайки посочените негативи, Г. Йорданов препоръчва мирния път чрез агитация, промени в администрацията и в държавната политика спрямо Пиринска Македония[197].

Б. Военното управление на Петрички окръг. Управляващите вече са избрали кой път да следват и това не е мирният, препоръчван от местните военни и административни власти и от заслужилия земеделски деец. Веднага след събитията започва трескаво прехвърляте на военни части в размирния район. Още на 19 октомври 1922 г. от Мехомия в Неврокоп е изпратен един взвод. На 20 октомври от Плевенската дружина се изпраща 1 пехотна рота с 2 картечници в Г. Джумая. На 21 октомври последва нареждане към Неврокоп в помощ на майор Никифоров да се изпрати 1 планинска батарея с 1 пехотна дружина в пълно бойно снаряжение и нужното число картечници. В периода между 24 и 27 октомври 2 пехотни роти и 1 планински взвод са командировани за засилване на гарнизона в Мехомия[198]. През целия месец ноември продължава изпращането на нови жандармерийски и пехотни части в Петрички окръг и конкретно в Св. Врач, Горна Джумая и за охрана на пътя Белово–Якоруда–Мехомия. Към 7 декември 1922 г. в окръга вече има значителни армейски сили в състав от 9 роти с 953 души и 12 картечници, 3 планински взвода с 6 оръдия и 198 души, 1 ескадрон конница от 53 души или общо 1204 войници и офицери. Към тях са прибавят и 5 жандармерийски роти от 473 души, 3 картечни армейски взвода и 1 ескадрон от 79 души или общо около 1900 души[199].

Струпването на такова голямо количество войска и жандармерия на територията само на един окръг недвусмислено говори за това колко надълбоко се приема случилото се от управляващите и твърдото им решение да се справят силово с автономистите и да не допуснат рецидив. Съвсем логично идва отстраняването на компромисно настроения полк. Гашаров. Това става на 26 октомври 1922 г., когато полковникът подава оставка в знак на протест срещу дезавуирането му от Никифоров. Оставката е приета веднага и с устна заповед, и без да се спазва старшинството в армията, майор Никифоров е назначен за началник на войските в Петрички окръг, както и на Втори пограничен сектор и на Седми пограничен участък[200].

В продължение на вече стореното от него в Неврокоп, Никифоров налага абсолютистично управление в окръга, присвоявайки си власт, която не му принадлежи, и предприема действия в разрез с всякакви конституционни, законови и нравствени норми. Той заменя гражданската власт с военна, като назначава пунктови комендanти в градовете и в по-големите села. Усилията му се насочват не толкова към преследване на четите и арестуване на водачите

[197] ЦДА, ф. 695К, оп. 1, а.е. 44, л. 11–15.
[198] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 18, 22, 23, 34, 55–56.
[199] Пак там, л. 63–64, 75, 134, 162.
[200] Пак там, л. 60, 113.

на ВМРО, колкото срещу мирното население. Печално известен става случаят с артилерийския обстрел на манастира „Св. Георги“ до с. Горно Сингартия. На 8 ноември 1922 г. майорът получава сведения, че там се укриват четници, но едва на следващия ден по обяд потегля към него с внушителна войска – 2 роти пехота, 1 ескадрон конница и 1 планински взвод с 2 оръдия. Още по пътя му е докладвано, че в манастира вече няма четници, но той заповядва да бъде обстрелван с оръдията, при което са разрушени две къщи и са ранени жена и дете. Щетите не са големи, защото началникът на артилерийския взвод кап. Коцев, несъгласен с безумната заповед на Никифоров, стреля с по-голям мерник зад манастира. След това войската влиза в манастира, където майорът се държи непочтително с монасите. Вечерта манастирът е ограбен от войската и са му нанесени щети, изчислени на 41 541 лв.[201]

На 13 ноември 1922 г. майор Никифоров издава заповед за въвеждане на усилено военно положение в Неврокоп и околията. В своя доклад до Щаба на армията той съобщава: „Поради провокиране на държавната власт чрез разлепване из града печатни бюлетини по събитията в Неврокопско с неотговарящо на действителността и оскърбително съдържание, заповядах обявяване града от днес 4 часа след пладне и околията от утре, 6 часа преди пладне, в усилено военно положение. Забраних абсолютно всяко движение. Заповядах разстрелване без предупреждаване на всяко срещнато с оръжие лице.“[202] Никифоров не уточнява, че става дума за залепено само в един екземпляр окръжно на ВМРО. Това е принос в родната и световна история, когато един бюлетин става причина за обявяване на военно положение. Колкото абсурдна е заповедта на майора, толкова абсурдна е липсата на каквато и да е реакция от централните власти в София, чиито правомощия майорът иззема. Този акт е показателен за тоталния срив на държавността в страната, за безскрупулния стремеж на управляващите да се справят с противниците си без оглед на средствата.

След като заповедта влиза в сила, местното население е подложено на свиреп тормоз. В продължение на три дни то не е допускано да излезе от домовете си и бедства без вода и храна. За да е тормозът още по-ефектен, през нощта на 14 ноември майорът, без да предупреди гражданите на Неврокоп, организира в покрайнините нощни стрелби с пушки, картечници и хвърляне на бомби, което ги изплашва до смърт. На 17 ноември той разрешава движението из околията, но само с открити листове. В сила остава заповедта му срещнатите въоръжени лица да се разстрелват без предупреждение. Самият Никифоров винаги се движи с 2 камионетки, едната въоръжена с 2 картечници, като при влизане или излизане от населено място и при завоите в дефилетата нарежда да се стреля, без да има конкретна нужда. Абсолютно своеволно

[201] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 85, л. 2; БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО..., с. 140.
[202] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 226; НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 85, л. 3, 7.

пусне, че причина за това е разбирането на нейните ръководители, че армията е общонационална институция, отговорна за действията си пред държавния глава, а не пред правителството[205]. Безспорна е валидността на първата част от твърдението, но организацията едва ли не е наясно, че войските са в Петричкия край по заповед на правителството, а не на царя. По-скоро ВМРО си дава сметка, че конфликт с българската армия би я дискредитирал в обществото, а едва ли успехът би бил на нейна страна. Затова тя само предупреждава, че такива провокации тласкат населението към самоотбрана, която ще бъде подпомогната и оглавена от ВМРО, но организацията не желае братоубийствена война и очаква отговорните фактори да вземат мерки за нейното избягване. Ясно се подчертава, че ще търси отговорност от инспираторите и злосторниците, които очевидно са в редиците на Министерския съвет[206].

От своя страна, федералистите също не остават безучастни. Те са недоволни от недостатъчната активност на армията и искат смяна на офицерите, изпратени в Неврокоп, които симпатизирали на ВМРО. Директно се атакуват военният министър К. Томов и началникът на жандармерията полк. Д. Мустаков с обвинения, че подкрепят автономистите и поощряват Блока, и ги заплашват със смърт[207]. Факт е, че К. Томов, както и министрите Ал. Радолов, Хр. Манолов, М. Турлаков предпочитат споразумение с автономистите. При предприетото настъпление срещу опозицията надделяват радикалните сили в кабинета и Земеделския съюз, които са за крути мерки срещу ВМРО, възприемана и като неин съюзник.

В. Окупацията на Кюстендил. След като федералистите са прогонени от Неврокоп, тяхна основна база остава Кюстендил. Положението в града и неговите околности по преценка на военните командири е „много тежко". Ден преди автономистите да влязат в Неврокоп, в Кюстендил се стига до сблъсъци между местните комунисти и войската, при които има убити и ранени. Арестувани са 50 комунисти[208]. Но комунистите не са основен проблем за реда и сигурността в града. Основна причина според военните е наложеният „безподобен гнет и (...) непрекъснат терор" от федералистите, начело с Григор Циклев, Яне Велинов, Мите Секулички и др. Те, „пред очите на всички власти", вилнели безнаказано и извършвали „редица обири и убийства". Към края на лятото федералистите ограбили власи каракачани, като им задигнали 230 000 лв., голяма част в злато. Изнудвали кюстендилските евреи, от които са взети 150 000 лв. Убили 5 души, сред които е застреляният на 17 ноември 1922 г. пунктов началник на ВМРО и председател на местното дружество на запасните подофицери Велин Алайков. Животът в града бил парализиран, а

[205] Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., с. 197.
[206] БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО..., с. 140.
[207] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 83, л. 1.
[208] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 335–336.

полицейските органи и жандармерийските власти не успявали да се справят със ситуацията. Фактът, че няма заловени за извършените престъпления, налагал убеждението, че убийствата и грабежите стават под протекцията на лица от администрацията и съда. В тази обстановка само автономистите открито се противопоставяли на действията на федералистите и искали органите на административната власт да заловят престъпниците и да ги предадат на редовен съд или на революционния съд на ВМРО. В с. Жиленци край Кюстендил се настанява войводата Панчо Михайлов, който започва подготовка на голяма наказателна акция[209].

Зачестилите убийства между македонстващите, честите искания на кюстендилския окръжен управител за съдействие от войската и постъпилите сведения, че автономистите възнамеряват да нападнат града и да се разправят със своите противници, суспендирайки органите на властта, силно безпокоят началника на гарнизона подполк. Г. Стоилков, който не разполага с достатъчно сили, за да предотврати каквито и да било изненади. От водещите се в дружината 340 военнослужещи той може да разчита само на 177 обучени, от които 116 са в командировка. Като се изключат ангажираните в щаба на дружината, в домакинството и в караулната служба, началникът разполага с 10–15 опитни войници, 12 офицери и 20 подофицери, крайно недостатъчни за ефикасно съдействие на гражданските власти и за защита на казармите при евентуално нападение. Недобро е състоянието и на жандармерийската дружина в града, и на пограничната стража. Поради това на 23 ноември 1922 г. полк. Стоилков се обръща към началник-щаба на армията с искане да бъдат върнати в Кюстендил ротата и взводът, изпратени в Неврокоп и Петрич, както и командированите в Дупница и Радомир 95 войници и офицери. Със закъснение от една седмица, на 1 декември 1922 г. Топалджиков нарежда на майор Никифоров да върне кюстендилската рота, която потегля едва на 3 декември[210].

Междувременно, на 28 ноември 1923 г. се провежда среща на кюстендилския окръжен управител С. Цонев, околийския началник Т. Велинов, подполк. Стоилков, подполк. Ст. Басмаджиев, командир на жандармерийска дружина, и подполк. Самоковлийски, началник на Трети пограничен участък, за да обсъдят мерки за умиротворяването на града. Военните категорично се изказват за незабавни действия и за извършване на арести и обиски, но така, както изисква Правилникът за съдействие, което войската дава на гражданските власти, т.е. по инициатива на гражданските власти. Окръжният управител отказва да поиска съдействие, което сочи, че не иска да влиза в конфликт с федералистите. По-късно Стоилков и Самоковлийски, с посредничеството на Т. Велинов, се срещат с войводата П. Михайлов. Михайлов поставя искането на автоно-

[209] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 28–29 „Кратко изложение за положението в Кюстендилско преди и след събитията на 4 декември 1922 г.“ от полк. Ангелов.

[210] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 300, 302, 303; НА–БАН, ф. 141, оп. 1, а.е. 412а, л. 59–61, 70–71.

мистите административните и съдебните власти да интернират от града федералистите, иначе сами ще се намесят и отмъстят. Военните командири го предупреждават, че ако предприеме самоволни действия, ще срещне съпротивата на подчинените им части. След тази среща подполк. Стоилков заминава за инструкции в София. На 2 декември 1922 г. той се среща с полк. Топалджиков и министър Томов и им докладва за тревожното положение в Кюстендил в следствие на терора и изнудванията на федералистите, покровителствани от административните власти, както и за възможността автономистите да се саморазправят с тях. Томов запознава със ситуацията Министерския съвет. Стоилков получава инструкции от вътрешния министър Р. Даскалов, който замества намиращия се в Лозана Ал. Стамболийски: 1. Да предаде на окръжния управител нареждането да се арестуват и интернират всички македонстващи, които нарушават реда; 2. Да даде съдействие на администрацията, но само при поискване; 3. Да следи дали ще бъде изпълнено нареждането на вътрешния министър, но без да се бърка във функциите на администрацията. В тези нареждания проличава, че Даскалов не дооценява създалата се ситуация и натоварва с разрешаването ѝ подчинените му администрация и полиция, а на войската определя само съдействащи и донякъде контролни функции. Стоилков се завръща в Кюстендил на 3 декември. Този ден окръжният управител е в Дупница и не предприема никакви мерки за изпълнение на заповедта на вътрешния министър. Към 18.00 ч. Стоилков и началникът на пограничния участък подполк. Самоковлийски отиват в с. Жиленци за среща с П. Михайлов, но той отказва с аргумент, че няма ангажимент към военните. След провалената предния ден среща с административните и военните началници на града П. Михайлов решава, че те отказват да предприемат действия срещу федералистите, и поема нещата в свои ръце[211].

Запазените автентични доклади до Щаба на армията, Министерството на войната и Инспектората на пограничната стража свидетелстват, че на 3 декември 1922 г. към 21.30 ч. дежурният по гарнизон офицер подполк. Кокинов забелязва северозападно от Кюстендил 3 колони с по 30 въоръжени души, насочващи се към гарата. Той докладва на подполк. Стоилков, който нарежда да се съберат всички войници и офицери в казармата, да се вземат мерки за охрана и да се действа смело и решително с оръжие срещу нападателите. За случващото се е уведомен окръжният управител. Стоилков изпраща 35 войници със специален влак за охрана на тунелите, защото предполага, че целта на забелязаните групи е именно тяхното разрушаване. Прави опит да се свърже с началника на Седми пехотен полк и със София, за да донесе за случващото се, но се оказва, че телефонните и телеграфните връзки са прекъснати. За да се подсили гарнизонът, разпорежда да се свикат запасните от околните села, но никой не се явява. Чрез предрешени войници все пак се установява връзка с

[211] НА–БАН, ф. 141, оп. 1, а.е. 412а, л. 61–63.

ва директно града. Макар и натоварен с извънредни пълномощия от колегите си, министър Томов няма намерения да действа силово и както самият той се изразява, „да окъпе Кюстендил и околните села в човешка кръв“[220]. П. Михайлов предупреждава, че както е обещал, ще изтегли отряда си до 16.00 ч., но ако се изпълнят поставените вече искания и правителствените войски останат извън Кюстендил. В противен случай ще се съпротивлява без оглед на разрушенията и жертвите. С посредническа мисия при Томов пристига делегация от трима представители на Земеделската, Комунистическата и Народняшката партия и го моли настоятелно да не предприема действия с войската. Министър Томов приема да се срещне с П. Михайлов на кюстендилската гара, което става по обяд. След разменени обвинения и обяснения Томов приема условията на войводата и обещава да не пречи на оттеглянето на отряда, който действително напуска града и постепенно преминава на сръбска територия. Едва след това полк. Стоилков се среща с военния министър, който му заповядва да постави засади към селата Богослов и Жиленци и да влезе в подчинение на подполк. Илчев, командир на Софийската дружина, назначен за началник на Кюстендилския гарнизон[221].

След като поема гарнизона, Илчев се опитва да впечатли началството в София, докладвайки за значителни сили на ВМРО, които остават в околностите на Кюстендил. Според него това са 2 чети от по 1000 души, които едва след 8 декември минали на сръбска територия, но част от други чети, включително тези на П. Михайлов и И. Бърльо, все още се намирали около града. Илчев изпраща разезди в околните села и по границата, но от хилядите четници те успяват да арестуват само 7. Извършено е и претърсване на града и околните села. След 13 декември 1922 г. докладите му са еднотипни – положението е спокойно. Военните власти са обезпокоени от сведенията, че федералистите се събират в София и Пловдив, за да се организират и да настъпят към Кюстендил с цел отмъщение. На 14 декември П. Михайлов изпраща писмо до подполк. Илчев с искане да му предаде всички затворени и уличени в разбойничество, както и да не преследва автономистите, но искането му е оставено без отговор. Въпреки нормализиращата се обстановка, на 13 декември 1922 г. Щабът на армията нарежда на командирите на дружини и полкове в Бургас, Сливен и Враца до 16 декември да командироват в Кюстендил по 1 рота, което е направено[222].

В края на декември 1922 г. на мястото на подполк. Илчев е назначен подполк. Ангелов[223]. Една от първите му задачи е да проучи положението в Кюстендилско преди и след събитията от 4 декември и да предложи на висшето военно ръководство мерки за налагане на стабилен ред. Обективно и

[220] Таков, П. Цит. съч., с. 14.

[221] НА–БАН, ф. 141, оп. 1, а.е. 412а, л. 66–67.

[222] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 257, 259, 260–261, 262, 263, 267, 274.

[223] Пак там, л. 290.

непреднамерено полковникът докладва, че събитията са логична последица от продължителния терор на федералистите, подкрепяни от местната администрация, и са станали възможни поради липсата на силен гарнизон в града и слабия състав на пограничната стража. Като допълнителни неблагоприятни фактори той отчита липсата на разузнавателна служба, която да осветлява положението, и отказа на населението да съдейства на властите. Ангелов не скрива, че жителите на Кюстендил почувствали облекчение от изгонването на федералистите и предишната администрация, че силно вярват в мощта на ВМРО и се отнасят с респект към нея. Едновременно с това „всички трезви граждани" осъждали неуместната постъпка на автономистите, която уронила престижа на държавната власт. За да се избегнат в бъдеще подобни неприятни сюрпризи, полк. Ангелов препоръчва серия от мерки, сред които прочистване и засилване на състава на местната администрация и полиция; увеличаване на гарнизона и организиране на разузнавателна служба; изваждане на жандармерийската дружина от подчинение на окръжния управител и подчиняване на началника на гарнизона; прекратяване на практиката Вътрешното министерство да дава заповеди и разпореждания направо на командира на жандармерийската дружина и на окръжния управител, без да се уведомява началникът на гарнизона[224].

Посочените мерки имат принципен характер и недвусмислено отхвърлят политиката на управляващите по отношение на македонското движение, на администрацията, на жандармерията и войската. Те са показателни за очакваната от редовите офицери промяна в правителствената политика за гарантиране на вътрешен ред и сигурност в страната. В София управляващите изпадат в изключително неприятно положение. Разединени в отсъствието на Стамболийски, изплашени и несигурни, те търсят изход от кризата и възстановяването на реда и сигурността в няколко направления. Още на 5 декември от Лозана Ал. Стамболийски иска решителни мерки срещу ВМРО и препоръчва да се направи чистка сред чиновниците, полицията и офицерите, както и „да се прибегне до организираната земеделска милиция"[225]. Веднага Даскалов изпраща телеграма на К. Томов с нареждане да бъдат арестувани военните началници в Кюстендил и да се приложи пълната строгост на законите за неизпълнение на служебните задължения[226]. Началниците на гарнизона и на жандармерията Стоилков и Басмаджиев са арестувани и срещу тях започва следствие по обвинение в бездействие с власт и за това, че не са взели всички необходими законни мерки, за да предотвратят и спрат нахлуването на метежниците в Кюстендил. Следственото дело приключва на 14 февруари 1923 г. със заключение, че командирите не са извършили прес-

[224] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 31–33.
[225] ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.е. 1396, л. 135, 139.
[226] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 89, л. 1.

тъпно деяние, направили са всичко възможно да засилят гарнизона и да предупредят началниците си, оказали са съпротива, която е обречена на неуспех поради незначителния войскови състав. Съпротивата е прекратена, за да не се пролива невинна кръв. Цялата отговорност следствието прехвърля върху гражданската власт, която не е поела инициативата и не е поискала съдействие от военните и която е абдикирала от задълженията си както преди, така и по време на събитията[227].

На 6 декември 1922 г. се провежда общо заседание на Министерския съвет и парламентарната група на БЗНС. На него доклад прави завърналият се в София военен министър, който оценява безкръвното решаване на конфликта като безспорен успех. Мнозинството от събралите се не споделя тази позиция и определя случилото се като пълна капитулация пред ВМРО, а Томов – като подлец. За решенията на това заседание може да се съди по издадения позив на Земеделската парламентарна група. В него са изброени мерките, които се препоръчват на правителството, за да не се потретят действията на автономистите. Тези мерки засягат армията, администрацията и полицията и, естествено, македонстващите. По отношение на армията се настоява от Кюстендил веднага да се оттегли целият гарнизон и да се дадат под съд началстващите и други лица, „виновни за измяна към отечеството и нарушение на клетвата". За първи път открито се иска и прочистване на висшето командване – уволнението или преместването на началник-щаба полк. Топалджиков, на началника на пограничната стража полк. Ал. Манолов и на полк. М. Димитров (вероятно началник на Канцеларията). По отношение на местната администрацията се препоръчва цялостната ѝ смяна – от разсилния до окръжния управител. На централно ниво се настоява за смяната на софийския градоначалник и на началника на Обществена безопасност, както и „да се съберат 4000 души верни хора за полицаи", от които 2000 да се използват в Кюстендил, а 2000 – в Петрич. Последната препоръчана мярка е с помощта на армията и жандармерията да се претърси София и селищата в размирните райони, да се изловят всички подозрителни лица и да се обезоръжи населението[228]. Тези искания показват снетото доверие както от политическото, така и от професионалното ръководство на армията и стремежа към тоталната му подмяна. Очевиден е и провалът на управляващите по отношение на администрацията и полицията, защото се ориентират към създаване на паралелни полицейски сили от свои привърженици[229].

Подложен на критика от страна на противниците си вътре в правителството и партията и най-вече от Ал. Стамболийски, Р. Даскалов прави опит

---

[227] НА–БАН, ф. 141, оп. 1, а.е. 412а, л. 68–72.

[228] БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО..., 264–265.

[229] Такава полицейска школа действително се създава в София, в казармата на Първа дружина. В нея се приемат лица само по препоръка от дружбите, които получават заплата, облекло и храна. Началник е подполк. Добруджански, земеделец по убеждения.

да прехвърли цялата отговорност върху войската и респективно върху военния министър и началник-щаба. В Народното събрание, в пълно противоречие с истината, той твърди, че властта била взела предварителни мерки и изпратила в Кюстендил 600 войници от Бургас, Брезник и Дупница, административната власт дала нужните заповеди, но те не били изпълнени от военните. Даскалов патетично заявява, че „за пръв път в историята на България" „органите, които са натоварени с въоръжената сила да запазят авторитета на законите и властта, не си изпълниха дълга", което е опит да отхвърли всякаква отговорност от себе си и ръководеното от него Вътрешно министерство[230]. Тезата за умишлен саботаж на войската спрямо земеделската власт е възприета и в историографията, макар че фактите сочат, че става дума за неспособност на последната да се ориентира в ситуацията, за предоверяване на недееспособната администрация и отказ да се чуят и изпълнят препоръките и исканията на военните[231]. Колкото и да е възмутен от поведението на войската, Даскалов е принуден отново да заложи на нея за възстановяването на авторитета на държавната власт. По негов устен доклад на 7 декември 1922 г. Министерският съвет решава в Кюстендилски окръг да се обяви усилено военно положение с цел очистването му от „размирни елементи". Вече в типичния за земеделците стил, военното положение трябва да влезе в сила със задна дата – от 6 декември, в 6 ч. след пладне[232]. Може би поради това не се бърза с процедурата. Законопроектът е изготвен едва на 9 декември, одобрението от Народното събрание е на 15 декември, а царският указ е от 18 декември 1922 г.[233]

Внесеният законопроект продължава и задълбочава сблъсъка в парламента по кюстендилските събития. В него цялата опозиция е единна в осъждането на пасивността на властите и „кърджалийските деяния" на оранжевогвардейците. Разминаване има единствено по въпроса кой е в основата на случилото се, като само комунистите се солидаризират с правителствената позиция, че то е дело на Блока. Блоковите партии, националliberалите и социалдемократите категорично отричат съпричастност. Що се отнася до оранжевогвардейците, Р. Даскалов намира оправдание в Ньойския договор, който е лишил страната от силна армия и е принудил властта да прибягва към съдействието на масите, което води и до инциденти. Опозицията и от ляво, и от дясно, с изключение на радикалите, се обявява против въвеждането на военно положение с мотива, че редът в Кюстендилско вече е възстановен. Управляващите защитават позицията, че това е единственият начин „да се въдвори реда и спокойствието в този край", да се защитят законоустановените

[230] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 559–560.

[231] Виж Марков, Г. Парола „Сабя"..., с. 39.

[232] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4733, л. 1.

[233] Пак там, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3094, л. 2–3; Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, с. 500.

власти и да се предотвратят нови подобни събития. Те дори предлагат военното положение да се въведе и в Петрички и Софийски окръг, „за да могат да се намерят интелектуалните подбудители на тези нещастия, които се нанесоха на България". В приетия Закон за обявяване на целия Кюстендилски окръг във военно положение се постановява то да трае дотогава, докогато Министерският съвет със специално постановление реши да го отмени „изцяло или по части", и му се възлага, в случай на нужда, да го разшири в съседни окръзи или части от тях[234]. В противоречие с измененията във Военносъдебния закон не се отбелязва дали военното положение ще бъде усилено или обикновено. Прави впечатление, че законопроектът е внесен само от името на вътрешния министър и изпълнението му е възложено само на него. Освен че се разминава с практиката този тип законопроекти да се предлагат от тримата министри – на войната, на правосъдието и на вътрешните работи, това говори и за открития конфликт между Даскалов и Томов по отношение на подходите и начините за действие при разрешаване на възникналата криза. Доказателство за конфликта е фрапантното отсъствие на военния министър при подготовката и обсъждането на законопроект, пряко засягащ армията и нейната основна вътрешна функция. Подписът на военния министър по неизбежност присъства под доклада от 19 декември 1922 г. за издаване на царски указ по Военното ведомство за откриване на Кюстендилски военнополеви съд. Дейността на този съд се разпространява и върху граждански лица, обвинени в следните престъпни деяния по Наказателния закон: предателство, престъпления против властта, престъпления по носене на военната тегоба и против държавната въоръжена сила, престъпления против обществения ред, лишаване от живот, телесна повреда, грабеж, кражба, изнудване, обществено опасни престъпления по Закона за допълнение на Наказателния закон от 1909 г. За целта в Кюстендил се командироват офицери и чиновници от Софийския военен съд[235].

Въвеждането на военното положение има за цел да закърпи престижа на властта и да даде удовлетворение на радикалите в съюза, които настояват за решителна разправа с автономистите и старите партии. Сама по себе си предприетата стъпка показва, че не може да се мине без армията при опазването на вътрешната сигурност и поради това не са изпълнени препоръките на парламентарната група за наказателни мерки срещу редовия войскови и жандармерийски състав в Кюстендил, нито за отстраняване на висшето военно ръководство. Извършена е само подмяна на администрацията на Петрички и Кюстендилски окръг и са предприети стъпки, които трябва да покажат, че се изпълняват поетите ангажименти пред П. Михайлов, за да не се нагнетява допълнително обстановката[236].

---

[234] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 413–420, 501–506, 510–513, 516, 519–520, 523; Държавен вестник, №212, 20 декември 1922.

[235] ДВИА, ф. 1, оп. 1, а.е. 164, л. 73–74; Държавен вестник, №213, 21 декември 1922.

[236] Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., 213–214.

Превземането на втори български град от нелегални формирования е рецидив, който показва сериозен проблем с гарантирането на вътрешната сигурност на страната. Той е резултат от неспособността на управляващите да оценят и да реагират подобаващо на съществуващата заплаха; от неефикасното използване на ресурса на армията; от неправилното ѝ и прекомерно съсредоточаване в едни райони, за сметка на оголването на други. Липсата на ясна стратегия, колебливото и непоследователно отношение спрямо автономистите, подкрепата за очевидно престъпните и антинационални действия на федералистите поставят както ръководството на армията, така и командирите по места в изключително трудна ситуация. Факт е, че по редица причини офицерството симпатизира на националноосвободителните цели, преследвани от автономистите. Част от министрите и радикалните среди в БЗНС правят опит след опит да превърнат армията в орган, партизански по състав и действие, компрометират я, давайки извънредни права на неуравновесени, но верни офицери като Никифоров, и по този начин я деградират като общонационална институция. Срещу тази тенденция се обявява военният министър К. Томов, но той няма шанс срещу линията на двамата „големи" в партията и правителството – Стамболийски и Даскалов. Началник-щабът на армията Топалджиков през цялото време остава в едно „разкрачено" положение, без да взема страна, което още повече засилва хаоса в армията. Всичко това само улеснява превземането ѝ от противниците на управляващите. Невъзможността да бъде гарантирана вътрешната сигурност компрометира земеделското управление както вътре в страната, така и в чужбина. Във вътрешен план се задълбочава кризата в собствените му среди, а в международен са компрометирани шансовете на страната за връщане на Западна Тракия.

Г. Сигурност чрез войска или чрез Оранжева гвардия. Събитията в Търново въодушевяват ръководствата на БЗНС и на Земеделския младежки съюз, които решават да бъде създадена собствена, недържавна въоръжена сила – гвардия. С тази цел е подготвено и изпратено поверително окръжно до дружбите на 31 октомври 1922 г. В него Постоянното присъствие на БЗНС нарежда да се създаде Земеделска народна гвардия или Бързоходни летящи отряди от всички земеделци, разполагащи с коне. Задачата им е да охраняват събранията, митингите и конгресите на Съюза, да демонстрират неговата сила и организираност и да респектират противниците му. Земеделската народна гвардия трябва да изпълнява и агитационни задачи, като служи за връзка между дружбите, разнася позиви и бюлетини, охранява партийните агитатори. На практика тя трябва да защитава земеделската власт и от заговори и опити за преврат. В организационен план групите на конната гвардия трябва да си изберат десетници и стотници, както и да си определят тръбачи, разузнавачи, свръзки, патрули, дежурна част. Те се ръководят от главатар, подчинен на местната дружба, който отговаря за бойната подготовка и дисциплината.

Групите във всяка околия се подчиняват на околийски главатар, избран от околийската дружба. За главнокомандващ на гвардията е определен Р. Даскалов. Самата организация трябва да бъде завършена до Трифоновден – 14 февруари 1923 г. В окръжното не се споменава кой и как ще въоръжи гвардията[237]. Ако до този момент земеделското ръководство само периодично, в конкретни случаи, оценявани като опасни за земеделската власт, прибягва до мобилизиране на своите привърженици, през есента на 1922 г. то решава да изгради постоянно съществуваща паравоенна партийна милиция с определена организация и ръководство, с представителни, охранителни и защитни задачи. Липсват данни дали са предприети конкретни стъпки за изграждане на конна земеделска гвардия, но по повод кюстендилските събития оранжевогвардейците са призовани да защитават земеделската власт от автономистите, макар че те преценяват като по-опасни старите партии.

Повикването на земеделски привърженици става, без да е известен началникът на Софийския гарнизон полк. Г. Личев, който пряко отговаря за реда и сигурността в столицата. Той остава в неведение по чие предложение и по какви съображения правителството е прибягнало до тази мярка и дали повиканите ще бъдат изпратени в Кюстендил или ще останат в града за засилване на полицията и войската. Едва на 5 декември по обяд Личев получава нареждане от Топалджиков да приготви помещения и легла за около 1000 души, които да бъдат облечени, въоръжени и разпределени между ротите, като влязат в подчинение на строевите офицери и подофицери. От получените нареждания Личев заключава, че повиканите ще останат в София и няма да се изпращат към Кюстендил. Следобед той получава нови нареждания, впрочем абсолютно неправомерни, от председателя на Народното събрание и депутати земеделци, че ще пристигнат повече от 2000 души, които трябва да бъдат разпределени по казармите. Началникът на Софийския гарнизон не предприема никакви мерки за запазването на реда в столицата, защото пристигащите са посрещнати от депутати и защото при предишни идвания на земеделски маси не е имало инциденти. Към 13.30 ч. той е уведомен от столичния градоначалник за станалите инциденти и за невъзможността на полицейските сили да осигурят реда. Полк. Личев заповядва дежурните ескадрони да излязат по улиците, а всяка от частите на гарнизона да изпрати по една рота за патрулиране. Нарежда да не се допускат никакви изстъпления, грабежи, подпалвания, а нарушителите на реда да бъдат арестувани. Личев сам обхожда града и стига до заключение, че земеделската тълпа е изпусната от контрол, настроена за мъст и разправа и мъчно би се подчинила на военните началници, а и на партийните си водачи. Тези свои заключения той докладва на Р. Даскалов и го моли пристигналите „по никой начин“ да не бъдат обличани и въоръжавани

[237] ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105654, т. 2, л. 168; Петрова, Д. Цит. съч., с. 298, 301–302; Тишев, Д. Д-р Р. Даскалов: Жизнен път и обществена дейност. С., 1988, с. 227.

и да се направи нужното за разотиването им, „за да се запази авторитетът на правителството и страната“. Даскалов се съгласява и на 6 декември сутринта заедно с депутати от земеделската парламентарна група се среща с оранжевогвардейците и след като им благодари, ги призовава да се приберат по родните си места[238]. За отзоваването им роля изиграват и други два фактора – дипломатическият корпус, който изпраща колективен протест срещу поведението на оранжевогвардейците, и силното обществено възмущение.

Начинът, по който процедират управляващите, създадената сериозна опасност за реда и сигурността на столицата, дезавуирането на военното началство и петнящото поведение на оранжевогвардейците не са отминати от Личев. На 8 декември той изпраща предписание до началника на Военното училище, командирите на Първи пехотен и на Лейбгвардейския полк, на Първа и Втора жандармерийска група, които са отговаряли за въоръжаването и настаняването на земеделците доброволци. С мотив, че не е изключено към тази мярка да се прибягва и за в бъдеще, той изисква да му се докладва за всички срещнати неудобства в командно, дисциплинарно и домакинско отношение. Конкретно очаква да бъде информиран за: степента на желанието и готовността на доброволците да бъдат разпределени между поделенията и да се подчинят на началниците им за запазването на реда; настроението и доверието им към армията и офицерите; проявени настроения и чувства на отмъщение, своеволия, опити за изстъпления; отношението им към държавното имущество – присвояване или повреждане. Дисциплинирано и в срок военните началници изготвят своите отговори. В доклада на полк. Михайлов, командир на Първи пехотен софийски полк, се отбелязва, че повиканото население във връзка с кюстендилските събития проявило „крайна разюзданост“ и неуправляемост. То имало отрицателно отношение към офицерите, реда и дисциплината и било дошло само с идеята за мъст към блоковите партии и грабеж, без никакво желание да отиде в Кюстендил. От настанените за спане в ротното помещение един стрелял без причина в тавана, друг отивал по голяма естествена нужда пред вратата на помещението. „При направената забележка на тоя последния, той отговорил: „Народът командва сега.“ Полковникът отбелязва, че са откраднати одеяла, шинели, възглавници, но като цяло отношението към държавното имущество било добросъвестно. Неговото заключение е, че безразборното извикване на население е „крайно опасно и рисковано“, че това са рушители, а не пазители на реда, носители на безредие, които дискредитират авторитета на властта. Според Михайлов войската, макар и малка, е напълно достатъчна, за да се справи с всяка вътрешна ситуация и с всеки вътрешен противник. Началникът на Военното училище подполк. Н. Каблешков е лаконичен: 1. Явилите се въоръжени тълпи били негодни за абсолютно никаква работа. Мнозинството били неслужили, недисциплинирани

[238] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 77а, л. 3–4.

и отказващи да се подчиняват както на офицерите, така и на своите водачи. От тях никой не пожелал да остане като доброволец във войската. 2. Дошлите се държали почтително към офицерите, но проличало, че нямат доверие към армията и не питаят добри чувства към офицерите. 3. Настроението им било веднъж завинаги да се разправят с противниците си, за да не ги викат отново. На базата на тези заключения подполк. Каблешков препоръчва да не се прибягва до привличането на въоръжени тълпи, защото освен всичко друго, те деморализират обикновените войници, получавайки по-голямо заплащане. Това оскърбявало армията и жандармерията, които чувствали, че правителството не им се доверява. Викането на доброволци от народа за запазването на вътрешния ред в страната да става само в крайно екстрени условия, когато армията и жандармерията се окажат безсилни да се справят със задачите си. Призивът да се отправя към цялото население, а не към една политическа групировка, и да се викат само обучени запасни войници, които да бъдат обличани във военни униформи и подчинени на офицери. Доброволците да пътуват невъоръжени, а оръжие да им се дава едва след като бъдат зачислени в частите. Според Каблешков офицерите, подофицерите и войниците доказали, че са готови да изпълнят дълга си по запазването на вътрешния ред и законите в страната и очакват по-голямо доверие от управляващите. Идентични са и заключенията на подполк. Босилков, началник на Първа жандармерийска конна група. Разположените в казармите доброволци стреляли безразборно, разбили полковата лавка, отказвали да се подчиняват, държали се непристойно и неприлично. След първата вечер донесли чували с орехи, фурми, маслини, баклава, халва, цинкови кофи и пр. Настроени били кръвожадно и с „вкорененото в тях желание да се месят в работи, които не са от тяхната компетентност“ поискали уволнението на Топалджиков и Мустаков. Според подполк. Станимиров, командир на Лейбгвардейския конен полк, вкарването във войската на хора, „въодушевени от стремлението да защитават партийни интереси, настроени враждебно към всичко, което е вън от партията“, може да донесе само деморализация, превратни понятия за ред и смут в душите на войниците. Единствено подполк. Дечев, командир на Втора жандармерийска дружина, докладва, че освен лошата дисциплина, не е констатирал отрицателни прояви, и че оранжевогвардейците искали да отидат в Кюстендил, за да се разправят веднъж завинаги с автономистите. Но и той смята, че не може да се разчита на тълпи, макар идейно или съсловно организирани, но недисциплинирани. На базата на получените сведения на 19 декември 1922 г. полк. Личев изпраща обобщен доклад до началник-щаба Топалджиков, който представлява един задълбочен разрез на проблемите на обществото и на начина, по който те рефлектират върху армията и националната сигурност. Според него съществуващото разединение на народните сили и враждебността между тях притъпяват всяко чувство за съзнание към отечествения дълг и солидарност пред общата външна или вътрешна опасност и поставят държавата пред нови,

още по-големи опасности. Затова е необходимо политическите дейци да заработят „за забравяне на миналото, за обединение и сплотяване на разединените народни сили“ и издигане авторитета на офицерството, като се престане с обидите към тях, че са лигари, блокари, предатели. Те трябва да заработят и за повдигане на дисциплината в обществото, защото в противен случай в критичните моменти ще надделеят ниските инстинкти, които няма как да бъдат овладени от водачите. Що се отнася до повикването на доброволци в бъдеще, Личев препоръчва: 1. Да се съгласува с военното началство числото на хората, необходими за запазване на реда; 2. Съобразно нуждите да бъдат повикани един или няколко набора, но „без разлика на партийни убеждения“; 3. След явяването им, те да се разпределят между поделенията и частите и да влязат в подчинение на респективните началници, наравно с останалите войници[239].

Очевидно съгласувано с Топалджиков, на 9 януари 1923 г. военният министър К. Томов изготвя специален доклад до Министерския съвет. Констатациите в него и направените изводи преповтарят заключенията на войсковите командири от Столичния гарнизон, както и тези на началника им. Томов акцентира, че доброволците са показали „крайна разюзданост и абсолютно никакво съзнание за организация и дисциплина, нито поне за относителен ред, за да се очаква от тях организирано и полезно действие“. Те гледали с ненавист военните началници, които трябвало да обуздават техните буйства, инстинкти за грабеж и мъст над политическите противници. Не проявили и никакво съзнание за пазене на държавното имущество. Министърът се обявява за мерки, които да въдворят почит и уважение към войската и нейните началници, защото в противен случай незачитането на власт и законност би си пробило широк път, би застрашило страната с анархия и би улеснило както вътрешните, така и външните ѝ неприятели[240].

От доклада проличава, че министър Томов напълно се солидаризира с принципните и държавническите заключения на своите подчинени, залага на армията като институция, способна да гарантира сигурността на страната, и е против използването на партийни елементи за тази цел. Позицията му е в логична връзка с идеите, развити от него в доклад, внесен в Министерския съвет още на 16 декември 1922 г. Вземайки повод от събитията в Неврокоп и Кюстендил, както и от сведенията, че автономистите готвят въстание през пролетта на 1923 г., което да предизвика намесата на Великите сили и да доведе до автономия на Македония, Черна гора и Хърватия, Томов настоява българската страна отново да постави пред победителите въпроса за засилване на армията чрез повикването на 3000–4000 неслужили младежи на възраст от 21 до 23 г., взети пропорционално от всички общини, които да се разположат в частите, намиращи се в пограничната зона със Сърбия. След като се обучат,

[239] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 77а, л. 3–16; ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 47–48.
[240] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 77а, л. 1–3; ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 57–58.

те ще представляват достатъчна гаранция при едни нови вълнения. Мнението на Министерския съвет е, че предлаганата мярка е неприложима, и Томов е принуден да оттегли доклада си[241].

Държавническата позиция на военните и на К. Томов е в тотално противоречие с партийните виждания и намерения на Стамболийски и радикалите в ръководството на БЗНС да си създадат собствена въоръжена партийна милиция. Стамболийски в цитираната телеграма от 5 декември 1922 г. препоръчва тя в перспектива да се превърне в „една скрита, но постоянна стража". На следващия ден той остро възразява срещу разпускането на доброволците, в които вижда „здрава идейна и въоръжена оранжева сила в София, която да стабилизира положението на държавата"[242]. Въпреки тяхното тоталното компрометиране, Стамболийски и Даскалов ще продължат с усилията за създаване на постоянна Оранжева гвардия.

Д. Безумствата на майор Никифоров. Събитията в Кюстендил по своеобразен начин се отразяват върху поведението на майор Никифоров. Ако абсурдността има степени, то издадената от него на 7 декември 1922 г. в Горна Джумая Заповед №131 е сред най-абсурдните в историята на българската армия и го превръща в достоен последовател на Херострат. В нея се казва: „Обявявам на населението от Петричкия окръг, че личността на войниците, дошли да изпълнят своя отечествен дълг е НЕПРИКОСНОВЕНА. Заповядвам: 1) За покушение върху войник, да се изгаря селото, в чийто район е извършено; за покушение върху офицер, ако е подпоручик или поручик – да се изгарят всички села в района, в който е станало убийството; за капитан – да се изгаря един град, ако ли този капитан е областен комендант – да се изгорят всички села и градове на военната област, чийто началник е бил комендантa. 2) Подпалването да почва автоматически при първо известие за извършеното покушение от най-близката войскова част до покушението, а ако трябва да се извършат повече палежи – от всички войскови части. За забавяне в изпълнение на настоящата ми заповед отговорните войскови началници да се наказват със смърт, съгласно дадените им лични инструкции на съответните органи. 3) Настоящата ми заповед да се разлепи във всички села и градове." Тази заповед предизвиква широка негативна обществена реакция. Тя не оставя безразличен и началника на Генералния щаб полк. Топалджиков, който на 11 декември резюлира: „В дело за назидание на поколенията как се усмирява собствена страна, метод от XX столетие. О, времена, о нрави!!!"[243] В случая това е проява само на лично възмущение, но не и реакция на най-висшия военен, отговорен за законността и реда в армията и държавата. Няма дори и обръщане на внимание на очевидно изпадналия в не съвсем здравомислещо

[241] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 124.
[242] ЦДА, ф. 176К, оп. 4, а.е. 1396, л. 136, 139.
[243] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 221.

състояние офицер, който заповядва изгарянето на български села и градове и избиване на български офицери без съд и присъда по „лични инструкции".

Изглежда 7 декември е бил вдъхновяващ ден за майора, защото той издава и втора безумна заповед. Тя е предизвикана от непотвърдени сведения, че автономистите се готвели да влязат в Неврокоп и да подведат населението под клетва, за което събирали милиция. Никифоров незабавно нарежда на коменданта на града да забрани от 8 декември движението между селата и да започне преброяване и проверка на населението. „Това село, от което отсъстват повече от десет мъже, запалете го целото. Вий ще започнете от с. Фотовище, същото да почнат всички застави и постове от най-близките села... Моста заемете с картечници и стреляйте на месо. Наредете групи палячи в самия град Неврокоп с тенекии газ и всичко готово. При първия сигнал за явяване на автономистите, запалете града от всички страни, тъй че, когато дойдат да влязат в пепелище. Най-наред започнете от къщите на шефовете им, които му са известни." Същото трябва да направят и всички постове и застави из околията[244].

Тези заповеди частично са смекчени след десет дни. На 17 декември 1922 г. Никифоров издава поредна заповед до областните коменданти на Банско, Неврокоп и Св. Врач. С цел връщането на окръга към по-интензивен трудов живот, който е парализиран, той разрешава движението между околиите, но оставя учредените постове и застави по мостове, пътища и дефилета за контрол до втора заповед. Отново напомня, че заповедта за разстрелване без предупреждение на всеки въоръжен остава в сила и насочва вниманието им върху необходимостта да усъвършенстват разузнавателните си служби и щом забележат и най-малкия опит за повторение на миналите безпорядъци, да възстановят веднага авторитета на властта съгласно по-рано дадените инструкции[245].

За да напомни на управляващите, че няма да се стресне от новото военно положение и за да ги принуди на по-големи отстъпки, ръководството на ВМРО организира атентат срещу министър Р. Даскалов. На 15 декември 1922 г. пред Народното събрание по автомобила му са хвърлени две бомби, които не избухват. Опитът за атентат нагнетява атмосферата и дава аргументи на крайното крило в БЗНС, което иска кървава разправа с партиите от Блока и ВМРО. То не разчита на армията, а на мобилизираните земеделци, които щели да претърсят градовете, да блокират границите и да накарат противниците си да почитат законите и да не смущават сигурността, мира и реда в страната[246]. След атентата са взети и конкретни военни мерки. Още същия ден началникът на Софийския гарнизон полк. Г. Личев издава Поверителна заповед №47

[244] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 77; ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 224.

[245] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 227–228.

[246] Земеделско знаме, №39, 17 декември 1922 г.

„за залавяне на атентаторите и запазване на реда“. Тя предвижда привеждане на дежурните части в пълна бойна готовност, изпращане на конни разезди за охраната на градските покрайнини и извън града, поставяне на застави от жандарми и полицаи, които да затворят изходите му[247]. Мерките запазват реда в столицата, но не довеждат до залавянето на атентаторите.

На следващия ден К. Томов се среща с П. Михайлов, който настоява министърът да изпълни поетите в Кюстендил ангажименти. Неудовлетворен от развоя на взаимоотношенията между ВМРО и властта, на 20 декември 1922 г. Т. Александров изпраща лично писмо до военния министър. В него лидерът на автономистите упреква Томов, че е допуснал да се обвини Организацията като оръдие на чужди сили и да се обяви военно положение, от което страда невинното население. Александров е възмутен и от решението да се уволненият и подведат под съдебна отговорност офицери, които като добри българи са избегнали проливането на братска кръв, след като се убедили, че всяко тяхно съпротивление ще бъде задушено. Той все пак допуска, че това се върши по тактически съображения, за да се запази престижът на българската държава пред външния свят, и като „добър българин“ го одобрява. В писмото войводата поставя едномесечен срок лично на Томов и неговите колеги да изпълнят новите условия на ВМРО, а именно: да бъдат заловени и осъдени федералистките бойни ядра; да се престане с фаворизирането на федералистите с цел да бъдат противопоставяни на ВМРО; да се вдигне военното положение и от Петрички и Кюстендилски окръг да се изтеглят излишните войскови и жандармерийски части; да бъдат освободени от отговорност и възстановени длъжностите на всички пострадали офицери, които могат да бъдат преместени в други гарнизони[248].

След новата фаза от искания и заплахи се стига до споразумение правителството да отмени извънредните мерки в Петрички окръг и да назначи за окръжни управители в Петрич и Кюстендил лица, ползващи се с доверието на революционната организация. От своя страна, последната се задължава да не проявява открити признаци за съществуване на българска територия[249]. Само десет дни след въвеждането му с указ на царя от 30 декември 1922 г. военното положение в Дупнишка и Радомирска околия е вдигнато[250]. То обаче е запазено в Кюстендилска околия и официално продължава да е в сила поне до 22 септември 1923 г., когато отново цялото царство е обявено във военно положение.

Не толкова бърза е реакцията на управляващите по отношение на изтеглянето на войските от двата окръга и отстраняването на майор Никифоров. Произволните действия на самозабравилия се майор предизвикват протести

---

[247] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 308, л. 43–44.

[248] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 90, л. 1.

[249] Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., 238–239.

[250] Държавен вестник, №225, 5 януари 1923.

и оплаквания не само на автономистката организация, но и на гражданските власти и дори на неговите колеги военни. Окръжният управител на Петрич Хр. Димитров докладва в Министерския съвет, че действията и нарежданията на Никифоров вредят както на авторитета на правителството, така и на страната. Той настоява да се изтеглят изпратените войски и да се остави редовният контингент. От своя страна, кметът на Г. Джумая се оплаква на просветния министър, че училищата в града са заети от войската и учебното дело страда[251]. На 14 декември 1922 г. началникът на Трети пограничен сектор с център в Пещера директно отказва да изпълни заповедта за запалване на селищата и открито заявява на своя пряк началник – инспектора на пограничната стража: „Мисля, че майор Никифоров е отишъл много далеко по отношение на даденните му права, като си е присвоил такива като изгарянето на села, поголовно избиване на населението, което едва ли и Министерският съвет би позволил да се извършат, даже в неприятелска територия." Той посочва и конкретни необосновани заповеди на Никифоров до началниците на погранични сектори, които разстройват и обезсилват охраната на границата. Офицерът очаква ясни указания за правата на майор Никифоров и ограничаване на неговите произволи. Едва след тези сигнали следва реакция от страна на военното началство в София. Инспекторът на пограничната стража нарежда на Никифоров да дава съдействие на граничарите съгласно чл. 13 от Устава за пограничната служба и да не прави никакви разместванията на офицери и подофицери. За разлика от него, началник-щабът на армията е далеч по-некатегоричен, витиеват и двусмислен. На 18 декември 1922 г. той си позволява само да напомни на майор Никифоров, че според Щаба на войската страната се намира в мирно време и военната власт може да дава само съдействие на административните власти, без да има право да проявява самоинициатива. Топалджиков отказва да осъди и да потърси отговорност за антиконституционните и противозаконни действия на своя подчинен и се задоволява да види в тях само „едно вироглавство и една неподготвеност" да се справи с всички възложени му командни длъжности. По-определена, но не и напълно адекватна, е позицията на военния министър К. Томов, който нарежда, предвид многото оплаквания от майора, той да бъде сменен от полк. К. Жечев и да се назначи анкета за делата му. Нареждането на министъра не е изпълнено, което показва, че с армията се разпорежда не военният министър, а покровителите на Никифоров. На 20 декември 1922 г. Топалджиков се задоволява само да разпореди да не се изпълняват заповеди и искания на майор Никифоров, противни на законите и уставите на страната и армията[252]. След като началник-щабът отказва да прецени кое е законно и кое не в действията на Никифоров, той възлага тази отговорност на своите подчинени.

---

[251] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 112, 225, 229, 331–332

[252] Пак там, л. 326–327, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 6

В действителност Топалджиков е в изключително деликатно положение. От средата на 1922 г. той е подложен на силен натиск и обвинения от страна на видни функционери на БЗНС и най-вече от председателя на Народното събрание Н. Атанасов, чието протеже е майор Никифоров. Топалджиков е обвиняван в съчувствие към Блока и съучастие с македонските автономисти, в преследване на офицери, „приятели" на земеделците, във водене на самостоятелна политика. Такова е и мнението на самия Стамболийски. След събитията в Търново, Неврокоп и Кюстендил противниците му директно искат той да напусне поста си, защото политиката на Щаба на армията е претърпяла провал. Топалджиков не приема обвиненията в нелоялност, собствена и на офицерството, както и бруталните действия на земеделските водачи и дружби, свързани с побоища над офицерите (какъвто е случаят с началника на Ловешкия гарнизон подполк. Попов), с ходатайства „в заповедническа форма" за преводи и уволнения на офицери (протоколи на търновската земеделска дружба против командира на Четиридесет и осма пехотна дружина, на разградската дружба срещу офицерите в гарнизона и др.). Позициите му се влошават и от интригите на майор Никифоров и предизвиканото от него напрежение в отношенията между силовите министерства. Налаганата от земеделските ръководители политика спрямо офицерството за Топалджиков е опасна и водеща до лични саморазправи и катастрофа не само за армията, но и за страната. Затова на 21 декември 1922 г. той изпраща рапорт до Стамболийски с искане, ако не се ползва с доверието му, да бъде освободен от поста си, заедно с всички старши началници. Топалджиков, макар и не категорично, си позволява да посъветва Стамболийски да прекрати намесата на странични и неотговорни фактори в делата на армията и да не иска от офицерството да слугува, а да служи на Отечеството. Сред мотивите на оставката му е и необходимостта да се премахне убеждението, че и майори могат да командват армията[253]. С оставката си Топалджиков все пак цели да изтъкне заслугите и лоялността си към БЗНС и това дава резултат. Той остава на поста си до 20 април 1923 г., но без да си върне доверието на властващите.

Оставката на Топалджиков е свидетелство, че земеделското управление безцеремонно се опитва изцяло да подчини офицерството и армията чрез саморазправи, чрез брутално кадруване от и на всякакви нива, чрез въвеждане на партийни, а не на професионални критерии в йерархичното израстване. Дори лоялният и послушен Топалджиков не може да приеме превръщането на армията в слуга на една партия, а не на цялото общество. Той обаче не притежава мъжеството и достойнството на ген. Ст. Нерезов чрез личния си пример да се противопостави на тази по неговите думи катастрофална политика.

След като депозира оставката си, на 4 януари 1923 г. Топалджиков преутвърждава нареждането си от 20 декември[254]. На следващия ден Никифоров

[253] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 189–192.

[254] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 8.

примирително уведомява Щаба на армията и Министерството на вътрешните работи, че е разпоредил преустановяването на всички специални военноадминистративни служби в Петрички окръг и уведомил новия окръжен управител Сребрен Поппетров, че войската ще остане в сегашните си квартири, но съдействие ще дава само при специално негово искане, за всеки случай по отделно. Топалджиков е доволен: „Така трябваше да действате още от самото начало“[255]. Веднага след като се връща в страната, с подвизите на Никифоров е запознат и министър-председателят Ал. Стамболийски, който, както отбелязва Топалджиков, останал като „гръмнат“ и възкликнал: „Той е луд и защо го държите“. Дори тази унищожителна оценка не взема главата на Никифоров. На 13 януари 1923 г. Топалджиков отново се обръща към него, за да изкаже задоволство, че той е вникнал в съдържанието на предписанието от 18 декември, и да му напомни, че положението му се определя от съществуващите в армията законоположения и законите в страната. Чак сега той си позволява да поиска отговори на следните въпроси: 1. На основание на какви законоположения или специални инструкции Никифоров е обявил военно положение в Петрички окръг, свикал е запасни на обучение и е осигурявал нужните за частите средства чрез реквизиции, при условие, че реквизиция в мирно време и без специален указ не може да се прави; 2. Кой му е дал право да издава Заповед №131; 3. На основание на кои специални нареждания е действал самостоятелно и е прибягвал даже до крайното средство да обстрелва с артилерия български селища. Топалджиков се интересува и от въпроса дали това е правено след поискано съдействие от административните власти и от кои именно[256]. Вместо да отговори на въпросите, Никифоров отправя нови искания към централните власти. Той си позволява директно да се обърне към финансовия министър М. Турлаков и да го заплаши, че ако последният не осигури по 100 лв. дневни на всички командировани войници и офицери в Петрички окръг, щял лично да дойде с войските си в София и да се разправи с него. Едва тази заплаха за използване на поверените му войски срещу тези, които са му ги поверили, разклаща позициите на Никифоров, но не съвсем. Вместо директно да заповяда арестуването му, на 17 януари 1923 г. Топалджиков се обръща с искане до военния министър майорът да бъде веднага сменен от длъжността началник на Петричкия отряд и да се изпрати да заеме длъжността си във Втори пограничен сектор, като едновременно се назначи една анкета за делата му. В пълен противовес на досегашната си позиция Топалджиков твърди, че „майор Никифоров не разбира назначението на изпратения в новите земи отряд“, че „всичките му досегашни действия са беззаконни, предизвикателни и анормални“, че той, „опрян на някаква външна подкрепа“, „внася голяма деморализация в армията, в която иска да играе ролята на нов Пазвантоглу“ и

[255] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 328.
[256] Пак там, л. 329–330.

че най-накрая трябва да се сложи край на неговата „престъпна дейност". Още същия ден министър К. Томов нарежда да се смени майор Никифоров с полк. К. Жечев и да се назначи анкета, която да разследва делата му[257]. Последва отмяна на крайните разпореждания на Никифоров и възстановяване на функциите на гражданската администрация. Назначената комисия изготвя доклад, в който разкрива неговите незаконни действия, злоупотребите му с власт и финанси, издевателствата над мирното население, над гражданските власти, над колегите му офицери и над войниците. Издадена е заповед за даването му под съд, но той не стига до съдебната зала, а до по-високо назначение. Това се дължи на неговите покровители Д. Кемалов, П. Ангелов, Н. Атанасов, Р. Даскалов, чиито представи за служене на родината, за дълг, чест и достойнство той реализира. Търсеният от тях сблъсък между армията и ВМРО с оглед обезсилването и подчиняването им така и не се случва. Четниците на ВМРО продължават да се разхождат необезпокоявани не само в горите, но дори по централните градски улици[258]. Съвременници на събитията отбелязват, че експедицията на Никифоров не изпълнява предназначението си и има обратен ефект – възбужда недоволството на местното население, на войнишкия състав и прави възможно офицери от различни гарнизони да уеднаквяват отрицателното си становище за правителството[259].

Отстраняването на Никифоров не предизвиква сътресения в Петричкия край. Според доклада на окръжния управител Ср. Поппетров от края на януари 1923 г. до Вътрешното министерство там се е създало „едно положение на мир, спокойствие, свобода и правов ред". Такива са и заключенията на новия началник на войските полк. Жечев. За него опасност за реда биха създали само федералистите, търсещи реванш, но те могат да бъдат парирани от администрацията, ако е на мястото си[260]. Това положение обезсмисля по-нататъшното стоене на огромния войскови контингент. Още повече, че той изпитва сериозни проблеми, свързани със снабдяването с храна, с трудните условия, в които е принуден да живее и действа, с продължителното откъсване и отдалечеността от родните места, с неизплатените дневни пари и с рязко влошаващия се дух и дисциплина. Поради това на 11 януари 1923 г. полк. Н. Топалджиков изпраща доклад до военния министър с предложение, без ущърб за сигурността, всички сборни роти да се откомандироват в частите си[261]. Конкретно решение не е взето и ситуацията продължава да се утежнява. В началото на февруари началникът на жандармерията дори предупреждава Щаба на армията, че не е изключено да се появят брожения сред самите войници. От своя страна, командирите на Шести бдински полк, на Пети пехотен

[257] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 333–334; а.е. 497, л. 14–15.
[258] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4758а, л. 3.
[259] НА–БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 221.
[260] БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО..., 269–276; ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4758а, л. 3-4.
[261] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 246.

полк в Русе и на Софийския гарнизон настояват да се върнат частите им, изпратени в Югозападна България, защото се оголват местните гарнизони. От резолюциите върху докладите проличава, че в Щаба няма категорично становище дали изпратените части да бъдат подменени с нови или да се откомандироват и да се засилят местните гарнизони, затова прехвърлят проблема към Военното министерство и Министерския съвет[262]. На основата на всички тези донесения министър К. Томов изработва специален доклад до Министерския съвет за съдбата на войските, изпратени в Петрички окръг. В него той акцентира върху тяхното голямо количество, достигнало до 9 пехотни и 5 жандармерийски роти, 6 картечни взвода, 2 ескадрона конница, върху трудните домакински и хигиенни условия, при които са поставени, върху появилите се признаци на недоволство и възможността самите те да предизвикат нарушаване на реда. Позовавайки се на доклади на полк. М. Банковски, командир на Седми пехотен рилски полк, и на полк. Жечев, министърът твърди, че „редът в Петрички окръг е отдавна възстановен и животът е влязъл в нормалния си ритъм". Поради всичко това той предлага Министерският съвет да му разреши да откомандирова обратно в техните части всички изпратени в помощ на административните власти войски и да не ги заменя с нови. Според Томов по този начин ще се предотвратят евентуални усложнения, ще се намалят големите разходи за поддържането на тези войски и ще се подсили Софийският гарнизон, поради неспокойното положение в столицата. Като превантивна мярка той предлага да се усилят гарнизоните в Мехомия, Св. Врач и пограничната стража от Втори и Трети граничен сектор[263]. Това е и лебедовата песен на Томов като военен министър. На 9 февруари той ще бъде принуден да напусне поста и Земеделския съюз.

Допълнителните войски в Югозападната част на страната остават и причините за това са много – изостряне на противопоставянето сред управляващите, утвърждаването на курса на налагане на селска диктатура, задълбочаването на конфликта с ВМРО във връзка с подписването на Нишката спогодба и нарастването на политическото напрежение в навечерието на насрочените за април 1923 г. парламентарни избори.

5. За разоръжаване на гражданското население

В следвоенното време, наред със стопанските и политическите фактори, които водят до дестабилизация на вътрешния ред и създават сериозни опасности за сигурността на страната, като сериозен проблем се очерта-

[262] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 342, 347–348, 349, 351–352.

[263] Пак там, л. 353. Според други сведения през февруари 1923 г. в Г. Джумая, Дупница, Банско и Мехомия има 11 роти и 1 взвод, 3 батареи, 2 ескадрона кавалерия и 1 картечен взвод. ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 49.

ва и наличието на голямо количество оръжие в ръцете на гражданите. По време на войната, след пробива при Добро поле и след демобилизацията, много от войниците запазват своето оръжие и муниции в домовете си. В ръцете на населението попада и голямо количество оръжие от военните складове. След примирието значителна част от въоръжението на армията е целенасочено укрито, за да не бъде иззето от съглашенците. В хода на тази широкомащабна акция част от оръжията и боеприпасите се приватизират. В смутното и бедно следвоенно време търговията с оръжие се оказва разпространено и доходно занимание. Всичко това създава реални възможности крайни елементи и екзалтирани личности, политически престъпници и разбойници, да се въоръжат и да подкопаят спокойствието и реда в страната. Победителите пък се опасяват, че българското правителство в случай на нужда може да обяви мобилизация, при което населението ще се яви с личното си оръжие[264].

Поради тези причини командването на съглашенските окупационни войски започва целенасочена и последователна кампания за разоръжаване на българското население, в която пряко ангажира правителството и местните административни власти. Действията на българските институции не водят до някакви конкретни резултати[265]. Военното командване е скептично настроено относно резултатността на една акция по разоръжаване на населението и предлага, освен чрез обиски, да се започне неговото откупуване, но правителството не отпуска кредит за тази цел. През август 1919 г. самият министър-председател Т. Теодоров подава нота до победителите с настояване за отмяна или поне за смекчаване на мерките за демобилизация и обезоръжаване на населението. Изтъкнатият от него мотив е, че така се насърчават съседите към авантюри, намалява се престижът и се „прави мъчна задачата на Правителството да пази реда в тези тежки обстоятелства“. Онова, което особено тревожи както българските, така и съглашенските власти, е въоръжаването на тесните социалисти и възможността те да използват оръжие в политическите борби. В тази връзка ген. Кретиен предлага да се правят обиски на нарушителите на реда и да се забрани на всички невоенни лица да притежават оръжие. Конкретни мерки сигурно са предприети, но и те остават без съществен резултат[266].

В края на 1920 и началото на 1921 г. ген. Де Фурту отново поставя пред българските власти въпроса за предаване на оръжието, укрито в тайни складове, и разоръжаване на цивилното население. Щабът на армията и правителството естествено отричат наличието на укрити бойни материали. Според тях наличното в населението оръжие е незначително и не може да представлява опасност за вътрешния ред, а още по-малко за спокойствието на съседите. Все

[264] По-подробно виж Станев, Вл. Цит. съч., 116–208; Йонов, М. Цит. съч., 85–87.

[265] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 105, л. 228–359; Великата октомврийска..., с. 490, 492, 502, 509, 510.

[266] ЦДА, ф. 3К, оп. 1, а.е. 328, л. 73.

пак през май 1921 г. административните власти със съдействието на войската започват акции за събиране на останало в населението оръжие в Софийски и Видински окръг. Резултатите не удовлетворяват Де Фурту, който настоява българската страна да изготви закон, включващ наказания за тези, които не предадат оръжието си, и поощрения за тези, които го сторят[267].

Съобразявайки се със съглашенския натиск, през октомври 1921 г. Вътрешното министерство подготвя законопроект за изземване на оръжието, служещо за бойно употребление (пушки и бойни припаси) от населението в Царството. Причините за появата му са посочени в мотивите на министър К. Томов: чл. 80 от мирния договор, който оставя строго определено количество оръжие и бойни припаси на армията и изисква всичко останало да бъде предадено на победителите, и настояването на Военноконтролната комисия да се прибере окончателно случайно останалото военно оръжие и бойни припаси в населението. Законопроектът абсолютно забранява притежанието и носенето на оръжие, служещо за бойно употребление във войската (картечници, пушки „Манлихер", „Маузер" и пр.) и бойни припаси за него, с изключение на лицата, специално натоварени с това от властта. В продължение на 20 дни от публикуването на Закона посочените оръжия и припаси трябва да се предадат на общинските и административни власти. След този срок всеки, у когото такива се намерят, ще се наказва с глоба от 5000 лв. и тъмничен затвор до 1 г.[268]

Обсъждането на законопроекта в пленарна зала е през декември 1921 г. Отношение към него вземат само комунистите, които го приемат твърде лично. Те го определят като несъстоятелен, тъй като в населението нямало оръжие, и като опит на Съглашението да обезсили българския народ и да го лиши от възможност за съпротива. Законопроектът се тълкува и като поредна проява на сервилност към победителите и като възможност за засилване на преследванията над членовете и симпатизантите на Комунистическата партия[269]. По-нататъшното обсъждане на законопроекта е спряно поради все новите и нови изисквания на съглашенските контролни органи. След като те са приети от българската страна, в началото на април 1922 г. К. Томов, но вече в качеството си на военен министър, отново внася в Народното събрание законопроект за обезоръжаването на населението[270]. И този вариант не задоволява напълно Ликвидационния орган, което забавя приемането на закона. Едва през юни 1922 г. законопроектът за обезоръжаването населението в България, съгласно Ньойския договор е набързо обсъден и приет от депутатите[271].

Със Закона се забранява „носенето, купуването и продажбата на всякакво оръжие, бойни припаси или боен материал от всякакъв вид". Забраната се от-

[267] Станев, Вл. Цит. съч., 212–214.
[268] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3080, л. 2–3.
[269] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, 819–821.
[270] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2852, л. 4.
[271] Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 447–448, 460–461.

нася както за отделни лица, така и за дружества, организации или институти от каквото и естество да бъдат те. Като „боен материал" законът определя: оръдия, гаубици, мортири, лафетите и бойните припаси за тях; всичкото носимо бойно оръжие и картечници от модел, употребяван в българската или друга армия, пистолети и револвери и бойните припаси за тях; ръчни гранати и такива за пушки. Забранява се производството, вносът и износът на боен материал, непредвиден от клаузите на мирния договор. В 40-дневен срок след обнародването на Закона всяко частно лице или дружество, притежаващо оръжие, бойни припаси или материали, е длъжно да ги предаде на най-близката полицейска или жандармерийска част. След изтичането на този срок всеки, у когото, се намери оръжие или бойни материали, се предава на съдебната власт и се наказва с глоба от 1000 лв. или до три месеца затвор. Освен това намерените предмети се конфискуват. Разрешава се само търговията и употребата на ловно оръжие. Въпреки че вносител е Военното министерство, изпълнението на Закона се възлага на МВРНЗ[272].

Законът е по-цялостен и всеобхватен в сравнение с този от 1921 г. Забранява се не само притежанието, но и вътрешната и външната търговия, като и производството на оръжия и бойни материали. Забраната се отнася не само за частни лица, но и за дружества и организации, които могат да си послужат с оръжията за нарушаване на обществения ред и компрометиране сигурността на държавата. Наказанията обаче са твърде незначителни и едва ли могат да стреснат притежателите на бойно въоръжение. Това прави приетия закон фиктивен и той не е в състояние да изпълни целта си.

Паралелно със Закона за обезоръжаването на населението, Ликвидационният орган налага приемането и на Закон за училищата и дружествата. Той забранява „на какво да е лице да формира военна сила или някаква организация, която би могла да се превърне във военна сила, да участва във формирането на части, които биха могли да се въоръжат, или пък да подготвя подобна организация публично или тайно". На частните лица се забранява да се присъединяват към подобни организации под заплахата от затвор до 2 месеца и глоба до 1000 лв. За организаторите наказанието е до 3 месеца и 1500 лв. На учебните заведения, университетите, дружествата на бившите офицери, подофицери и демобилизирани войници, както и на всички други организации и дружества, се забранява да се занимават с военни упражнения с оръжие и с военни работи. Единственото изключение е за Военното училище[273].

След приемането на законите българските власти предприемат действия, които да покажат на съглашенците, че изпълняват техните разпоредби. Про-

---

[272] Държавен вестник, №84, 18 юли 1922. Правилник за приложение на Закона за обезоръжаване на населението е приет след падането на БЗНС от власт. Виж Държавен вестник, №127, 5 септември 1923.

[273] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, с. 448, 461; Държавен вестник, №86, 20 юли 1922.

веждат се претърсвания, но иззетото количество оръжие е незначително. Тези мерки нямат системен характер и в населението остава значително количество оръжие.

6. Срещу разбойничеството

А. Наследството. Разбойничеството е проблем, с който българската държава се сблъсква от първия ден на самостоятелното си съществуване. Той преминава през различни етапи, има различен обхват, състав и цели. Тъй като това е едно от най-сериозните предизвикателства към реда и сигурността в страната, за справянето с него винаги е била ангажирана армията чрез действия за прякото му унищожаване, чрез обявяване на военно положение и чрез военнополевите съдилища. Държавата се опитва да реши проблема с разбойничеството и чрез административни и законови мерки. През декември 1887 г. по предложение на Ст. Стамболов е приет Закон за изтребление на разбойничеството. Законът възлага това задължение на полицията, като при недостиг на сили се образуват особени потери от местното население. Министърът на вътрешните работи може да забрани пребиваването в местности, където вирлуват разбойници, да преселва лица, заподозрени, че укриват такива, или съмнителни роднини. Също така той може да забрани на заподозрени в разбойничество лица да се заселват в пограничните райони или пък да заселва такива във вътрешността на страната. Два члена от закона изискват намесата на армията. Според чл. 11: „Ако някое село, махала или колиба укрива разбойници или отказва своевременното даване на предвидената в чл. 4 на настоящия закон помощ (10 души на всеки 100 къщи – б.м.), подлага се на екзекуция по решение на министерския съвет". Постановлението за екзекуцията трябва да бъде мотивирано и да се публикува в Държавен вестник, като се определи в какво ще се състои и колко време ще трае. Член 13 предвижда, че „разбойниците, укривателите и съучастниците им, както и всички лица, които с оръжие в ръка би си позволили да произвеждат или би произвели бунт срещу държавата, се съдят от полевите военни съдилища"[274]. Стамболов си дава сметка, че тези мерки са в противоречие със законите и Конституцията, но според него нарушителите на реда и спокойствието в държавата не могат да се ползват с правата на останалите граждани. За тях се въвежда перманентно военно положение и това облекчава мирните граждани[275]. Макар и не като панацея, Законът, заедно с други допълнителни мерки, дава своите положителни ре-

[274] По въпроса за разбойничеството и армията до 1912 г. виж Янчев, В. Армия, обществен ред..., 55–92, 203–216; Стенографски дневници на V ОНС, I РС, 301–302, 361; Държавен вестник, №146, 24 декември 1887.

[275] Стенографски дневници на V ОНС, I РС, 350–354.

зултати. Едва през юни 1901 г. Народното събрание изменя чл. 13 от Закона за изтребление на разбойничеството, като запазва възможността разбойниците, укривателите и съучастниците им да се съдят от полеви военни съдилища, но ако за това има мотивирано постановление на Министерския съвет, утвърдено с височайши указ, който пък трябва да е одобрен от Народното събрание[276]. Тази сложна процедура на практика сваля от военните и от военните съдилища отговорността за разбойничеството. Едва след промяната на Конституцията през 1911 г. и премахването на извънредните съдилища, през март 1912 г. Народното събрание приема закон за отмяна на чл. 13 от Закона за изтребление на разбойничеството. С това престъпленията на разбойниците стават подсъдни на гражданските съдилища[277]. Неясна остава съдбата на чл. 11 за военните екзекуции, които официално не отпадат от Закона, но практически не са прилагани.

На армията ѝ се налага да се справя с разбойнически чети и шайки както по време на Балканските войни, така и след тях. В годините на Първата световна война държавата се изправя пред сериозен проблем със засиленото разбойничество в Гюмюрджинско и Моравско. За да го реши, в края на 1916 г. Вътрешното министерство, в съгласие с Щаба на Действащата армия, изработва нов Закон за преследване и изтребление на разбойничеството[278]. Той предвижда във военно време и при обявено военно положение преследването и изтреблението на разбойниците да се възлага на военните власти, които подчиняват местната полиция. Общинските кметове се задължават да следят жителите в общината и тези, които идват в нея. Последните незабавно трябва да се легитимират в общинското управление и ако остават за повече от 24 ч., да посочат местен жител, който да гарантира тяхната благонадеждност. При липса на документи или по подозрение дошлите лица се арестуват и изпращат в околийското управление или близкия полицейски участък. При съмнение за връзки между разбойници и местното население, кметовете могат да забраняват влизането и излизането от селото през нощта. През деня това може да става със специално разрешение и при задължително претърсване от селските полицаи. В завладените територии на населението „безусловно“ се забранява да притежава оръжие и взривни вещества, а наличните такива в определен срок се предават на властите. За старите предели на царството такава мярка се предвижда само при определени обстоятелства. При поява или преминаване на разбойници в района общинският кмет незабавно уведомява околийския началник и сам предприема следните мерки: 1. Разпорежда да се залови всяко лице, което се подозира в съучастие или укриване на разбойници; 2. Веднага се организира въоръжен отряд от полицейски служители и мест-

[276] Държавен вестник, №143, 5 юли 1901.

[277] Пак там, №88, 19 април 1912.

[278] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 1323, л. 2–3.

ни жители за преследване на разбойниците. Околийският началник, освен че поема задълженията да организира и координира действията по преследване на разбойниците, съобщава за това на началника на дивизионната област в пределите на царството или на началника на областната военна инспекция в завладените земи. Военните началници назначават въоръжени войници под командата на офицер или подофицер, които, заедно с определените от околийския началник полицейски стражари, образуват въоръжена група. Тя се разпределя от околийския началник на няколко отделения в зависимост от местните условия. Отделенията обикалят определените им участъци, събират сведения за разбойниците, извършват претърсвания на местностите, къщите и колибите, които могат да служат за укриване на разбойниците. Това те правят със съдействието на местните власти. Зданията, които служат за подслон на разбойниците, се изгарят, а стопаните им, които са знаели за това и не са донесли на властите, се предават на съд като съучастници и укриватели. Техните семейства се изселват в съседни села, а ако са от чуждо поданство, се екстернират. Ако някое село, махала, колиба укрива разбойници или отказва да даде съдействие за преследването им, се подлага на екзекуция. В завладените земи това става по решение на главнокомандващия на действащата армия, а в старите предели – по решение на вътрешния министър. Те определят и в какво ще се състои екзекуцията и колко време ще трае. Всички тези мерки се прилагат и за преследването и залавянето на избягали от частите си военнослужещи, които се скитат въоръжени или се укриват в населени места. Законът предвижда редица привилегии и награди за участващите в преследването и залавянето на разбойниците, но и санкции за „немарливо изпълнение“ на възложените задължения. За разбойниците са отредени най-строги наказания – смърт, доживотен или строг тъмничен затвор. Тежки наказания се предвиждат и за подбудителите, помагачите и укривателите на разбойниците. Последният член от Закона постановява, че предвидените в него престъпления се съдят от полевите военни съдилища по правилата на Военносъдебния закон за военно време и за време на военно положение. „Разследването по тези престъпления се извършва с най-голяма бързина, а цялото производство по съденето трябва да бъде свършено в един месец“[279]. Законът е обсъден на първо четене, но остро е атакуван от опозицията и повече не влиза в пленарна зала. Предвидените мерки обаче са прилагани широко по време на войната, а военните началници ще настояват те да бъдат използвани и след нейния край.

Една от основните задачи, с които трябва да се справят управляващите във вече мирния период, е да гарантират личната и имуществената неприкосновеност на гражданите, като ги предпазят от разбойничество. По това време то изживява истински ренесанс, подхранвано от изключително тежката стопанска ситуация, от изострените социални и политически конфликти, от не-

[279] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 1323, л. 4–6, 14, 16, 56.

сигурността на границите и загубата на авторитет и възможности на местната и централната власт. Общата деморализация, множеството завърнали се от фронта опитни бойци, но без желание и перспектива за нормално препитание, наличието на голямо количество оръжие допълнително стимулират явлението.

След бума през есента на 1918 г., в края на пролетта и началото на лятото на 1919 г. разбойничеството в цялата страна се активизира. Особено интензивно е то в Станимашко (Асеновградско), Дьовленско (Девинско), Доспатско, Родопската област, по долината на р. Марица, в Беломорска България. Там върлуват много и добре организирани разбойнически банди. Полицейските и военните сведения очертават техния профил. Те са в състав от 4 до 50 човека и включват както българи, така и турци, гърци, помаци. По-голямата част са войници дезертьори и деградирали елементи. Има и такива със солидно социално положение, с редовни занимания, които паралелно упражняват и разбойническия занаят. Облечени са във войнишки или селски дрехи, често се дегизират. Въоръжени са с пушки, бомби, револвери, ками. Разполагат с добра разузнавателна и осведомителна мрежа. Действията на разбойниците първоначално не са обвързани с партийнополитическите борби в страната, но често са функция на политиката на съседните държави спрямо България. Разбойниците блокират шосетата Кърджали–Хасково, Кърджали–Гюмюрджина, Кърджали–Егри дере (Ардино), Ксанти–Пашмакли–Даръдере. Те парализират свободното движение на мирните граждани, обират ги, „като ги събличат съвършено голи, вземат им парите и скъпоценностите“. Съвсем свободно влизат и в селата, за да грабят и малтретират жителите им, отмъквайки не само пари, но и добитък. По този начин утежняват и без това трагичното стопанско и търговско състояние на жителите в тези райони. Рядко прибягват към убийства. Такива стават обикновено при опит за съпротива или когато разбойниците биват разпознати. Действията им са улеснявани от пасивното държание на изплашеното местно население и от користната подкрепа на техни съмишленици и част от администрацията. Слабата по състав, лошо въоръжена и екипирана местна полицейска стража не е в състояние да окаже сериозно противодействие. Пресеченият и недостъпен характер на местностите, в които действат разбойниците, спомага за бързото им изтегляне и укриване, а близостта до границите – за безпрепятственото им преминаване на турска и гръцка територия. Малобройната българска погранична стража трябва да се справя и с многобройни нападения на чети, навлизащи от гръцка и сръбска земя. Една част от тях преследват чисто разбойнически цели, но други са организирани или подкрепяни от централните власти с цел провокиране на нестабилност и напрежение по границите като предпоставка за откъсване на нови български територии.

По различни канали – чрез местната власт, чрез делегации и телеграми, населението от тези краища влиза в контакт с централните власти в София, за да ги информира за непоносимото положение и да поиска адекватна защита.

Вътрешното министерство преценява, че локалните явления заплашват „да вземат характер на едно обществено зло“ и набелязва краткосрочни и дългосрочни мерки. С „твърде бързо“ писмо от 3 юли 1919 г. то се обръща с молба за съдействие от Военното министерство за изпращане на въоръжени команди в засегнатите райони, давайки си сметка, че само войската е в състояние да защити престижа на държавата, да спре посегателствата на разбойниците и да гарантира живота на хората. Присъствието на командите се разглежда и като предпоставка местните жители да се поставят в услуга на властта и със своя опит и познания да се включат в преследването и залавянето на бандитите. Като следваща стъпка се предвижда с проблема да бъде запознат Министерският съвет и да се изработят радикални и ефикасни мерки за ликвидирането му. По-късно главният секретар на Вътрешното министерство се обръща с молба към Военното министерство да бъдат отпуснати 180 пушки и по 300 патрона за въоръжаване на милиция, която да се заеме с вирлуващото разбойничество в Даръдеренско и Егридеренско[280]. Впрочем и до този момент войската не е безучастна към разбойническия проблем. Още на 23 юни 1919 г. началникът на Втора (Пловдивска) военноинспекционна област ген. Вл. Вазов докладва в София, че е изпратил една команда за преследване и залавяне на разбойници в с. Лъджа, Даръдеренско, като място, където са извършени обири. Има изпратена команда и в Егри дере. Контрачета от Тринадесети артилерийски полк в края на юни е командирована да преследва една чета от 40–50 души, която действа в района на Станимака и ограбва каракачаните. Четата е прогонена и се изтегля в Кърджалийско. Поради демобилизацията и намаления състав на частите военните началници, въпреки нарежданията от София, не са в състояние да изпращат нови и нови команди[281]. След молбата на Вътрешното министерство началник-щабът на армията ген. Ив. Луков, като отчита цялата сериозност на положението, възлага на ген. Вл. Вазов да ръководи акцията в Южна България, като образува и изпрати една сборна команда в района на Кърджали и изработи план за унищожаване на разбойничеството. Луков се обръща и към вътрешния министър с молба да даде нужните нареждания на административните власти[282].

От своя страна, на 7 юли 1919 г. ген. Вл. Вазов нарежда на началниците на Втора пловдивска, Трета сливенска, Осма старозагорска и Десета гюмюрджинска дивизионна област да образуват една сборна команда, която да се изпрати в Кърджали за преследване на разбойниците и въдворяване на реда. Общият ѝ състав трябва да бъде от 17 офицери, 34 подофицери и 240 войници и да включва пехота, конница и артилерия. Вазов изисква изпратените части да бъдат добре облечени, въоръжени и снабдени с бомби, телефони и ракетни пистолети. Командването ѝ поверява на командира на Триде-

[280] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 288, 294–295, 297; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 5, л. 40.
[281] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 286, 300–304.
[282] Пак там, 298, 299, 377.

сет и осми пехотен полк под надзора на генерал-майор Ив. Шкойнов, началник на Десета дивизионна област. Шкойнов трябва да координира акцията с гюмюрджинския окръжен управител. При преследването на разбойниците командата трябва да се ръководи от специално приложена Инструкция за преследване на разбойниците в Кърджалийско и околността и да привлече местното население в борбата[283]. Инструкцията не е запазена в пълния си обем, но и съхранените 23 мерки са впечатляващи със своята свирепост и незаконност. Военните командири получават извънредни права, които включват правото да обезоръжават местното население и да го наказват с глоби до 500 лв. и забрана за напускане на селото, ако укрие оръжието си; да го мобилизират и въоръжават, но само в местата, където са се появили разбойници; да подчиняват напълно административните власти, да сменят, задържат, арестуват и наказват техни представители, ако откажат да съдействат в преследването на разбойниците; да обграждат и претърсват всяко село; да налагат контрибуция в произволен размер на селото, в което се открият разбойници или ятаци; да изгарят къщата, в която се залови разбойник; да „подлагат на бой и изтезание" укривателите и съмнителните лица с цел да се принудят да предадат самите разбойници и техните леговища; да арестуват бащата, майката и брата, който е по-голям от 18 г., до предаването или залавянето на разбойника от семейството. Кметовете и кметските наместници, освен че се задължават да дават исканите от военните сведения за разбойниците и техните скривалища, се задължават да контролират движението на населението чрез издаване на специални билети под тяхна лична гаранция. На самото население се забранява да остава нощно време на полето и се заплашва с разстрел след трикратно предупреждение, ако наруши забраната. Същото го очаква и ако укрива разбойници. То се задължава да оказва всякакво съдействие на военните власти не само с информация, но и като водачи, съгледвачи и чрез участие в потери, да изхранва до три дни командите и техния добитък, както и да им осигурява безплатен превоз. Всеки, който скъса телефонна или телеграфна жица, и се хване на място, се застрелва[284]. За да влезе в сила, Инструкцията трябва да бъде одобрена от Щаба на армията.

Вазов докладва за взетите от него мерки в Министерството на войната и Щаба на армията и предупреждава, че за прекратяване на разбойничеството ще е необходим отряд от най-малко 500 души. За разлика от Инструкцията, той настоява не административните, а военните власти да забраняват пашата на стада в определени планински райони, както и движението между селата и след определен час. Препоръчва администрацията да се подчини изцяло на началника на Десета (Беломорска) дивизионна област, като ѝ се възложи да следи и привлича под съдебна отговорност разни „престъпни" агитатори

[283] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 373–374.

[284] Пак там, л. 375–376.

– „тесняци, дружбаши и други подобни типове“, които не пропускали да насъскват населението срещу властта и държавата. Според генерала наложително било засилването и попълването на полицейската стража с честни хора, а „твърде полезно“ – даването на парично възнаграждение на войниците, изпратени да преследват и заловили разбойници[285].

Ген. Вазов експедитивно подготвя и иска план за унищожаване на разбойничеството. Планът предвижда: наказване чрез екзекуции или глоби на цели села и кошарите, укриващи разбойници; възстановяване на Закона за разбойниците в „пълната му сила“; образуване във всяка община на контрашайки от запасни подофицери и войници, които да бъдат добре платени и въоръжени; образуване на смесени команди от пехотинци и конници, които да действат в радиус от 30 км, за да може бързо да реагират на сигналите и да обграждат разбойниците; пунктовете, в които те се разполагат, да бъдат снабдени с телефонни станции, а самите команди да имат походни телефони, за да поддържат постоянен контакт помежду си и с дивизионните началници[286]. В Щаба на армията планът е допълнен с мерките от доклада му от 7 юли, като на администрацията е оставено да контролира движението извън и между селата чрез издадени билети и да въвежда вечерен час. Приема се и предложената инструкция. На 11 юли тези мерки са изпратени за одобрение и съгласуване в МВРНЗ[287]. В последния ден на юли от Вътрешното министерство отговарят, че приемат предложените действия за изкореняване на „това обществено зло, което заплашва да постави в опасност обществения ред и спокойствието в страната“, но на практика предлагат свой проект за борба с разбойническите чети, който не се покрива с този на военните. Проектът предвижда борбата да се организира и ръководи съвместно от военните и административните власти, като за тази цел се образува специална команда от 500 войници – офицери и подофицери, която действа заедно с полицейска стража от 400 души. Полицейската стража се назначава от окръжния управител, издържа се от Вътрешното министерство, а се въоръжава от военните. Щабът на командата се разполага в Гюмюрджина, като ръководната роля се предоставя на гюмюрджинския окръжен управител, съвместно с началника на военния отряд. Двамата заедно образуват съвещателно тяло с равни права, което изработва общ план и директиви по преследване на разбойниците и преценява кои от предложените от Щаба на армията мерки да бъдат прилагани с оглед на тяхната практичност. Окръжният управител и военният командир остават подчинени на своето началство, но действат автономно. Към тях се зачисляват един военен следовател, който води следствените дела против разбойниците, и чиновници от Обществената безопасност, които трябва

[285] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 378–379.
[286] Пак там, л. 295–296.
[287] Пак там, л. 311.

да разузнават разбойническите намерения и действия, както и връзките им с местното население[288].

Още на този етап проличава разминаването и дори противопоставянето в подходите на двете силови министерства към проблема с разбойничеството. Военните се обявяват за брутални действия, в които водеща е ролята на армията, а администрацията и полицията само подпомагат и изпълняват нейните разпореждания. Вътрешното министерство държи да запази водеща позиция и да определя действията на военните, което е в нарушение на принципа на единоначалието в армията и на Правилника за съдействието, което войската дава на гражданските власти. Планът на Вътрешното министерство има и други слабости. Определянето на Гюмюрджина като център на борбата с разбойничеството е крайно непрактично, тъй като градът отстои на десетки километри от планините, където действат разбойниците. Вътрешното министерство не разполага и не успява да набере, организира и обучи предвидената цивилна стража за преследване на разбойниците[289]. Въпреки това Щабът на армията приема проекта на Вътрешното министерство и възлага на ген. Ив. Шкойнов да се споразумее с гюмюрджинския окръжен управител по детайлите.

До съгласуваност на местно ниво не се стига. Още на 4 август гюмюрджинският окръжен управител се оплаква на вътрешния министър, че военните вече са създали един изключителен режим, недопустим в правова държава. Те подчинили на своите заповеди административните власти, присвоили си правото да назначават и уволняват кметове и секретар-бирници, ограничавали движението между общините, пречели на предизборната агитация, арестували политически дейци или, с една дума, упражнявали „един ужасен и с нищо неоправдан терор над местното население“. Според управителя действията на военните не изкоренявали, а способствали за разширяване на разбойничеството и предизвикали недоволството на местното население. Вътрешният министър Кр. Пастухов същия ден се обръща към своя колега М. Маджаров с настоятелно искане да нареди на своите подчинени да не превишават властта си и да не си присвояват права, които не им принадлежат. Маджаров приема исканията и дава съответните нареждания, които ген. Шкойнов отказва да изпълни. Той окачествява донесенията на окръжния управител като партизански, като опит на широките социалисти да използват властта и ситуацията, за да спечелят предстоящите избори, застъпвайки се за лица, свързани с разбойниците. Генералът е категоричен – или той ще гони разбойниците и всички ще му се подчиняват, или ще се остави окръжният управител да прави избори с всякакви средства. Все пак Шкойнов е принуден да се подчини и седмица преди изборите, от 17 август, нарежда на всички команди, изпратени за борба с разбойниците, да дадат пълна свобода на движението, на агитацията и на

[288] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 316–318.
[289] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 97, л. 195, 196.

събранията. Преследванията на разбойниците да се спрат и да се действа само при нужда, което не означава да се освободят вече заловените разбойници и техните ятаци. Силно засегнат, с накърнено честолюбие, Шкойнов решава да напусне армията, за което подава рапорт на 11 август 1919 г.[290]

Докато военните и гражданските власти спорят кой и как да поведе борбата с разбойниците, последните разширяват периметъра си на действие. През юни и юли 1919 г. се появяват разбойнически банди в Харманлийско и Свиленградско, които извършват грабежи, убийства, изнасилвания, нападат и обират селските пощи. Понеже началникът на Осма тунджанска дивизионна област не разполага с достатъчно войници, началник-щабът ген. Ив. Луков разпорежда в Харманли да се изпрати 1 ескадрон от София. Междувременно военните части по преследване на разбойниците в Кърджали достигат 450 човека. Те са разпределени на групи от 10 до 30 човека и разположени в различни изходни пунктове – Пашмакли, Кърджали, Даръдере, Егри дере, Мастанли (Момчилград), Кошукавак (Крумовград), Маказа, Папаз кьой (Драмско) и др. В края на юли и първата седмица на август ген. Шкойнов докладва за успехи на военните команди. В с. Чифлик, Кърджалийско, били заловени 9 души разбойници, 4 от които от четата на Топал Кадир, а останалите – самостоятелни. Заловени били и 14 ятаци и сподвижници. В с. Левочево, Пашмаклийско, бил заловен разбойникът Георги Гилев, а в Гюмюрджинско – „най-опасният затворник", Иван Тенев, и другарят му Христо Димитров. В рапорт за кампанията от 10 до 15 август 1919 г. Шкойнов отбелязва, че в Егри дере и околията са заловени 13 разбойници, а в Кърджалийско – 8. От 15 до 20 август в Егридеренско са заловени 27 дезертьори. Заловени и разстреляни са разбойници в Даръдеренско и Кошукавашко[291].

Успокояването на обстановката в Кърджалийско кара Щаба на армията в края на август 1919 г. да изпрати писмо до МВРНЗ с искане да прибере командите или ако все още има нужда от тях, то поне да се намалят. Тези искания периодично се повтарят, но командите не са прибрани и през септември те продължават с преследванията на разбойници в Кърджалийско и Станимашко[292].

Срещу засиленото военно присъствие в района се обявяват мюсюлманските първенци в Кошукавашко, Даръдеренско и Егридеренско. В лични срещи и телеграми те се опитват да убедят военния министър, че войската злоупотребява с положението си, като тормози местното население, изнасилва, нанася тежки побои, изземва храни и напитки, както и пари от търговците. Затова се иска всички военни части да се приберат в казармите и да се изпращат по селата само при нужда и по молба на административните власти. Настоява се за изпращане на анкетна комисия в областта и се заплашва, че ще се оплачат на представителите на съглашенските сили. Щабът на армията е

[290] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 321, 322, 323, 328, 331.
[291] Пак там, л. 307, 313, 324, 333, 335, 337, 338, 340, 346, 350.
[292] Пак там, л. 354, 356, 357, 364, 383.

принуден да вземе мерки. Той нарежда да се проведе анкета по оплакванията и да се донесе незабавно за резултатите, както и командите да се приберат в големите центрове[293]. Назначена комисия посещава района и на 4 октомври 1919 г. докладва, че оплаквания има в Кърджали, Мастанли, Егри дере, но не и в Узун дере (Неделино) и Даръдере. Заключенията са, че населението, въпреки наложените ограничения, е доволно от командите, защото са изчистили разбойниците. Недоволни били близките на разбойниците и техните ятаци. Възникналите проблеми се обясняват и с факта, че мюсюлманското население няма вяра в българската власт и се надява на скорошна промяна. Комисията констатира, че част от военните командири действително злоупотребяват с дадената им власт, което се дължи на липсата на централизиран контрол. Обективно той не може и да се наложи поради разпръснатостта и раздробеността на командите[294].

През септември 1919 г. разбойническата вълна вече обхваща цялата страна. Разбойническа чета от 10–15 души се появява край селата Летница и Голямо Калугерово, Ловешко. Чета действа и в Плевенско. Тя е съставена от войници дезертьори, добре въоръжени с манлихерови пушки, бомби и патрондаши, които се наричали „болшевици" и канели населението да вземе оръжие и да се обяви против властта. В района на с. Рахманларе (Розино), Карловско, действат двама разбойници – Дойчо Павлов и Юсеин Велиев. В Горноджумайска околия се появява разбойническа банда, която за 10 дни извършва 4 убийства и 3 грабежа. Разбойници действат и около Пещера и Ракитово, Пазарджишко. При всички тези случаи местните власти веднага се обръщат за съдействие към военните, които изпращат части за тяхното преследване[295].

Б. Земеделската власт и разбойниците. Коалиционното правителство на Ал. Стамболийски управлява в един като цяло „мъртъв" сезон за разбойничеството, но самото разбойничество далеч не е умъртвено. В средата на октомври 1919 г. българските войски се изтеглят от Западна Тракия и тя е окупирана от съглашенските войски. Заедно с войските се изтегля и част от българското население, както и български чети, които имат намерение да организират въоръжена съпротива. За победена България това не е алтернатива и властите вземат мерки за разпръсване на четите[296]. Тези събития дават тласък и на разбойническото движение. През октомври 1919 г. в района на Кърджали са обрани 75 човека, като задигнатата сума е за над 190 000 лв. През ноември обраните са 150, а сумата е 430 000 лв. Сведенията са на Абаджийския еснаф в Кърджали, който се оплаква в София и от това, че е отнета цялата му стока, че е невъзможно придвижването, а търговията е спряла. Дори и преувеличена,

[293] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 383, 384, 384а, 387; ф. 4, оп. 3, а.е. 52, л. 28, 29.
[294] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 32–33.
[295] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 349, 350, 360–361, 369, 370, 371, 372.
[296] Трифонов, Ст. Антантата в Тракия, 1919–1920. С., 1989, с. 59, 62.

картината е впечатляваща. Обирите са дело на местни жители и за да бъдат прекратени, се иска засилване на военното присъствие в областта[297]. Предвид обстановката в началото на ноември ген. Шкойнов докладва в София, че е наложително командите да останат поне до новата година. Въпреки тежката зима, разбойническите действия не спират и през декември, а военните команди продължават с обиските, преследванията и сраженията. През този период особено активна е четата на Рамадан Мустафа Чаушов, действаща в района на Егри дере. Няколко десетки са ограбените само в района на Даръдере, като щетите са за над 600 000 лв. При разбойнически нападения са убити 1 войник и 1 стражар[298].

По настояване на Щаба на армията на 17 декември 1919 г. ген. Шкойнов провежда в Кърджали съвещание с началниците на командите, изпратени в района за борба с разбойниците. За да бъдат прекратени обирите, генералът нарежда разпръснатите команди да се съсредоточат в Кърджали, Даръдере, Егри дере, Мастанли, Кошу кавак и им дава указания да завардят определени пътища и да устроят засади. Той предупреждава местното население да се движи на групи и въоръжено. Шкойнов изпитва затруднения с личния състав, тъй като някои от частите, изпратени от Пловдивската и Сливенската дивизия, през втората половина на декември са откомандировани[299].

През януари и началото на февруари 1920 г. интензивността на разбойническите нападения намалява главно по климатични причини, но и поради ефективното действие на войската. Новият началник на Десета беломорска дивизия полк. Димитров докладва на 7 февруари, че благодарение на взетите мерки „всички разбойници от Кърджалийско и Егридеренско са прогонени и от два месеца не са ставали никакви обири". Той не скрива, че обири има в Даръдеренско. Полковникът реалистично преценява, че с началото на пролетта разбойничеството ще се засили поради хроническия глад в тези места, раздвижването на търговците, беззаконните действия на администрацията и агитацията от страна на турските републиканци[300].

Заключенията на полковника се потвърждават и от представителите на местната управа и по-издигнатите граждани на Даръдере. В една петиция до министър-председателя и министрите от 24 февруари 1920 г. те изброяват всички големи обири и убийства от декември 1919 г. до момента и песимистично заключават, че разбойничеството е достигнало кулминационната точка, а местните жители не виждат никаква гаранция за живота и имота си и не вярват в централната власт. Молбата им е да се усили пограничната стража и войските на гарнизона, за да се пресече разбойничество и да не се налага

[297] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 1–2.

[298] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 383, л. 394; ф. 23, оп. 2, а.е. 380, л. 9; ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 51; ф. 1, оп. 5, а.е. 491, л. 218.

[299] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 3, 4, 7, 8, 11.

[300] Пак там, л. 6.

хората да се изселят[301]. Щабът на армията в края на януари 1920 г. изпраща специален представител, майор Попов, който безпристрастно да проучи и докладва ситуацията в Родопите. Майорът констатира, че първоначалните проблеми с дисциплината в изпратените за преследване на разбойниците войски са преодолени благодарение на извършеното прегрупиране и съсредоточаване в по-големите центрове. По ефективни са станали и действията на частите при извършване на внезапни обиски на села и домове, поставяне на засади, патрули и караули. Той отчита, че разбойничеството в района на Кърджали и Егри дере е „значително затихнало". По-тревожно оставало положението в Даръдере, където близостта до границата стимулирала едно постоянно разбойничество на „контрабандна почва". Майорът прави няколко съществени извода. Разбойничество в този край не е с „политическа подкладка", а е „професионално", породено от бедност и стремеж за лесно забогатяване. То не е толкова мащабно, колкото се представя в столицата, и няма смисъл да се изпращат допълнителни войски, с изключение на Даръдере. Войски не трябва да се изпращат и с оглед на тяхното изключително трудно снабдяване с храна. За да се подобри снабдяването и ефикасността на действие на частите, майорът препоръчва да се изпратят няколко камиона. По различни причини (страх, обвързаност, изгода) администрацията и полицейската стража оставали пасивни в борбата с разбойничеството и прехвърляли цялата тежест върху войската. Те трудно могат да бъдат подменени, защото няма желаещи кадърни хора да отидат в този глух и затънтен край. Местното турско население било покорно и изпълнително и нямало да подкрепя разбойниците, ако се гарантира животът и имотът му, както и една относителна справедливост[302]. Тези заключения са приети от Щаба на армията, който препоръчва на началника на Десета дивизионна област да влезе във връзка с административните и полицейски органи и да им внуши да вземат присърце борбата с разбойниците и да престанат да изнудват местното турско население, защото го превръщат в противник на властите и техните мерки срещу разбойничеството. Осигурени са и няколко камиона[303].

Съвсем очаквано през пролетта на 1920 г. разбойничеството в Родопите набира сила. Най-активно то е в Даръдеренско, но разбойнически шайки се появяват и около Доспат и Батак. Обстановката в Южна България се усложнява, след като победителите решават да предадат Западна Тракия на Гърция. Правителството на Стамболийски не се ангажира с организираната турско-българска въоръжена съпротива срещу гръцката окупация в края на май и взема мерки за охраната на южната граница чрез засилване на пограничната стража. Войската и администрацията получават заповед да препятстват фор-

[301] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 51–52.
[302] Пак там, л. 21–26.
[303] Пак там, л. 98.

мирането на чети и пренасянето на оръжие през границата[304]. В средата на май в Щаба на армията пристигат сведения, че гърци се готвят да организират четническо движение в Сакар. На 28 май 1920 г. разбойническа чета, навлязла от Гърция, убива един граничар. През юни граничните и военните власти се ангажират с преследването и разоръжаването на турски и българо-турски чети, които се опитват да преминат на българска територия. Разбойнически чети се появяват и в Западна България – Самоковско, Ихтиманско, Кюстендилско, Дупнишко, Неврокопско (Гоцеделчевско), Светиврачко (Сандански), Мехомийско (Разложко) и Мелнишко също се превръщат в невралгични точки с оглед на реда и сигурността. Там вирлуват десетина разбойнически шайки, които убиват 11 души, сред тях 1 народен представител и 1 стражар. Борбата срещу всички тези чети и шайки е възложена на армията. Специални отряди се създават за преследване на разбойниците в Самоковско и Неврокопско. До края на май те успяват да убият 8 и да заловят 15 разбойници. Жертви дава и войската. Създадени са постове по всички проходи в Рила и Родопите. Военните власти продължават да настояват за уволняването на свързани с разбойниците кметове, общински служители, стражари. Извършват се арести и интернирания на ятаци и подозрителни лица[305]. През юни 1920 г. в Ортакьойска (Ивайловградска) община вирлува бандата на Ибраим Хасан Ходжов, която не дава покой на местното население. Изпратената команда начело с поручик Русев успява да я разбие на 8 юли 1920 г.[306] Продължават действията на четите в Дупнишко, Неврокопско, Кюстендилско и Самоковско.[307]

В средата на 1920 г. планинската част на Южна България, без района на Странджа, е проядена от разбойнически банди и шайки. Разширяването на географския обхват и интензивността на разбойничеството кара военните власти и управляващите да търсят ефективни средства за решаване на проблема. Висшето военно ръководство замисля систематизация на досегашните и въвеждане на нови мерки за борба с разбойничеството. Със задачата е натоварен началникът на Десета беломорска дивизионна област, а той я прехвърля на командира на Тридесет и осми пехотен полк в Кърджали. На 10 май 1920 г. техните заключения и предложения са изпратени в София. Предпоставката, от която двамата военни началници тръгват е, че разбойничеството в Родопите е следствие от безсилието на административните власти и „преди всичко“ от ниската култура на местното население, което е превърнало разбойничеството и контрабандата в занаят. Решението на проблема те виждат на централно

[304] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, 661–662; Трифонов, Ст. Антантата в Тракия..., 252–253.

[305] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 58, 62, 63, 64, 65, 66, 85, 86, 130, 131; ф. 23, оп. 2, а.е. 380, л. 207, 208.

[306] Пак там, ф. 314, оп. 1, а.е. 15, л. 58; ф. 23, оп. 2, а.е. 380, л. 286.

[307] Пак там, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 78, 79, 81, 82, 84–88, 94, 95, 96, 97; ф. 1, оп. 1, а.е. 142, л. 346, 477, 638; ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 5, л. 12–15.

ниво, чрез закони и мерки, създадени от Народното събрание и от Министерския съвет, а именно: обявяване на усилено военно положение; прилагане на Закона за унищожаване на разбойниците от 1887 г.; създаване на военнополеви съд в Кърджали с широки пълномощия за бърза процедура. Предлагат всички административни власти, под контрола на специален пълномощник на МВРНЗ, да се задължат да съдействат на военните команди за преследване на разбойниците. Населението също да се ангажира в борбата чрез контрачети и местна полиция, организирани от военните. Във вижданията на местните командири проблемът може да бъде успешно решен, ако заловените в разбойничество и контрабанда лица, техните укриватели и съучастници, както и всяко лице, заловено с огнестрелно оръжие, се съдят от военнополеви съд. Решенията му да бъдат безапелационни и да се привеждат веднага в изпълнение. Извършителите на убийства да бъдат осъждани на смърт, а имотите им да бъдат конфискувани в полза на държавата и да послужат за обезщетение на пострадалите и възнаграждение на заловилите ги. За целесъобразно се счита и налагането на тежки наказания – смърт, тъмничен затвор, интерниране, конфискация на имоти, и за лицата, които употребяват оръжие срещу военните и административните власти, със или без вредни последствия. Военните команди, повикани в някой населен пункт, да се издържат от жителите му за срок от 10 дни. Това предложение е изпратено за мнение във Военносъдебната част[308]. То не блести с оригиналност – повтарят се мерки, предлагани по време и след войната в борбата с разбойничеството. Не е ясно какъв е смисълът да се обявява усилено военно положение при условие, че страната е във военно положение, и да се открива отделен военнополеви съд в Кърджали, когато в Хасково заседава отделение на Пловдивския полеви военен съд.

Още на 27 април 1920 г. Министерският съвет преценява, че унищожаването на разбойничеството не може да се постигне с традиционните средства, и решава „да се приложи наново Законът за разбойниците от 1887 г. до изработването на нов такъв“[309]. Решението на министрите създава правен казус, защото Законът за изтребление на разбойничеството е променен, но не и отменян, той е действащ закон. Очевидно се има предвид да се изработи Правилник за прилагане на Закона за изтребление разбойниците от 1887 г. Правилникът е изработен от Вътрешното министерство и на 2 юни 1920 г. е одобрен от Министерския съвет. Той предвижда за по-ефикасна борба с разбойничеството при Министерството на вътрешните работи и народното здраве да се учреди централно управление, наречено Бюро за борба с разбойничеството. То трябва да се състои от началник, секретар-касиер, архивар-регистратор, писари и разсилни. Това Бюро ще има за цел да внесе единство, планомерност и експедитивност в мерките, които трябва да се вземат при

[308] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 99–100.
[309] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4228, л. 1.

всеки даден случай по преследване и залавяне на появила се разбойническа банда. Нужните разпоредби, в кръга на законите, ще се дават от началника на Бюрото по директиви от министъра на вътрешните работи, но „в съгласие с министъра на войната“. За привеждане в изпълнение на разпоредбите началникът на Бюрото се отнася до органите на Вътрешното министерство и до началниците на войсковите части, които при поискване са длъжни да му дават веднага и без отлагане нужното съдействие с въоръжена сила. Отношенията с войсковите началници трябва да се уредят с особена инструкция, изработена съвместно от Военното и Вътрешното министерство. За да се улеснени работата по борбата с разбойничеството, страната се разделя на области начело с областни инструктори, пряко подчинени на началника на Бюрото. Инструкторите организират и ръководят борбата с разбойниците и изучават условията, при които те действат. Числото на инструкторите и създадените от тях потери се определя според обстоятелствата. При нужда инструкторите използват и полицейската стража от най-близкия околийски център, или организират команди от местното население. Околийските началници и общинските кметове са длъжни да докладват на началника на Бюрото за всяка поява на разбойници и да вземат нужните предохранителни мерки за залавянето им. Всеки, който даде ценни сведения или се отличи при залавянето на разбойник, получава награда от 500 до 5000 лв. Длъжностните лица, проявили немарливост или умишлено улеснили разбойник, „немедлено“ се уволняват. Продоволствието на потерите става по искане на началника на Бюрото от близките войскови части. Предвидено е да се осигурят санитарни материали, оръжие и да се използват всички превозни средства, както и подвижни телефонни апарати, в операциите срещу разбойниците. Правилникът е утвърден с Царски указ №207 от 5 юни 1920 г. [310]

Решаване на проблема с разбойниците Министерският съвет вижда в създаване на самостоятелен висш административен орган със свой щат в рамките на МВРНЗ, който да организира и координира дейността на държавните и местните органи. Неговият неизчистен статут и функции създават опасност по-скоро да се затруднят, отколкото да се улеснят и без това обтегнатите отношения между военните и гражданските власти в това направление. Изработването на Правилника и създаването на Бюрото е направено без съгласуване с военните, които не споделят подхода на Министерския съвет. Те застават зад становището, че е нужен нов закон за борба с разбойничество, който трябва да се изработи възможно най-бързо съвместно от Щаба на армията и новото Бюро за борба с разбойничеството[311].

Преди да се споразумеят за изработването на нов закон, двете ведомства съгласуват предвидената в приетия Правилник Инструкция за съдействие-

[310] Държавен вестник, №56, 14 юни 1920 г.

[311] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 101.

то от войсковите части в борбата против разбойниците. Според документа само началникът на Бюрото за борба срещу разбойничеството има право да поиска съдействие от най-близката военна част чрез началника на дивизионната област, в съгласие с който се определя количеството на военната помощ. Ако поисканата войскова част е малка и се командва от подофицер, тя се подчинява изцяло на областния инструктор. Ако командата е по-голяма и се води от офицер, той поема общата команда и на потерята, и на стражата, но по отношение на мерките, които ще се вземат срещу разбойниците, е в подчинение на областния инструктор. Началникът на войсковата част е длъжен да изпълнява неговите заповеди, дори ако не е съгласен с тях. Споровете се разрешават от началника на дивизионната област и началника на Бюрото. В останалите членове от Инструкцията се определят възнаграждението при залавяне на разбойник, заплащането на пътни пари на офицерите и подофицерите, на командировъчни и на порционни пари. На 10 юни 1920 г. Щабът на армията изпраща въпросната Инструкция до началниците на дивизионните области за ръководство и изпълнение[312]. В същия ден Министерският съвет приема постановление за разрешаване на кредит от 10 млн. лв. за преследване на разбойниците[313]. С приетата Инструкция се развива тенденцията административната власт да ревизира наложени вече от две десетилетия и доказали своята ефективност принципи на взаимодействие между военни и граждански власти. Вместо да се спазва Правилникът за съдействието, което войската дава на гражданските власти, на практика той е суспендиран, като на гражданската власт, както е било до 1900 г., се дава правото да подчинява военната. Тази практика е демонстрирала своята неефективност, възможности за злоупотреби с военната сила и за нейното компрометиране. Тя става отново възможна поради нежеланието на висшето военно ръководство да отстоява позиции и да се конфронтира с управляващите. Но Правилникът за съдействие не е отменен, което означава, че военните началници трябва да се подчиняват едновременно на две взаимно противоречащи си и дори изключващи се наредби. Това едва ли засилва ефективността на действията срещу разбойниците.

Министерството на вътрешните работи не успява да създаде един действащ и ефективен орган, който да се противопостави на разбойниците. Със заповеди до юни 1920 г. са назначени 388 агенти на Бюрото с добри заплати от 1300 лв. Това е съставът на отряда, който през 1919 г. заедно с 500 военни трябва да се справи с разбойниците. От тях до септември са уволнени почти половината – 181 души, като междувременно се назначават нови инструктори. В периода от 15 до 31 декември 1920 г. са уволнени 248 агенти, след кое-

[312] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 102, 104, 105, 197, 110.

[313] Стенографски дневници на XIX ОНС, I ИС, с. 1112, 1189; Държавен вестник, №71, 1 юли 1920.

то сведения за състава на Бюрото липсват. При такова текучество на кадри едва ли може да се очаква някаква ефективна дейност срещу разбойничеството. След този период липсват сведения за неговото съществуване и дейност. По-късно се установява, че от бюджета на Бюрото са раздавани значителни суми на чиновници, депутати, земеделски партизани, без да имат каквато и да е заслуга за борбата с разбойничеството[314].

Правителството предприема и друга стъпка, пряко свързана с борбата с разбойничество. По негова инициатива през юли 1920 г. Народното събрание приема Закон за ограничение кражбите, грабежите, убийствата, тежките телесни повреди и палежите. Законът предвижда обезщетения за пострадалите, които се изплащат от извършителите, заедно с техните подбудители, помагачи и укриватели, и завишаване на наказанията. Допуска се лицата, извършили убийство, палеж или грабеж и отклонили се от диренето, да се съдят задочно, а присъдата да се обявява в Държавен вестник. Осъдените с такава присъда се считат за обявени престъпници и „всеки гражданин може да залови такова лице и да го предаде на властите. Всеки гражданин при преследването и залавянето на такова лице има правата на полицейските стражари."[315] Приемането на горния закон налага и промени в Закона за полицията, свързани с правото да се употребява оръжие при преследване, конвоиране и залавяне на престъпници, включително и на разбойници. По съществуващия закон полицейският стражар може да използва оръжие за задържане на арестант и престъпник, „който бяга и не може да се стигне, или се съпротивлява..." С гласуваните промени от Народното събрание на 9 юли 1920 г. думите „и не може да се стигне" отпадат и се прибавят две нови алинеи. Стражарите вече могат да употребяват оръжие и за „залавяне на обявените на основание на закона чрез Държавен вестник престъпници", и „при преследване на разбойници, ако са въоръжени или ако се съпротивляват или бягат, както срещу разбойниците и срещу придружаващите ги лица"[316]. Тези законодателни мерки целят да ангажират цялото население в борбата с разбойничеството, давайки му полицейски права и дори право да използва оръжие. Но по този начин се създават и възможности за произволни действия и разчистване на сметки, за накърняване на основни граждански права и свободи, фиксирани в Конституцията.

През следващите месеци военните команди и Бюрото за борба с разбойничеството едва ли не се надпреварват да отчитат заловените „прочути разбойници" в Родопите, Неврокопско, Кюстендилско, Старозагорско, Царибродско[317]. Щабът на армията е силно обезпокоен от пристигащите сведения, че помашкото население в Родопите бива настройвано против българското

[314] ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 14, л. 2–23, 29–31, 34–38, 46, 48; а.е. 15, л. 2, 20, 25, 29, 33, 79, 80, 93, 106; а.е. 26, л. 4–5; оп. 2, а.е. 17, л. 24, 63, 74, 156, 166.

[315] Държавен вестник, №107, 13 август 1920.

[316] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 2087, л. 4; Държавен вестник, №199, 3 декември 1920.

[317] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 52, л. 81, 114, 116, 134–135.

управление и искало да се присъедини към Гърция, за което готвело и мемоар, който да бъде изпратен до Мирната конференция в Париж. Според военното командване това е дело на гърците, които чрез агитация, подкупи и насилия над помашкото и турското население се стремят да изменят границата с България. С проверката на тези сведения и задачата да вземат мерки против едно такова провокаторство се натоварват началниците на Десета беломорска дивизия и на Втора тракийска дивизионна област. През август 1920 г. те изготвят подробни доклади, констатациите в които се разминават с представите в София. За недоволството сред местното помашко и турско население, което е в основата и на разбойничеството, те виждат не толкова външни, колкото вътрешни причини, които са религиозно-национални и икономически. Помаците гледали с недоверие на българските власти поради насилственото покръстване по време на Балканските войни, поради традицията да не се подчиняват на никоя власт и поради пристрастното отношение на администрацията към тях. И помаците, и турците са силно засегнати от новите граници, защото те ги откъсват от Ксанти и Гюмюрджина, където от столетия изнасят стоката си и се снабдяват с храни. Отдалечеността от Хасково и Пловдив, липсата на железопътни и добри шосейни комуникации оскъпяват в пъти хранителните стоки, от които местните се нуждаят. Военните началници препоръчват българската държава да се намеси активно, като построи теснолинейки и добри пътища, създаде депа за храни в по-големите центрове на Родопите, осигури редовен транспорт. Като мерки от „капитално значение“ се считат и засилването на българската пропаганда чрез откриване на училища за децата и възрастните, и създаване на една компетентна и безпристрастна администрация. Щабът на армията препраща тези препоръки в съответните министерства[318].

В края на октомври 1920 г. от щаба на Десета беломорска дивизия в Хасково донасят, че с подкрепата на гръцки гранични офицери разбойническа чета, съставена от помаци, на няколко пъти навлиза на българска територия в Даръдеренска околия с цел да тероризира населението и да уронва престижа на българската власт, и искат дипломатическа намеса. На 4 ноември Щабът на армията предлага на инспектора на Пограничната стража да вземе най-строги мерки, за да не се допусне преминаване на банди от гръцка на българска територия[319]. В началото на декември 1920 г. разбойничеството намалява и от Пашмакли и Кърджали са откомандировани офицери и подофицери, изпратени за борба с него[320].

Новата 1921 г. се посреща с оптимизъм и самочувствие от управляващите, които в партийния си орган заявяват, че за една година на власт са смазали Военната лига и са се справили с разбойниците. Това твърдение е далеч от ис-

[318] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 380, л. 421, 423, 424–425, 434–435.

[319] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 248, л. 78, 79; ф. 24, оп. 3, а.е. 60, л. 290.

[320] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 492, л. 389–390.

тината и в двете направления[321]. Разбойничеството остава нерешен проблем и това добре се осъзнава от военните. В началото на годината Щабът на армията решава да предислоцира Двадесет и втора тракийска дружина от Самоков в Св. Врач. Освен от стратегически мотиви, то се ръководи и от чисто вътрешни причини – засилване на държавната власт в район, където вилнеят чети, разбойници и контрабандисти, и оказване на съдействие на администрацията за запазване на реда и спокойствието[322]. През втората половина на март в София започват да пристигат неоптимистични доклади от Родопите. Този път те са свързани не толкова с разбойничеството, колкото с опасения за надигане на мюсюлманското население. На 18 март началникът на Четвърти пограничен сектор Кърджали докладва в София, че между 20 и 25 март се готви въстание на турското население в Кърджали с цел присъединяване към бъдещата автономна Тракия. То било подбуждано от местни и дошли от Турция провокатори. За предотвратяването му е засилено разузнаването и военните части са приведени в готовност за действие. От същата дата и със същото съдържание е и докладът на началника на гарнизона в Кошу кавак (Крумов град)[323]. В началото на април военните власти в Пашмакли също докладват, че тамошното помашко население под въздействието на турски емисари се готви за въстание и откъсване от България. За да се всее респект, из града са пуснати въоръжени патрули, а на ротите и взводовете от местната Тридесет и седма пиринска дружина е заповядано да обикалят селата в района и да произвеждат учебни стрелби. Създават се и комендантства в по-малките селища, за да е видимо присъствието на войската и държавната власт. Сведенията са преувеличени и несигурни, но те карат началника на Втора военноинспекционна област да поиска от Щаба на армията да бъде изпратен един жандармерийски ескадрон, да се въоръжи местното българско население и да се интернират подозрителните лица. Исканията са одобрени от Топалджиков, който търси съдействието и на Вътрешното министерство. За опазване на вътрешния ред и за преследване на разбойниците и „разни агитатори“ в Кошу кавак и Даръдере е изпратена по една жандармерийска рота[324]. От началото на годината са и оплакванията на румънските власти за проникването на български разбойнически чети и контрабандисти на румънска територия, което кара министър-председателя Ал. Стамболийски лично да се ангажира с обещание, че отговорните български власти ще предприемат нужните мерки. Проблемът действително съществува. Разделянето на българското население от изкуствената граница в Добруджа, мизерното положение, в което то изпада, румънските издевателства над българите предизвикват появата на чети, които действат на румънска територия. Те се възползват и от отличното познаване на местността и крайно

[321] Земеделско знаме, №100, 27 февруари 1921.
[322] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 175–176.
[323] Пак там, л. 2, 3.
[324] Пак там, л. 10, 11, 12, 23–24, 25, 27–28.

рехавата българска гранична стража. С решаването на този проблем е натоварена специално създадената българо-румънска комисия[325].

Властите са особено обезпокоени от случващото се в Даръдере и Шейх Джумая (Джебел), защото според тях върлуващите там разбойници и контрабандисти се организират и въоръжават от гръцките военни с цел преследване на българофилите помаци и турци и създаване на смутове, които да компрометират българската държава. От добитите сведения се заключава, че четите се създават на гръцка територия и се разделят на две групи: Гюмюрджинска – за изпращане в Кърджалийско, и Ксантийска – за изпращане към Даръдеренско и Пашмаклийско. Една такава чета на 12 април 1921 г. залавя и обезглавява бирника, стражаря, пъдаря и кмета на с. Узун дере (Неделино), друга на 1 май напада с. Рахманлар, убива 3 жени и 1 мъж, ранява 3 жени и 2 деца[326]. Щабът на армията ангажира с проблема Външното министерство, което уведомява гръцката легация в София. Дългата преписка не дава резултат, тъй като гръцката страна отхвърля обвиненията и прехвърля отговорността върху българските власти. Тя се възползва от това, че българските твърдения не винаги са сигурни и подплатени с доказателства[327]. Междувременно на 11 април 1921 г. румънското, югославското и гръцкото правителство подават съвместна нота до българското правителство с искане да предотврати преминаването на чети на териториите на съседните държави и да спре пропагандната дейност, насочена пряко срещу реда и сигурността им. Българската страна предлага да се проведе международна анкета по граничните инциденти, но с подкрепата на победителите съседите не приемат предложението. За да се гарантира редът в Родопския край и да се предотвратят евентуални сепаратистки прояви, Министерският съвет решава да делегира нови права на военните. На 21 април 1921 г. началникът на Втора военноинспекционна област Пловдив полк. Александър Давидов е назначен за „началник на всички войски“ (войскови, жандармерийски и гранични части), квартируващи в „новите тракийски земи“, и му е възложено да вземе всички необходими военни мерки за унищожаване на разбойническите шайки и поддържане на реда и спокойствието в този край. За общ административен началник е назначен кърджалийският окръжен управител. Двамата заедно трябва да изработят и конкретен план за действие[328]. Само след няколко дни правителството променя радикално позицията си и преследването на разбойниците се възлага на жандармерийските части, квартируващи в новите земи, като за техен началник е назначен инспекторът на жандармерията полк. П. Попиванов. Армията трябва да

[325] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 248, л. 81, 83; Кузманова, А. От Ньой до Крайова: Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989, 58–59, 71–73.

[326] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 248, л. 111; а.е. 255, л. 5, 6–7, 9, 16, 36–39, 69, 76, 87, 88, 89, 96, 97.

[327] Пак там, ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 8, 46, 99–101.

[328] Пак там, л. 29.

дава съдействие, но само с разрешение на Щаба и без частите да се подчиняват на полк. Попиванов[329].

Тези действия на изпълнителната власт са показателни за липсата на обща стратегия, последователност и системност в борбата с разбойничеството. Впрочем, ако има някаква последователност, тя е в стремежа на армията да не ѝ се делегират допълнителни права в борбата в разбойничеството, въпреки че фактически тя носи цялата тежест в това отношение. Никъде вече не се говори за скъпоструващото Бюро за борба с разбойничеството. Сега властващите имат нов фаворит в лицето на жандармерията, която трябва и да оправдае своето създаване. Още повече, че борбата с разбойническите чети и банди е в преките ѝ задължения.

Неглижирането на армията дава основание на военните командири да не се ангажират активно с исканията на околийските началници и окръжните управители да дават войски за съдействие, още повече, че от края на април и през май 1921 г. се забелязва успокояване на обстановката и донесенията за инциденти и нападения намаляват. Местните военни началници са убедени, че траен ред ще бъде постигнат, ако се запази съставът на войската и създадените военни комендантства в Пашмакли, Даръдере и някои села, но по заповед на Щаба на армията в края на май въпросните комендантства са закрити[330]. Частите на Тридесет и седми и Тридесет и осми пехотен полк продължават дейността си по обезвреждането на разбойниците в Егридеренско и Даръдеренско[331].

През лятото на 1921 г. разбойничеството се разраства в останалите краища на страната. То обхваща Ихтиманско, Троянско, Дряновско, Самоковско. Активизира се и традиционният център на мюсюлманското разбойничество около Шуменско, Разградско, Ескиджумайско (Търговищко), Преславско. Там особено активна е бандата на братя Мустафови. Тя се прочува с дръзките обири на бакалии и магазини в Ески Джумая и на пътници. Освен това бандата извършва убийства не само на цивилни, но и на стражари и жандармеристи. Налага се в преследването ѝ да се включи жандармерийска дружина от Шумен, но без особен успех. Част от разбойниците се оттеглят в други околии, а някои преминават в Румъния. Местните първенци не закъсняват да се оплачат от незаконните действия и тормоза на жандармите, а проблемът е обсъден в парламента[332].

До късната есен на 1921 г. продължава действието на много разбойнически чети по южната граница. Зад тяхната активност централните власти откриват чужда намеса – на кемалистите и на гръцките управляващи. Първите са подозирани, че чрез поддържането на четите се стремят да въвлекат

[329] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 255, л. 30, 34.

[330] Пак там, л. 33, 58, 59–60, 108.

[331] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 502, л. 131, 455.

[332] Стенографски дневници на XIX ОНС, II РС, с. 194, 618, 663–666; ЦДА, ф. 768К, оп. 1, а.е. 2, л. 92–93; Народна отбрана, №637, 14 юни 1921.

България в конфликт с Гърция и да предизвикат безредици в Западна Тракия. Военните, а вече и Външното министерство, са убедени, че гърците се стремят да коригират границата и търсят повод да окупират български територии. С тази цел те подготвят чети, които да предизвикват инциденти. И в единия, и в другия случай последиците за страната се оценяват като „твърде опасни" и на Военното и Вътрешното министерство е възложено да не допускат формирането и преминаването на чети през границата, както и обезвреждането на чуждите агитатори провокатори. В тази посока са и указанията, които Щабът на армията дава на началниците на Пограничния отдел, на жандармерията и на полковите командири в Дупница, Хасково и Сливен[333].

В края на 1921 г. и началото на 1922 г. Южна България е спокойна откъм разбойнически прояви. На места проблеми създават войниците, ангажирани с тяхното неутрализиране. Лошите битови условия и продължителното откъсване от родните места предизвикват тяхното недоволство и заплахи за напускане. Налагат се арести и наказания, за да бъде овладяно положението[334]. През февруари 1922 г. румънската страна обвинява България, че организира чети по границата, които навлизат на нейна територия и извършват обири и насилия. Под чуждия натиск Министерството на външните работи се обръща към Вътрешното и Военното министерство, които да вземат мерки за прекратяване на разбойничеството около границата. Двете ведомства решават да се предприеме интерниране във вътрешността на страната на организаторите на чети, да се засили пограничната стража и да се обърне внимание на румънските власти да активизират охраната на границата, за да респектират разбойниците. В началото на март съставът на българските гранични постове в Добруджа е увеличен от 4–5 на 7 човека[335].

През април и май 1922 г. разбойничеството придобива сериозни размери в района на Св. Врач и Пещера–Пазарджик. От Щаба на армията изпращат към Св. Врач 1 ескадрон и 1 жандармерийска рота. За преследване на разбойниците в Пазарджишко е формиран отряд под командването на началника на Трети пограничен участък, включващ 1 войскова и 1 жандармерийска дружина[336]. В Кошу кавак населението е в паника от зачестилите грабежи, които местният малък гарнизон не е в състояние да овладее. Отново се намесва полк. Топалджиков, който нарежда гарнизонът да бъде засилен с 1 полурота и взвод конница. Не по-добро е положението в Кърджали, откъдето жандармерийските и военните командири донасят за „извънредно" засилване на разбойничеството. От началото на годината военни части са ангажирани и с преследването на разбойници в Харманлийско, Свиленградско, Хасковско. Опасно става и преминаването през Арабаконашкия проход, където разбойници нападат, грабят

[333] ДВИА, ф. 22, оп. 2, а.е. 255, л. 103, 104, 124, 125.

[334] Пак там л. 233, 234, 246; ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 346, 350.

[335] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 5–9.

[336] Пак там, л. 25, 26.

и убиват както цивилни, така и войници[337]. Както ще обобщи в. „Народна отбрана“: „В цяла България вилнее силно, нечувано до сега по своите размери разбойничество, което еднакво заплашва села и градове“[338].

Щъкането на разбойнически банди през и около границите предизвиква съседните държави. В началото на юни 1922 г. сръбските управляващи официално протестират срещу преминаването на чети от българска на сръбска територия и заплашват, че ако българската страна не вземе мерки, сръбските войски щели да бъдат принудени да преследват разбойническите чети и на българска земя. В случая става дума и за разбойнически чети, но най-вече за четите на ВМРО. На 14 юни 1922 г. румънският външен министър Дука иска от името на Югославия, Гърция и Румъния от българския пълномощен министър в Букурещ ген. Ив. Фичев правителството да вземе радикални мерки срещу разбойничеството по границите[339]. Министерството на външните работи отреагира отново с предложение за предизвикване на безпристрастна международна анкета. Едновременно с това то се обръща към Военното и Вътрешното министерство с настоятелно искане за вземане на всички възможни мерки за предотвратяване на каквото и да било четническо движение по границите. Позицията на Военното министерство е формулирана от началник-щаба полк. Топалджиков. Той е на мнение, че създадената ситуация е чудесен повод МВнРИ да повдигне пред страните победителки въпроса за създаване на една по-малка по състав, но наборна армия, със следните аргументи: 1. Усилията за създаване на доброволческа армия остават безплодни; 2. Доброволческата армия и като количество, и като качество не е в състояние да гарантира нито собствената, нито чуждата сигурност, и косвено съдейства за разрастването на разбойничеството; 3. Само една достатъчна и надеждно въоръжена наборна армия е в състояние да изкорени разбойничеството и да гарантира сигурността по границите. Топалджиков уверява Външното министерство, че са взети всички мерки за охраната на границите в рамките на средствата, с които армията разполага – усилени са пограничните постове, организирани са застави, но е невъзможно да се спре движението през тях поради географски и ресурсни проблеми. Той е убеден, че четите в Македония, в Добруджа и Тракия не се формират на българска територия, а са дело на местното население[340]. Щабът на армията все пак предприема и допълнителни мерки. На постоянно квартируване в Св. Врач и Мехомия са изпратени 1 жандармерийска дружина, 1 допълваща част и 1 ескадрон. Те трябва да се включат в преследването на разбойническите чети и в предотвратяването на формирането на нови такива, както и да препятстват преминаването им през

[337] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 28–30, 32, 35, 37, 40, 41, 42, 44; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 8, л. 24.

[338] Народна отбрана, №794, 27 май 1922.

[339] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 104, 108, 112.

[340] Пак там, л. 106–107, 109, 113.

границата. На началниците на пограничните сектори е заповядано да увеличат състава и числото на постовете и заставите по сръбската и гръцката граница, като наемат надничари, а при необходимост поискат цели взводове и роти от пехотните полкове. Началниците се задължават да задържат всички въоръжени хора в пограничната зона и да влязат във връзка с пограничните власти на съседите за организиране на по-рационално наблюдение и охрана на общите граници[341].

През юли 1922 г. Щабът на армията разпорежда на началниците на пограничните сектори да изработят инструкции за действие в мирно време при носенето на службата. В запазената Инструкция за действията на Седми пограничен сектор и поделенията му при носене бойно-граничната служба в мирно време се посочва, че тази служба има две основни цели. Първата е запазване целостта и неприкосновеността на територията на страната чрез разузнаване и отбрана, а втората – „умиротворяване на бунтове и метежи в пограничната зона". Тези цели пограничната стража изпълнява заедно с близките гарнизони и местното население[342].

В тази обстановка управляващите предприемат и други стъпки. В доклад до Посланическата конференция в Париж от юни 1922 г. те привличат вниманието на победителите и върху неспособността поради намалената армия и разоръжаването на населението да се справят с разбойничеството, което в последния месец е обхванало цялата страна. На групи от 3 до 20 човека разбойници върлували в Шуменско, Русенско, Луковитско, Самоковско, Карловско, Петричко, Неврокопско, Пашмаклийско. Разбойниците не само грабели, но извършвали убийства и прекъсвали комуникациите, създавали и сериозни проблеми в отношенията със съседните държави. Правителството се оплаква, че при това положение не може да се гарантира имотът и честта не само на българските граждани, но и на чужденците, живеещи или преминаващи през страната, и иска разрешение всяка година да повиква по 8500 младежи на служба за срок от 3 години[343]. Единственото, което разрешава Конференцията на посланиците в Париж на българското правителство, е да задържи наборниците от пограничната стража до 1 май 1923 г., за да се справи с разбойническото движение. То не се възползва от тази възможност, тъй като не може да задържи войници, изслужили срока на службата си[344].

На 26 юни 1922 г. народното представителство гласува да се разреши на вътрешния министър кредит от 2 млн. лв. за преследване и залавяне на разбойниците. Начинът за изразходване и оправдаване на този кредит става с решение на Министерския съвет по доклад на вътрешния министър и със съгласието на министъра на финансите[345].

---

[341] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 109, 110–111.

[342] Пак там, л. 198, 217.

[343] ЦДА, ф. 369К, оп. 1, а.е. 447, л. 5–6, 9.

[344] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 124, 126.

[345] Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, с. 584; Държавен вестник, №91, 26 юли 1922.

На фона на разрастващото се разбойничество в страната и на усилващия се външен натиск, управляващите стигат до извода, че няма как да се мине без приемането на нов закон за борба с разбойничеството. Неговото първо обсъждане в пленарна зала е на 27 юни 1922 г. Вътрешният министър Р. Даскалов изтъква, че приемането на закона се налага, защото разбойничеството се е превърнало в хронично явление, което „заплашва с анархия страната". С половин уста той признава, че усилията на Вътрешното министерство за унищожаването му не са дали резултат, но се оправдава с липсата на съгласуваност в мерките, които отделните органи вземат в това направление. Своите обвинения Даскалов отправя не към военните, а към съдебната система, която действала мудно след като разбойниците биват заловени от полицейските органи, създавала възможност те да бягат от арестите и отново да се впускат в грабежи и жестокости. Предложеното решение от министъра е просто: „Съучастниците и укривателите трябва да бъдат избесени заедно със разбойниците, бърза процедура по тяхното съдене и жестоко наказание на осъдените"[346].

Законопроектът не е просто радикален, той е скандален. Още в неговия чл. 1 е записано: „В околиите, дето се появят разбойници, действат военнополеви съдилища, които се занимават с дела на разбойници и които разглеждат тия дела по настоящия закон". Освен разбойниците, военнополевите съдилища съдят и техните укриватели и съучастници. Предвижда се създаването на пет военнополеви съдилища от по трима членове, които заедно с прокурорите и военните следователи „се назначават от министъра на вътрешните работи измежду лицата, които имат изобщо съдийска правоспособност". Тези съдилища са подвижни и гледат делата в околийския център. Законопроектът дава едно парадоксално определение за разбойник. Това е „всяко лице, което се е отлъчило най-малко 5 дена от населеното си място и за което никой не може да установи, нито самото то де е било, стига мълвата в населеното място или миналото му да го сочи като такъв, или пък е избягал затворник". Такова лице по предложение на околийския началник се обявява за разбойник от Министерството на вътрешните работи, а самата обява се публикува в Държавен вестник или друг ежедневник. Обявеният за разбойник може да бъде убит от всеки гражданин, ако в продължение на 5 дни от публикацията не се предаде доброволно. Заловен обаче, той се предава на военния следовател, който трябва да констатира с протокол обявяването му за разбойник и ако няма грешка при това обявяване, веднага го предава на съда. Военнополевият съд в срок от 10 дни трябва да го осъди на смърт чрез публично обесване в околийския център. Ако обаче съдебният следовател констатира грешка при обявяването, той дава възможност за нейното доказване. Дори незаловените обявени разбойници след събиране на „положителни сведения" от съдебния

[346] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3084, л. 2; Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 617–618.

следовател се осъждат задочно на смърт. На смърт чрез публично обесване се осъждат и всички укриватели и съучастници. Опрощават се тези, които убият или предадат на властта някой разбойник. По решение на съда заподозрените, родините, близките и укривателите се изселват. Всички висящи дела на разбойници, които се намират на първа инстанция в гражданските съдилища, се прехвърлят във военнополевите съдилища, разглеждат се по настоящия закон в най-къс срок, „като се произнесат смъртни присъди и екзекутират всички заловени и установени разбойници". Присъдите на военнополевите съдилища са окончателни и не подлежат на никакво обжалване. Могат да бъдат помилвани само разбойниците, предали се доброволно. Задачата за изтребление на разбойничеството се възлага на „полицията, жандармерията и войската". Веднага законодателят допуска възможността тази сила да бъде недостатъчна и вменява на околийските началници да образуват потери, с които да преследват разбойниците. Околийският началник е и този, който назначава началниците на потерите. Участниците в потерите получават възнаграждение от общия кредит, който се отпуска за изтребление на разбойниците, и в размер, определен от министъра на вътрешните работи. За този, който убие или залови разбойник, е предвидена награда от 5 до 10 хил. лв., също отпускана от вътрешния министър. Всеки, участвал в преследването на разбойниците, има право на безплатно лекуване в случай на раняване, на награда от 20 хил. лв. и инвалидна пенсия при осакатяване. В случай на смърт, семейството получава 50 хил. лв. и инвалидна пенсия. Издръжката на потерята е за сметка на местното население. В случай на отказ за участие в потеря или неизпълнение на заповеди, наказанието е тъмничен затвор от 5 до 10 години. Това е и наказанието за административните и общинските власти, които умишлено не изпълняват постановленията на този закон. Освен редовните силови органи и потерите, за преследването на разбойниците се предвиждат и специални агенти. Те се назначават от Министерството на вътрешните работи, „колкото намери за нужно", и се изпращат в разпореждане на околийските началници. Член 9 от Закона обобщава: „Така образуваните потери и назначени агенти, заедно с другата въоръжена сила, преследват разбойниците". Околийският началник получава право да забрани на кюмюрджии, бичкаджии, овчари да пребивават в горите, където вървуват разбойници. Законопроектът предвижда всички съмнителни лица, както и родините, уличени във връзка с разбойниците, да се задържат под стража[347].

Министър Даскалов предлага законопроектът направо да се вкара в комисия, а дебатите да станат на второ четене. Неговото предложение не среща одобрение и опозицията разбива този „чудовищен" законопроект. Той връща практически оригналия вариант на Стамболовия закон, като го надвишава в

[347] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3084, л. 3–4 ; Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 617–618.

пъти по отношение на допускания произвол и волунтаризъм. Без съмнение предложеното е в тотално противоречие с Конституцията, съществуващото законодателство, нравствените и цивилизационните норми. Определението за разбойник е принос в световната съдебна система. Абсурдно е всеки отклонил се за пет дни от населеното си място по предложение на едно административно лице, често обвързано политически, каквото е околийския началник, да бъде обявявано за разбойник. Както по времето на Стамболов, предвижда се въвеждането на военнополеви съдилища без страната или част от нея да е обявена във военно положение. Но за разлика от времето на Стамболов, вместо редовните военнополеви съдилища се предвиждат някакви нови военнополеви съдилища, назначавани от и подчинени на вътрешния министър и те се задължават да издават само смъртни присъди. На практика се въвежда и принципът за колективна виновност и отговорност. Законът, в нарушение на основни човешки и правни ценности, постановява дори родните на разбойниците да бъдат бесени публично, но да се опрощават онези, които предадат своите близки. Проличава, че в представите на правителството разбойничеството може да се пребори с налагане на свирепи наказания, а не със създаване на условия за неговото недопускане и за залавяне на разбойниците чрез подобряване дейността на полицията, жандармерията и войската. Законопроектът потвърждава извънредната антиразбойническа повинност, която може да се използва за разчистване на политически сметки. Още по-недопустимо и неприемливо е превръщането на всеки български гражданин едновременно в съдия, палач и екзекутор, давайки му право без съд и присъда да убива всеки, заподозрян за разбойник. Това би предизвикало огромна поквара и разложение в цялото общество. Даването на обратна сила на закона и заповядването да бъдат осъдени на смърт всички, които до този момент са подведени под отговорност като разбойници, прави невъзможно тези хора да се защитят и да докажат своята невинност. Освен това не се допуска и никакво обжалване на произнесените присъди. Прибягването до такова несправедливо и неморално законоположение е свидетелство за банкрута на земеделското управление, на неговата невъзможност да защити по нормален начин реда и сигурността в страната. Докато министър Даскалов и депутатите земеделци защитават законопроекта, министър-председателят Стамболийски неочаквано дава заден ход и застъпва една по-различна позиция. Според него внасянето на този закон има за цел да предупреди, да сплаши многобройните нелегални разбойници в страната. Разбирайки какво ги очаква след окончателното приемане на закона, което трябва да стане на 24 юли, те сами ще се откажат от вършеното до момента и ще се предадат, защото до тогава могат да разчитат на снизхождението на властта и третирането им по старите закони. Тази стъпка била предварително обмислена в Министерския съвет и когато се стигне до гласуването на законопроекта, в България вече няма да има разбойници. Самият Стамболийски не отрича, че са възможни злоупотреби с този закон и затова

той трябва да бъде въведен като временна мярка[348]. Обяснението е детински наивно и едва ли Стамболийски вярва, че това, което държавата не е успяла да постигне вече четири десетилетия, той ще направи за един месец с предварителния дисциплиниращ ефект на един законопроект. Неслучайно само след няколко дни е изработен практически нов законопроект за борба с разбойничество от Комисията по Министерствата на правосъдието и на вътрешните работи.

Първоначално предложеният законопроект е приет на първо четене и в духа на намеренията на правителството е огласен на публични места из страната, за да произведе стряскащ ефект. Ефектът едва ли е очакваният, защото на 25 юли управляващите обявяват в Народното събрание, че на второ четене законопроектът за изтребление на разбойниците няма да се разисква, тъй като неговите постановления са включени във внесения законопроект за изменение и допълнение на Закона за углавното съдопроизводство[349]. Още в приетите промени в този закон през февруари 1922 г. се въвежда ускорено съдопроизводство по делата за грабежи. Имената на престъпниците, извършили грабежи, да се обявяват в Държавен вестник, а всеки гражданин да има право да залови и предаде такива на властта, като се ползва с правото на полицейски стражар. С новите промени такива права се дават и по отношение на разбойниците, дори преди те да бъдат обявени за престъпници[350]. Предвиждат се и промени в съществуващия Закон за изтребление на разбойничество, като се дава възможност да се назначават потераджии срещу по-високо заплащане и да се прибави следната забележка: „Спрямо разбойници и обявени престъпници потераджиите и всички граждани имат правата на полицейските стражари. Убиването им и нанасянето на същите на телесни повреди е ненаказуемо, както в указаните от закона случаи, тъй и когато извършителят е имал основание да се страхува, че иначе не ще успее да ги залови и предаде на властта."[351] Тези мерки управляващите считат за достатъчни за справяне с разбойничеството. Те отново са отхвърлени от опозицията, както от дясно, така и от ляво. Измененията в стария Закон за изтребление на разбойничеството отпадат на второ четене и на 2 ноември 1922 г. депутатите отново се заемат с обсъждането на приетия на първо четене правителствен законопроект срещу разбойничеството. Дискусията по него е прекратена и в пленарна зала е внесен и новият вариант, предложен от Комисията по Министерствата на правосъдието и на вътрешните работи, по който започват обсъждания.

В новия вариант на законопроекта отпада постановката военнополевите съдилища да съдят разбойниците и техните помагачи. Законопроектът започва с ново определение за разбойник: „Разбойник се счита онзи, който по на-

[348] Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 618–626, 636–638.

[349] Пак там, с. 675.

[350] Държавен вестник, №264, 23 февруари 1922; №176, 6 ноември 1922.

[351] Стенографски дневници на XIX ОНС, III ИС, 689–690.

вик или занаят, сам или с други лица извършват грабеж, насилие или убийство с цел за ограбване". Тяхното изтребление се възлага, така както е предвидено и в първоначалния законопроект, на полицията, жандармерията, войската и на потери, които се образуват от околийските началници и кметовете. Включването на потерите в борбата с разбойничеството предизвиква и единствената дискусия в пленарна зала. Опозицията е сериозно обезпокоена, че по начина, по който се предвижда да бъдат създавани потерите, те ще се превърнат в една неотговорна въоръжена сила, която властта ще използва за преследване на своите политически противници. Според В. Димчев от Обединената народнопрогресивна партия държавата разполага с достатъчно въоръжена сила, която, концентрирана в район, където има разбойници, спокойно може да ги обезвреди. П. Паскалев, представител на демократите, предлага, ако все пак се приеме тяхното създаване, то да се наложи някакъв контрол от страна на местния прокурор, военния или жандармерийския началник. По този начин ще бъдат обуздани произволите на околийските началници, защото само със съгласието на военните те ще могат да създават потери и ще са длъжни да ги разпускат по тяхно искане или по искане на прокурора[352]. Тези предложения дори не са поставени на гласуване. Увеличават се наградите на потераджия, заловил или убил разбойник – до 20 хил. лв. Наказанието за отказ от участие в потеря или саботаж на закана е намалено на 1 година строг тъмничен затвор. Храненото и подслоняването на потерите се осигурява от местното население. Запазва се правото на Министерството на вътрешните работи да назначава „колкото намери за нужно" специални агенти за преследване на разбойниците. Вече не околийските началници, а полицията въз основа на събрани доказателства донася на окръжния съд за лица, извършили разбойничества. В деня след получаване на полицейското донесение, съдът прави публикация в най-близкия местен вестник и уведомява всички общини на околията, където е местожителството на подозряното лице или където то е действало. Ако до 20 дни близките на лицето не установят неговото местонахождение, съдът го обявява за разбойник и обнародва това в Държавен вестник. Разбойниците се съдят от областния съд в района, в който са заловени, в 7-дневен срок по Закона за углавното съдопроизводство. Осъденият на смърт разбойник се обесва на публично място в центъра на околията. Укривателите на разбойници се осъждат на повече от 5 години тъмничен затвор или доживотно. Всяко лице, което знае къде са намират разбойници, но не донася на властите, се наказва с 1 година тъмничен затвор[353]. На 25 ноември законопроектът е гласуван на трето четене, а на 7 декември 1922 г. законът е одобрен от цар Борис III[354].

Законът за изтребление на разбойниците е значително по-приемлив от първоначалния проект. Той не прави предвидената колосална крачка на-

[352] Стенографски дневници на XIX ОНС, III РС, 242–246, 257–259.

[353] Пак там, 283–284; ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3084, л. 18.

[354] Държавен вестник, №205, 10 декември 1922.

зад в законодателството по разбойничеството, но не е и крачка напред. В сравнение със Закона на Стамболов, новите неща са само определението за разбойник, начинът за обявяването му и прякото посочване, че жандармерията и войската отговарят за изтреблението на разбойниците. Под известна форма се запазва екзекуцията, като тя се изпълнява не от войската, а от потерите. По Стамболовия закон потерите нямат право да вземат от населението нищо безплатно. По определен начин се запазва и извънредността на процесите срещу разбойниците, като съдебните състави от Областния съд заседават в околийските центрове и им се определя едноседмичен срок за произнасяне на присъдите. Отстъпление в сравнение със Закона на Стамболов е отмяната на правото на вътрешния министър да разрешава създаването на потери и отказът потераджиите да се избират по определени качества и с препоръки.

Докато в София се обсъждат бомбастични закони, в провинцията разбойниците ритмично продължават своите занимания. В Кърджалийско разбойнически нападения се регистрират до декември 1922 г., въпреки изпратените допълнително 2 роти, които трябва да засилят гарнизона и да осигурят реда в района. През октомври военните началници в Хасково, Кърджали и Пловдив докладват за надигащо се недоволство и противопоставяне на турското население срещу българските административни и военни власти. Те го свързват с успехите на Кемал паша в Анадола и очакването войските му скоро да окупират Източна Тракия. За да се поддържа редът в района, в Кърджали са изпратени 2 пехотни роти. Продължават и сведенията за организирани от гръцките власти чети, които навлизат в България. Неспокойно е в района на Пашмакли, където от Пловдив на 1 декември 1922 г. са изпратени 1 картечен взвод с пълно бойно въоръжение и 1 жандармерийска рота[355]. На 18 декември 1922 г. Хасковският гарнизон участва в отбиването на нападение на затвора, организирано от разбойници, които целят да дадат възможност на техен човек да избяга[356]. В края на годината правителството негласно се ангажира с подкрепа на създадената Българо-турска вътрешна революционна организация, която след поражението на гърците в Мала Азия се опитва да постави отново на дневен ред въпроса за статута на Западна Тракия. В Хасковски, Мастанлийски, Смоленски окръг се формират чети, които са екипирани и въоръжавани от местните гарнизони. Четите навлизат в окупираните от Гърция земи, извършват нападения над военните гарнизони и комуникациите, след което се изтеглят на българска територия[357]. Това допълнително усложнява обстановката в пограничните райони.

---

[355] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 405, л. 103, 128–129, 165–166, 375–376, 381, 385; ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 307, 308, 311.

[356] Пак там, ф. 1, оп. 5, а.е. 512, л. 23–25; ф. 23, оп. 2, а.е. 411, л. 180, 181.

[357] Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия, 1919–1934. С., 1988, 106–114.

И през 1923 г. войската продължава да носи основната тежест в борбата с разбойничеството. През януари военни части са изпратени в района на Самоков и Костенец, за да преследват избягали от затвора комунисти, които тероризират местното население[358]. Взети са и превантивни мерки за недопускане на гръцки чети да навлязат на българска територия и да нападнат Даръдере, включващи интерниране на съмнителни личности, усилване на гарнизона в Пашмакли чрез снабдяване на окръжния управител с 5000 пушки[359]. През февруари за тази цел в Пашмакли са разположени картечен и пеши взвод, в Даръдере – 2 картечни взвода и 2 роти, в Шейх Джумая (Джебел) – 1 рота и 1 артилерийски взвод, в Мастанли – 1 рота, в Кърджали и Кошу кавак – по 1 рота, а в Ортакьой – 1 взвод с 1 картечница[360]. Значителни военни части са разположени и в Югозападна България. През март 1923 г. министър-председателят в качеството си на титуляр на Външното министерство се обръща с молба към Военното министерство да даде разпореждания да бъдат осуетявани всякакви преминавания на чети от и за Западна Тракия, тъй като те само допринасяли за обезлюдяването на малкото останали български села. През май военни части преследват и водят многочасови битки с разбойнически банди в Мастанлийска околия, в Кърджалийско и Даръдеренско. На 16 май команда залавя разбойници от четата на Мехмед Гъжиоглу и нейните ятаци в Шейх Джумая[361]. Правителството признава и пред победителите, че в Шуменско, Русенско, Пашмаклийско разбойничеството е в „големи размери“[362]. През пролетта на 1923 г. поради безперспективността за промяна на статута на Западна Тракия правителството се дистанцира от подкрепата си за Вътрешната тракийска организация и ограничава дейността на нейните чети. Военните власти получават заповед да не ги пропускат през границата[363].

След края на участието на страната в Първата световно война разбойничеството се превръща в сериозен социален проблем. То създава обстановка на несигурност и страх, парализира нормалния стопански и обществен живот не само в крайграничните райони, но и в цялата страна. Разбойничеството се превръща и в сериозна опасност за сигурността на страната, тъй като съседите, победители във войната, го използват като претекст за заплахи за военно нахлуване и оказване на натиск върху българската държава. По традиция и по инерция от войната държавата автоматично възлага на армията да се справи с проблема и тя приема задачата прекалено сериозно и отговорно. Предложеният от нея план е ефективен, но не и съвсем законосъобразен. Административните власти, в лицето на Вътрешното министерство, подхождат особено

[358] ДВИА, ф. 24, оп. 3, а.е. 86, л. 204–205, 206.
[359] Пак там, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 128.
[360] Пак там, л. 47.
[361] ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 5, л. 61, 65, 71, 85.
[362] Пак там, ф. 369К, оп. 1, а.е. 4487, л. 14.
[363] Трифонов, Ст. Българското националноосвободително движение в Тракия..., с. 115.

ревниво към проблема и успяват да се наложат като водещ фактор в борбата с разбойничеството. Те обаче през целия период до средата на 1923 г. не намират ефективни средства и механизми, които да направят възможно държавата да надмогне разбойничеството. Не успяват да създадат специален отряд през лятото на 1919 г. и се провалят с Бюрото за борба с разбойничеството. Опитите да делегират права на цялото население и на младата и неукрепнала жандармерия за унищожаване на разбойниците също не се оказват резултатни. Не сработва и опитът разбойничеството да бъде ликвидирано чрез сплашване с неприет закон. Изработеният нов Закон за изтребление на разбойниците не предлага в действителност нищо ново като философия и практика. Вместо да действат единно и съгласувано, военните и административните власти практически се блокират взаимно и не действат ефективно за решаване на проблема. Отговорността обаче не е на военното, а на политическото ръководство на страната и преди, и по време на земеделската власт, което дори в това направление не изпуска политическата целесъобразност. То е принудено да се съобразява и с постоянния натиск на местното мюсюлманско население, както и с претенциите на съседите. Политиците по дефиниция са отговорни за случващото се в държавата, но и те не са в състояние да променят несправедливите следвоенни граници на Балканите, които продължават да се променят, и с магическа пръчка да ликвидират последиците от войната, да осигурят сигурност и благоденствие, което би пресушило разбойничеството. Не може да се приеме, че сред причините за устойчивостта на явлението е неподготвеността на военните за водене на такава „неприсъща за тях дейност", както и че едва ли не през периода 1921–1924 г. единствено четите на Вътрешната тракийска революционна организация противодействат ефикасно на разбойничеството[364]. Последното твърдение е валидно по-скоро за ВМРО в районите, в които тя действа и изгражда своята помощна организация. Ако някой има заслуга не за справянето, но за удържането и контрола върху разбойничеството, то тя в най-голяма степен е на малобройната българска армия и пограничната стража.

[364] Твърденията са на Златинов, В. Разбойничеството в Източните Родопи (1918–1944 г.). – В: *Известия на държавните архиви*, т. 65, 1993, с. 346, 347. Заключението за Тракийската организация е на основата на написаното от Ст. Трифонов на с. 161 в монографията му за Българското национално-освободителното движение в Тракия, но там става дума за 1923–1924 г. и за съвместни усилия с военните и административни власти.

Пета глава

ПОСЛЕДНАТА ВОЙНА НА СТАМБОЛИЙСКИ

1. За нов ред чрез селска диктатура

А. От „женско към мъжко" управление. Новата 1923 г. започва с въвеждането на мерки за сигурност в столицата. Със заповед на полк. Личев по Софийския гарнизон от 4 януари 1923 г. се назначават допълнителни караули за външна охрана на всички шосета, влизащи в града. Те имат смесен състав от 1 подофицер, 1 старши стражар, 5 войници и 5 стражари. От тях се излъчват постове от 1 войник и 1 стражар. Задачата на караулите и постовете е да не допускат влизането и излизането от града на отделни лица, групи, коли, автомобили преди да се установи самоличността на пътниците. Местата на караулите се определят от градоначалника, началника на жандармерията и коменданта. На караулите и постовете се разрешава да употребяват оръжие, ако лицето не се подчини[1]. Тази заповед вероятно е във връзка с предстоящите избори за окръжни съветници, които трябва да се проведат на 14 януари 1923 г. По този повод военните и жандармерийските части в столицата са поставени на бойна нога. По заповед на Личев се забранява пускането на офицери и подофицери в отпуск на 13 и 14 януари. От 20.00 ч. на 13 януари до 09.00 ч. на 15 януари дежурните части се привеждат в пълна бойна готовност, а в телефонните станции се поставя дежурен офицер. Части от Лейбгвардейския конен полк, Първа и Шеста пехотна дружина, Инженерната и Колоездачните дружини получават задача вечерта на 13 и на 14 януари да направят обходи из града по определени маршрути. Началниците на частите се задължават да запознаят офицерите с Правилника за съдействието, което войската дава на гражданските власти и да ги предупредят да не се движат по улиците и около изборните бюра. От 13 до 15 януари в столицата се въвежда полицейски час, който започва от 22.00 часа. Отделна заповед е издадена по жандармерийските части[2]. Заповедите са в противоречие с окръжното от 1902 г., което принципно не допуска военно съдействие при избори за окръжни и общински съветници. В извънредни случаи това може да става само по споразумение между военния и вътрешния министър[3]. В нажежената и нестабилна следвоенна обстановка старите правила очевидно се нуждаят от промяна, но такава не е направена. Ето защо Личев поставя гарнизона в готовност за действие, но забранява публично присъствие на военните чинове около изборните бюра.

---

[1] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 309, л. 1.

[2] ДВИА, ф. 26, оп. 3, а.е. 173, л. 92.

[3] Янчев, В. Армия, обществен ред..., с. 272.

В предизборната борба политическото противопоставяне между комунисти и земеделци се изостря. Противно на оптимистичните си очаквания, БЗНС получава по-малко гласове от опозицията – 450 000 срещу 517 000. Това не пречи на Стамболийски да заяви, че резултатът от изборите показал, че БЗНС ще управлява дори повече от 20 години[4]. Всъщност те са свидетелство за кризисното състояние на Земеделския съюз и на неговото правителство. В Лозана, в разговорите си с чужди държавници и дипломати, българският премиер разбира, че управлението му е дискредитирано заради търпимостта, проявена спрямо действията на болшевишките агенти в България, и произволното и брутално отношение към политическите противници. След като се завръща в страната, той е принуден да предприеме стъпки, които да разсеят това впечатление[5]. Стамболийски практически не се среща с министрите и не обсъжда с тях миналите и предстоящите пред управлението и страната проблеми. Недоволен от начина, по който Р. Даскалов се справя с Кюстендилската криза, и от демонстративната му подкрепа за болшевиките, той го отстранява от прякото ръководство на Вътрешното министерство. Стамболийски остава непреклонен по отношение на ВМРО и продължава да клейми автономистите от парламентарната трибуна. Последва бърз отговор. На 4 февруари 1923 г. в Народния театър представител на организацията извършва атентат срещу министър-председателя и министри от кабинета[6].

На поредното предизвикателство за реда и сигурността в страната властите реагират с известно закъснение. Едва на 7 февруари 1923 г. с поверителна заповед полк. Г. Личев нарежда на военните началници да се притекат на помощ на администрацията, за да се успокоят гражданите и да се повдигне авторитетът на властта, още повече, че „специалното предназначение на оставените ни по договора за мир малки войскови части е да пазят вътрешния ред на страната". Конкретно се изисква да се преустановят или облекчат стрелковите и строевите занятия и частите на гарнизона да се ангажират изцяло с външната и вътрешната охрана на столицата. За външна охрана са определени 7 разезди и патрули, състоящи се от 1 офицер, 3 войници и 1–2 стражари. Те

[4] Петрова, Д. Цит. съч., 337–338.

[5] Годишен доклад на английския пълномощен министър в София Уилиам Ърскин за 1923 г. – В: *Косев*, Д. Септемврийското въстание 1923. С., 1973, 707–708. Виж и Дамянов, С. Документи за Деветоюнския преврат и Септемврийското въстание през 1923 г. във Френския дипломатически архив. – В: *Известия на държавните архиви*, т. 30, 1975, 169–170. Ерозията, обхванала БЗНС и вътрешните му борби са разкрити по един интересен начин от Илиев, Д. Моят живот: 1897–1966: Спомени. С., 2006.

[6] ЦДА, ф. 1298К, оп. 1, а.е. 3, л. 68–69. Около този атентат има редица съмнителни обстоятелства. Неговият извършител А. Димитров е използван от Вътрешното министерство в борбата срещу автономистите. Бомбата е хвърлена в присъствието на цар Борис III и княгините, които ВМРО няма интерес да нарани. Димитров избягва и се укрива не при кого да е, а при бившия председател на Народното събрание и виден земеделски деец Ал. Ботев, след което се озовава при Т. Александров. Стамболийски публично прощава на атентатора като несъзнателно оръдие, но Министерският съвет отпуска 300 000 лв. за залавянето му.

трябва да охраняват всички изходящи от София шосетата за Врана, Банкя, Княжево, Орхание, Дървеница, Надежда, като правят връзка с полицейските участъци. Личев обръща внимание на патрулите и разездите специално да обхождат къщата на министър-председателя до моста зад Захарна фабрика. Патрулите са длъжни да спират, да проверяват всяко лице и превозно средство и да обискират съмнителните. Дава им се право да употребяват оръжие, ако след трикратно предупреждение лицето откаже да спре или побегне. За вътрешната охрана на столицата се изпращат по 20 войници във всеки полицейски участък, които се подчиняват на неговия началник. За да внушават доверие и респект, се изисква движението на разездите и патрулите „да бъде стройно, внушително, с втренчен поглед, да няма спиране, зазяпване, пушене". Началникът на гарнизона обещава да оценява високо и да възнаграждава всяка заслуга за запазване на реда[7]. Тази заповед преповтаря вече издадената на 4 януари с идеята временната мярка да се превърне в постоянна. Частите на гарнизона пряко се натоварват с полицейски задачи, което създава сериозни проблеми. Ангажирането на войските в столицата с патрулиране и засилване на състава на полицейските участъци се оказва в ущърб не само на тяхната нормална бойна подготовка, но и на изпълнението на караулната им служба. Създава се опасност поради своя намален и разпръснат състав частите на гарнизона да не бъдат в състояние да потушат евентуални безредици и бунтове в столицата. Затова в края на февруари 1923 г. полк. Личев настоява пред Военното министерство да се засили съставът на гарнизона с прикомандировани части от провинцията и да се върнат войниците, изпратени в помощ на полицията. Министерството на войната се съгласява гарнизонът да се усили с войници от областта, но не и с връщането на изпратените по полицейските участъци[8].

Атентатът дава търсения повод на Ал. Стамболийски и радикалите в БЗНС, представлявани от Комитета за селска диктатура, да разчистят сметките си и да обявят безпощадна война не само на ВМРО, но и на противниците си вътре в правителството и партията. От 8 до 10 февруари 1923 г. в залата на Народното събрание се провежда т.нар. малък конгрес, в който участват Върховният съюзен съвет, Постоянното присъствие, Върховният съюзен съд, земеделската парламентарна група и министрите от кабинета. В своята реч Стамболийски изтъква три опасности за вътрешния ред в страната – едната, идваща от македонстващите, втората – от позабравените комунисти, ползващи се с подкрепата на Русия, и третата – от старите партии. По тези причини той предвижда „неминуема" гражданска война. За да бъде управлението подготвено за нея, той ултимативно иска „прочистване" на Министерския съвет, от който да бъдат извадени уморените, безидейните, „полублокарите" и „ятаците" на ВМРО, а именно министрите К. Томов, М. Турлаков и Хр. Манолов.

[7] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 131–132.

[8] Пак там, л. 83, 84.

Така според него ще се премине „от женско към мъжко управление“. Пред форума Стамболийски подава оставката на кабинета, но не и своята, с аргумента, че има мандат от конгреса да състави нов кабинет. Поставеното от него изискване за новите министри е показателно: „Аз не искам министрите ми на ум да ме учат, а да ме слушат и когато вляза, искам на крака да ми стават“. В защитната си реч Коста Томов директно обвинява Стамболийски, Д. Кемалов и радикалите в БЗНС, че разглеждат Македонския въпрос като партиен, а не като национален, и за това, че са взели страна в „изтребителните македонски борби“. Томов и останалите „осъдени“ министри предупреждават, че исканите от Стамболийски промени ще бъдат съдбоносни не само за Земеделския съюз, но и за бъдещето на демокрацията и на българския народ, че се тръгва към анархия и диктатура[9]. По-късно в Отворено писмо до сдружените земеделци той директно обвинява партийния водач в налагане на „личен режим“ и се обявява против разбирането му за народовластие като стремеж да се въоръжат половината от българските граждани със стражарски нагайки и цепеници, за да наложат и въдворят ред сред останалата половина от народа. Томов не приема и издигната в култ от Стамболийски „сила на цепеницата“, поставянето ѝ над закона и възвеличаването на „удара на юмрука над тоя на правосъдието“. Така по един нагледен и ярък начин той формулира основното разминаване в позициите на двете крила в земеделското ръководство: ред чрез законност и съгласие или ред чрез беззаконие и сила. Видно е, че докато умерените схващат народовластието като парламентарна демокрация и сътрудничество с останалите традиционни партии и широките социалисти, за Стамболийски и радикалите народовластието е синоним на еднопартийна селска диктатура с широко приложение на насилие срещу враждебните на земеделската власт социални групи, партии и организации[10]. Томов, Турлаков и Манолов са отстранени от БЗНС и от Министерския съвет. Р. Даскалов също е изваден от правителството и временно се заема с организационна дейност, след което е изпратен за пълномощен министър в Прага. Прочистването на Министерския съвет Стамболийски и радикалите разглеждат като първа стъпка към налагане на тотален контрол върху управлението и страната. Втората е провеждане на парламентарни избори, които да узаконят новото положение. Третата е подчиняване на армията чрез прочистване на офицерския корпус и създаване на собствена въоръжена сила. Така ще се създадат условия и средства за справяне с наречените рушители на реда – автономисти, комунисти и блокари.

След отстраняването на Томов, от 9 февруари 1923 г. временно Военното министерство отново се поема от Ал. Стамболийски. Чак след месец, на 12 март 1923 г. е обявен новият състав на Министерския съвет, в който военен

[9] Таков, П. Цит. съч., 8–15, 19–21, 34.

[10] НБКМ – БИА, ф. 812К, а.е. 109, л. 1; Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., 246–248.

министър е племенникът на Стамболийски Константин Муравиев, а вътрешен – Христо Стоянов. И двамата са млади и без сериозен административен и политически опит.

Б. Ескалацията на конфликта с ВМРО. „Мъжкият" курс на прочистения Министерски съвет води до втвърдяване на позициите спрямо ВМРО, политическите опоненти и структурите за сигурност на страната. Това се демонстрира още на заседанието му на 11 февруари 1923 г. с решение да се натоварят Вътрешното и Военното министерство да предприемат бързо разоръжаване на София, Софийски, Кюстендилски и Петрички окръг. Успоредно с това да се върнат в постоянното им местожителство лицата, които нямат разрешение за установяване в столицата, и да се интернират в провинцията безделниците, апашите и съмнителните лица[11]. На следващия ден, отчитайки „някои неудобства" по командването на жандармерията, Министерският съвет постановява тя да се прехвърли „под ведомството на Министерството на войната, под командата на военния министър"[12]. Решението цели да се обединят силите на армията и жандармерията за изпълнение на новата програма на управляващите. То показва, че подчиняването ѝ на вътрешния министър е било продиктувано от стремежа да се засилят позициите на Р. Даскалов за сметка на тези на Томов, без оглед на ефективността и последиците за институциите.

На 14 февруари 1923 г. Стамболийски внася в Министерския съвет от свое име доклада на Томов за откомандироване обратно в техните части на изпратените в Петрички окръг войски и за усилване на гарнизоните в Мехомия и Св. Врач, както и на пограничната стража. Министрите одобряват предложената мярка[13]. Само след ден те радикално сменят позицията си, отменят изтеглянето и решават с цел запазване на реда и спокойствието в Кюстендилски и Петрички окръг всички намиращи се там войски да бъдат подчинени на командира на Седми пехотен рилски полк – полк. М. Банковски. Заповедта на Щаба на армията е от 16 февруари 1923 г. С допълнително предписание началникът на Софийския гарнизон полк. Личев предупреждава Банковски, че размирните македонски елементи замислят нови акции и му нарежда: да поддържа редовен контакт и да проверява всички сведения на административните власти с цел предотвратяване и осуетяване на такъв опит, който ще изложи авторитета на властта; да изгради собствена разузнавателна служба, която да го известява за всяко замислено действие срещу обществения ред; веднага да се обезоръжават и арестуват въоръжените хора; да гарантира надеждна охрана на казармите, складовете, учрежденията; да вземе мерки за предпазване на войниците от „зловредни пропаганди и агитации"; да намали всякакви други занятия с офицерите, подофицерите и войниците и всички усилия да се на-

[11] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4755, л. 1; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 133.
[12] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 2756, л. 5.
[13] Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4758а, л. 1; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 44.

сочат към опазване на реда и спокойствието; на всеки 10 дни да докладва за положението[14]. По този начин войските в Петрички и Кюстендилски окръг са обединени под общо командване и по подобие на Софийския гарнизон са натоварени изцяло с охранителни задачи за сметка на чисто войсковите.

Предписаното от Министерския съвет разоръжаване и прочистване на столицата е извършено на 18 февруари 1923 г. То не дава очаквания резултат и самите военни власти отчитат, че в ръцете на „крайните елементи" е останало значително количество оръжие. Според полк. Личев това се дължи на няколко причини: недостатъчен брой на групите, извършили претърсването; липсата на предварително разузнаване; проблеми със запазване на тайната. Заловени са 320 души без адресни билети. Акцията навежда на извода, че разрешенията за носене на оръжие трябва да се дават само от градоначалството, за да има точен списък на лицата, притежаващи оръжие, и неговия вид. Въпросът е уреден почти незабавно. Военното министерство и Министерството на правосъдието издават съвместна заповед, според която разрешения за носене на оръжие се издават само от Софийското градоначалство. Нарежда се в бъдеще, поради липса на хора, да се предприемат само периодически претърсвания със съдействието на военната власт на места, където се събират апаши, анархисти, безделници, но с предварително разузнаване и план[15].

Още в предписанието на Личев от 16 февруари до полк. Банковски, последният е предупреден за предвиденото разоръжаване в Кюстендилско, Петричко и Дупнишко и му е заповядано да подготви и да изпрати проект за начина, по който то да се проведе. В края на февруари Банковски предлага обезоръжаването да се извърши, след като се сменят частите в тези краища. Внезапно и в един и същи ден да се обезоръжи населението в околийските центрове, а след това в селата, за които има сведения, че се намират съмнителни личности и оръжия. По-нататък да се предприемат периодически проверки на хората от кафенета и локали в околийските центрове и да им се изземва оръжието[16]. Планът на полк. Банковски не е взет под внимание и обезоръжаването на Кюстендил е определено за 8 март 1923 г. Началникът на гарнизона в заповед от 7 март нарежда войската да блокира града отвътре и отвън и да спре всяко движение. Претърсването трябва да започне в 06.00 ч. сутринта по сигнал, даден с червени ракети от военни команди, придружавани от 1 стражар и 1 общински агент. Началникът обръща внимание да се държи коректно поведение към обитателите на домовете, да се избягват нежелани инциденти и само в случай на съпротива да се действа с оръжие. За всеки случай, предварително са подготвени 2 картечници за действие[17]. Липсват сведения за резултатите от акцията, но те едва ли са по-различни от софийските.

[14] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 45, 134.

[15] Пак там, л. 138, 139, 142–143.

[16] Пак там, л. 136, 72–73.

[17] Пак там, л. 144.

На 21 февруари 1923 г. с участието на Ал. Стамболийски се провежда съвместно съвещание на двете силови министерства за обсъждане на положението в София, Петричко, Кюстендилско и Дупнишко. Общата отговорност за гарантиране на реда и сигурността в тези места, както е и до момента, е възложена на началника на Софийския гарнизон полк. Личев. На това заседание два въпроса не получават окончателно решение и санкция от страна на военния министър. Първият е свързан със състоянието на Софийския гарнизон. Въпреки признатата необходимост той да се държи в пълен състав, за да е в състояние да се справи с всяко предизвикателство, не е разпоредено връщането на двете роти и двата ескадрона, изпратени в състава на Петричкия отряд. Нерешен остава и въпросът с отпускането на средства от Министерския съвет за изплащане на обещаните дневни и командировъчни пари на войските в Петричко. Опасявайки се от тяхната крайно отрицателна реакция, Личев е принуден да търси лично съдействието на Стамболийски и Топалджиков. На 10 март 1923 г. е заповядано войските от отряда на полк. Жечев да бъдат сменени с други. Но и тази заповед не е приведена в изпълнение, защото се решава, че след обещанието да се платят дневни пари на войниците и да се увеличи размерът на командировъчните за офицерите, недоволството сред тях намалява[18].

През февруари положението в Кюстендилско, Горноджумайско, Дупнишко е спокойно. Обезпокоителни сведения идват от командира на жандармерийската група в Батак, който докладва, че автономистите усилват своята пропаганда в Дьовленско, Доспатско, Чепинско. Там те наложили свои данъци – по 40 лв. на кубик дървен материал, и заклевали цели села. Техните намерения били да направят Батак своя база, за да разпространят пропагандата си към Пещера и Пазарджишко. За да се парализира дейността на автономистите в Батак, от Пловдив е изпратена 1 рота и 1 картечен взвод в състав от 4 офицери и 66 войници, които остават до 5 април 1923 г.[19] През март 1923 г. в Щаба на армията и Военното министерство пристигат сведения за появата на автономистки чети в Кюстендилско и Петричко, една от които, наброяваща 30 души, на 11 март влиза в Св. Врач. Отчитат се и сблъсъци между автономисти и федералисти. Докладва се за струпване на 200–300 македонстващи в Кюстендил, част от които били четници. Веднага Личев нарежда в тридневен срок всички пребиваващи в града лица да се легитимират в комендантството, а собствениците на домове, хотели, кръчми да посочат тези, които отсядат при тях, без да се легитимират. На началника на гарнизона, заедно с окръжния управител и околийския началник и с помощта на Илинденската организация, се възлага да убедят дошлите от Македония да напуснат България, защото интересите на Отечеството го изисквали. Заповядва и усилено да се разузнава с разезди и патрули както вътре, така и извън града[20].

[18] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497,, л. 53–54.

[19] Пак там, л. 107, 109, 110.

[20] Пак там, л. 153, 161.

Без видима причина правителството решава да въведе военно положение и да отложи изборите в Пиринския край. На 15 март чрез министър Стоянов в Министерския съвет е внесено предложение действието на Закона за военното положение в Кюстендилски окръг, в действителност само в околията, да се пренесе и върху Петрички окръг и Дупнишка околия. Мярката е обоснована с „появилото се разбойничество". По-късно министрите решават да бъде изключена Дупнишка околия, а военното положение в „целия Петрички окръг" да се обяви на 6 април 1923 г. Там, както и в Кюстендилска околия, да се отложат и изборите за народни представители[21]. Тези намерения не стават реалност поради отказа на цар Борис III да утвърди подготвените укази[22].

В изпълнение на министерското решение и без да изчака царската санкция, със заповед от 16 март 1923 г. Щабът на армията назначава командира на Четвърти конен полк полк. Г. Сапов за началник на войските в Кюстендилски и Петрички окръг, „докато последните се намират във военно положение"[23]. Не са посочени мотиви за отстраняването на назначения само преди месец полк. Банковски. Подчинените части Сапов разделя на 3 отряда, които трябва да се разположат в съответните гарнизони до 1 април 1923 г. Войските, квартируващи по долината на р. Струма, включващи гарнизона в Горна Джумая начело с полк. Жечев, в Петрич начело с подполк. Захов, в Св. Врач начело с подполк. Марков, в с. Симитли и в с. Златарево, образуват маневрен отряд, наречен Западен. Той се командва от полк. К. Жечев. Войските, квартируващи в гарнизоните по долината на р. Места: в Мехомия начело с подполк. Самоковлийски, в Неврокоп начело с майор Липовански, в Якоруда и Банско, образуват Източен маневрен отряд, командван от подполк. Самоковлийски. Войските в Седма полкова област – гарнизонът в гр. Дупница под командването на полк. Банковски, в Кюстендил под командването на полк. Ангелов, в с. Бабошево и гара Земен образуват Северен маневрен отряд под командата на полк. М. Банковски. Общият състав на тези войски е от 36 пехотни войскови и жандармерийски роти, 8 пехотни групи, 2 картечни роти и 3 взвода, 3 взвода артилерия, конни и камионни части, както и всички гранични части в района. С настаняването на частите в гарнизоните от тях се изисква веднага да поемат носенето на гарнизонната служба, а началниците им „да вземат мерки за запазване на реда и спокойствието не само в гарнизоните си, но и в съответните околии". В изпълнение на тези задачи от военните началници се изисква да влязат в „най-тясна връзка с административните власти, на които да дават най-ефикасно войсково съдействие в случай, че се наруши редът и спокойствието в гарнизона и околията". Сапов очаква от подчинените си да

[21] ЦДА, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4770, л. 1; а.е. 4778, л. 1.

[22] Груев, Ст. Корона от тръни: Царуването на Борис III 1918–1943. С., 1991, 119–120.

[23] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 150.

проявяват инициативност, максимални усилия, твърдост и постоянство, но и да се ръководят само от интересите на службата и дълга към законността[24].

Въпреки относителното спокойствие в Югозападна България в началото на 1923 г., правителството се отказва да намали състава на войските, като откомандирова изпратените там многобройни части, обединява ги под общо командване, провежда обезоръжителна акция и най-накрая решава да обяви ново военно положение. Макар и официално последното да не е направено, двата окръга са поставени във фактическо военно положение. Тези на пръв поглед нелогични действия имат своето обяснение, което остава скрито за широката публика. Те са във връзка с водените между България и Сърбия преговори за осигуряване на спокойствието по южната граница и ликвидиране на четническото движение. На 17 март 1923 г. в Ниш България и Кралството на сърби, хървати и словенци подписват спогодба. С нея България се задължава да засили държавната власт в пограничните райони и да попречи на незаконното преминаване на съмнителни лица и комитетски чети, и да направи невъзможна четническата организация, което ще рече да ликвидира базите на ВМРО на българска територия. Тези задължения са поети срещу нулеви ангажименти от сръбската страна спрямо българското население в Македония и българските претенции за излаз на Бяло море. Във вътрешен план Нишката спогодба обединява и настройва всички политически сили от крайно левия до крайно десния спектър, интелигенцията, офицерството срещу БЗНС. Логично ВМРО се превръща в техен естествен съюзник, без каквото и да е формално обвързване[25].

В изпълнение на поетите към Белград ангажименти и за усилване на способностите и дисциплината на войските в Югозападна България, в края на март 1923 г. започва подмяна на изпратените там от вътрешността на страната части, но като се запазва тяхната численост и състав[26]. По заповед на Щаба на армията 1 дружина от 2 роти е изпратена от Пловдив в Кюстендил, а 1 рота от Трета бдинска дружина – в Петрич. В Горна Джумая са командировани 1 рота от Четвърта плевенска дружина и 1 рота от Търново. За Дупница заминава 1 рота от Сливен. В Неврокоп са изпратени 1 рота от Русе и 1 от Шумен. Съставът на тези роти е от по 150 души. Две роти по 100 души от Осма приморска дружина са командировани в Мехомия, а в Св. Врач – 1 жандармерийска рота. Изпратените части са в пълно бойно снаряжение, а всеки войник е снабден със 150 патрона. Така в района пристигат 1400 войници и офицери, които влизат в подчинение на полк. Г. Сапов[27]. На 2 април 1923 г. Топалджиков, в съгласие с военния министър К. Муравиев, разпорежда полк. Сапов да се под-

[24] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 162.

[25] БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО..., 301–302; Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., 266–277.

[26] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 59, 67, 68–70.

[27] Пак там, л. 93–95, 97, 99, 101, 104а, 105.

чинява непосредствено на началника на Софийския гарнизон полк. Личев, но като изпраща копия от всички нареждания и донесения до Щаба на армията. Допълнително под негова команда се предават и частите, квартируващи в Самоков, които са включени в състава на Северния отряд. Топалджиков уточнява, че пограничните части в двата окръга относно носенето на пограничната служба остават в подчинение на Пограничния отдел при Министерството на войната, но в оперативно отношение, когато в тяхната зона се предприемат мерки и действия за запазване на сигурността, обществения ред и авторитета на държавната власт, се подчиняват на началника на войските в Кюстендилски и Петрички окръг. Те се задължават да му донасят за всички инциденти по пограничната линия. „Макар и да не е обявено военно положение в поменатите два окръга", по отношение на запазването на реда, сигурността и престижа на държавата на полк. Сапов се дава право да обединява всички военни и административни власти, както и да си създаде собствен щаб със съдействието на щаба на Седми пехотен полк. За негов помощник е назначен полк. Жечев[28].

По този начин Сапов получава в разпореждане значителна военна сила и широки правомощия за справяне с автономистките чети. По негови нареждания се изпращат конни разезди, смесени военни и полицейски патрули по пътищата. На изходите на населените места се създават постове, а вътре в тях денонощно патрулират по 3 войници и 1 стражар, които следят за всички влизащи и излизащи съмнителни лица. Разездите и патрулите получават задача да проверяват откритите листове, да обезоръжават въоръжени и съмнителни лица, да внушават сигурност и да подтикват хората да пазят реда. Началниците на гарнизоните устройват разузнавателни служби, които следят за положението, за духа на частите, на населението и на администрацията. На всеки 10 дни те докладват на Сапов, а той изпраща обобщена информация в София. За да се улесни комуникацията и да се осигури постоянна връзка между гарнизоните и частите, в края на април 1923 г. по негово предложение Министерският съвет взема решение да се въведе денонощна служба в телеграфните и телефонните станции в Петрички и Кюстендилски окръг, а началниците на гарнизоните получават право да водят безплатни разговори. Сапов предупреждава военните началници да държат подчинените си здраво в ръце и да ги предпазват от зловредни агитации. Той изисква от тях да се стараят да издигат престижа на законните власти и да обясняват назначението на войската, която при изпълнението на задълженията си трябва да се ръководи „само от интересите на службата, дълга и строгата законност, без оглед на това на коя партия принадлежи населението"[29]. Няма и намек, че в своите действия войската трябва да прави разлика между автономистите и федералистите. Разпорежданията и мерките, предприети от поредния началник на

[28] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 173.

[29] Пак там, 208–209, 230, 240; ЦДА, ф. 370К, оп. 6, а.е. 5, л. 304–305.

войските в Югозападна България, целят да се успокои местното население, да се повдигне духът му и то да се увери, че има власт, която го защитава и е способна да гарантира спокойствието и сигурността му. Така трябва да се елиминират силните позиции на ВМРО, без да се стига до директна конфронтация с нея. Тази позиция полковникът защитава в докладите си до София. В тях той не скрива, че ВМРО е пуснала дълбоки корени сред населението, но изказва убеждението си, че с установяването на гарнизоните и назначаването на нова администрация и стражари нещата ще се променят. Полковникът уверява, че сблъсквания на автономистите с войската и администрацията са „безусловно изключени". От Щаба на армията също са категорични, че войската трябва „да се държи еднакво строго и към двете организации и да не взема страна между тях". От своя страна, самата ВМРО продължава да следва линията на избягване на всякаква конфронтация с военните. В окръжно от 14 март 1923 г. организацията дори нарежда населението да посрещне с „ура" и „да живее армията" гарнизоните, които се разполагат в района[30].

Този умерен и балансиран подход на военните не е по вкуса на радикалите в БЗНС. През март 1923 г. изгонените от Неврокоп федералисти начело с бившия околийски началник К. Попиванов и Т. Паница и със съдействието на Д. Кемалов, П. Ангелов, Н. Хайдуков от Комитета за селска диктатура замислят завръщането си в Неврокоп, за да „прочистят" Неврокопско и да осигурят успеха на правителството в парламентарните избори на 22 април. Към подготвения отряд се прикрепя и полицейска команда от школата на БЗНС. На 2–3 април частите на експедицията, около 150 души, се събират в Батак и са разделени на 5 чети. Опасявайки се от компрометиране, властите в столицата заповядват да бъдат обезоръжени участниците в отряда. Част от тях преминават на гръцка и сръбска територия и се включват в борбата срещу „българските бандити". По този повод ЦК на ВМРО констатира: „С престъпници да се възстановява авторитетът на законната власт е колкото смешно, повеч престъпно."[31]

Във връзка със заплахите на правителството да бъде унищожено ВМРО и въведено военно положение в Петрички окръг, на 5 април 1923 г. Т. Александров издава Окръжно №416 с нареждане да се избиват безмилостно всички врагове на организацията – сръбски войски, федералисти, оранжевогвардейци[32]. След 5 дни той изпраща „последно предупреждение" до Ал. Стамболийски и министрите, че ако се осмелят да пратят в Петрички окръг „разбойници-федералисти" и дискредитиралите се „обирджии-оранжевогвардейци", ВМРО ще държи отговорни лично министър-председателя и министрите[33].

---

[30] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 175, 186–187, 191, 192, 193, 197, 203, 204.

[31] Правителството на Стамболийски и Македонското..., 18–22; БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО, 334–335.

[32] Правителството на БЗНС и Македонското..., 101–102.

[33] Пак там, с. 98.

Автономистите действително започват да разчистват сметки с противниците си. На 27 април в София е убит един от водачите на федералистите, архитект Н. Юруков. На 2 май автономистка чета напада камионетка, превозваща Л. Лаков, престъпник, земеделски деец и федералист. Лаков е заловен и екзекутиран, но при нападението са убити трима полицаи и един войник, а други двама са ранени. Това посегателство върху представители на армията и полицията предизвиква незабавната реакция на властите. По заповед на Сапов веднага са обезоръжени селата Белица, Плоско и Св. Врач. Обискират се и селата около Мелник[34]. След четири дни, на 7 май 1923 г. Министерският съвет приема специално постановление по Македонския въпрос. В него категорично, но не и вярно, се изтъква, че до момента земеделското правителство е работило за защитата на интересите на целия български народ и не е вземало страна в борбите между автономисти и федералисти, а се е стремяло да посредничи за налагане на дух на примирие и търпимост. Но въпреки това отделни лица, „особено такива от страна на Македонската автономистка организация", продължавали да вършат произволи и беззакония чрез налагане на данъци, учредяване на нови съдилища, парализиране действията на официалните държавни органи и чрез извършване на убийства, атентати, устройване на засади „на български войници, подофицери, офицери и полицаи". Тези безсъвестни лица, уронващи престижа на държавата, имали своите ятаци в столицата и страната, ползвали се с подкрепата на „културно-научни организации" и партийни вестници. В тази връзка министрите решават: 1. Да се арестуват всички нелегално действащи на българска територия автономисти и федералисти, заедно с техните разклонения, ятаци и идейни вдъхновители. „Арестуваните да бъдат разпределени в разни концентрационни лагери в страната" и следствието срещу тях да започне, след като се създаде специален закон за съденето им; 2. Разтурват се илинденските организации; 3. Спира се издаването на всички вестници, „които раздухват страстите и нагнетяват почвата за престъпни действия и анархии..."; 4. Предвиждат се парични награди и обезщетения за военни, полицаи и граждански лица, участващи и пострадали в акциите при залавяне на нелегалните. Прилагането на постановлението, както и издаването на наредби за начина на действие, се възлага на министъра на вътрешните работи. Самият министър изисква от административните и военните власти да се действа смело и енергично, без прошка и милост[35].

Разпорежданията на правителството са насочени към ограничаване на нелегалните и легалните прояви на ВМРО, които пречат на сближаването с Белград. Те продължават линията на беззаконие и погазване на правото, на налагане на недемократично управление чрез отстраняване на политически противници, забрана на организации и връщане на политическата цензура.

[34] ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 214, 217.

[35] Пак там, л. 220–223.

Идеята да се създадат концлагери, в които да се затворят автономистите и техните поддръжници, а след това да се създаде закон за тяхното съдене, е в крещящо противоречие с Конституцията, но е практика, която земеделците следват от поемането на властта. Арестите започват още същата вечер по предварително изготвени списъци, но от набелязаните 140 души са арестувани само 47. Сред тях са дейци и привърженици на автономистите, но и политически противници на правителството. Спрени са вестникът на Народния сговор „Слово", социалдемократическият „Епоха", а редакторът на независимия „Ден" е интерниран. Забранено е издаването на в. „Илинден" и в. „Независима Македония". Успоредно са извършени нови назначения и разместванията на администрацията в Кюстендилски и Петрички окръг. Веднага последват заплахи на ВМРО до новоназначените околийски началници. Това предизвиква вътрешния министър Хр. Стоянов, който на 4 юни 1923 г. прави изявление пред журналисти, че ВМРО действа срещу законната власт, че е изпратило убийци за него, Стамболийски и Муравиев, и заплашва, че ако това се случи, много кръв ще се пролее, жертвите ще бъдат неизброими, а Петричкият край, Кюстендилско и столицата ще заприличат на гробница[36].

Заплахите на вътрешния министър трудно могат да бъдат реализирани поради перманентните конфликти между административните, военните и жандармерийските власти в Петричко и Кюстендилско. Околийските началници с повод и без повод искат военно съдействие срещу мними или действителни чети на ВМРО. Често те дори отказват да съобщят мотивите си с аргумента, че получават нареждания пряко от МВРНЗ, които са тайни. Ето защо, в нарочен доклад полк. Сапов чрез Щаба на армията изисква МВРНЗ да нареди на околийските началници да спазват Правилника за съдействие, което войската дава на гражданските власти, и да посочват точно целта, за която искат военна помощ. От своя страна, началникът на жандармерията недоволства от полк. Сапов, защото превишавал правата си и се разпореждал с жандармерийските части не само в оперативно, но и в командно и дисциплинарно отношение[37]. Докато командваните от Сапов войски се опитват да наложат авторитета на държавната власт, запазвайки неутралитет в междуособните и политически борби, войната на заплахи и демонстрация на сила между ВМРО и правителството достига фазата на кресчендо, което замъглява разума и на двете страни.

В. Ударите върху анархисти и комунисти. След като се справя с десния сектор на опозицията, в началото на 1923 г. правителството отново концентрира усилията си върху нейния ляв сектор в лицето на анархистите и комунистите. След края на Първата световна война анархистическото движение набира сила в Европа и в България. Проповядваният от него идеал за безвластниче-

[36] БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО, 344–346.

[37] ДВИА, ф. 23, ап. 2, а.е. 497, л. 247–248, 251, 269, 272, 273–274, 275.

ско и свободно общество, без държава, авторитети и закони логично сблъсква българските анархисти с управляващите, независимо от техния състав, идейни и политически цели. През юни 1919 г. се създава Федерация на анархистите комунисти в България, активизира се организационната и пропагандната дейност. Анархистите активно се включват в протестите против скъпотията, спекулата, военното положение и цензурата, подкрепят Транспортната стачка и въобще стачната борба. Те проповядват и призовават към пряка въоръжена борба като единствен начин за промяна на статуквото и често прибягват до въоръжени действия, терор, политически убийства (като това на редактора на в. „Слово" Ал. Греков и на Пано Чуклев), насилствена „експроприация". В критичните следвоенни години анархистите обявяват фронт на земеделското управление и неговите реформи, на старите партии, на комунистите. Отношенията им с управляващите се изострят особено през втората половина на 1922 г., когато последните затягат контрола над опозицията. Анархистите действат в цялата страна, но особено силно е тяхното присъствие в Ямбол. Не случайно градът е избран за провеждането на поредния им конгрес през януари 1923 г. На него Федерацията си поставя за цел да разруши съществуващия държавен строй и да изгради комунизъм без държава и власт, чрез бойкот, саботаж, стачка, всеобща стачка, въоръжено въстание, социална революция. На конгреса земеделското управление е подложено на унищожителна критика и е решено да се премине в настъпление чрез пропаганда и преки действия[38].

Властите не оставят без внимание активизирането на анархистите и предприемат арести в София, Нова Загора, Ямбол. На 9 март 1923 г. главният секретар на Министерството на вътрешните работи изпраща строго поверително писмо до Министерството на войната и до Щаба на армията, в което съобщава, че административната власт в гр. Ямбол от известно време е забелязала да се укриват съмнителни лица в къщи на анархисти. Молбата е Военното министерство да разпореди на командира на местната Тридесет и седма жандармерийска дружина на определена дата да блокира града и съвместно с околийския началник да се направи проверка, да се обезоръжат анархистите и да се заловят съмнителните лица. С одобрение на Стамболийски на началника на гарнизона е наредено да даде съдействие на околийския началник. На 10 март е изпратено и лично поверително писмо до командира на Трети пехотен балкански полк в Сливен да разпореди на началника на Ямболския гарнизон да влезе в най-тесни връзки с околийския началник и заедно да изработят план за обезоръжаването и залавянето на съмнителните лица. Препоръчва се планът да се пази в тайна и да се приложи с изненада[39].

На 26 март 1923 г. в Нова Загора агенти на Обществена безопасност арестуват един анархист и го отвеждат за разпит в полицейското упра-

[38] Даскалов, Д. Анархизмът в България. С., 2004, 67–78; Берова, Д. Анархизмът в Ямболски край – създаване, идеолози, дейност. – В: *Известия на музеите в Югоизточна България*, т. 20, 2003, 166–167; ДВИА, ф. 23, оп. 3, а.е. 226, л. 216, 234.

[39] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 145–146.

вление. Научили за ареста, въоръжени другари на арестувания пристигат пред управлението, където се завързва престрелка и околийският началник пуска арестувания. Стрелбата вдига на крак местната жандармерийска дружина, която започва издирване на анархистите, които успяват да се измъкнат[40].

Същия ден към 17.00 ч. околийският началник на Ямбол се свързва с майор Стефанов, който замества началника на гарнизона майор Докузов, за да го уведоми, че за 18.00 ч. в центъра на града е насрочен неразрешен митинг на анархистите против мерките на правителството за изземване на оръжието от населението, и да поиска съдействие. Майорът нарежда да се изпратят конни разезди и патрули, на брой 24 души, подпомогнати от 12 полицаи, които да разпръснат насъбралите се граждани. За началник назначава подпоручик Дашкинов и го инструктира да действа легално, но при всеки опит за въоръжена съпротива, без колебание да употреби оръжие. Околийският началник е помолен да предупреди с барабан гражданството да се прибере по домовете. Когато по телефона се получава ново донесение на околийския началник, че водачите на анархистите поискали митингът да се състои на всяка цена и в противен случай са готови да се бият, майор Стефанов заповядва тревога и начело на 2 ескадрона и 1 пехотна рота тръгва към центъра. Митингът започва мирно, но по свидетелства на военните самият оратор Ат. Стойчев изважда револвер и пръв стреля по войниците. Войниците отвръщат с предупредителен залп във въздуха, защото на площада има жени и деца, след което започва престрелка, в която падат убити и ранени от двете страни. Полицейските доклади също твърдят, че войската е дала предупредителни изстрели във въздуха, за да разпръсне демонстриращите, но те, предварително въоръжени, започнали стрелба и хвърлили няколко бомби. На площада пристигат войските на майор Стефанов и веднага откриват картечен огън, в резултат на който демонстрантите са разпръснати. Обстрелването на войската и полицията продължава от прозорците и покривите на отделни къщи и на анархическия клуб. Командването на войските се поема от пристигналия началник на гарнизона майор Докузов, който нарежда да се атакува и превземе анархическият клуб с картечен огън и бомби. Към 20.00 ч. военните налагат цялостен контрол над града. Вечерта пристигат подкрепления от Пловдив, 1 полк и 2 оръдия, и от Сливен – 1 конен полк, 1 пехотна дружина и 1 артилерийско отделение. Всички войски са подчинени на общ началник и са им поставени три цели: да се потуши метежът, да се въдвори законният ред и да се пристъпи към обезоръжаването на града. Конкретно на околийския началник е наредено да предупреди гражданите да не напускат домовете си, магазините да останат затворени, а анархистите да се предупредят да се предадат до 10.00 ч. преди обед. С 3 ескадрона градът е блокиран, след което рано сутринта на 27 март

[40] ДВИА, ф. 23, оп. „ а.е. 11, л. 149.

започва претърсване на къщите, обезоръжаване и залавяне на анархистите. Обиските и арестите на 140–150 души се извършват без инциденти, въпреки отделните престрелки и опити на анархистите да напуснат града. Иззети са едва 22 пушки, 2 карабини и 13 револвера. Към 18.00 ч. на гражданите е разрешено свободно да излизат. В докладите на военните началници за случилото се разминавания има само по отношение на броя на пострадалите. Според едни убити са 1 войник, 1 анархист и 1 цивилен, а ранени са 1 офицер, 1 подофицер, 8 войници, 1 стражар, 1 анархист и 2–3 цивилни. Според други убитите анархисти са 17 и 1 ранен, като се включват убитите анархисти в дните след 26 март. Самите командири са на мнение, че това е твърде висока цена за възстановяването на реда. Тяхната оценката е, че след показаното безсилие на администрацията и полицията, войската се явила като върховен институт за въдворяване на законния ред и гарантиране престижа на властта и закона. Нейните началници в името на дълга се принудили да изпият горчивата чаша, поднесена им от заблудени български синове, които стават причина да се пролее братска кръв. Те са убедени, че въпреки неподготвеността на войниците, войската се е представила „повече от похвално“ и е демонстрирала дисциплина, преданост и самопожертвуване[41]. Няма обяснение кое налага прекалената употреба на въоръжена сила, на картечници и избиването на български граждани без съд и присъда, след като демонстрацията е потушена.

Събитията показват пълната неспособност на администрацията не само да се справи, но дори да подпомогне действията на войската при овладяването на безредиците и обезоръжаването. Ето защо, на 4 април 1923 г. вътрешният министър Хр. Стоянов натоварва с телеграма началника на Ямболския гарнизон да изпълнява временно всички административни функции в околията и да вземе необходимите мерки по преследването на метежниците, разбойниците и анархистите. Решението му е оформено със заповед на 7 април 1923 г. От своя страна, началникът на Ямболския гарнизон докладва в София на 12 април, че съдебните и полицейските власти са абдикирали от длъжностите си по снемане на дознания от метежниците анархисти и иска градът да бъде обявен във военно положение и да се изпратят военен прокурор и следовател. Във Военното министерство и в Щаба на армията не са склонни да подкрепят нито заповедта на вътрешния министър, нито искането на майор Докузов, и ги определят като незаконни. На началниците на гарнизоните в Пловдивската област се препоръчва да изпълняват заповедите на преките си началници и да дават съдействие на гражданските власти само съгласно правилника за това[42].

Централните власти демонстрират задоволството си от действията на войската и жандармерията в Ямбол, които далеч не са похвални, и награждават с ордени 24 офицери, 8 подофицери и 51 войници[43]. След ямболските събития

[41] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 147, 200, 201–204, 205–209.
[42] Пак там, л. 1, 150, 151, 152, 154, 156.
[43] Пак там, ф. 22, оп. 1, а.е. 31, 63–64, 65.

репресии и арести на анархисти се извършват в цялата страна, но с оглед на предстоящите избори Стамболийски и вътрешният министър се опитват да се дистанцират от случилото се и да прехвърлят отговорността върху неотговорни фактори и върху военните[44]. Това не заблуждава анархистите, голяма част от които минават в нелегалност и започват да подготвят масови терористични действия срещу управляващите. По тази причина вътрешният министър иска засилване на охраната на Стамболийски с 20 войници и 1 офицер при предизборната му обиколка в Североизточна България[45]. Документите опровергават наложената в историографията теза, че случилото се било „самоинициатива на военните, но лепна петно върху земеделската власт"[46]. Петното си е на земеделската власт, която, вместо да потърси отговорност от престаралите се военни, ги награждава.

Паралелно със засилването на репресивните мерки срещу анархистите се увеличава и теророт върху комунистите. Отношенията между двете партии видимо се влошават в началото на 1923 г., когато Партийният съвет на БКП в специална резолюция отхвърля цялостната политика на БЗНС, всякаква възможност за коалиране с него, и призовава селяните да се включат в борбата за създаване на работническо-селско правителство под знамето на Комунистическата партия[47]. Идеята не е самородна. Тя е в изпълнение на решенията на IV конгрес на Комунистическия интернационал за търсене на нови пътища за налагане на съветска власт. След краткото взаимноизгодно сътрудничество срещу врангелистите и старите „буржоазни" политически партии под външен натиск и от политическа целесъобразност, предвид предстоящите парламентарните избори, Стамболийски отново нарежда комунистите сред вътрешните врагове. Управляващите започват да обсъждат възможности за приемане на Закон за защита на държавата и забрана на БКП или на Закон за комунистическите общества в България. Последният предвижда в селата, където има повече от 10 избиратели комунисти, чрез конфискация на имотите им да се създават комуни със задължителен труд и купонно снабдяване с храна и дрехи[48]. Полицейските органи преследват, арестуват, бият комунистите, затварят клубовете и разтурят партийните им събрания. В тези акции е включена и войската. Военни части са изпратени в селата Лисичево, Пазарджишко, и Стражица, Горнооряховско. В Лисичево те трябва да съдействат на полицията за справяне с група въоръжени комунисти, които с насилия се опитвали да вкарат съселяните си в Комунистическата партия. В Мъглиж, Казанлъшко, местните комунисти освирква Стамболийски на предизборно събрание.

---

[44] Даскалов, Д. Цит. съч., 79–80.

[45] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 11, л. 157.

[46] Петрова, Д. Цит. съч., с. 372.

[47] БКП в резолюции и решения..., т. 2, 244–248.

[48] Чехословашки изворн..., т. 1, с. 183; Колев, В. „Сърпа" срещу „чука" – земеделци срещу комунисти през първата половина на 1923 г. – В: *Третото* българско царство, 1879–1946: Сборник доклади. С., 2009, 30–37.

Предизвикан, той нарежда в селото да бъдат изпратени 100 жандарми, 58 войници и 20 стражари, които го блокират и арестуват кмета комунист[49].

За да не бъдат за пореден път неприятно изненадани в изборния ден, лидерите на БЗНС решават да заложат на сигурно и чрез промени в Избирателния закон да си осигурят служебна победа. В края на февруари 1923 г. той е променен и околията вместо окръга е въведена като основна избирателна единица. Така БЗНС получава право „законно" да открадне гласове от опозицията. Освен това омразните за управляващите съдии са лишени от правото да бъдат председатели на изборните бюра и са заменени с учители[50]. По този начин изборните резултати на 22 април 1923 г. са предизвестени. БЗНС печели 54,12% от гласовете, но получава 212 депутати. Комунистите са подкрепени от 19,5% от избирателите, но имат само 17 представители. Конституционният блок срещу 17,11% от гласовете получава 15 депутати. Английският пълномощен министър в София У. Търскин ще констатира: „Всички незаконни средства, известни на Балканите, бяха използвани до крайна степен от властта, за да се постигне този резултат."[51] С провеждането и спечелването на парламентарните избори е реализирана и втората точка в плана на Стамболийски и той, както и радикалното крило в БЗНС, получава абсолютно надмощие в изпълнителната и законодателната власт.

Г. Опити за политизиране на армията и създаване на Народна гвардия. Още в навечерието на изборите Комитетът за селска диктатура призовава за изграждане на ново „трудово общество", начело със селската класа като хегемон и авангард – Земеделският съюз. Победата на парламентарните избори изстрелва самочувствието на Стамболийски в нова орбита. Той спокойно може да пристъпи към създаването на това ново общество чрез радикални стопански реформи като национализация на банките и застрахователното дело, на едрия земеделски инвентар, на индустриалните предприятия. Започва да работи и по нова конституция, която трябва да узакони трудовата собственост и новото политическо устройство на страната, чрез създаването на един съсловен, а не партиен парламент, защото, както той се изразява, „партиите умряха". На този етап Стамболийски не предвижда въвеждането на република, а крайно ограничаване прерогативите на монарха по отношение на външната политика, на изпълнителната власт, на армията[52].

---

[49] ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а.е. 3364, л. 8; ф. 370К, оп. 6, а.е. 5, л. 196–201. НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 383.

[50] Галунов, Т. Избирателни системи и парламентарни избори в България, 1919–1939. В. Търново: Фабер, 2008, 165–176.

[51] Косев, Д. Септемврийското въстание..., с.711.

[52] Пак там, 710–711; Петрова Д. Цит. съч., 382–386. В книгата си В. Василев пише, че след Малкия конгрес започва не само подготовка за обявяване на селска диктатура, а се проявяват и първите симптоми на преход от парламентарно-конституционна демокрация към диктатура на трудещите се селяни, че чрез законни, но и чрез незаконни, насилствени методи, дейността на

За осъществяването на новия кръг от реформи и налагането на селска диктатура земеделската власт трябва да изпълни трета точка от своята неписана програма – да овладее армията и да създаде собствена въоръжена сила. След като поема Военното министерство, К. Муравиев с подкрепата на министър-председателя започва най-брутално да налага командни кадри, обвързани партийно или демонстриращи лоялност към БЗНС. Доколкото може да се вярва на късните му и тенденциозни спомени, той предлага няколко варианта на Стамболийски за налагане на партийния контрол върху армията: прехвърляне на правата на царя върху военния министър и уволнение на всички офицери лигари; образуване на паралелна военна сила, милиция, командвана от верни на правителството офицери; създаване на политически институт за просвещение на командния състав и на вътрешно разузнаване; коренна промяна на командния състав на по-важните гарнизони. Стамболийски намерил за най-целесъобразно последното предложение, а другите преценил като прекалено радикални или невъзможни поради съюзническия контрол. Чистката започва от най-високото място в армията. Въпреки че предупреждава Стамболийски за готвения военен заговор, министър-председателят е убеден, че заговорник е самият началник-щаб на армията и на 20 април полк. Н. Топалджиков е освободен от поста[53]. Заменен е с полк. Стефан Нойков. Нойков е висукообразован офицер с голям боен и административен опит и е близък на Стамболийски. Не случайно именно той води преговорите в Ниш. Преминал в запаса, Нойков става член на БЗНС и като такъв е върнат на военна служба, за да поеме най-важния професионален пост в армията. Официално встъпва в длъжност на 18 май 1923 г. Така за първи път начело на армията застава политически обвързан офицер. Командването на жандармерията се поема от полк. Гурко Мархолев, „близък човек на министър-председателя“. Назначени са нови инспектори и началници на служби, както и началници на гарнизони и командири на части. Сред тях е печално известният Никифор Никифоров, който, вместо в съда, се оказва начело на ключовата Първа офийска дружина (Първи пехотен софийски полк). Нови са началниците на Шеста търновска дружина, на Първа и Втора жандармерийска дружина, на Първи и Осми конен полк, на Пионерната дружина, на Артилерийското отделение. Въздухоплавателната дружина се поема от майор А. Агов и кап. Н. Петрини – предани земеделци. С верни хора са заменени и началници на дружините в провинцията. Всички

опозицията е „почти напълно“ парализирана и цялата власт е съсредоточена в ръцете на вожда Стамболийски. Виж Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., 292–298. След няколко години той се отказва от тези констатации и акцентира върху хуманизма и законосъобразността на действията на Стамболийски, противопоставяйки ги на нелегитимността, защитавана от Комитета за селска диктатура. Виж Александър Стамболийски и Комитетът..., 61–63.

[53] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 509, л. 20. При уволнението си Топалджиков е повишен в чин генерал-майор.

те получават правото да проверят подчинените си и да отстранят „всичко, което е съмнително". От Търговище в София е приведен Осми конен полк с командир подполк. Ив. Тулешков, също член на БЗНС. Полкът е поставен в разпореждане на вътрешния министър Хр. Стоянов[54]. Това са безпрецедентни стъпки за унищожаване на общонационалния и надпартиен характер на армията, за нейното политизиране и партизиране. Никога до този момент управляваща партия не си е позволявала откровено и брутално, противно на всякакви законови и нормативни актове, да назначава свои членове и симпатизанти на ръководни длъжности и да подчинява военни части на вътрешния министър. Ефектът от действията на Стамболийски и Муравиев е по-скоро негативен за управляващите, тъй като новоназначените командири не съумяват да впрегнат подчинените си офицери и войници в земеделската колесница и ги изпускат от контрол. По този начин се дава допълнителен мотив и импулс за действие на заговорниците вътре в армията.

Въпреки крайно негативната реакция на военните и обществото спрямо периодичните опити на земеделското ръководство да си създаде своя партийна въоръжена сила, последното започва нова кампания през март 1923 г. Тя се ръководи от вътрешния министър Хр. Стоянов. Той провежда специална конференция с окръжните управители и околийските началници по организацията и задачите на бъдещата Народната гвардия. Решено е във всяка околия да се осигурят не по-малко от 50 земеделци гвардейци, а околийските управители да им приготвят по 1 пушка, 120 патрона и 2 бомби бухалки. При нужда оръжието трябва да бъде раздадено, а гвардейците за 12 часа да пристигнат в София[55]. Неизвестно по чие разпореждане и на какво законово основание, но в сградите на Първи софийски пехотен полк са настанени 600 оранжевогвардейци, въоръжени с пушки и 4 картечници, които трябва да играят ролята на бърза помощ при появата на опасност за правителството. На 3 май 1923 г., веднага след нападението на полицейската камионетка, вътрешният министър изпраща шифрована телеграма до всички окръжни управители и околийски началници, за да ги уведоми, че правителството със силни войскови части и полиция взема мерки да „унищожи злодейците" автономисти, но може да стане нужда и за помощ от народа. Ето защо той нарежда по селата да се пристъпи незабавно към формиране на бойни ядра от не по-малко от 100 човека, които при нужда да се озоват в околийския център. Ръководството им да се осъществява или от околийския началник, или от назначен от него пристав или старши стражар. След министерското постановление от 7 май срещу ВМРО, на 8 май Вътрешното министерство разпорежда да се ускори формирането на бойните ядра[56].

---

[54] Муравиев, К. Събития и хора. С., 1992, 29–35.

[55] Петрова, Д. Цит. съч., 370–371.

[56] Косев, Д. Септемврийското въстание..., с. 577, 578, 582 583.

На 9 май 1923 г. Постоянното присъствие на БЗНС изпраща до местните дружби „тайно строго поверително" Окръжно №14, изготвено от Ал. Стамболийски. Неговата логика е показателна. В окръжното се изтъква, че досега БЗНС се е справил с всички смутители на вътрешния ред и спокойствието на страната – железничарите, врангелистите, Военната лига, блокарите, разчитайки на собствените си привърженици. Сега мечът срещу Земеделския съюз и неговото правителство бил изваден от македонстващите, пасъсквани и издържани от проваления вече черен блок. Това налагало обикновените членове и привърженици на съюза да се превърнат в борци, част от „непобедима боева армия". Затова Постоянното присъствие нарежда във всички селски и градски дружби, където все още не са образувани, да се образуват земеделски бойни ядра от 5 до 20 земеделци, готови да се жертват за идеите на Съюза. Те трябва да положат клетва, че с цената на живота си ще пазят „идеите и принципите на Земеделския съюз, както и всички създадени от него закони", ще пазят в тайна и безусловно ще изпълняват всички съюзни нареждания и ще отговарят с главата си, ако нарушат клетвата. Членовете на бойното ядро избират помежду се началник, на който безусловно се подчиняват. Бойните ядра от няколко села, наброяващи от 50 до 100 бойци, се организират в „боен пункт" и си избират общ началник на пункта и един негов помощник. Всички бойни пунктове в дадена околия образуват „околийска бойна група". Нейните началник и помощник-началник се избират от делегати на бойните ядра. Препоръчва се на всички командни длъжности да се избират запасни офицери или подофицери. Към околийските бойни групи, бойните пунктове и ядрата се назначават куриери – велосипедисти, конници или пешаци. Началниците на отделните единици изработват мобилизационни планове. Изпълнението на окръжното се възлага на околийския председател на БЗНС, съвместно с народния представител от околията и с околийския началник. Околийските събрания за полагане на клетва трябва да се проведат на 17 май 1923 г.[57]

В партийния орган „Земеделско знаме" от името на Постоянното присъствие се заповядва на началниците на Народната гвардията и на председателите на земеделските дружби да бъдат нащрек, да пазят съобщителните средства и да определят по двама часови, които да дежурят денонощно и щом получат сигнал за тръгване в защита на земеделската власт, да го оповестят с камбанен звън[58]. На 13 май в Хасково Стамболийски приема парад на оранжевогвардейци и на войската и обявява, че земеделска България с един замах ще се справи с блокари, автономисти, комунисти, а земеделската власт ще продължи 25 години[59]. На следващия ден, 14 май 1923 г., „строго поверително" Окръжно №8 до „всички групи, секции и бойни отряди" изпраща и Из-

[57] ЦДА, ф. 2 4 К, оп. 1 а.е. 05807 д. 7

[58] Земеделско знаме, №95 май 923.

[59] Пак там, №95 17 май 1923.

пълнителният комитет на бойните ядра. Предвид угрозата за земеделските водачи от „нелегалните и конспиративните организации на черния и кървав блок“ се обявява обща мобилизация на заклетите борци и се нарежда когато се чуе и удостовери вестта, че е убит земеделски деец, да почнат повсеместни действия на бойните отряди за „коренно прочистване на страната от подлите нечестивци“. „Ако противниците предприемат каквато и да било акция, целяща компрометирането на България, да бъдете безпощадни и всичко престъпно да се изтребва.“ В окръжното се говори за тайни полицаи, които са на разпореждане на груповите окръжни началници, за шифровани нареждания на Изпълнителния комитет, за съдебна групова секция, която трябва да наказва провинилите се в предателство лица с предупреждение и смърт[60]. На 17 май 1923 г. в изпълнение на Окръжно №14 в цялата страна се провеждат околийски събрания за полагане на клетва от бойните ядра и избиране на околийски началници, като гръмко се обявява, че клетва са дали 300 000 бойци. На другия ден, 18 май, Постоянното присъствие изпраща ново Окръжно №15, което прелива от самодоволство. В него се заявява, че на 22 април на враговете на БЗНС е нанесен „смъртоносен удар“, че вече падат и последните блокарски и комунистически крепости, а влиянието на земеделската партия „трескавично“ расте и се разпростира върху всички трудещи се. Постоянното присъствие призовава борбата да продължи и нарежда да се образуват бойни ядра, където такива не са образувани, с цел в най-скоро време „земеделският съюз от една най-грамадна организация в България да се превърне в една непобедима армия, в която всеки член е войник и самоотвержен борец за земеделските идеи“[61].

При създаването на Народна гвардия проличава типичната за БЗНС липса на обмисленост, системност и последователност. Акцията е продължение на нереализираната идея от есента на 1922 г. Тя е започната от Вътрешното министерство и първоначално намерението е да се създадат партийни въоръжени отряди под ръководството на окръжните управители и околийските началници, които трябва да действат в помощ на полицейските органи. В началото на май организирането на бойните ядра се прехвърля върху земеделските дружби, като ръководството на кампанията се поема от Постоянното присъствие и от Комитета за селска диктатура. И в първия, и във втория случай бойните ядра се разглеждат като средство за запазване на земеделската власт, за гарантиране сигурността на партийните водачи, за справяне с ВМРО и с опозицията от ляво и от дясно. Определени са тяхната организация и ръководство до околийско ниво, защото по-нататък те ще бъдат под прякото командване на централните органи на партията. Възприетият демократичен принцип на избиране на командири едва ли е най-правил-

[60] ЦДА, ф. 2141К, оп. 1, а.е. 105807, л. 3.

[61] Пак там, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105654, т. IV, л. 310.

ният при създаване на военна организация, но за запазване на дисциплината се разчита на полагането на клетва и заплахата за смъртна отговорност. На бойните ядра се вменяват съдебни и наказателни функции, включително и правото да убиват без съд и присъда. Въпреки че кампанията по изграждането на бойните ядра е в самото начало и поради извършения преврат не е завършена, тя показва крайно опасната посока, в която върви земеделската власт. И като замисъл, и като организация, и като задачи Народната гвардия е неконституционна, противозаконна, взривяваща и унищожаваща гражданското общество и демократичния правов ред в страната. Не става дума за правото на всяка законна власт да търси подкрепата и съдействието на гражданите за запазване на вътрешния ред или преодоляване на външна заплаха, а за стремеж на една партия чрез нелегални въоръжени формирования, само от собствените си членове, да запази властта си на всяка цена, да гарантира личната сигурност на партийните си вождове и да им осигури възможност за безконтролни действия. Неслучайно в окръжните от май 1923 г. никъде не се говори, че дори и партийна по състав, гвардията трябва да се присъедини или да се влее в полицията или армията и да подкрепи техните действия като държавни институции. Това е игнориране на конституционния механизъм за предпазване на властта и страната от анархия и диктатура, предвиждащ поставяне в действие на целия полицейски апарат, прибягване до съдействие на армията, обявяване на военно положение, създаване на нови законоположения чрез наредби-закони и изобретяване на нов ред чрез една партийна войска, която трябва да наложи партийна диктатура. Мотивите са разбираеми. Неспособна да създаде качествена полиция, невярваща в лоялността на армията и в правосъдната система, стремяща се към коренно преустройство на държавата, земеделската власт игнорира държавните институции и конституционния ред за упражняване на властта и залага на нови средства за силово налагане на волята си. Най-реалният и възможен за нея път е превръщането на собствените ѝ привърженици в „боева армия“, длъжна да пази принципите и идеите на партията и създадените от нея закони, с презумпцията, че нито едните, нито другите подлежат на изменение. Ако и останалите партии възприемат същия подход, то борбата на идеи и бюлетини трябва да се замени със сблъсъци за надмощие на въоръжени партийни отряди и страната би била в перманентна гражданска война, а за нормална политика не може да става и дума[62]. Създаването на партийна войска е флагрантно нарушаване на законодателството, прието само преди месеци от самите управляващи. Става дума за Закона за обезоръжаването на насе-

[62] Пак там, Т. I, л. 191–192; Т. II, л. 1–3, 7, 8; Т. II, л. 2–5; Т. VI, л. 7–11, 85–101, 209–213, 214–216. След 9 юни 1923 г. част от земеделските министри и дейци са съдени за организирането на бойните ядра, но са оправдани. Виж: ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105 654, Т. I-VI; Митев, Й. Съдебният процес срещу ръководителите на Земеделския съюз след деветоюнския преврат. С., 1982, 11–51.

лението съгласно Ньойския мирен договор, който забранява притежанието на оръжие и бойни припаси от частни лица и организации, и за Закона за училищата и дружествата, забраняващ формирането и участието във военна сила извън държавната[63]. Това, което трябва да важи за гражданите, очевидно не е валидно за членовете на управляващата партия. И като концепция, и като подход, в действията по създаване на земеделска гвардия има голяма доза несериозност, наивност, показност и демонстративност. Не е реално от хора без специално обучение и навици, без дисциплина и с избрани началници, които дори не са въоръжени, да се очаква ефективно действие срещу опитните четници на ВМРО или срещу организираната, макар и доброволческа армия. Впрочем дори и при най-голямо желание, Земеделският съюз няма как безнаказано да въоръжи своите привърженици при условията на действащия мирен договор и наличието на съюзнически контролни органи в страната. С кампанията по създаването на народна гвардия земеделската бутафория достига поредния си връх. Но макар и бутафорна, това е поредната стъпка по пътя, възприет от радикалното крило в БЗНС още през есента на 1922 г. и особено след Малкия конгрес в началото на 1923 г., за налагане на селска диктатура в страната. След като е овладяно партийното ръководство, Министерският съвет и парламентът чрез идеологическа, административно-правна и организационно репресивна дейност, чрез създаването на структури, които трябва да действат успоредно, а при нужда независимо, против и въпреки официалните органи на държавата, цялата власт постепенно се съсредоточава в ръцете на партийния вожд. Омаломощени са или са отстранени всички фактори и бариери пред неговото намерение да се скъса с демократичните и правни принципи и ценности, върху които е изградена българската държавност след 1879 г., и да се тръгне към налагането на принципно нов модел на съсловна и безконтролна партийна власт[64]. Но точно тази последна битка БЗНС ще загуби, защото срещу неговото управление и намерения се изправя армията.

2. „Дълг“ и „Отечество“. Армията и превратът на 9 юни 1923 г.

А. Подготовката. С действията си от последната четвърт на 1922 и началото на 1923 г. управляващият БЗНС прекрачва мярата и напуска полето на правовия ред, парламентаризма и конституционализма. Партийната опозиция е притисната до стената заради предишни или бъдещи прегрешения, въпреки че в настоящето тя не е инспирирала или извършила нито едно убийство

[63] Държавен вестник, № 84, 18 юли 1922; № 86, 20 юли 1922.

[64] Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО..., 290–297.

или насилие срещу земеделското управление и отказва да участва в заговори срещу властта[65]. В създадената ситуация, на нея ѝ остава да се вслуша в препоръката на самия Стамболийски: „Когато законният ред е нарушен и вместо него започне да царува произволът и силата, тогаз и подчинеността престава да бъде задължение“[66].

Поради конспиративния си характер събитията, свързани с 9 юни 1923 г., са оставили незначително количество автентични документи, което развихря въображението. След 1944 г. експлодират фантасмагориите, когато целенасочено започва не реконструкция на събитията, а тяхната конструкция. В това дело активно се включват централните и местните структури на двете управляващи партии – БКП и БЗНС, органите на Държавна сигурност, съдебната система и партийните историци. Предопределената картина е изрисувана със свидетелствата на участниците в събитията, които вече са под ударите на новата власт, или пък трябва да изтъкнат заслугите си пред нея. Ключови фигури на промяната през 1923 г. се оказват отново на гребена на вълната и те не само че получават индулгенция за стореното, но дори не са потърсени, за да осветлят случилото се.

Още през 1924 г. един от главните актьори в събитията от средата на 1923 г. – Славейко Василев, ще напише, че след търновските събития станало „окончателно явно“, че легалните пътища за смяна на земеделския режим „са запрещени“ и единственият изход е нелегалната борба[67]. Същата логика изтъква и К. Георгиев, който скоро след 9 юни (но не и след 9 септември 1944 г.), ще отбележи, че след „зле замисленатa акция“ на 17 септември 1922 г., през декември Военният съюз започва подготовка на акция за сваляне на земеделците в началото на януари 1923 г.[68] Дали защото тайната е издадена или защото липсва политическа готовност – обществена сила, която да поеме управлението, акцията е отложена. В обърканите хронологически и доста фриволни разкази на ген. Вълков пред следствените власти от края на 1950 г. също се споменава за обсъждане в Постоянното присъствие на Военния съюз на идеята за сваляне на правителството, но за февруари 1923 г.[69] По това време дори в опозиционните вестници открито се призовава за силово отстраняване на управляващите, следвайки съветите на Стамболийски. Във вестник „Народ“ на 2 януари 1923 г. бъдещият заговорник Д. Казасов ще напише: „Ако днес легално е онова, което никой закон не допуща, а нелегално е всичко, кое-

[65] НА–БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 197–198.

[66] Стамболийски, Ал. Принципите на българският земеделски съюз..., 13–14.

[67] Василев, Сл. 9 юни..., с. 38.

[68] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 260. Същото твърди Д. Казасов в дневника си, публикуван през 1925 г. Виж Казасов, Д. В тъмнините на българските заговори: 9 юни 1923, 19 май 1934, 9 септември 1944: Един заговорник разказва. С., 2007, с. 37; Виж и спомените на Ст. Мошанов. НА–БАН, сб. VI, а.е. 159, л. 361–362.

[69] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. IV, л. 232.

то прибягва до мирните и идейни средства за въздействие, то пита се: на какви оръжия за борба трябва да възложат упованията си всички, които в днешния курс виждат гибелния за страната път... Не е ли време на нелегалността да се отговори с нелегалност?“[70]

В края на 1922 и началото на 1923 г. легалните средства за промяна не са окончателно изоставени. В навечерието на парламентарните избори, насрочени за края на април, дейците на Военния съюз, на Съюза на запасните офицери и на Народния сговор очакват да се осъществи вторият етап на обединение на силите на реда, като Конституционният блок се допълни и разшири. Никола Рачев директно предупреждава старите политически партии – Обединената народнопрогресивна, Демократическата, Радикалната и Националлибералната, БРСДП, че са изправени пред дилема „или да си подадат братски ръка, като разформират дори своите щабове и създадат една единна народна сила, кадърна да се бори и дава отпор на земеделци и комунисти, или да слязат от сцената (...), отстъпвайки място на други по-умни и по-умело борещи се политически групи“[71].

До обединение на старите партии не се стига, а изборните им резултати показват, че на ход трябва да бъдат „по-умни и по-умело борещи се“ лица и организации. По несигурните твърдения на Вълков през втората половина на април 1923 г. Постоянното присъствие изпратило Н. Рачев, майор Д. Порков, подполковниците Хр. Мархолев, Вл. Начев да обходят началниците на военните области, за да проучат настроението сред войската и по-конкретно дали има готовност за действие и дали няма да настъпи някакво разцепление сред офицерството при акция за сваляне на земеделците от власт. Всички те докладват, че офицерството е готово за действие, че няма изменение в настроенията и не се очаква разцепление[72]. Едва в края на април или началото на май ръководство на Военния съюз решава акцията да бъде проведена между 25 май и 10 юни 1923 г. Тогава е изготвен и общ план за извършване на преврата, на базата на който всеки гарнизон трябва да разработи свой конкретен план. Той предвижда: 1. Подготовката да се запази в пълна тайна. Датата на акцията да се съобщи чрез специални куриери, но готовност за действие да има от 25 май, като частите се поставят в „очаквателно положение“; 2. Да се издирят адресите на министрите, ръководителите на висшите учреждения и служби, на военните и административните началници в столицата и провинцията; 3. Да се определят водачите и военните групи, както и обектите, които трябва да бъдат заети с изненада (пощи, телеграфни станции, жп гари и полицейски участъци) и лицата, които да бъдат задържани или неутрализирани; 4. Да се обмисли начинът за вдигане на военните части, извеждането им от казармите в определения ден и час и заемането навреме на определени-

[70] Казасов, Д. В тъмнините на българските заговори..., с. 19.

[71] Отечество, №105, 1 април 1923; №108, 21 април 1923; №111, 2 май 1923.

[72] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. V, с. 201.

те обекти, тайно от непосветените в акцията командири и офицери; 5. След изпълнението на поставената задача всяка част да докладва на местното и столичното ръководство на Военния съюз; 6. Цялата власт да се вземе от военните, които да спрат движението на влакове и хора от градовете към селата и обратно. Само те имат правото да използват телефоните и телеграфа; 7. За укрепването на новата власт да се потърси съдействието на запасното войнство и патриотичните организации, както и на офицерите, непосветени в тайната на преврата. Този план трябва да достигне не до всички 240 съюзни офицери, а само до 80 от тях, ангажирани с непосредственото осъществяване на акцията. Последните се задължават да разработят конкретните планове до 25 май 1923 г. и да разпределят задачите сред посветените офицери. За София има свидетелства за изготвен план за действие на инженерните части. Те трябва да заемат Централната поща, телеграфо-пощенските станции и да осигурят тяхното функциониране, Дирекцията на железниците, част от полицейските участъци и да обезоръжат Оранжевата школа, разположена в района на Първа пионерна дружина. Конкретни задачи получават и всички войскови части на Софийския гарнизон, Военното училище и Гвардейския полк, които трябва да заемат министерствата, Дирекцията на полицията, останалите полицейски участъци, военните складове и да обезоръжат Оранжевата гвардия. На 5 юни 1923 г. е последното заседание на организаторите на преврата, заедно с командирите на войсковите части, което се провежда в Географския институт. Направен е преглед на готовността на войската за действие и е констатирано задоволство от свършеното. Решава се: 1. Акцията за сваляне на правителството да се извърши на 9 юни 1923 г., като в 03.00 часа през нощта столичните части заемат определените им обекти; 2. На 6 юни да се изпратят куриери за Северна и Южна България, които да предадат на посветените дивизионни водачи датата и часа на акцията, която трябва да започне в 03.30 ч.; 3. За да се парират подозренията към полк. Ив. Вълков, той да замине за Пловдив и да се завърне в София вечерта на 8 юни; 4. Членовете на бъдещия кабинет да се съберат вечерта на 8 юни в дома на ген. Ив. Русев на ул. „Стефан Караджа“[73]. Незабавно тези решения започват да се изпълняват. В деня, в който военните уточняват последните детайли на акцията, Д. Казасов записва: „Отлагане вече няма. На 8 срещу 9 ще се действува... Ще се действува самостоятелно само със средствата на армията, колкото и ограничени да са те. Странична помощ е изключена.“[74] Буквално същото отбелязва в дневника си и друг от заговорниците – радикалът П. Тодоров: „Освен войската никаква друга сила не бива да взема участие в промяната, защото тя никога не би била достатъчно възнаградена за малката

[73] ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 83, л. 5–6, 26–27, 32–36; АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. V, л. 210–212; II съд 1556, т. V, л. 1–2; Куманов, М. За подготовката на деветоюнския военнофашистки преврат 1923 г. – В: *Военноисторически сборник*, 1979, №4, 83–93.

[74] Казасов, Д. В тъмнините на българските заговори..., с. 60.

ѝ помощ. Превратът трябва да се очисти от всичко, което може да го изложи вътре или в чужбина."[75] Така е разработен един класически план за военен преврат, разчитащ на абсолютна тайна и изненада, на ограничено число заговорници, на овладяване на комуникациите и неутрализиране на факторите на властта, способни да организират противодействие. Водачите на Военния съюз залагат изцяло на армията и се отказват от предварителните си идеи в свалянето на земеделците да участват ВМРО и СЗО както поради вътрешнополитически съображения, така и поради външнополитически – негативната реакция на съседите и страните победителки[76].

Успоредно с военната върви и политическата подготовка на преврата. Неговите организатори от Военния съюз нямат намерение да оглавят новото правителство или да ангажират трайно армията с управлението. За да не бъдат обвинени, че поставят държавната военна сила в услуга на една или друга политическа групировка, те държат в бъдещия кабинет да участват представители на всички партии, включително и националлибералите, но с лица, които не са били в управлението и са „чисти" политически и морално. Ето защо се спират на проф. Александър Цанков, лидер на Народния сговор. Той трябва да оглави новото правителство и да привлече в него енергични, волеви и некомпрометирани представители на всички политически партии, без земеделците и комунистите. Що се отнася до политическите цели на преврата, те са договорени съвместно и предвиждат след отстраняването на земеделците от власт, да се проведат законодателни избори, за да се „парламентаризира и нормализира политическият живот – с една дума, да се възстанови конституционно-парламентарният режим"[77].

Цанков действително успява да ангажира хора от втория ешелон на традиционните политически партии, включително представители на социалдемократите и на националлибералите. Той не се меси в работата на военните, но ги притиска да ускорят подготовката и да не отлагат до безкрайност. Професорът е обезпокоен от тяхното желание, особено проявявано от Ив. Вълков, акцията да бъде заповядана от царя. Цар Борис III по всяка вероятност знае за готвения преврат, но липсват доказателства, че той е участвал в неговата подготовка и е дирижирал действията на организаторите, че е наясно с деня и часа на извършването му. След години Цанков си спомня, че през ноември 1922 г. е помолен от ген. Лазаров и полк. Вълков да се срещне с Борис и да узнае мнението му относно свалянето на правителството от военните. Царят отказва да обсъжда темата и се измъква с обещание, че ще му се обади да поговорят, което до 9 юни не се случва. Цанков си дава сметка, че това може да обезсърчи

[75] Тодоров, П. Лични свидетелства, С., 1999, с. 25.

[76] За ролята на ВМРО в превратa виж АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. V, л. 207–213, II съд 1556, т. V, л. 1; Тюлеков, Д. Обречено родолюбие: ВМРО в Пиринско, 1919–1936. Благоевград, 2001, 40–42. За позицията на СЗО – Янчев, В. Офицери без пагони..., 49–53.

[77] Цанков, Ал. България в бурно време: Спомени. С., б.г., 162–166.

военните и затова измисля свой вариант за царската позиция: „Ако превратът е успешен, ще ви благослови, ако не успеете – ще ви избеси“[78]. Становището, че при военнотехническата и политическата подготовка на преврата ръководна роля има монархът, се базира главно на показанията, дадени от Ив. Вълков пред следствените власти след 9 септември 1944 г. Те много трудно могат да се приемат за достоверни, но заслужават да бъдат отбелязани. В разпит през 1950 г. Ив. Вълков твърди, че в началото на април 1923 г. се срещнал с царя и го предупредил, че в армията има настроения срещу правителството, които могат да се проявят „в нещо“, ако държавният глава по конституционен път не вземе мерки за смяна или дълбока реконструкция на правителството. При друг разпит от декември 1953 г. бившият заговорник пак се връща на срещата и обяснява, че царят „разбра какво искам да му кажа и затова ми отговори, че трябва да употребим всички сили, за да не стане преврат“, но отказал сам да предприеме някакви антиправителствени действия. Вълков го попитал директно какво ще се случи, ако въпреки усилията за възпиране на войската, тя се прояви? Царят просто вдигнал ръце, от което събеседникът му си направил извода, че той ще остане пасивен, за да насърчи военните да не отлагат повече преврата. Вълков твърди, че Борис желаел и бленувал военните да се намесят. На разпит през януари 1954 г. и на самото дело Вълков вече тълкува изражението на лицето на царя, което показвало, че няма друг изход и той е съгласен с един преврат. Именно своите психологически заключения докладвал на Постоянното присъствие, което решило, че царят няма да се противопостави на преврата[79]. Показанията на престарелия и съсипан от престоя в комунистическите концлагери генерал, въпреки желанието да прехвърли отговорността, по-скоро са в полза на неутралната позиция на царя. През 1963 г. К. Георгиев много изгодно също ще твърди, че „в дъното на промяната на 9 юни 1923 година стоеше именно Борис, без обаче ние – хората, които военно обезпечавахме преврата, да знаем това“[80]. При съотношението на силите в обществото и в ситуацията, в която се намира царската институция, Борис III до последния момент следва демонстрираната още от септември 1922 г. позиция на равна отдалеченост и от управляващи, и от опозиция. Той не желае да се ангажира с едната или с другата противостояща сила и да стане съучастник и подбудител на сблъсък, крайно опасен за бъдещето както на армията, така и на страната и

[78] Цанков, Ал. България..., с. 162–166. Неангажираността на царя се приема и от Ст. Мошанов. НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 396–398, 403. В историографията масовото твърдение е, че той е главен диригент на събитията. Противното становище се споделя от Бел, Дж. Александър Стамболийски и Българския земеделски народен съюз 1899–1923. С., 1993 с. 23 и Даскалов, Д. Цар Борис III: Познатият и непознатият. С., 2001, с. 19. И Димитров също счита, че царят не се ангажира с преврата. Виж Миналото като пролог: Исторически очерци. С., 2003, с. 57.

[79] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. V, л. 90, 92; т. VI, л. 233; т. VII, л. 128, 209–210; II съд 1556, т. I., л. 190. Адютантът на царя К. Скутунов отрича въобще да е имало среща между царя и Вълков. ЦДА, ф. 1298К, оп. 1, а.е. 3, л. 143–144, 150.

[80] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, с. 255.

на короната. Това негово поведение дава възможност за свободни интерпретации и от страна на поддръжниците му, и от страна на противниците му.

Опасенията на цар Борис III са основно от намесата на ВМРО във вътрешнополитическия живот и в това направление той прави опити за възпиращо въздействие. На практика вторачването на управляващите във ВМРО, откъдето единствено очакват посегателство към властта, улеснява в голяма степен както военната, така и политическата подготовка на промяната. Правителството не разполага със сигурни сведения за готвения преврат и не предприема никакви конкретни мерки дори за гарантиране на сигурността на столицата. В заповедта за разписание на караулите за месец юни 1923 г., изготвена на 25 май, са предвидени само стандартните караули, без каквито да е допълнителни или извънредни[81]. Стамболийски се оттегля във вилата си в Славовица, за да пише новата Конституция. Едва на 6 юни слуховете за евентуален преврат са обсъдени в Министерския съвет. Военният министър К. Муравиев извиква на доклад началник-щаба, началника на жандармерията, началника на Столичния гарнизон, началника на Първи софийски полк и други висши офицери. Те уверяват министрите във верността на войската и че при нужда тя ще изпълни дълга си[82]. В това е убеден и вътрешният министър Хр. Стоянов, който непосредствено след събитията ще заяви: „Ние имахме пълна вяра във войската..."[83]

Б. Овладяването на столицата. Войската действително е готова да изпълни дълга си, но не към управляващите. Вечерта на 8 юни в дома на ген. Русев се събират бъдещите министри – проф. Александър Цанков, Иван Русев, Христо Калфов, Иван Вълков, Янаки Моллов, Цвятко Бобошевски, Петър Тодоров, Димо Казасов, Боян Смилов, и организаторите на преврата Никола Рачев, Кимон Георгиев, Дамян Велчев, Велизар Лазаров. Сега окончателно се определят министерските постове, които се разпределят между сговористите и представителите на старите партии. Изненадващо, единственият действащ военен полк. Ив. Вълков отказва да оглави Военното министерство с мотива, че не може да участва в правителство, наложено, а не посочено от държавния глава и върховен главнокомандващ. Постът временно се поема от проф. Цанков. За вътрешен министър е определен генералът от запаса Ив. Русев. Изготвени са указите за уволнение на старото и назначаване на новото правителство. Ал. Цанков предварително е приготвил и Манифест към българския народ. В него предстоящата политическа промяна се обосновава с това, че земеделското управление е превърнало насилието в основно начало, а цепеницата – в средство за политическо възпитание на гражданите, че е потъпквало техните права и свободи, че с насилие и измами е заграбило

[81] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 309, л. 21.

[82] Муравиев, К. Събития и хора..., 51–52.

[83] ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105654, т. VI, л. 24–25.

властта и вместо да сплотява и обединява обществото, е насаждало съсловна омраза. Посочват се и стопански причини – разстроен икономически живот, мизерия, небивало разхищение на народни средства, корупция. Като първа грижа на бъдещото правителство се определя обезпечаването на мира и спокойствието, възстановяването на потъпканите свободи на гражданите и издигането престижа на държавната власт. Заплашително се заявява, че „редът и вътрешният мир в страната ще бъдат запазени на *всяка цена*. Всеки опит за смут, всеки опит за подстрекателство срещу държавата и правителството, всяко посегателство върху правата, имота и честта на гражданите ще бъдат немилостиво наказвани. На армията, жандармерията и на организираната гражданска полиция е дадена заповед *бързо, решително и неумолимо с всички средства да потушат* всеки опит да се изложи редът в страната и да се накаже всеки опит, който би противодействал на властта." Външните сили са успокоени, че и новото правителство лоялно ще изпълнява договора за мир и е чуждо на всякакви военни авантюри[84]. Този манифест по-късно е разлепен по софийските улици и изпратен в провинцията. Прави впечатление, че съществува несигурност за това как ще бъде приета промяната, в следствие на което е втвърден тонът спрямо участниците в евентуално противодействие. Потвърждава се решението, че едва след вземането на властта ще се разчита и на доброволци граждани за затвърждаването ѝ. Полицията не се споменава като сила, налагаща новия ред, което е показателно. Симптоматично е, че в манифеста Цанков не използва стандартните фрази, че редът ще се запази със законни средства или в рамките на закона. Нито при предварителните обсъждания, нито в манифеста присъства намерението да бъде обявено военно положение.

Успехът на държавния преврат в огромна степен зависи от овладяването на столицата, където са разположени основните държавни институции и комуникации. С организирането на войските тук се заемат ген. В. Лазаров, полковниците М. Савов и Станимиров, подполк. Д. Велчев. Заповедта за действие е на запасния ген. В. Лазаров, който заема поста на началник на гарнизона и по спомени на съвременници гласи: „Тази вечер, с царски указ, правителството е свалено. За запазване на реда заповядвам на войските на Столичния гарнизон да обезоръжат Оранжевата гвардия и полицията." Паролата за акцията е „Дълг", а пропускът „Отечество"[85]. Със заповедта е направен опит да се придаде легитимност на използването на войската преди легитимност да съществува. Военните части са изведени към 02.00 ч. на 9 юни и се отправят по предназначението си. След час по предварително определения план „машината на конспирацията" е пусната и започва да функционира „с точността

[84] Държавен вестник, №55, 11 юни 1923 г.

[85] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. II, л. 2, II съд №1556, л. 22; НА–БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 258–260.

на часовник". Безпрепятствено са овладени пощите, телеграфът, телефонната централа и железопътната гара. Намиращите се в столицата министри са арестувани, а Оранжевата гвардия е обезоръжена без нито един изстрел. Блокирани са домовете на висшите военни началници, които не са посветени в превратa. Пехотни части заемат входовете и изходите на столицата, а на по важните кръстовища са разположени картечници. Овладени са полицейските участъци, като полицаите са отстранени от служба и заменени с войници. С изключение на II полицейски участък, съпротива не е срещната, а жертвите са малобройни. Юнкерите от Военното училище поемат охраната на двореца и служат за резерв, в случай на нужда. Към 04.00 ч. Д. Велчев докладва на Вълков, че „операциите се приключиха благополучно и точно според дадените нареждания". Пристигат съобщения, че ключови гарнизони и градове в провинцията са в ръцете на заговорниците.

Едва тогава Цанков, придружен от двама от бъдещите министри – социалдемократа Д. Казасов и националиберала Б. Смилов, тръгва към Врана, където се намира цар Борис III, за да подпише приготвените укази и да узакони новата власт. Задачата им се оказва трудна. В продължение на часове царят отказва да се яви пред делегацията. Той отчита няколко болезнено безспорни факта. Както старите, така и новите властници са иззели правомощията му на държавен глава, който по Конституция единствено има право да назначава и уволнява министрите и да се разпорежда с армията. Обществото е разделено вече не само политически, но и военно, и с оръжие в ръка ще отстоява позициите си. Затова, когато се появява в двореца, първите му думи са: „Аз не съм вече цар". Борис си дава сметка, че отказът му да се солидаризира със свършения факт в личен план означава абдикация, която заговорниците не желаят, но и не изключват, а в държавен – гражданска война, тъй като ще бъде реабилитирано старото правителство и войската ще се разцепи. От друга страна, неконституционната промяна е в името на връщане към конституционните норми, пресичане на диктаторските попълзновения на земеделските водачи и възстановяване на правомощията му на държавен глава и главнокомандващ на армията. За да се избегне задълбочаването на конфронтацията и гражданската война, Борис III подписва указите с условието да се вземат мерки за запазване на живота на всички и да се щади всяка капка българска кръв[86].

---

[86] Казасов, Д. Цит. съч., 89–96; Цанков, Ал. Цит. съч., 174–182; Тодоров, П. Цит. съч., 42–62; НА–БАН, сб. IV, а.е. 159. л. 415, 516. Такова е становището и на английския дипломатически представител в София Ърскин, който пише, че царят изцяло не одобрявал насилственото сваляне на правителството и дълго време отлагал подписването на указа. Отстъпил, когато му е казано, че приемането на свършения факт е „единственият начин да се осигури верността на армията към новия режим и по този начин да се предотврати гражданска война". Виж Косев, Д. Цит. съч., с. 713.

Веднага указите са публикувани като притурка на Държавен вестник[87]. В столицата военната блокада е вдигната и центърът на града се изпълва с хора, приветстващи извършената промяна и армията[88]. Формално юридически правителството е законно и то започва да работи под председателството на проф. Ал. Цанков. Основните усилия се насочват към прочистване на армията от проземеделското командване и утвърждаване на властта в провинцията. Още на 9 юни полк. Ст. Нойков е уволнен като началник-щаб „в интерес на службата", а началникът на Софийския гарнизон полк. Г. Личев – „по собствено желание". Уволнен е и началникът на жандармерията полк. Г. Мархолев. Те са задържани под домашен арест, за да не противодействат, но скоро са освободени. Временно за началник-щаб е назначен полк. Ал. Давидов. На 10 юни 1923 г. с царски указ полк. Ив. Вълков поема Военното министерство[89]. С оглед на негативната външна реакция се изключва обявяване на мобилизация. Лично новият министър-председател ще даде уверения на френския посланик Жорж Пико при срещата им на 9 юни, че правителството не е издало и няма да издаде никаква заповед за мобилизация, тъй като притежава „в лицето на малката си армия достатъчен инструмент, за да осигури поддържането на реда"[90]. Той не уточнява, че като помощници на армията вече се използват запасното офицерство и подофицерство, четите на ВМРО и доброволци. Ръководствата на партиите, участващи в правителството, логично призовават своите организации да дадат в разположение на военните власти всички енергични партийни деятели за възстановяването на реда и спокойствието. В подкрепа на новата власт в София на 9 юни се явяват 980 доброволци, които „поради нестаналата нужда от тях са разпуснати". Разчита се основно на съдействието на 1039 запасни офицери от дружествата на СЗО. Според други източници за периода от 9 до 13 юни 1923 г. в столицата се явяват 1114 доброволци[91]. Те се намират под контрола на военните власти, които следят да не се допускат произволни действия и прояви на отмъстителност и саморазправа. На 11 юни 1923 г. началникът на столичния гарнизон ген. В. Лазаров издава заповед предупреждение, че ще бъдат арестувани и най-строго наказани лицата, които пускат тревожни слухове с цел да опорочат действията на военните и административните власти и да тревожат мирното население, както и към тези, които правят обиски и арести, без да имат за това специални заповеди. Последното свидетелства, че вече има такива незаконни обиски и арести. На 14 юни 1923 г. началник-щабът на армията нарежда охраната на столицата да се заеме постепенно само от

[87] Държавен вестник, №54, 9 юни 1923.

[88] Кацаров, К. 60 години живяна история. С., б.г., 324–329.

[89] Държавен вестник, №55, 11 юни 1923; АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. XIV, л. 177.

[90] Дамянов, С. Документи за деветоюнския преврат..., с. 171.

[91] ДВИА, ф. 74, оп. 1, а.е. 128, л. 88, 180–194; АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. XIV, с. 162.

войници, като из града престанат да се виждат милиционери, присъствието на които давало повод за протести от страна на представителите на чуждите страни. На партийните клубове е наредено да приберат своите въоръжени хора, като останат само нощни неподвижни постове. На желаещите да помогнат се препоръчва да се отнесат до бюрата на дружествата на запасните офицери и подофицери, където са дадени съответните инструкции. Новите управляващи се стараят да наложат пълна координация и синхронизация в действията на армията, полицията и доброволците за запазване на реда в столицата. Полицията е обезоръжена и от нейния състав са извадени всички партизани на земеделското правителство и придадените към нея оранжевогвардейци. Сменено е и ръководството ѝ. Месец след събитията, на 10 юли 1923 г. столичният градоначалник изпраща благодарност до ген. В. Лазаров за „непознатия за историята велик по замисъл и дваж по-велик по изпълнение подвиг на достойното и до пълно себеотрицание родолюбиво войнство..." Като началник на столичната полиция той благодари на гарнизона за съдействието, благодарение на което здраво и сигурно се е затвърдил добрият и законен ред в столицата[92].

Неочаквана, но много съществена помощ при свалянето на БЗНС от власт идва от Комунистическата партия. На 9 юни в партийния орган „Работнически вестник" се появява Позив към работниците и селяните в България с указания да запазят неутралитет и да не се намесват във „вътрешната борба между селската и градска буржоазия" и да откажат „всякаква подкрепа" на старото и новото правителство. Работниците и селяните се призовават да се сплотят под знамето на Комунистическата партия за изпълнение на нейната програма и създаването на работническо-селско правителство, но не в настоящия момент, а в перспектива[93]. Тази позиция сама по себе си съдейства в голяма степен за успеха на новата власт, а на редица места комунистите активно участват в нейното утвърждаване. Отчитайки това, правителството на проф. Цанков е коректно, даже внимателно с Комунистическата партия. То влиза в контакт и сътрудничи с нейното ръководство за овладяване на появили се огнища на съпротива в провинцията, където местни комунисти самостоятелно или заедно със земеделците начеват въоръжена борба. Тази борба е за установяване на комунистическа работническо-селска власт, а не за връщане на земеделската, и с общи усилия – на правителството и на ръководството на Комунистическата партия, бързо е прекратена[94].

---

[92] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 309, л. 25, 26, 29.

[93] Коминтернът и България, март 1919 – септември 1944 г.: Документи. С., 2005, т. 1, 75–76.

[94] Колев, В. Митът за неутралитета на Българската комунистическа партия към преврата на 9 юни 1923 година: История и митове. С., 1999, 101–102.

В. В провинцията. В своята цялост смяната на властта в страната е факт още на 9 юни 1923 г[95]. В провинцията се възпроизвежда софийският модел. Както в столицата, така и извън нея смяната на властта е извършена от армията. Завзети са пощите и телеграфите, арестувани са или са сменени окръжните управители, околийските началници, кметовете и активисти на БЗНС, полицейските началници. По правило тези постове се заемат от запасни офицери. Някъде местните военни командири по подразбиране решават, че не може да не е обявено военно положение и нареждат на жителите да се движат с открити листове, да се затворят кръчмите, въвеждат вечерен час, забраняват публични събрания, разпространяването на „тревожни слухове". Забраняват се телефонните и телеграфни разговори за частни лица и се въвежда цензура върху кореспонденцията[96]. Във втория по големина град Пловдив, под командването на полк. Вл. Стоянов и полк. Ив. Бангеев, командир на Втора пехотна дружина, промяната става бързо, без колебание и без жертви. Само на няколко места в страната се създават критични ситуации, които са преодолени в дните до 14 юни. В Плевен към 04.00 часа сутринта на 9 юни пристига телеграма от името на военния министър Ал. Цанков до началника на гарнизона подполк. Н. Стайчев, с която го уведомява, че правителството е подало оставка, назначено е ново и нарежда да се вземат „всички мерки за запазване на реда и безопасността в гарнизона и околността". Съобщението и нарежданията са потвърдени малко след 08.00 ч. и по телефона от министър Ив. Русев. Той настоява за смели и енергични действия и изисква сред населението да се разгласи, че всеки, който би се противопоставил на новата власт, ще се разглежда като разбойник и ще се съди като такъв. Стайчев, въпреки ограниченото количество войници и офицери – под 150, пристъпва към действие. Назначени са комендантите на града, на гарата, на телеграфо-пощенската станция и е изпратена команда за завземане на околийското и окръжното управление. Свикани са около 200 доброволци, които са въоръжени. Организирани са 6 групи за отбрана. Назначени са нови окръжен управител и околийски началник. Действията на гарнизонния началник активно са подпомогнати от запасното офицерство начело с полк. Хр. Нерезов. Към 18.00 ч. са получени манифеста на правителството и неговия състав. На 9 юни и през нощта срещу 10 юни няма сблъсквания с привържениците на старото правителство, които под ръко-

[95] За събитията в провинцията виж ЦДА, ф. 800К, оп. 2, а.е. 83, л. 36–56; НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 442–453; АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. II, л. 117–120; Василев, Сл. Цит. съч., 44–90; Кой свали Стамболийски: Истината за 9 юни. С., 1923, 2–32; Убиецът на Александър Стамболийски говори. В. Търново, 1991, 9–66; Митев, Й. Фашисткият преврат на девети юни 1923 г. и юнското антифашистко въстание. С., 1956, 169–272; Косев, Д. Цит. съч., 93–123; Марков, Г. Парола „Сабя"..., 43–51; Камбаните бият сами: Насилие и политика в България 1919–1947. С., 1994, 23–24; Н. Недев. Александър Стамболийски и заговорът. С., 1984, 259–304.

[96] ЦДА, ф. 282К, оп. 3, а.е. 1, л. 1; а.е. 3, л. 1; ДВИА, ф. 1636, оп. 1, а.е. 11, л. 40–47.

водството на намиращия се в околностите на Плевен министър Ал. Оббов и местни земеделски водачи като Ц. Матев се организират за съпротива и обграждат града. Въоръжени действия започват сутринта на 10 юни. За да им се противопостави ефективно, подполк. Стайчев разпределя отбраняващите части в три сектора – източен, западен и северен, и назначава за техни началници двама запасни и един действащ офицер. Вътре в града комунистите, които държат общината и имат силни позиции, запазват неутралитет. Едва след обяд на 10 юни един от техните водачи – Асен Халачев, успява да наложи на партийния актив решение за започване на въоръжена борба, без да се постигне пълно единодушие. Една от първите стъпки на излъчения комунистически Акционен комитет (Ас. Халачев, Ив. Зонков, Хр. Градинаров) е да започне преговори с новата управа доброволно да им предаде властта. Предлагат и друг план – на комунистите да се даде оръжие и те да се включат в отбраната на града срещу земеделците, но под своя команда и на отделен сектор. Предложенията естествено не са приети. Въоръжените действия на комунистите от крайните квартали започват сутринта на 11 юни, но бързо са неутрализирани. Членовете на Акционния комитет са арестувани, техните привърженици остават без ръководство и се разпръсват. За това допринася и получената телеграма на Т. Луканов, член на ЦК на БКП, с нареждане да не се действа нито в полза, нито във вреда на едната или другата страна. Изпращането на телеграмата е организирано лично от вътрешния министър Ив. Русев. След това Халачев, придружен от околийския началник, се заема да убеди комунистите да прекратят борбата. По това време селските отряди се опитват да влязат в града, атакувайки при с. Гривица, но са удържани. Привечер пристигат войски от Враца – 1 полска батарея (артилерийски взвод и тежкокартечна група) под командването на кап. Цв. Николов. Неговият отряд на 11 юни получава заповед от началника на Врачанския гарнизон ген. Маринков да замине със специален влак за Мездра, като организира охраната на жп линията Мездра–Плевен, да окаже съдействие на Плевенския гарнизон и да се установи като комендант на гара Червен бряг. По пътя отрядът има сблъсквания с привърженици на старата власт и води престрелки при селата Гривица и Долни Дъбник. За сплашване на обсаждащите града са дадени „няколко артилерийски изстрела“, след които те се разпръсват. На 12 юни пристига още 1 отряд от София начело с полк. Г. Вълков в състав от 2 роти, сборна планинска батарея, картечна команда, 1 конен взвод и 1 артилерийско отделение, но не се налага да влезе в действие и е използван за обезоръжаване на населението в Плевенско и Търновско[97].

[97] НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 426–427; АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. I, л. 111–112, т. III, л. 136–137; ДВИА, ф. 74, оп. 1, а.е. 128, л. 103–105; Вълов, Ив. Буржоазната армия и военнофашисткият преврат на 9 юни 1923 г. в Плевен и Плевенска околия. – В: *Военноисторически сборник*, 1973, №2, 91–106; Митев, Й. Три документа за Юнското антифашистко въстание 1923 г. – В: *Военноисторически сборник*, 1973, №2, с. 200.

В Ловеч по нареждане от Плевен, подполк. Абаджиев заема града преди обяд на 9 юни. В защита на новата власт тук се явяват дори повече доброволци, отколкото в столицата – 1228. Градът е обсаден от земеделци от околните села и на 10 и 11 юни има престрелки. На 13 юни земеделците са разпръснати от пристигнали войски от Плевен и Орхание (Ботевград). В Луковитска, Ябланишка, Белослатинска, Оряховска, Орханийска, Троянска околия се организират отделни отряди от противници на новото правителство. Един от тези отряди влиза в сражение с военни части за гара Червен бряг, но е разбит още на 10 юни. Същата съдба имат и останалите отряди в дните до 13 юни. В градовете Враца, Видин и Фердинанд (Монтана) промяната е извършена безпроблемно. Във Видин тя е подкрепена от 133 доброволци[98]. В Лом кметът комунист Кр. Пастармаджиев дава в услуга на войската кола и коне на общината, а комунистите участват в борбата срещу опитващите се да запазят властта си земеделци[99]. В Троянско, Тетевенско, Луковитско властта е установена от доброволци, изпратени от София.

За ситуацията в Шумен може да се съди от показанията на началника на гарнизона полк. Ат. Христов, дадени пред следствените и съдебните органи само месец след събитията. Към 06.00–07.00 ч. сутринта на 9 юни той получава телефонно обаждане от новия вътрешен министър Русев, който го уведомява за извършената правителствена промяна и му възлага да запази реда в града и околността. По-късно се получава и телеграма от столицата. Веднага полковникът се среща с окръжния управител Д. Георгиев, земеделец, за да го запознае с новата ситуация и да поиска да се подчини на нарежданията му, за да не се допуснат размирици. Христов му обяснява, че трябва да действа като българин и държавен служител, а не като партиец. Д. Георгиев обещава да изпълни исканията на военния началник, но веднага след това напуска града и заминава към околните села, за да организира съпартийците си за съпротива. Пристигат и първите съобщения, че селяните се събират и въоръжават с цел да обкръжат града. Полк. Христов не е особено разтревожен, защото „всичко това беше тъй дезорганизирано и момчешки, че за нас военните не представляваше никаква опасност". Той се ограничава с изпращане на военни патрули за охрана на града. Назначен е и нов окръжен управител. Денят 9 юни „мина спокойно", макар че има нападения на отделни разезди. По това време местните земеделски водачи организират селяните от съседните околии. От Преславска, Поповска, Османпазарска (Омуртагска), Ескиджумайска (Търговищка), Новопазарска околия селяните са мобилизирани и от северна, източна и южна посока обсаждат града. Техният брой достига до 3000–4000 души според военните, а според по-късните изследователи – до 10 000–15 000. На 10 юни началникът на гарнизона се обръща към шуменското гражданство с

[98] ДВИА, ф. 1461, оп. 1, а.е. 18, л. 132–136.
[99] АМВР, об. д. 11264, л. 21.

искане да се организира за самоотбрана и то се отзовава масово. Изпращат се и писма до кметовете и водачите на селяните с предупреждение, че армията ще изпълни дълга си и няма да допусне безредие, и с искане да отправят призив всички да се предадат на мирните си занятия. Писмата имат ефект, защото на места се стига до конфликт между водачите и селяните. Една част от тях започват да се разотиват, но междувременно край града пристигат нови групи. Следобед при полковника се явяват представители на обсаждащите града селяни, начело с П. Янев, които му обещават да съдействат за мирно уреждане на проблема. На срещата проличава, че те не контролират тълпите и търсят лично спасение. По-късно пристигат още две делегации за преговори, едната водена от Г. Минев, а другата – от бившия окръжен управител Д. Георгиев. Христов свиква представителите на опозиционните партии и апелира за запазване на реда и сподавяне на чувството за мъст. На срещата комунистите обявяват, че няма да подкрепят земеделците. Като вижда настъпилото разколебаване, за да сплаши „тълпата и жените", полковникът нарежда да се изстрелят няколко снаряда във въздуха. На 11 юни сред обсаждащите е налице „пълно разложение" и те на групи започват да се предават. Това правят и техните водачи. Към Търговище е изпратена конница, която обхожда района и се връща на следващия ден откъм Нови пазар. По сведения на шуменските съдебни власти в тези дни има убит само 1 човек и това е полицейски стражар, но нито убийците, нито мотивите са известни[100].

В Русе подполк. Ал. Пенев – командир на пехотната дружина, и майор Ст. Йонов, още на 8 юни узнават за насрочената акция чрез изпратен от Варна куриер. Те уведомяват началника на гарнизона полк. К. Соларов, който не е посветен в заговора. Соларов изчаква съобщението за вземането на София, след което успява да убеди окръжния управител и околийския началник да преминат на страната на новата власт. Мобилизирани са запасните офицери и подофицери, забранени са публичните събрания и е въведен вечерен час. Всички партии в града, включително БЗНС и БКП, съдействат за запазването на реда и спокойствието[101]. Във Велико Търново новата власт се установява от майор Кр. Колев по предварително подготвен план. Представителите на земеделската власт са арестувани и отведени в казармата. Опитите за съпротива в околните села са потушени от изпратени от града военни части. По-сериозна е ситуацията в Килифарево, където комунисти, земеделци и анархисти решават да не се подчинят на наложената от военните тричленна комисия и възстано-

[100] ЦДА, ф. 2124К, оп. 1, а.е. 105654, т. I, л. 140–142, 143, 145–145; т. VI, 45–47. Своеобразна късна интерпретация на шуменските събития може да се види в: Хадживанов, П. Спомени (1900–1944 г.). С., 2006, 73–85; Руменов, Д. Стоил Георгиев Джумалиев – един от ръководителите на БЗНС в Шумен и шуменския край. – В: *Земеделското* движение в България: История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 166–167.

[101] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. II, л. 274; Иванова, К. Деветоюнският преврат в Русе. – В: *Научни трудове на Русенския университет*. Серия 6.2, т. 51, 2012, 204–208.

вяват властта на комунистическата комуна, след което превземат и Дряново. Разбити са 2 военни отряда, изпратени да наложат новата власт в Дряново. Части на Търновския гарнизон ликвидират съпротивата в Килифарево на 12, а в Дряново на 14 юни 1923 г.[102] В Севлиево земеделците запазват контрола над града и на 10 юни отбиват изпратената от Търново военна част, но на следващия ден сами напускат позициите и се разпръсват. На 12 юни военни части от Търново и Габрово заемат Севлиево без съпротива. Още на 9 юни е заета ключовата гара Г. Оряховица и е установена новата власт в околните селища. Безпроблемно това е направено във Варна и окръга от началника на гарнизона полк. Печигаров, с изключение на Провадийско. В установяването на новата власт масово се включват и доброволци. В Търново те са 771, в Горна Оряховица – 556, а според други списъци – 640, в Габрово – 75, в Сухиндол, Балван, Павликени, Лясковец – 256. В центровете на съпротивата Килифарево и Дряново новата власт е подкрепена от съответно 305 и 73 доброволци. Населението подпомага действията на войската като предоставя коне, файтони и каруци[103].

В Ихтиманско земеделските ядра успяват на 9 и 10 юни да заемат гарите Ихтиман и Вакарел, но са разпръснати от пристигнали по жп линията военни части[104]. В Орхание (Ботевград) властта остава под контрола на земеделците и пристигналия софийски градоначалник Ил. Стоянов. Той е подпомогнат от поручик Г. Цанков, който му предава 8 картечници. Градът е овладян от правителствени войски на 11 юни[105].

Теоретично сериозна съпротива срещу смяната на властта може да се очаква от войските в Югозападна България, командвани от полк. Г. Сапов, поради тяхната многочисленост, компактност, специална организация и най-вече обвързаност с политиката на земеделската власт. Сапов решава да подходи съвсем рационално. След като е известен за извършения преврат, той иска от София да му се изпрати по куриер указа за назначаването на новото правителство и едва след получаването му се поставя в негово разпореждане. Това колебание, както и фактът, че е предпочетен за началник от старата власт, му коства поста. На следващия ден за началник на войските в новите земи отново е назначен полк. Жечев, а Сапов е върнат в Шумен, където е постоянното му местослужене. Още на 9 юни по заповед на военния министър от отряда започват да се изпращат части за запазване на реда и спокойствието в София. До 11 юни са изпратени 6 дружини, 4 роти, 5 артилерийски взвода, 2 картечни роти и 1 картечен взвод, 2 жандармерийски роти и 1 жандармерийски ескадрон. В края на юни започва връщането и на останалите части по местата им във вътрешността на страната. То приключва в края на август, а на 6 септем-

[102] Пенев-Пенски, Н. Епопеята на Килифарево, 1923 година. С., 1963, 31–89.
[103] ДВИА, ф. 344, оп. 1, а.е. 995, л. 57–87.
[104] ЦДА, ф. 282К, оп. 1, а.е. 42, л. 1–10.
[105] Пак там, ф. 282К, оп. 1, а.е. 40, л. 1–3.

ври е откомандирован Жечев и неговият щаб[106]. На определени места и в този край има сблъсъци. В Самоков началникът на местния гарнизон установява новата власт, но не арестува земеделския околийски началник. Оставен на свобода, той организира членовете на градската земеделската дружба и оранжевогвардейци от околните села, които се събират край града. Там са засечени от патрул, изпратен от началника на гарнизона. Земеделците откриват стрелба и убиват един от доброволците в патрула, втори залавят и в последствие също убиват, след което се разпръскват[107]. В Радомир съпротивата е организирана от председателя на Народното събрание Ал. Ботев. Началникът на местния гарнизон и офицерите са арестувани с измама. В града нахлуват привърженици на свалената правителство от околните села, които го разграбват и се оттеглят. Новата власт е установена от пристигнал от Кюстендил военен отряд. В Дупница конни и пехотни части от Седми рилски полк установяват новата власт след стълкновения с представители и привърженици на старата[108].

В Южна България, в големите гарнизони в Сливен, Елхово, Ямбол, Стара, Нова Загора, Бургас военните вземат властта без съпротива и жертви. Опитите на селяните да нападнат Стара и Нова Загора са отблъснати от гарнизоните. Налагането на новата власт е по-проблемно само в Чирпан. Земеделци и комунисти заедно обсаждат Карлово. След като изпратените от града парламентьори са арестувани, на 11 юни обсаждащите започват атака. Те са ударени в гръб от изпратена от Пловдив пехота и артилерия и принудени да изоставят позициите и намеренията си.

Под влиянието на министър Сп. Дупаринов и на част от пловдивските комунисти са организирани две групи, които правят опит да атакуват Пловдив и Станимака (Асеновград), но са отблъснати от местните гарнизони. Друга група заема гара Папазли (Поповица), която успява да задържи до 12 юни. В Любимец съпротивата е потушена от Харманлийския гарнизон, командван П. Златев. В Айтоско, Карабунарско (Средецко), Карнобатско, Малкотърновско също има огнища на съпротива, които бързо са овладени[109].

Потенциална голяма опасност за успеха на преврата е реакцията на министър-председателя Ал. Стамболийски, който е в родното си село Славовица. Неговото арестуване трябва да се извърши от намиращия се в Пазарджик Славейко Василев[110]. Ст. Мошанов, който от 9 до 15 юни изпълнява длъжността на главен секретар на МВРНЗ, свидетелства, че нареждания от София са Ал. Стамболийски да се задържи, като му се окаже всичкото внимание на

---

[106] НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 411; ДВИА, ф. 23, оп. 2, а.е. 497, л. 283, 294–297, 318.

[107] ЦДА, ф. 282К, оп. 1, а.е. 43, л. 1–6.

[108] ДВИА, ф. 60, оп. 1, а.е. 32, л. 60.

[109] ЦДА, ф. 282К, оп. 1, а.е. 11, л. 1–4.

[110] За развоя на събитията виж Василев, Сл. Цит. съч., 51–91; Стефанов, Ил. Юнските събития през 1923 г. и убийството на Александър Стамболийски. – В: *Земеделското* движение в България: История, развитие, личности. Пазарджик, 2004, 168–175.

бивш министър-председател и веднага със сигурна охрана се изпрати в София[111]. След като под ръководството на Сл. Василев само с „двама офицери и трима въоръжени граждани“ е овладяна властта в Пазарджик, рано сутринта на 9 юни към Славовица потегля поручик Лазаров с отряд от 4 или 9 души с 1 картечница. Не е изпратена по-голяма военна част, защото в града има само 48 войници. Тъй като Стамболийски се охранява от 1 взвод от 25 войници и 10 стражари, начело с фелдфебел, се решава да се действа с хитрост. Групата на Лазаров да се представи като изпратена да засили охраната, да поеме командването ѝ и да арестува премиера. Мисията се проваля, тъй като новопоявилите се са взети за автономисти и срещу тях е открит огън. Според друга версия фелдфебелът от охраната отказал да се присъедини към заговорниците и заповядал стрелба, но не на месо. Вечерта е направен втори опит за залавянето на Стамболийски. За целта към Славовица потеглят организирани доброволци от Пазарджик и пристигналият от Пловдив ескадрон на майор Ив. Попов. Майорът с писмо предлага на вече бившия премиер да се предаде доброволно, но последният отказва с достойнство. Всъщност по този начин Стамболийски окончателно разбира, че е извършен преврат от армията и правителството му е свалено. Междувременно, той успява да привлече свои привърженици от Славовица и околните села. Към тях се присъединява и един-единствен офицер – кап. Христо Йоновски, с един взвод от горската стража в Юндола. На 10 юни отрядът на Попов е разбит и Стамболийски, начело на импровизирана войска, потегля към Пазарджик с идеята след вземането му да се насочи към Пловдив. Отбраната на Пазарджик е организирана от Сл. Василев, който на 10 юни е назначен за началник на гарнизона. Привлечени са нови, над 400 доброволци, включително селяни и комунисти, а на помощ от Пловдив пристигат 2 ескадрона, учебна команда и 2 оръдия под командването на подполк. Христов. Вечерта на 10 юни се водят боеве в покрайнините на града, като отрядите на Стамболийски са обстрелвани и с оръдия. В 04.00 ч. сутринта на 11 юни командваните от Василев редовни и доброволчески части започват настъпление и към 14.00 ч. разбиват и разпръскват оранжевогвардейците. Настъплението продължава в 3 колони със задача да се претърси местността и да се залови Стамболийски.

По искане на Сл. Василев на гара Белово пристига изпратен от София отряд. Той е съставен „съгласно устна заповед на Министъра на войната“ и се състои от 243 души войници и доброволци под командата на командира на Първа рота от Шеста пехотна търновска дружина кап. Иван Харлаков[112]. Отрядът се насочва към Славовица и Церово, за да прегради пътя за отстъпление на привържениците на Стамболийски. Всички източници са единодушни, че отрядът е съставен и изпратен с цел „преследване и залавяне на бившия ми-

[111] НА–БАН, сб. IV, а.е. 159, л. 442.

[112] ДВИА, ф. 23, оп. 1, а.е. 823, л. 127–131; ф. 74, оп. 1, а.е. 128, л. 78–78.

нистър-председател Ал. Стамболийски“, но се разминават относно това, какво трябва да се направи след залавянето му. Тук версиите са три: да го доведе в София; да го предаде на войводата В. Велянов, който с четата си се намира в околностите на Славовица; да го екзекутира. Версията, че на Харлаков е заповядано да ликвидира Стамболийски лично или предавайки го на македонците, поставя логичния въпрос от кого е дадена заповедта. И тук версиите са няколко, с много варианти: от царя, от проф. Ал. Цанков, от полк. Ив. Вълков, от Военния съюз. Версията за царя, като поръчител на убийството, се приема като подразбираща се, без да се привеждат доказателства. Непосредствено след 9 септември 1944 г. главният герой кап. Ив. Харлаков твърди, че на 10 юни в чакалнята, а не в кабинета на военния министър, Вълков лично му заповядал да ликвидира Стамболийски и да не го докарва жив в София. Срещата била проведена в присъствието на Цанков и Калфов, които били в кабинета, но не чули разговора. На излизане той си взел довиждане с последните двама и по сърдечното ръкостискане разбрал, „че са известени каква е заповедта, както те, така и всички останали министри“. Харлаков изказва и „дълбокото си убеждение“, че „убийството е било със знание и съгласие на царя“[113]. При друг разпит той твърди, че на разговора в София е присъствал и Н. Рачев, а Сл. Василев му заповядал да предаде Стамболийски на скопския войвода Величко[114]. Свидетелствата на ген. Вълков са крайно противоречиви. Веднъж той поддържа версията, че отговорността е на ръководството на Военния съюз, защото то изпраща Харлаков с нареждане при оказана съпротива Стамболийски да бъде убит. Самият той не присъства при вземането на това решение, но му било докладвано от Н. Рачев и се солидаризирал с колегите си. В други показания прехвърля отговорността върху Ал. Цанков, който наредил да бъде убит Стамболийски[115]. В съда Вълков твърди, че лично е заповядал на Харлаков само да залови земеделския водач и да го доведе в София и че не го е подбуждал да го лиши от живот. Показанията на Харлаков определя като „пълна клевета“ и „нагла лъжа“. Методи Янчулев разказва в спомените си, че по време на управлението на Андрей Ляпчев бил свидетел на разказ на ген. Н. Бакърджиев (началник-щаб на войската и военен министър в периода 1926–1934 г.), според когото убийството на Стамболийски е решено от ядката на Военния съюз – Н. Рачев, Д. Велчев, К. Георгиев и още едно лице. Вълков не е участвал във вземането на решението, но е бил уведомен и се е солидаризирал с него. Предложението самата екзекуция да се предостави на хората на ВМРО е на К. Георгиев с мотив „войската да не се свързва пряко с убийството“. Тази версия била потвърдена от самия Вълков пред М. Янчулев

[113] ДВИА, ф. 74, оп. 1, а.е. 128, л. 81–83.

[114] АКРДОПБГДСРСБНА, II съд 1556, т. XIV, л. 132–133.

[115] Пак там, II сл. д. 406, т. V, с. 134, 135, 184–185, 192, 194; II съд 1556, т. IV л. 184; т. V, л. 7–8, 11.

в лагера „Белене“ през 1952 г.[116] Това е една от версиите, която Вълков изказва при следственото дело.

След поражението край Пазарджик селяните разбират, че Стамболийски няма шанс да си върне властта, позорно го изоставят и дори се включват в преследването му. Напуска го и неговата военна и полицейска охрана. Останал само с брат си Васил, той няколко дни се скита из околността на Славовица, а след като на 13 юни брат му е заловен, той търси спасение в с. Голак. Там местните го арестуват и под конвой го отвеждат в с. Ветрен, където пристига Сл. Василев и го откарва в Пазарджик. Ако можем да вярваме на последния, Стамболийски благодарил на военните, че го отървали от властта, която вече много му тежала. В разговор с министрите Цанков, Вълков и Русев Сл. Василев получил нареждане да изпрати Стамболийски в София и с тази цел го предава на кап. Харлаков. В 21.00 ч. на 14 юни Харлаков изпраща от Славовица телеграма до Военното министерство и Щаба на армията, че по пътя е извършено нападение и Стамболийски е отвлечен. На следващия ден в 09.20 ч. той изпраща нова телеграма със съобщение, че при преследването Стамболийски е застигнат и при съпротива е убит. Версията на Харлаков се възприема и е разпространена като правителствено комюнике, макар че по-вероятно е той да е предал Стамболийски на автономистките четници на Величко Велянов (Чичето), които го умъртвяват в собствената му вила. Причините за този варварски акт сигурно са чисто политически, ако не забравяме за смъртната присъда, издадена от ВМРО. Възможно е случилото се да е едно вулгарно убийство с цел грабеж, имайки предвид, че във вилата са намерени голямо количество български левове и чужда валута, които са разпределени между офицерите и македонския воевода.

Г. „Неизбежна, наложително необходима намеса“ или фашистки преврат. С убийството на Стамболийски всякаква възможност за възстановяване на земеделската власт е елиминирана. Неслучайно точно на 14 юни военният министър Вълков издава заповед по армията, в която прави рекапитулация на случилото се. Намесата на войската в политическия живот той обяснява с това, че е било заплашено не само конституционното, но и въобще самото съществуване на държавата. Като демократична институция и част от народа армията трябвало да защити гражданските свободи и да се противопостави на „произволно потъпканите закони чрез незаконно узаконяване“. Политически оправдано, но неотговарящо на фактите е твърдението му, че армията е действала по заповед на върховния си вожд. Дадените жертви били за изкупуване на свободата, за което заслуга имали не само офицерите и войниците, но и запасното войнство и родолюбивите граждани. Вълков призовава всички да пазят свободата си, да се борят за нея, но само идейно, за да не подлагат

[116] НА–БАН, сб. IV, оп. 1, а.е.194, л. 269–273.

войската на такива тежки изпитания. Освен това той апелира никой да не се поддава на желанието за отмъщение, а преследването на покварено, неморалното, престъпното да бъде в кръга на действащите закони. Министърът очаква от офицерството да бъде единодушно, а тези, които по силата на положението са уволнени, да го приемат като саможертва в името на единството на армията[117]. Не е добър знак, че няма дума съжаление за жертвите от политическите противници.

Новите управляващи са наясно на кого дължат властта си и потвърждават това не само с благодарности. Още на 11 юни по устен доклад на Вълков, „предвид усиления и извънреден труд", Министерският съвет одобрява да се изплатят в аванс за 1 месец заплатите и дневните на войниците, както и допълнителни дневни пари на офицерите, подофицерите и войниците, считано от 9 юни, в размер на 40, 30 и 15 лв. На 13 юни е решено записалите се доброволци да се зачислят към войсковите части и да им се изплащат по 50 лв. дневно възнаграждение. Допълнителните възнаграждения за войсковия състав са изплащани до 24 юни, а за доброволците – до 25 юни 1923 г., когато те са разпуснати. На 16 юни, но считано от 9 юни, е увеличен и окладът за храна на юнкерите, войниците и жандармеристите[118].

Военните началници по места са убедени, че „намесата на армията за запазването на спокойствието и правовия ред, бе неизбежно и наложително необходимо"[119]. Ако след 1944 г. един от главните организатори на преврата Кимон Георгиев предпочита да запази пълно мълчание, то непосредствено след събитията той е разточително многословен. В издадената от него специална брошура „9 юний" и други публикации, Георгиев прави цялостна оценка на случилото се и очертава предстоящите задачи пред управлението. Оценката му не е лична, а отразява вижданията на хората, извършили промяната, и съвпада със заключенията на Вълков. Според Георгиев на 9 юни е провален един тираничен режим, който се явява следствие от родените след Освобождението партийна разпокъсаност, лични амбиции на политическите водачи, изкористяване на властта и пълно партизанско заслепение. На тази почва и върху разрушенията на две национални катастрофи се родил дружбашкият режим и пуснал корени в измъчената българска душа. Този режим насадил съсловност в управлението, възбудил омраза и изострил противоречията между класите, между селото и града, учени и неучени, извадил на повърхността тинята на обществото и дал предимство на всичко полуинтелигентно, декласирано и престъпно. Той дал широк простор на грабителските инстинкти чрез грубо посегателство върху държавни, общински и частни имоти и разклатил из основи най-важните държавни институции – армия, полиция, правосъдно

[117] ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а.е. 203, л. 90–91.

[118] Пак там, ф. 284К, оп. 1, а.е. 4805, л. 2; а.е. 4808, л. 1–2; а.е. 4810, л. 2; а.е. 4813, л. 1; а.е. 4814, л. 1–2; а.е. 4815, л. 1–2.

[119] ДВИА, ф. 1636, оп. 1, а.е. 11, л. 47; ф. 1630, оп. 1, а.е. 15, л. 188.

дело; водил война срещу армията, срещу църквата, срещу университета, срещу действащото и запасното офицерство. Нихилистична външна политика и война срещу всички патриотични организации, въздигане на предателството в култ, провокиране на животинското у човека, на инстинкта за разхищение и разврат, насаждане на пошлост и робско подчинение според К. Георгиев също са сред характеристиките на бившето управление. Това предизвикало армията, действащото и запасното офицерство, която не можела да измени на дълга си към родината и свалила правителството на Стамболийски. С оглед на очертаната апокалиптична картина, К. Георгиев посочва и задачите пред новата власт. На първо място той поставя запазването на народния характер на армията, недопускането тя да се превърне в съсловна, класова или партийна, и предаване на ръководството ѝ в ръцете на достойни и компетентни лица от нейната среда. На второ място – да се обнови и издигне администрацията, както е в културния Запад, като се създаде несменяема, честна и организирана полиция, неподвластна на политиката и организирана на военни начала, а длъжностите в нея да се поемат от запасното офицерство. Като трета задача се поставя изграждането на добро и независимо правосъдие чрез връщане на несменяемостта на съдиите. „По този начин, опирайки се върху трите стълба на държавата: армията, полицията и правосъдието – новото правителство ще има възможност да започне своето дело на обновление и съграждане разрушените и похабени ценности.“ Очертана е и бъдещата „правилна“ финансова и стопанска политика, основана на хармоничното действие на трите фактора в съвременното производство – труда, земята и капитала, с цел създаване на условия за социален мир и справедливо разпределение на благата. На държавата се определя ролята на висш и безпристрастен арбитър между труда и капитала и „мощен регулатор при разпределението на обществените богатства“, с внимание към икономически слабите граждани, което ще гарантира социалния мир. Не на последно място се очаква свиване на многобройните и разноцветни партийни знамена в гънките на трицветната народна светиня, за да се издигне престижът на страната пред външния свят, за да се гарантира обществената солидарност и да се засили творческата мощ на нацията[120]. Тези идеи са част и от програмата на правителството на Ал. Цанков и от платформата и проектопрограмата на Демократическия сговор, обединил старите политически партии в началото на август 1923 г.

Неангажираните пряко с подготовката и извършването на преврата политически водачи посрещат промяната с радост и големи надежди, още повече, че затворът не е най-уютното място за прекарване на времето. Ал. Малинов не скрива, че като революционен акт тя е смутила едни, окуражила е други и е озлобила трети. В оценката си за събитията той акцентира върху лицемерието на старите и благородните намерения на новите управляващи: „Народният

[120] Из личния архив на К. Георгиев, т. 1, 261–266, 366, 387.

земеделски съюз се скри зад Конституцията, която фактически бе отрекъл, когато държеше властта в ръцете си, и се хвърли в открита борба за защита на Конституцията, на законно установената власт. Политически парадокси! Не. Това бяха политически маневри за организиране на бунтове и метежи на много места в царството под красивото знаме „защита на законността и правовия ред, за некрасиви цели – да се спъне новата деветоюнска власт, която наистина се роди в грях, но която не искаше друго, освен да консолидира вътрешното положение на страната, да насади в нея мир и ред, да възвърне на гражданството свободите му и да се помъчи да създаде условия за стопанско и финансово съвземане на България.“[121]

Бързият и пълен успех на военния преврат поставя външните сили пред свършен факт и те признават извършената политическа промяна. В това отношение особено показателен е рапортът на майор Сканагата, италиански представител в Ликвидационния орган на Междусъюзническата военноконтролна мисия и временен негов ръководител. На 18 юни 1923 г. той докладва в Париж и Рим, че вътрешното положение в страната се е стабилизирало и няма признаци за съпротива, която да е от значение за новото положение на нещата. Комисията застава зад позицията, че смяната на властта е вътрешно дело, но веднъж започнато, то „трябваше да успее на всяка цена, иначе един неуспех би значил унищожение на столицата от страна на част от най-долните земеделски среди, на които водителите биха оставили широка свобода за грабежи и отмъщение“. Изтъква се, че събарянето на земеделското правителство е намерило „широко съчувствие във всички интелектуални среди, граждански, а също така и в земеделските среди“. Новият кабинет д'афер бил образуван от просветени лица, компетентни и с нищо несвързани с предишни компрометирани правителства и с политиката, водена от цар Фердинанд. Бившите управляващи били изгубили престиж поради разкритите беззакония, злоупотребите и корупцията. Сканагата докладва, че в страната не е извършвана мобилизация, а притеклите се в помощ на новата власт граждани и преди всичко запасни офицери са направили това доброволно и лично, а не по нареждане или чрез наказателно предупреждение. Събитията показали наличието на „въоръжена организация на земеделската гвардия“ в противоречие с твърденията на земеделското правителство, както и наличие на „пълна асимилация“ на жандармерията с войската, за разлика от полицията. Той одобрява практическото разформироване на полицията с аргумента, че на Балканите „тя не е на служба на държавата, а на управляващата партия; със смяната на правителството, сменява се и тя напълно“. Всички негови изводи са на основата на убеждението, че промяната е извършена след подписване на царски указ[122]. Английският дипломатически представител Ърскин също отбелязва

[121] Малинов, Ал. Под знака на острастени..., с. 96.

[122] ДВИА, ф. 22, оп. 3, а.е. 437, л. 143–149.

в годишния си доклад, че планът за промяната бил „великолепно обмислен и безупречно осъществен с много малко кръвопролитие, поне що се отнася до София". Жертвите в провинцията оценява на „много стотици"[123].

Професионалните историци в периода до 1944 г. разглеждат събитията от 9 юни като спасителна акция за страната, като „един военен акт, чрез който по най-безболезнен начин да се отстрани правителството на Стамболийски и да се състави друго популярно и общонародно правителство, което да спре противодържавните удари и да възстанови нормалния ред и доверие между всички обществени сили и групировки, които са за реда, спокойствието и мирното развитие"[124]. След 9 септември 1944 г. историците възприемат оценките на Коминтерна и неговите резиденти Г. Димитров и В. Коларов, и определят деветоюнските събития като „военнофашистки преврат", срещу който се е надигнало „масово народно въоръжено движение" или „въстание", но стихийно, без предварителна подготовка, без общо ръководство и без обща цел. В съпротивата участвали 100 000 селяни и са избити „стотици комунисти и земеделци"[125]. През 1956 г. се появява монографията на Йоно Митев, която казва всичко със заглавието си: „Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и Юнското антифашистко въстание". Трудът е класически пример за сътворяване на история със задна дата, за това как абсолютно периферни факти и събития са хиперболизирани и изведени като водещи и определящи. Първото в света „антифашистко въстание", макар че никъде все още няма фашизъм на власт, Митев определя като организирано във военно и политическо отношение с участието на „повече" от 100 000 души и с цел установяване на работническо-селско правителство. И понеже все пак трябва да се обясни как тези повече от 100 000 души не успяват да се наложат над малобройната армия, като най-главна причина за неуспеха се посочва липсата на единен фронт между работниците и селяните, но и недостатъчната организираност, лошото въоръжение и разпокъсаността в действията[126]. Тези оценки имат политически, но не и научен характер. Те свързват фашизма с всяко дясно, недемократично, антиконституционно и антикомунистическо или антисъветско явление. Превратът на 9 юни и неговите извършители са далеч от редица фашистки белези – антилиберализъм, антипартийност, антипарламентаризъм, всеобхватна роля на държавата, монополно управление на една-единствена партия и един-единствен вожд, тотален обществен контрол, ксенофобия, расизъм[127]. В края на 80-те години В. Георгиев определя събитията само като „военен държавен преврат" и спасителна операция за българската

[123] Косев, Д. Цит. съч., с. 713.

[124] Станев, Н. История на нова България, 1878–1941, с. 238.

[125] Виж Косев, Д. Септемврийското въстание, 1923. С., 1954, 49–76; История на България. С., 1955, т. 2, 451– 56. Авторът е Ярослав Йоцов.

[126] Митев, Й. Цит. съч., 276–286.

[127] Поппетров, Н. Фашизмът в България: Развитие и прояви. С., 2008, 6–7.

буржоазия[128]. След политическите промени в страната се променя и оценката на историците, която е изразена по един недвусмислен начин от Г. Марков: „Държавният военен преврат на 9 юни 1923 г. сложи край на еднопартийното управление, стремящо се да установи съсловна селска диктатура“[129]. Според други автори конституционноустановената власт на БЗНС е заменена с авторитарна диктатура на най-десните сили в обществото[130]. Някои от историците преживяват интересна еволюция. Н. Недев веднъж определя събитията като „злокобен заговор“, фашистки и реакционен, „атентат срещу прогреса и независимостта на страната“, който по своите мащаби, жестокост и варварство съперничи с големите злодеяния на XX век[131]. След време същите тези събития същият автор ще определи като сблъсък между селото и града, между утопизма на съсловната власт и парламентарното общество, между държавността и дезорганизацията, между националното и интернационалното, и ще обобщи, че с „военни, насилствени методи се съхранява българското царство“. Европа признала новото правителство, въпреки незаконния и антиконституционен начин на неговото съставяне, защото прокламира принципи, доминиращи в тогавашния свят. Армията е действала като надпартийна и общонационална институция, като конституционна сила, макар че извършеният от нея акт е неконституционен, в името не на кастови, а на общогражданси и общонационални интереси. Тя е извършила промяната, без да чертае перспективата на военна диктатура[132].

Извършената чрез армията политическа промяна на 9 юни 1923 г. безспорно е антиконституционна и незаконна, с цел пресичане на антиконституционните и незаконни действия и намерения на земеделското управление, на неговия държавнически нихилизъм и правен волунтаризъм. Армията е натоварена със свръхзадача не просто да помогне на демократично мислещите и действащи политически сили и фактори да върнат страната в релсите на нормалността, а да компенсира тяхната слабост, разпокъсаност и неефективност. Така тя се превръща не просто в държавен и конституционен инструмент, а в ангажиран политически фактор, който постепенно ще се превърне и в самостоятелен политически субект. Но не армията, а лицата, които я въвлякоха в политическата игра, носят отговорността за по-нататъшния развой на събитията. Осъзнали огромния потенциал дори на малобройната доброволческа армия, обладани от мания за собствената си безкористност, непогрешимост и

[128] Георгиев, В. Народният сговор..., 175–176.

[129] Марков, Г. Парола „Сабя“..., с. 50; Виж и Даскалов, Р. Българското общество, 1878–1939. С., 2005, т. 1, 197–198 ; От Стамболов до Живков: Големите спорове за новата българска история. С., 2009, с. 144–156.

[130] Саздов, Д., Мишев, Р., Митев, Тр., Лалков, М., Мигев, Вл. История на третата българска държава, С., 1993, с. 221.

[131] Недев, Н. Александър Стамболийски и заговорът, 348–349.

[132] Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време, 133–134.

с чувство на единствени изразители и защитници на отечествените интереси, тези лица няма да приемат ролята на един от факторите, а ще се опитат да се превърнат в единствен, първостепенен и доминантен фактор в политиката на страната. Тяхната „еволюция“ ще бъде улеснена от слабата монархическа власт, от анемията на изразителите и защитниците на демократичните ценности и практики и от непосилния натиск на захранваната отвън тоталитарна тенденция. Чисто теоретично 9 юни дава шанс за страната, като спира авторитарните попълзновения на Стамболийски, създава възможност за обновление и обединение на демократичните сили, слага край на опита за превръщане на армията в партийна милиция и за създаване на отделна земеделска партийна милиция. Затова той е подкрепен и от доброволци, които чуждите представители отчитат на 4000–5000 души. Актът е израз на слабостта на политическите партии, но не е насочен срещу тях. Той няма за цел въвеждане на военна диктатура и трайно обвързване на управлението и армията, макар че нейната тежест се увеличава. Промяната е извършена без формалното обявяване на военно положение, но това не се и налага, защото армията изцяло контролира ситуацията, без да се ползва от привилегирования статут, който то ѝ дава. Превратът показва, че корените на земеделското управление не са нито толкова здрави, нито толкова дълбоки. Факт е, че те са изтръгнати със завидна лекота. Няма компактни войскови части или поделения, които организирано да се обявят в защита на земеделската власт. Жандармерията действа като неотделима част от армията. Нито Народната оранжева гвардия, нито полицията се оказват институции, на които властта може да се опре. За да се докаже постфактум огромното влияние на БЗНС в обществото, се сътворява представата за масовата съпротива в защита на земеделската власт, „неоправданата жестокост“ и насилия, извършени от войската и новите управляващи. Развоят на събитията недвусмислено сочи, че никъде в страната земеделците не успяват да организират ефективна съпротива и да се противопоставят на армията до степен да преобърнат съотношението на силите. В емблематичните центрове на съпротивата – Плевен и Шумен, са налице опити, но не и реална съпротива. В Плевен комунисти и земеделци действат паралелно и дори враждебно, а не заедно. В Шумен и на редица други места организаторите на съпротивата са в почти перманентен контакт и преговори с войската и новите власти, което не може да бъде признак на непримиримост и ожесточеност. След няколкочасово сражение земеделците от Пазарджишко дотолкова са „готови“ да защитават „своята“ власт и министър-председател, че го оставят абсолютно сам. Насилията и жестокостите в политическите борби никога и по никакъв повод не могат да бъдат оправдани, но не бива да се пренебрегва фактът, че те са двустранни. Насилие се упражнява от земеделците, докато са на власт и в защита на своята власт. Насилие се допуска и от претендентите за властта[133].

[133] За деянията на земеделците виж Василев, Сл. Цит. съч., 51–52, 95–97.

Най-голямото петно, което компрометира целия смисъл на извършената промяна и нейните организатори, е убийството на Ал. Стамболийски без съд и присъда. И още по-компрометиращ е отказът да се заведе съдебно дело дори срещу „неизвестен извършител". Надделяването на политическата целесъобразност над справедливостта и законността не е добър атестат за която и да е власт. Деветоюнският преврат не е безкръвен, но не е и толкова кървав, както е представян и възприеман. След 30 години неговите жертви, сдружени земеделци, са грижливо издирени по окръзи и данните за тях са следните: Благоевградски – 39, Бургаски – 9, Пловдивски – 6, Хасковски – 1, Русенски – 4, Шуменски – 1, Плевенски – 2, Старозагорски – 1, Врачански – 5, Софийски – 11, София-град – 10, или общо 89[134]. Може да има съмнения за завишаване, но не и за занижаване на числата. Те са показателни. Във вече отбелязаните масови центрове на съпротива – Шумен и Плевен, убитите са трима. В целия Пловдивски окръг, където е и Пазарджишко – 6. Две трети от жертвите са в Благоевградско, Софийско и София-град, където реална съпротива срещу превратa почти няма. Допустимо обяснение е, че това са жертви на ВМРО, която използва ситуацията, за да разчисти сметките си със своите противници в земеделските среди по предварително съставени черни списъци, в които са имената на земеделските дейци Д. Кемалов, М. Конев, К. Попиванов, Б. Велев, П. Ангелов и др. Никой не е събрал сведения за убитите войници и офицери, доброволци и държавни служители. Въпреки че е заченато в грях, въпреки погрешните първи стъпки, новото управление има шансове, но те са брутално взривени от Москва. На 23 юни 1923 г. Изпълнителният комитет на Комунистическия интернационал, през главата на БКП, ще призове българските работници и селяни на борба срещу капиталистическата власт в страната и установяване на комунистическо работническо-селско правителство[135]. Демокрацията и суверинитетът на страната са изправени пред ново изпитание и властта отново ще заложи на армията като техен гарант.

[134] АКРДОПБГДСРСБНА, II сл. д. 406, т. IX, л. 30.

[135] Коминтернът и България..., т. 1, 78–80.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Във времето от 1913 до 1923 г. ясно се разграничават три обособени периода, в които вътрешните функции на българската армия са доминантни. Първият е от лятото на 1913 до лятото на 1915 г. Вторият е от есента на 1918 до пролетта на 1920 г., а третият е между пролетта на 1922 г. и пролетта на 1923 г.

Армията навлиза в този нов етап на своето развитие с една изградена нормативна база, която, въпреки известни недостатъци, в детайли регламентира условията, допускащи вътрешнополитическата ѝ намеса, начините на действие, отношенията ѝ с полицейските, административните и съдебните власти, заедно с които трябва да гарантира обществения ред и вътрешната сигурност на страната. В продължение на три десетилетия тя е натрупала и огромен практически опит, както положителен, така и отрицателен, върху който може да стъпи. Освен това от началото на XX в. е налице тенденция на ограничаване вътрешните ангажименти на армията поради стопанската и политическата стабилизация на страната и поради осъзнатия императив, че тя не бива да бъде отклонявана от основната си задача – подготовката за завършването на националното освобождение и обединение. Висшето държавно и военно ръководство успешно прилага и ограничителните разпоредби, чрез които не допуска политически увлечения на офицерството и партизиране на армията. Обществените очаквания, особено след промените в Конституцията от 1911 г., са за едно още по-прецизно регламентиране и ограничаване на възможностите армията ненужно да бъде ангажирана и използвана за решаване на вътрешнополитически проблеми.

Тези тенденции и настроения ще се запазят дори след провала на опита за незабавно и цялостно решаване на националния въпрос през 1912–1913 г. Две седмици след дипломатическото приключване на войните военното положение е вдигнато в старите предели на царството, а след четири месеца – и в новоприсъединените земи. По наложена вече традиция не се прибягва до услугите на армията при проведените през 1913 и 1914 г. парламентарни избори. Липсата на остро социално и политическо противопоставяне също не налага използването ѝ във вътрешен план. Тя се оказва нужна за утвърждаване на държавната власт в новите земи и, традиционно, за справяне с разбойничеството. В духа на конституционните промени и на опита от войните са предприети стъпки за усъвършенстване на военното законодателство, а опозицията настоява статутът на военното положение да бъде вкаран в закон. Вторият план на картината не е толкова безпроблемен. Част от офицерството прави опит не само да изрази позицията си за причините и отговорностите

за проиграния шанс за национално обединение, но и да се организира и да диктува условия на военното командване, на управляващите и на партиите. В тази ситуация политическото и военното ръководство намират решение, което блокира опасната тенденция и запазва реда в армията, а и в държавата. Не е доведена до край военносъдебната реформа, а изпълнителната власт не допуска опозиционното искане законодателят да определя съдържанието на военното положение. При използването на армията за гарантиране на реда и сигурността в новите земи водещ е стремежът за спазване на конституционните и законовите норми, но са налице и изключения.

С началото на Голямата война нещата коренно се променят. Управляващите обявяват ново военно положение с оглед на подготвяното от тях включване във военните операции срещу Сърбия и се отказват от намеренията за ограничаване на вътрешнодържавните отговорности на армията. Чрез действия, някои от които флагрантно нарушаващи конституционни текстове, те засилват репресията във Военнонаказателния закон и въвеждат цензура. Създават и нови институции за гарантиране на вътрешновойсковата и държавната сигурност.

В контраст със случилото се след края на Втората балканска война, след края на Първата световна война българската армия не само не напуска обществената сцена, но продължава да играе своята първостепенна роля, този път за гарантиране на обществения ред и сигурността срещу „вътрешните врагове". Най-голямото изпитание в това отношение е метежът сред войнишките маси, който част от водачите на една от опозиционните партии – БЗНС, решава да използва, за да извърши държавен преврат, да овладее властта и да наложи републиканско управление. Този авантюризъм дава допълнителен тласък на сриването на армията и държавността след пробива на съглашенците при Добро поле и навлизането им в старите предели на царството. Това принуждава правителството на Малинов, след като се проваля опитът за ненасилствено решаване на конфликта, да мобилизира целия наличен военен ресурс, да обяви столицата за обсадена крепост, с което да се разширят законовите правомощия на нейните защитници. Тези действия целят да се отговори на започнатата вътрешна война. Война, в която участващите, независимо дали са в лагера на победителите или на победените, априорно са жертви на политическото противопоставяне и интерпретация. С помощта на лоялната част от армията конституционният ред е запазен и е овладян безпорядъкът в провинцията.

Въпреки сключеното примирие, поради външната окупация, неподписания мирен договор и нарастващото социално и политическо противопоставяне, управляващите от често сменящите се коалиционни правителства решават да запазят военното положение и възможностите, които то им дава за контрол над обществото. Оттук насетне липсва каквато и да е последователност и системност в техните действия. Те ту разрешават, ту забраняват свикването на

публични събрания на закрито и открито, ту ограничават, ту разширяват подсъдността на военните съдилища, премахват военната, но не и политическата цензура. За първи път в българската нова история се провеждат парламентарни и местни избори в условия на военно положение и цензура, което ограничава свободното проявление на народната воля. Още в този период проличава липсата на съгласуваност и координираност в действията на силовите институции – армията и полицията, и на техните ръководства, както и опитите за изземане на позиции и разширяване на правомощия, на незачитане на вече установените правила на взаимоотношения. Това се отразява негативно върху ефективността при гарантирането на сигурност в страната, стимулира разрушителните тенденции и ерозира правовия ред. Непосредствено след края на войната армията, чрез извършените арести и военнополевите съдилища, е използвана и за разправа с управлявалата в предходния период Либерална коалиция.

Военното и политическото ръководство, по целесъобразност и поради липса на воля, си затварят очите пред появата на незаконния и полутаен офицерски Военен съюз, като подценяват потенциалната опасност, която той носи за реда в армията и държавата. Тяхното внимание е приковано от засилването на позициите и провокациите на крайната левица, опасността от която определено се надценява. От края на 1918 г. разузнавателният, оперативният и строевият потенциал на армията са ангажирани тотално с нейните прояви. През този период сред военните се забелязват две тенденции. Едната е на военното командване, което, без да отказва подчинение, не се задоволява с ролята на изпълнителен орган на държавата, а прави опит да формулира и определя нейната политика по отношение на крайната левица и нейните антидържавни прояви. Втората е на ръководството на Военния съюз, което се стреми да бъде медиатор между управлявани и управляващи. И военното командване, и организираното офицерство са убедени, че властващите не трябва да ограничават икономическите прояви на работното население и трябва да проявяват по-голяма загриженост за неговото положение. От тези позиции армията се включва във втория значим социален и политически конфликт след края на войната – Транспортната стачка. Министър-председателят Ал. Стамболийски тръгва на тотална война с комунистите и социалистите, след като се уверява в лоялността на армията, проявена по повод демонстрациите на 24 и 25 декември и след като комунистите поставят политическите си цели пред социалните. Противодействието на евентуална стачка по комуникациите на страната е предварително подготвено и поето изцяло от военните власти. Те на практика осигуряват тяхното функциониране и охрана в дните на стачката, смазват и омаломощават съпротивата, въоръжена и невъоръжена, на стачкуващите.

До началото на 1920 г. Стамболийски стратегически правилно успява да изиграе картите си и с подкрепата на армията и на част от традиционните политически партии създава възможност, макар и не безусловна, за са-

мостоятелно поемане на властта. С това започва политически и обществен експеримент, част от който е и преустройството на българската армия. Целта и параметрите на военното преустройство са зададени от победителите и те само трябва да бъдат материализирани законово и практически от победената страна. Армията се превръща от наборна в наемна и то в един крайно ограничен състав, служещ „изключително за поддържане на реда вътре в страната". В изпълнение на мирния договор е създаден и втори орган с военна организация, но с полицейски функции – жандармерия. Нейното предназначение също е „да пази вътрешния ред, спокойствието и безопасността и изобщо да бди за изпълнение законите и наредбите на страната". Така в България се появяват две военизирани институции за гарантиране на вътрешния ред и сигурност. Опитите да бъдат убедени силните на деня, че тези структури не са в състояние да изпълнят предназначението си и трябва да се върне редовната наборна армия, са обречени на неуспех. Самостоятелното земеделско управление прави опит да усъвършенства военносъдебното дело, приближавайки го като организация и състав до гражданското. С поемането на властта то налага политика на двойни стандарти без аналог в следосвобожденската история. Веднага след като се справя с основните си противници от ляво и от дясно, правителството се сеща, че Военният съюз е незаконен и го разтурва. Едновременно с това фаворизацията се превръща в практика, а не в изключение. До висшите ръководни постове и в армията, и в жандармерията се допускат само лица, политически обвързани с БЗНС, макар че армията и жандармерията по дефиниция и по закон са общонационални, а не партийни институции. В това отношение връх е назначаването на партиен член за началник-щаб на армията. Допуска се намесата на политически лица и дори на земеделски дружби в строго армейски дела. Парадоксално е, че дори висши офицери като полковниците Топалджиков, Мустаков, Личев, издигнали се благодарение на близостта си с властващите, осъзнават техния гибелен курс по отношение на армията и къде скрито, къде явно го отхвърлят. Единомислието и единодействието на трите фактора, отговорни за армията – царя, правителството и военното командване, са трайно нарушени, което има своето негативно отражение върху армейския организъм и неговите вътрешни функции по опазването на реда и сигурността. Парадокс е също, че „народовластническият" Земеделски съюз, който има амбицията да установи нова демократична ера в развитието на българското общество, в 2/3 от своето властване управлява при военно положение и политическа цензура и цинично обяснява публично, че те нямат друго предназначение, освен разправата с политическите противници. Нещо повече, именно земеделското управление се заема да „усъвършенства" статута на военното положение, разделяйки го на обикновено и усилено и вкарвайки политически, граждански елемент в състава на военнополевите съдилища. Извършените промени във Временния правилник за службата по време на военно положение не ограничават, а разширяват възможностите за

произволни действия, като прехвърлят правомощия върху кметовете и съветниците. Като положителен момент може да се отбележи отнемането на правото на военните началници да налагат цензура, но тя практически е въведена чрез новия Закон за печата. Двоен е стандартът на управляващите в БЗНС и по отношение на македонското движение. С оглед на своите принципни позиции и външнополитически цели, те толерират и дори прибягват до услугите на едно от неговите крила – федералисткото, насочвайки целия държавен ресурс, включително и армията, срещу другото крило – автономисткото. Убийството на министър Ал. Димитров от автономистите поражда своеобразна параноя в част от водачите на съюза, която по един изключително негативен начин ще рефлектира върху армията. Те ще възложат на един психически неуравновесен, но ползващ се с изключително доверие в земеделските среди, майор „усмиряването" на Югозападна България, чиито действия спокойно и задължително би трябвало да влязат в наръчник: „Какво не трябва да прави българският офицер за налагане на ред и сигурност в собствената си страна". Въпреки неофициалното и официалното военно положение, въведено в областта, въпреки концентрирането на значителни военни сили, управляващите по никакъв начин не успяват да попречат и да затруднят дейността на ВМРО. Дял в това отношение имат и висшето военно командване, и редовите войници и офицери, които не възприемат екстремисткия курс на правителството спрямо ВМРО и Националния въпрос.

Въпреки че държи в ръцете си всички силови институции, отговарящи за вътрешния ред и сигурност, още от декември 1919 г. земеделското ръководство се ориентира към създаването на собствена партийна въоръжена сила. Идеята за Оранжева или Народна гвардия преминава през различни практически и организационни етапи, поддържана е от радикалното крило в БЗНС и има за предназначение да демонстрира силата и волята на земеделската власт, да пази нейните ръководители от физическа разправа и да съдейства за установяване на селска диктатура в страната. Появата и проявите на селските гвардейци от самото начало се сблъскват с противодействието на военните началници, които преценяват тяхната компрометираща реда и сигурността на страната роля и виждат скритите замисли на земеделските водачи за евентуална подмяна на редовната национална армия с партийна. Това негативно, но държавническо отношение е пренебрегнато от радикалите в БЗНС, които упорито и демонстративно продължават да използват административен и партиен ресурс за създаване на собствена милиция в разрез с действащото законодателство и основните политически правила. Както и в други области, така и тук те не постига траен резултат.

След като през февруари 1923 г. Стамболийски концентрира цялата изпълнителна власт в ръцете си, планът за налагане на селска диктатура е окончателно задействан. Той не може да бъде провален от анемичните и разпокъсани традиционни партии, нито от комунистите, които се стремят към

своя работническа или работническо-селска диктатура, но нямат ресурс да я наложат. Планът на земеделското ръководство се сблъсква и преобръща от едно недооценявано и подценявано препятствие – армията, която въпреки извършената в нея радикална чистка и новата серия от политически назначения, въпреки цялостното ѝ ангажиране в защита на правителството, не прегръща идеите му. То в буквалния смисъл проспива възраждането на Военния съюз и неговата открита враждебност, проявявана публично чрез Съюза на запасните офицери. Убедени в своята непогрешимост и вечност, опиянени от служебната победа на изборите, управляващите стават лесна плячка на противниците си в политическите и военните среди. Последните привеждат армията на бойна нога и я въвличат в един напълно политически конфликт. Дисциплинирано тя изпълнява „своя дълг към Отечеството". Остава това да направят и политиците, поели управлението на страната.

И в следвоенния период армията поема основната тежест в борбата срещу разрастващото се разбойничество. Липсата на трайни резултати в това направление е следствие от всеобхватната криза и административния хаос, от противоречивите и несъгласувани постановления на централните власти и от нежеланието им да делегират повече права на армията.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Непубликувани документи

Държавен военноисторически архив – Велнко Търново

ф. 1 – Канцелария на Министерството на войната
ф. 2 Централен военен архив
ф. 4 – Управление на артилерията
ф. 16 – Военносъдебна част
ф. 22 – Щаб на армията
ф. 23 – Разузнавателен отдел
ф. 24 – Оперативно отделение при Щаба на войската
ф. 25 – Организационно-мобилизационна секция
ф. 26 – Инженерни войски
ф. 40 – Щаб на действащата армия
ф. 42М – Военноисторическа комисия
ф. 43 – Първа армейска инспекционна област
ф. 60 – Седма пехотна дивизия
ф. 74 – Шести пехотен търновски полк
ф. 298 – Софийски военнополеви съд
ф. 314 – Десета дивизионна област
ф. 344 – Осемнадесети пехотен етърски полк
ф. 738 – Пета дунавска дивизионна област
ф. 991 – Русенски областен военен съд
ф. 1521 – Военно училище
ф. 1564 – Етапна команда Куманово
ф. 1605А – Видински гарнизон
ф. 1630 – Пловдивски гарнизон и Комендантство
ф. 1636 – Сливенски гарнизон
ф. 1638 – Софийски гарнизон
ф. 1643а – Софийска крепост
ф. 02 – Тодор Марков
Инв. №3131 – Разсуканов, А. Българската войска от 1918 до 1944 г.
Инв. №3253 – Манчев, К. България между двете световни войни. Железничарската стачка и управлението на Александър Стамболийски
Инв. №3348 – Христов, Ат. Краят на Първата световна война. Прекратяване на войната 1918 г.
Инв. №3587 – Кецкаров, Вл. Военният съюз

Централен държавен архив на Република България – София

ф. 3К – Монархически институт
ф. 27К – Славейко Василев
ф. 73К – Народно събрание

ф. 140 – Павел Генадиев
ф. 176 – Министерство на външните работи
ф. 233К – Държавно обвинителство
ф. 255К – Александър Стамболийски
ф. 242К – Министерство на правосъдието
ф. 282К – Материали за 9 юни и Юнското въстание 1923 г.
ф. 284К – Министерски съвет
ф. 313К – Васил Радославов
ф. 369К – Христо Калфов
ф. 370К – Дирекция на полицията
ф. 695К – Райко Даскалов
ф. 768К – Иван Тулешков
ф. 800К – Хр. Стойков, Г. Иванов, П. Хадживанов. Офицерските конспирации в България. Материали и спомени на съвременници
ф. 1909К – Александър Протогеров
ф. 1298К – Коста Скотунов
ф. 2124К – Т. I–VI, Процесът срещу земеделските министри 1923–1924 г.

Български исторически архив към Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – София

ф. 263К – Васил Радославов
ф. 812К – Коста Томов Коцев

Научен архив при Българската академия на науките – София

Сб. IV, а.е. 48 – Никола Агънски
а.е. 80 – Павел Генадиев
а.е. 115А – Крум Колев
а.е. 134 – Константин Муравиев
а.е. 141 – Ф. В. Стоянов
а.е. 142, 143, 145, 146, 155, 159 – Стойчо Мошанов
а.е. 194 – Методи Янчулев

Архив на Комисията за разкриване на документите за обявяване на принадлежност на българските граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА)

II сл. д. 406, Т. I–XXVI
II съд 1556/1954, Т. II–XXI

2. Публикувани документи

Александър Протогеров – генералът-воевода / Състав. Цочо Билярски. С., 2012.
Алманах на българската конституция. Пловдив, 1911.
Българската делегация за мира: Документи по договора в Ньойи. С., 1919.

БЗНС, Ал. Стамболийски и ВМРО: Непознатата война. С., 2009.
Благоев, Д. Съчинения. С., 1962, т. 18.
Българска военна история: Подбрани извори и документи: Т. 2–3. С., 1984–1986.
Българската държавност в актове и документи. С., 1981.
БКП в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. С., 1951, т. 3.
Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби в България през 1917 1919. С., 1957.
Военно-съдебен уставъ: Уставъ военно-судебный. С., 1885.
Воинскій уставъ о наказаніяхъ. С., 1879.
Войнишкото въстание: Сборник от документи и спомени. С., 1968.
Генов, Г. П. Международни актове и договори засягащи България. С., 1940.
Даскалов, Р. Избрани произведения. С., 1986, т. 1.
Дисциплинарен правилник за Българската войска. С., 1918.
Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1901.
Дисциплинарен устав за българската войска. С., 1915.
Дисциплинарный устав. С., 1879.
Доклад от парламентарната изпитателна комисия за анкетиране управлението на бившия кабинет Ал. Малинов–Костурков и приложение. С., 1923.
Из личния архив на Кимон Георгиев. С., 2005, т. 1.
История на българите 1878–1944 в документи / Състав. В. Георгиев, Ст. Трифонов. С., 1996, т. 2.
Кесяков, Б. Д. Принос към дипломатическата история на България. С., 1926, т. 2, Ньойски договор – чл. 1–147.
Коминтернът и България: Март 1919 – септември 1944 г. С., 2005, т. 1.
Конституция на Българското княжество. Фототип. изд. Пловдив, 1991.
Паприков, Ст. Сборник на приказите, указите и циркулярите, издадени по военното ведомство от 1879 до 1887. С., 1887.
Паприков, Ст. Сборник на указите, приказите и циркулярите по военното ведомство. 1. доп. за 1887 г. С., 1888.
Печев, Т. Пълен указател на законите в България от Освобождението ѝ до 30 юний 1939 г. С., 1939.
Положение за службата и положението на офицерите от българската войска. С., 1906.
Правилник за реда и случаите, при които гражданските власти искат съдействие от войската. С., 1891.
Правителството на Стамболийски и Македонското освободително движение: Според данни на Вътрешната македонска революционна организация. [Б.м.], 1923.
Работата на БКП в армията: Документи и материали, 1891–1918. С., 1966, т. 1.
Работата на БКП в армията: Документи и материали, 1919–1944. С., 1967 т. 2.
Сборник на действащите правилници по министерството на войната. С., 1913.
Сборник на действащите съдебни закони в Царството (1878–1937). С., 1937, ч. 2.
Сборник от действащите закони в княжество България по Министерството на вътрешните работи и военното министерство. С., 1896.
Стамболийски, Ал. Двете ми срещи с Фердинанд. С., [б.г.]
Стамболийски, Ал. Принципите на Българският земледелски съюз: Писано в затвора. С., 1919.
Стамболийски, Ал. Избрани произведения. С., 1979.

Таков, П. Съдбоносни дни: Протокол, държан в заседанието на Върховния Съюзен съвет на Българския земеделски народен съюз, Постоянното присъствие, Земеделската парламентарна група и министрите от Земеделския кабинет, станало на 8 февруари 1923 в заседателната зала на Народното събрание / С необходимите разяснения от Марко Ив. Турлаков. С., 1926.
Тодоракова, М. Кореспонденция на Врачанския областен съюзен съвет на Военния съюз от 1919 г. – В: *Известия на държавните архиви*, Т. 92, 2006.
[Хиляда деветстотин и осемнадесета]1918: Войнишкото въстание: Сборник от документи и спомени. С., 1968.
Хрусанов, И. Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство от 1877–1878 до 1 януарий 1901 г.: Т. 1 2. С., 1901 1902.
Хрусанов, И. Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по военното ведомство 1901–1907 г. (I допълнение): Т. 1–2. С., 1908.
Уставъ Военно-судебный. С., 1879.
Устав войнскій. С., 1879.
Уставъ за гарнизонната служба, С., 1908.
Устав на БЗНС и правилници за участие на съюза в изборите, за земледелската парламентарна група, за службите на постоянния състав за ръководене конгресните заседания. С., 1922.
Чехословашки извори за българската история. С., 1985, т. 1.

3. Дневници, спомени, ръкописи и брошури

Василев, Сл. 9 юни и събитията около Т. Пазарджик: Из дневника ми. С., 2005.
Драгиев, Д. Една политическа изповед. С., 1919.
Жеков, Н. Политическия живот на България и войнството: Мнение върху причините за сегашното ни положение. С., 1924.
Илиев, Д. Моят живот (1897–1966): Спомени. С., 2006.
Казасов, Д. Искри от бурни години: Избрани произведения. С., 1987.
Казасов, Д. В тъмнините на българските заговори, 9 юни 1923, 19 май 1934, 9 септември 1944: Един заговорник разказва. С., 2007.
Кой свали Стамболийски: Истината за 9 юни. С., 1923.
Карчев, П. През прозореца на едно полустолетие (1900–1950). С., 2004.
Кацаров, К. 60 години живяна история. С., [б.г.]
Малинов, А. Под знака на острастени и опасни политически борби. С., 1991.
Мететелов, Д. История на военно-съдебната част. С., 1929. (Ръкопис – Военноисторическа библиотека)
Муравиев, К. Събития и хора. С., 1992.
Мустаков, Д. М. Дневник (1919–1922). С., 2006.
Недев, Стефан Савов. Откраднати илюзии: Спомени, изживявания, преценки. С., 1997.
Николаев, Н. П. Фрагменти от мемоари. С., 1994.
Николов, К. Клетвопрестъпниците. С., 2002.
Оранжев, П. Александру Стамболийскому. Велико Търново, 1922.
Петков, Д. Критически бележки върху брошурата на г-н Н. Жеков „Политическият живот на България и войнството“. С., 1924.
Петрова, Султана Рачо. Моите спомени. С., 1991.

Пешев, П. Исторически събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес: С бележки за живота ми. С., 1993.
Радолов, Ал. Превратът на 9 юни и престъпното нехайство. С., 1931.
Савов, С., Жостов, К. Интимни причини за погромите на България. С., 2000.
Смъртта на Стамболийски: 1923 – 14 юний 1933 г. Плевен, 1933.
Тодоров, П. Лични свидетелства. С., 1999.
Убиецът на Александър Стамболийски говори. Велико Търново, 1991.
Хаджииванов, П. Спомени (1900–1944 г.). С., 2006.
Цанков, Ал. България в бурно време: Спомени. С., [б.г.]
Чешмеджиев, Гр. Политически спомени. С., 1988.
Юруков, Д. Спомени из политическия живот на България. С., 1932.

4. Периодични издания

Вестници

Военни известия
Ден
Държавен вестник
Земеделско знаме
Народна отбрана
Отечество
Победа
Работнически вестник
Слово

Списания

Военен журнал
Военноисторически сборник
Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“
Известия на Българското историческо дружество
Известия на държавните архиви
Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество
Известия на Института по история на БКП
Исторически преглед
Стенографски дневници на V ВНС; XVI–XX ОНС

5. Литература

Агура, Г. Военно-углавно право: Ч. I. С., 1887; Военно-углавно право. Т. I–II. С., 1889–1890; По измененията на чл. 72 от Конституцията. С., 1911.
Александров, Е., Гицов, А. Армия и власт. С., 1977.
Арнаудов, И. Философски проблеми на военното дело и войната. С., 1986.
Баламезов, Ст. Конституционно право: Ч. 1–3. С., 1993.
Балканский, М. Военна етика: Войската и нейния нравствен елемент. С., 1908.
Бел, Дж. Александър Стамболийски и Българския земеделски народен съюз 1899–1923. С., 1993.

Иванов, Р. Военните закони и реформи на земеделското правителство (1920–1923 г.). – Във: *Военноисторически сборник*, 1972, №2.
Иванова, К. Деветоюнският преврат в Русе. – В: *Научни трудове на Русенския университет*, Серия 6.2., т. 51, 2012.
История на България. С., 1955, т. 2.
История на България. С., 1994.
Йелавич, Б. История на Балканите XX век. С., 2003, т. 2.
Йонов, М. Българската армия като държавна институция след Първата световна война, 1919–1929 г. С., 1995.
Казанджиев, Ст. Военно положение. – Във: *Военен журнал*, 1895, №7.
Калчев, К. Българо-турски военнополитически връзки и отношения (1913–1915 г.). Велико Търново, 2011.
Карасимеонов, Г. Политика и политически институции. С., 1997.
Керемидчиев, Я. Отражение на Войнишкото въстание в Странджа. – Във: *Военноисторически сборник*, 1979, №1.
Киров, Ст. Член 47 от Конституцията и суспендирането на някои членове от Закона за чиновниците. С., 1903
Киров, Ст. Критически поглед върху текста на българската Конституция. С., 1905.
Киров, Ст. Кратък курс по общо държавно право: Ч. 1–2. С., 1919.
Киров, Ст. Правата на българските граждани. С., 1942.
Клаузевиц, Карл фон. Теория на голямата война. С., 2001.
Кожухаров, К. Радомирската република, 1918–1948. С., 1948.
Кожухаров, К. Военната лига и борбата на реакцията против правителството на Александър Стамболийски. – Във: *Военноисторически сборник*, 1969, №2.
Колев, В. „Сърпа" срещу „чука" – земеделци срещу комунисти през първата половина на 1923 г. Третото българско царство, 1879–1946: Сборник доклади от научна конференция. С., 2009.
Колев, В. Митът за неутралитета на Българската комунистическа партия накъм преврата на 9 юни 1923 година: История и митове. С., 1999.
Колева, Т. Акцията на партията на 27 юли 1919 г. – В: *Известия на Института по история на БКП*, т. 3–4, 1958.
Колингууд, Р. Дж. Идеята за историята. С., 1995.
Косашки, Н. Армията и нейната роля в политическия живот на България 1923–1939 г. – В: *Известия на ИВИ и ВИНД*, 1980, №29.
Косашки, Н. Борбата на Българската комунистическа партия за спечелване на армията. – В: *Октомври* и ленинизацията на БКП. С., 1981.
Косев, Д. Септемврийското въстание, 1923. С., 1954.
Косев, Д. Септемврийското въстание, 1923. С., 1973.
Костов, Е. Рачо Петров: Офицерът, политикът, гражданинът. С., 2004.
Коцев, К. Д. Военна етика и военна педагогика: Ръководство по морална подготовка. С., 1933.
Краев, Ст. Военно наказателний закон, изд. 1888 г. С., 1893.
Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 г. С., 1961.
Кръстева, Н. Бележки на Никола Сакаров за Войнишкото въстание през 1918 г. – В: *Исторически преглед*, 1968, №6.
Кузманова, А. От Ньой до Крайова: Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения, 1919–1940. С., 1989.

Кузминъ-Караваевъ, В. Д. Военно-уголовное право. С.-Петербург, 1895.
Куманов, М. За подготовката на деветоюнския военнофашистки преврат 1923 г. – Във: *Военноисторически сборник*, 1979, №4.
Кьонигсльов, Й. фон. Фердинанд Български. С., 1998.
Луков, А. Полиция и отношенията и с другите власти. С., 1930.
Мадол, Х. Фердинанд, цар на българите. С., 1992.
Марков, Г. Върховете привличат мълнии: Покушения и политика в България 1878–1919. С., 1989
Марков, Г. Камбаните бият сами: Насилие и политика в България 1919–1947. С., 1994.
Марков, Г. Парола „Сабя": Заговорите и превратите на Военния съюз, 1919–1936. С., 1992.
Марков, Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб, 1914–1916. С., 1995.
Марков, Г. Голямата война и българската стража между Средна Европа и Ориента, 1916–1919 г. С., 2006.
Милюков, П. Българската конституция. С., 1905.
Митев, Й. Фашисткият преврат на девети юни 1923 година и юнското антифашистко въстание, С., 1956.
Митев, Й. Три документа за Юнското антифашистко въстание 1923 г. –Във: *Военноисторически сборник*, 1973, №2.
Митев, Й. Съдебният процес срещу ръководителите на Земеделския съюз след деветоюнския преврат. С., 1982.
Недев, Н. Поглед върху дейността на Военния съюз (Офицерската лига) от основаването му до 9 септември 1944 г. – В: *Исторически преглед*, 1963, №2.
Недев, Н. Александър Стамболийски и заговорът. С., 1984.
Недев, Н. Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време. С., 2007.
Николаев, Н. П. Войската в парламентарната държава: Общ поглед върху положението на войската в държавата: Управление и командване на войската в парламентарната държава. С., 1927.
Николаев, Н. П. Административното устройство на българската държава. С., 1943.
Николов, К. Българската армия преди и след Световната война. С., 1922.
Огнянов, Л. Войнишкото въстание, 1918. С., 1988.
Опазване на обществения ред: Ч. 1–2. С., 2001.
Офицерският корпус в България, 1878–1944 г.: Т. 1–7, С., 1996.
Палешутски, К. Македонското освободително движение след Първата световна война (1918–1924). С., 1993.
Пенев-Пенски, Н. Епопеята на Килифарево, 1923 година. С., 1963.
Пенков, Ст. За някои военни проблеми на Войнишкото въстание 1918 година. – Във: *Военноисторически сборник*, 1988, №5.
Петков, Пл. Военното правосъдие на Третата българска държава в системата на националната сигурност. – Във: *Военен журнал*, 2011, №1–2.
Петкова, Е. Войнишкото въстание от 1918 г. и позицията на Англия по българското предложение за примирие. – В: *Исторически преглед*, 1987, №7.
Петров, Д. Необходимостта и значението на въоръжената сила в държавата (от юридическа гледна точка). – Във: *Военен журнал*, 1904, №11.
Петров, Н. Нашите военни съдилища и тяхната възможна реорганизация. – Във: *Военен журнал*, 1908, №10.

Петров, Н. Военно законоведение: Лекции, С., 1913.
Петров, Н. Военно положение: Сравнително изследване: Ролята на войската и нейните началници. С., 1925.
Петрова Д. Самостоятелното управление на БЗНС, 1920–1923. С., 1988.
Попзлатев, П. Подсъдността на военните съдилища в мирно време, при военно положение и във време на война. С., 1927.
Попзлатев, П. Военно-наказателно право: Обща и особена част. С., 1930.
Попетров, Н. Фашизмът в България: Развитие и прояви. С., 2008.
Радев, Нуждата от специални военни съдилища и една необходима реформа на нашите военни съдилища. – Във: *Военен журнал*, 1900, №1, №5.
Руменов, Д. Стоил Георгиев Джумалиев – един от ръководителите на БЗНС в Шумен и шуменския край. – В: *Земеделското* движение в България: История, развитие, личности. Пазарджик, 2004.
Радионов, К. По организацията на нашия военен съд. – Във: *Военен журнал*, 1902, №11; 1903, № 4.
Радионов, К. Военните съдилища и тяхната подсъдност. – В: *Военен журнал*, 1903, №3.
Радионов, К. Военните съдилища и тяхната подсъдност. Плевен, 1903.
Радионов, К. Нужни ли са у нас военни съдилища с подсъдност за военни и общи престъпления. – Във: *Военен журнал*, 1910, №1.
Радулов, Ст. Управлението на БЗНС и българската буржоазия. С., 1981.
Райков, П. Полиция: Поява, развой и предназначение – служба в полицията. С., 1940.
Саздов, Д. Мишев, Р. Митев, Тр. и др. История на третата българска държава. С., 1993.
Сартори, Дж. Теория на демокрацията: Т. 1–2, С., 1992.
Симеонов, Ст. Полицията в България (1879–1944). С., 2003.
Сливков, Ил. Военно-углавно право: Ч. 1–2, С., 1929.
Сливков, Ил. Военно-съдебно право: Ч. 1–2, С., 1940.
Сливков, Т. Системи на военните наказания. С., 1943.
Спасов, Л. Конфликтът между правителството на БЗНС и Врангеловите войски. – В: *ИИВИВИНД*, т. 64, 1999.
Спасов, Л. България и СССР, 1917–1944 г.: Политико-дипломатически отношения. Велико Търново, 2008.
Стайнов, П. Управлението на държавата пред и през войната: Военно-административно право. С., 1941.
Станев, Вл. Междусъюзническият военен контрол в България, 1920–1927 г.: Дисертация. С., 2003.
Станев, Н. История на нова България, 1878–1941. С., 1992.
Стателова, Е., Грънчаров, Ст. История на нова България 1878–1944. С., 1999.
Стоилов, П., Йонов, М., Петров, Л. Българската армия като институция (1878–1944). – В: *България* 1300: Институции и държавни традиции. С., 1981, т. 1.
Стойчев, П. Въоръжените войнишки групи в Пловдивско през Първата световна война. – Във: *Военноисторически сборник*, 1968, №1.
Стоянов, Г. Рискове и заплахи за вътрешната сигурност на Република България. С., 2000.
Страж на българските граници. С., 1982.
Танкова, В. Свободата на печата в условията на военно положение (септември 1885 – септември 1887 г.). – Във: *ВИС*, 1993, №6.
Тишев, Д. Д-р Райко Даскалов: Жизнен път и обществена дейност. С., 1988.

Тишев, Д. По въпроса за характера и значението на Войнишкото въстание 1918 година. – Във: *Военноисторически сборник*, 1988, №5.
Тодоров, А. Действие на войската против престъпната тълпа. Враца, 1914.
Тодоров, К. По въпроса за военната подсъдност. – Във: *Военен журнал*, 1903, №2.
Токушев, Д. История на българската държава и право 1878–1944. С., 2001.
Токушев, Д. Съдебната власт в България. С., 2003.
Трифонов, Ст. Тракия: Административна уредба, политически и стопански живот, 1912 1915. С., 1992.
Трифонов, Ст. Антантата в Тракия, 1919 1920. С., 1989.
Трифонов, Ст. Българското национално-освободително движение в Тракия, 1919–1934. С., 1988.
Тюлеков, Д. Обречено родолюбие: ВМРО в Пиринско, 1919–1936. Благоевград, 2001.
Узунов, Ив. Някои противоречия в Междусъюзническата военноконтролна комисия и Деветоюнският преврат през 1923 г. – В: *Исторически преглед*, 1965, №2.
Урумов, Б. Военна подготовка на държавата за война, 1918–1944. С., 1952, ч. 1.
Хаджидимиев, Д. Политическите права на военнослужещите. Шумен, 1911.
Хаджидимиев, Д. Коментар на Дисциплинарния правилник за българската войска. С., 1934.
Хаджиниколов, В., Младенов, Д., Исусов, М. и др. Стачните борби на работническата класа в България. С., 1960.
Христов, Хр. Транспортната стачка през 1919–1920 г. С., 1954.
Христов, Хр. Революционната криза в България през 1918–1919. С., 1957.
Христов, Ф. Военно-революционната дейност на Българската комунистическа партия, 1912–1944. С., 1959.
Хънтингтън, С. Войникът и държавата: Теория и политика на гражданско-военните отношения. С., 1998.
Цанков, Ал. Войната на народите. С., 1916.
Цанков, Ал. Последствията от войната. С., 1919.
Цветков, Пл. Болшевизъм, националсоциализъм, фашизъм, 1917–1939. С., 2000.
Янулов, Ил. Социалното законодателство в България. С., 1934.
Янчев, В. Офицери без пагони: Съюзът на запасните офицери в България, 1907–1945. С., 2000.
Янчев, В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност: Българският опит 1878–1912. С., 2006.

Burdeau, G. L'État. Seuil, 1970.
Corvisier, A. Dictionnaire d'art et d'histoire militaires. Paris, 1988.
Taillefer, A. La justice militaire: Dans l'armée de terre en France et dans les principaux pays. Paris, 1895.
Jelavich, Ch. Russia and Balkan Nationalism: Russian influence in the internal affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886. Barley etc.: Univ. of Calif. press, 1962.
Krafft, E. Justice militaire. Lausanne, 1916.

Университетският комплекс по хуманитаристика „Алма матер“ (УКХ) функционира от месец декември 2009 г. и е финансиран по проект от фонд „Научни изследвания“ към Министерството на науката и образованието.

Основната цел на УКХ е изграждането и утвърждаването на силно и конкурентоспособно научноизследователско звено в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с капацитет за извършване на качествени научни изследвания с активното участие на докторанти и студенти.

Приоритети в изследователската програма на Комплекса са теми, свързани с културно-историческото наследство, приложението на съвременните информационни технологии в образованието и изследователската дейност, регионалните изследвания и устойчиво развитие, езици, медии и култура.

УКХ осъществява дейността си в сътрудничество с Българската академия на науките, Държавната агенция „Архиви“, Столичната община, Българско-американската комисия „Фулбрайт“, Центъра за изследване на Студената война в Харвардския университет, Центъра за изследване на Холокоста в Университета в Хайфа (Израел), Центъра по българистика в Бакинския славянски университет (Азербайджан) и др.

Университетският комплекс по хуманитаристика провежда конкурси за предоставяне на индивидуални грантове за докторантски и постдокторантски изследователски проекти, проекти за написване на монография, научни престои на млади и утвърдени български и чуждестранни учени.

За повече информация посетете: http://www.uni-sofia.bg/ukh

The University Research Complex in the Humanities "Alma mater" (URCH) is operational since December 2009 and is financed under a project contract with the National Science Research Fund at the Ministry of Science and education.

The major goal of the URCH is the establishment and functioning of a strong and competitive research center at Sofia University "St. Kliment Ohridski" which has the capacity and excellence to conduct research at the highest quality level with the participation of young scholars – undergraduate and graduate students and young faculty who work alongside established scholars on interdisciplinary innovative topics.

The priorities of the academic program of the Complex include topics such as the study of historic and cultural heritage, implementation of modern informational technologies in education and research, regional studies and sustainable development, languages, media and culture.

The URCH works in close cooperation with the Bulgarian Academy of Sciences, the State Agency Archives, Sofia Municipality, the Bulgarian American Commission Fulbright, Cold War Studies Center at Harvard University, the Holocaust Studies Center at the University of Haifa (Israel), the Center for Bulgarian Studies at the Slavic University in Baku (Azerbaidjan), the Global Diplomatic Academy London (UK) etc.

The University Research Complex in the Humanities awards individual grants on a competitive basis for doctoral and postdoctoral projects, for writing and publishing academic monographs, for academic stays in Bulgaria and abroad to young and established Bulgarian and foreign scholars.

For further information please visit: http://www.uni-sofia.bg/ukh

ВЕСЕЛИН ЯНЧЕВ

АРМИЯ, ОБЩЕСТВЕН РЕД
И ВЪТРЕШНА СИГУРНОСТ
МЕЖДУ ВОЙНИТЕ И СЛЕД ТЯХ
1913–1915
1918–1923

Българска
Първо издание

Рецензент *доц. д-р Валери Колев*
Редактор *Полина Костова*
Художник *Борислав Кьосев*

Формат 70x100/16
Печ. коли 27,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.press-su.com

Доц. д-р Веселин Янчев е преподавател по Нова българска история в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Научните му интереси са в областта на военната, политическата и институционалната история. Автор е на книгите „Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България, 1907–1945", „Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878–1912", „Bulgarian Parliament and Bulgarian Statehood 1879-2005" (в съавт. с Иван Илчев и Валери Колев), „Службите за охрана в България. От княза до президента, 1879–2013".

Монографията „Армия, обществен ред и вътрешна сигурност между войните и след тях (1913–1915 и 1918–1923)" продължава изследването на нормативната уредба и практическото използване на българската армия за гарантирането на реда и сигурността в краткия период от края на Втората балканска война до включването на страната в Първата световна война и в изключително напрегнатия следвоенен период до преврата на 9 юни 1923 г. Тя предлага неизвестни факти и нова интерпретация на ключови вътрешнополитически събития, определили развитието на страната за десетилетия напред.

ISBN 978-954-07-3791-1

Университетски комплекс
по хуманитаристика «Алма матер»

ПОРЕДИЦА МОНОГРАФИИ